

आत्मदर्शन

डॉ. सुभाष के. देसाई
एम. ए. पीएच.डी.

सिंहवाणी प्रकाशन

आत्मदर्शन

Atmadarshan

लेखक -

डॉ. सुभाष के. देसाई
एम. ए. पीएच.डी.
१०२, साळोखेनगर, कळंबा रोड, कोल्हापूर.
मोबा. ९४२३० ३९९२९.
मेल - drsubhashkdesai@gmail.com

संकेतस्थळ : www.subhashkdesai.com

मुद्रक / प्रकाशक :

सिंहवाणी प्रिंटर्स, पब्लिशर्स
११ ब, शिवाजी स्टेडियम, कोल्हापूर

© सर्व हक्क - लेखकाकडे

प्रकाशन : १० मार्च २०१६

मूल्य : दोनशे पन्नास रुपये

॥३० नमःशिवाय ॥

सुखी राजा (Happy Prince) नावाची ऑस्कर वाईल्डची कथा आहे. माझ्या १५-१६ व्या वर्षी हायस्कूलमध्ये ती शिकवली जात होती. कोल्हापूर हे पूर्वीचे संस्थान. काही नृपतींचे पूर्णकृती पुतळे येथे आहेत. त्यातल्या राजाच्या पुतळ्याशी त्या कथेतला राजा मी मनात जोडून टाकला. ऑस्कर वाईल्ड लिहितो, त्या पुतळ्याजवळ स्थलांतर करणाऱ्या स्वळो पक्ष्यांचा एक थवा येतो. त्यात एक मागे रेंगाळतो. तो रात्री पुतळ्याजवळ मुक्काम करतो. रात्री त्या पुतळ्याच्या डोळ्यांतून टपोरे अशू स्वळो पक्ष्यावर पडतात नि तो चकित होऊन पाहतो, तर राजाच्या नेत्रातून ते ओघळलेले असतात. त्याला जिवंत असताना नगरातल्या लोकांची दुःखे, दारिद्र्य, आजार काहीही माहीत नसते; पण आता त्याला ते दिसत असतात. राजाच्या इच्छेला मान देऊन थांबतो. पुतळा हिरे-माणकांनी, सुवर्णांनी मढवलेला असतो. पक्षी त्यातला एक एक हिरा काढून नगरातल्या दुःखी, दारिद्री लोकांच्या झोपडीत नेऊन टाकतो. शेवटी पाचूचे नेत्रही काढून ते गरजूना देतो. पुतळा मढवलेले सोनेही काढतो. थंडी वाढत असते. बाकी सारे पक्षी खूपच दूरवर गेलेले असतात. यालाही जाण्याची घाई असते; पण एका विशाल, प्रेमळ, सहदयी राजाच्या इच्छा पूर्ण करण्यात तो अधिकाधिक गुंतत जातो. त्याला राजाचा सहवास सोडवत नाही आणि एक दिवस तो थंडीचा बळी ठरतो.

नगरसेवक सकाळी फिरत येतात. विद्रुप झालेला पुतळा पाहतात नि तो वितळवण्याचा निर्णय घेतात. पुतळा वितळतो; पण त्याचे हृदय तसेच राहते ते कचन्याच्या ढिगावर फेकून देण्यात येते. इकडे मृत पक्षीही त्याच ढिगावर टाकलेला असतो.

स्वर्गात देव आपल्या दूतांना शहरातून सर्वांत उत्कृष्ट मौल्यवान अशा दोन वस्तू आणायला सांगतो. सर्वत्र फिरून तो वस्तू घेऊन येतो. त्या असतात ती ही दोन हृदये!

जीवनाच्या सार्थकतेचे सूत्र मला किशोरवयात या कथेत मिळाले नि आज ते उपनिषदकारांच्या मनोगतापर्यंत उमलत गेले नि माझे मन त्या पक्ष्याशी एकरूप झाले.

न त्वहम् कामये राज्यम्

न स्वर्गम् नापुनर्थवम् ॥

कामये दुःख तत्पाना

प्राणिनाम आर्निनाशनम्

मला राज्य उपभोगाची इच्छा नाही

स्वर्ग आणि मोक्ष प्राप्तीची इच्छा नाही
माझी एकदौच इच्छा आहे की,
मानवाचे दुःख नाहीसे करण्याचे
कार्य माझ्या हातून घडो'

बालपणापासून आतापर्यंतच्या आयुष्याचे सिंहावलोकन करण्यासाठी ६४ वर्षांचा काळ हा काही फार मोठा नव्हे; पण साधक म्हणून प्रवाहापेक्षाही अंतरंगातील विस्फारलेले जगत जो पाहतो किंवा त्या जगताशी संपर्क असणाऱ्यांच्या सहवासात येतो तेव्हा विलक्षण, अद्भुत, चमत्कृतीपूर्ण अशा अनेक घटनांची रेलचेल अनुभवास येते. हे अनुभव मानवी स्मृतीवर अतिविसंबून न राहता नोंद करावेत म्हणजे त्यातील तपशील दुर्लक्ष वा अतिशयोक्तीने झाकोळले जाणार नाहीत. या भावनेने काही आठवणी संकलित करण्याचा हा प्रयत्न आहे. या प्रयत्नास स्वतःचा उल्लेख स्वप्रेमापेटी किंवा आत्मकेंद्रित न होता त्या घटनांचा साक्षी म्हणून तर काही वेळा सहभागी, या दृष्टीने केला आहे.

एक वारंवार प्रत्ययाला येणारे सत्य म्हणजे माझी स्वप्नसृष्टी अद्भुत आहे. अनेक घटना, व्यक्ती, जागा या अगोदरच मी स्वप्नात पाहिल्या. त्यांचे पुनःप्रत्यंतर काही तासांपासून ते अनेक वर्षांपर्यंत आले. त्यामुळे भविष्याचे दर्शन घडविणाऱ्या स्वप्नावर माझे प्रेम आहे आणि गाढ झोप नि स्वप्ने यांचे अतुट नाते असल्याने मला झोपही आवडते.

असेच एक स्वप्न. सात-आठ वर्षांचा असेन त्या वेळचे. एका मंदिराच्या आवारात काही बालमित्रांबोरेब खेळत होतो. त्या आवाराभोवती कंपौड होते व त्या भिंतीला एकच दरवाजा होता. सान्या भिंती शुभ्र रंगाने रंगवलेल्या होत्या. अचानक एक माणूस दरवाजातून आत आला. त्याने चौकड्याची लुंगी नेसली होती व वर झळ्बा होता. मिशा जवळजवळ नव्हत्याच; मात्र दाढी होती. चेहरा तेजस्वी व शरीर एखाद्या पैलवानासारखे. मला तो फकीरच वाटला. तो एकटक नजरेने माझ्याकडे पाहत पुढे पुढे येत होता. सारी मुले घाबरली व वाट फुटेल तशी पळाली. मी घाबरलो व तो फकीर पकडणार या भीतीने डोळे झाकले. मी आकाशात तरंगू लागलो. पक्ष्यासारखा तरंगणारा मी डोळे उघडून पाहतो तो फकिराकडेच ओढला जात होतो. भीतीने मी जागा झालो. सकाळी हे स्वप्न आईला व आर्जीना सांगितले. आजीने त्यावर उपाय सांगितला. फकीर दारावर भिक्षा मागायला आला तर तू त्याला धान्य दे. मी तसे केले. स्वप्न विसरून गेलो. पुढे आठ-नऊ वर्षांनंतर कोल्हापूरला आल्यावर ते स्वप्न खरे ठरल्याचे पाहून स्वप्नात भविष्याचे प्रत्यंतर येते, या आशर्चर्याचा मला पहिला धक्का बसला.

एकदा स्वप्नात मी श्रीकृष्ण चरित्र वाचत होतो. स्पष्ट अक्षरांतील ते पुस्तक आजही डोळ्यांसमोर येते; पण हे स्वप्न बालपणी मित्रांना सांगितल्यावर ते हसू लागले. त्यांनी माझी चेष्टाच केली. मी कोटून आलो, हा प्रत्येकाला बालपणी प्रश्न पडतो आणि तो पालकांना विचारला जातो. मला त्याचे उत्तर मिळाले. ‘पाण्याच्या नळातून तू विठ्ठल विठ्ठल करत आलास.’ वडील तेथे अंघोळीला गेले असताना तू पाण्यातून आलास. तुला ते घरी घेऊन आले. पुढे काही वर्षे मला ते खेरे वाटत होते. त्यामुळे मी सोनाळीतल्या विठ्ठल मंदिरात जाऊन बसत होतो. विठ्ठल-रुखमाईच्या मूर्तीमागे बसून डोळे मिटत होतो.

आजोबा व वडीलही चांगले पैलवान होते. आजोबांनी एक तालीमही बांधली होती. त्यात मी खेळायला जात होतो. पुढे आम्ही गळीतल्या मुलांनी आणखी एक तालीम बांधली. व्यायामाची ती आवड पुढे उपयुक्त ठरली. घरी चुलत आजोबांनी ‘जीवनविकास’ हे मासिक सुरु केले होते. ते वाचताना विवेकानंदांचा परिचय झाला. नि रामकृष्ण, विवेकानंद ही माझी श्रद्धास्थाने बनली. एके दिवशी वेदगंगा नदीवरून अंघोळ करून येत असताना मला एक काटा मिळाला. तो मी घरी घेऊन आलो नि तो बोटात खुपसला. त्यातून येणाऱ्या रक्ताचा टिळा रामकृष्ण विवेकानंदांच्या प्रतिमेला लावला नि प्रार्थना केली, मला मार्गदर्शन करा.

गारगोटीजवळचे सोनाळी माझे गाव; पण माझा जन्म सांगली जिल्ह्यातील बिसूरचा. श्री मौनी विद्यापीठाच्या रम्य परिसरात माझे हायस्कूल. नववीपर्यंत शिक्षण चालले होते. शाळेत माझा नेहमी पहिला क्रमांक असायचा. वडिलांनी त्याचा विचार करून कोल्हापूरला न्यू हायस्कूल या चांगले शिक्षण मिळणाऱ्या शाळेत माझे नाव दाखल केले. तेथेही मी तंत्र विषयात वर्गात प्रथम आलो.

दरम्यान, निसर्गात रमणारे मन शहरी वातावरणात रमेना. त्यामुळे गावाबाहेर नियमित फिरायला जात असे. वाटेत आर्य समाजाच्या हायस्कूलमध्ये व्यायाम करीत असे. तेथून गावाबाहेर एक उंच ठिकाणी किंत्येक सायंकाळी ध्यानाला बसत असे. नासिकाग्रहावर दृष्टी एकाग्र करणे, मावळत्या सूर्यबिंबावर किंवा सूर्यस्तानंतर दिसणाऱ्या महालक्ष्मीच्या शिखरावरच्या विद्युत दिव्यावर लक्ष एकाग्र करणे एवढ्या पुरतीच माझी ध्यानाची कल्पना मर्यादित होती. विवेकानंद जन्मशताब्दीला त्यांचे चरित्र अभ्यासले आणि त्यापासून ही ध्यानाची प्रेरणा मिळाली. कोल्हापूरला येण्यापूर्वी काही दिवस गारगोटीला विठ्ठल मंदिरात किंवा गावाजवळच्या उंच डोंगरावर ध्यानासाठी जात असे. त्याचा पुढे उपयोग झाला. ५-६ महिन्यांतच सजीव वा निर्जिवाभोवतीची तेजोवलये दिसू लागली.

एक दिवस आर्य समाजाच्या मंदिरात एक संन्यासी बसलेला पाहिला आणि

सहज उत्सुकता म्हणून चौकशीसाठी त्याच्याजवळ गेलो. होता होता त्याचा चांगला परिचय झाला. ते स्वामी मुक्तानंद. ते मूळचे मॉरिशस बेटावरील शेतकरी. त्यांचा केळी उत्पादनाचा व्यवसाय होता. कोणी तरी त्यांना सांगितले, गायत्री मंत्राचे अनुष्ठान करा. केळीचे उत्पन्न वाढेल. त्यांनी त्याप्रमाणे जप सुरु केला आणि खरोखरीच केळीचे उत्पन्न भरपूर झाले आणि त्यांना चांगला आर्थिक लाभ झाला.

गायत्री मंत्र करता करता त्यांची जपावर इतकी श्रद्धा बसली की, त्यांनी संन्यास धर्म स्वीकारला. पुढे ते भारतात आले. कोल्हापूरला आर्य समाजात येऊ राहिले. त्यावेळी श्री. मालिक हे एक थोर गृहस्थ आर्य समाज हायस्कूल व बोर्डिंग असा व्याप सांभाळत. त्यामुळे स्वामी मुक्तानंदांना उत्तम प्रकारे उपासना होमहवन आदी करायला अवसर मिळे. स्वामी मुक्तानंद मला फार प्रेमाने वागवत. ते स्वतः स्वयंपाक करीत. काही वेळा मलाही भोजनासाठी ठेवून घेत.

एके दिवशी ते म्हणाले, “दत्ताबाळ नावचा एक बालयोगी आहे. त्याचे रविवारी प्रवचन असते. मी तिकडे निघालो आहे. तू येणार का? मी होकार दिला. छ. शाहू पुतळ्याच्या पूर्व बाजूला जयर्हिंद बिल्डिंगमध्ये डॉ. माईचा दावाखाना होता. त्याच्या वरच्या मजल्यावर गेलो, तर ते बंगालच्या थोर संत माँ आनंदमर्यांना भेटण्यासाठी मुंबईला गेल्याचे कळले. त्या रविवारी काही भेट झाली नाही.

पुन्हा एका रविवारी मी तेथे गेलो. पांढऱ्या शुभ्र वेशातले अनेक लोक तेथे जमले होते. कवळ्या धुपाचा वास दरवळत होता. आत हॉलमध्ये एका टोकाला सोनेरी पटदा लावला होता. त्यासमोर कमळाचे बोधचिन्ह, श्रीकृष्णमूर्ती नि पांढऱ्या फुलांनी सजवलेला ३० होता. चार-पाच मेणबत्या होत्या. नि एक भली मोठी आरामखुर्ची, सोफा ठेवला होता. समोर लोकांसाठी गालिचे पसरले होते. सारे वातावरणच प्रसन्न वाटत होते. बाहेच्या जिन्याजवळ एक पुस्तकाचा स्टॉल होता. त्यावर अनुभूती, तीनपथ, सौंदर्यातले भगवंत, भगवंताच्या सान्निध्यात, धरती नावाचे साप्ताहिक होते. तेथेच एक बोर्ड होता. सत्यम परम, धीमही त्या खाली श्री दत्ताबाळ मिशन डिव्हाईन त्या खाली ‘जाणिवेला जाणणे म्हणजे त्याला जाणणे’ असे लिहिले होते. ह्याचा काही अर्थबोधच होईना. पुढे किंत्येक महिने ह्या बोर्ड बोधवाक्याचा अर्थ काही कळला नाही. इतक्यात लोकांची कुजबुज सुरु झाली. ‘बाळ आले, बाळ आले.’

मी गच्छीतून खाली वाकून पाहिले, छोट्या कॅनव्हास टपच्या गाडीतून ४-५ लोक उतरले. थोड्याच वेळात जिना चढून ते आले आणि सोफ्यावर स्थानापन्न झाले. त्यांना पाहताक्षणीच माझ्या नसानसातून एक विद्युलृता चमकून गेली आणि पाठीच्या मणक्यातून सतारीची तार छेडल्यासारखे झाले. क्षणमात्रात बालपणी पडलेले ७-८ वर्षांपूर्वीचे स्वप्न आठवले. थोड्या वेळाने ते बाहेर

आले. कठड्याला रेलून मी उभा होतो. हाफ पॅटमधला मी शाळकरी मुलगा व आजूबाजूला ज्ञानाने-वयाने व श्रीमंतीने मोठा असणारा लोकांचा जमाव होता. तो रविवार ता. १ मार्च १९६४ चा दिवस. ते माझ्याजवळ आले. डोळ्यांत रोखून म्हणाले, 'तुमचे नाव काय?'

एका शाळकरी पोराला 'तुम्ही' म्हणून संबोधण्यासारखे माझ्याजवळ खास काही नव्हते. यानंतर मी त्यांच्या व्याख्यानाला बसलो. व्याख्यान झाल्यावर भारावलेल्या मनःस्थितीत खोलीवर परतलो आणि डायरीत स्मरणाने या व्याख्यानाचा गोषवारा लिहून काढला. त्यावेळी माझे वय होतं पंधरा. दत्ताबाळांचे वय २३ वर्षे. त्या व्याख्यानात त्यांनी सूर्यकेंद्र, हिरण्यगर्भ, उत्कांती, अभिप्सा, गायत्रीमंत्र, शास्त्रज्ञ व अध्यात्म यांचा ऊहापोह केला होता.

पुढल्या रविवारी रामकृष्ण-विवेकानंदांचा त्यांनी उल्लेख केला आणि २९ मार्चला प्रार्थना हा ईश्वराकडे जाण्याचा मार्ग आहे, हे त्यांनी आग्रहाने सांगितले; पण त्यावेळी प्रार्थना करायची कशी, हेच समजत नव्हते. कोणी तरी म्हणाले, ईश्वरप्रासीसाठी कृत्रिमरित्या रडलास तरी ईश्वर लाभ होतो. आपला तो स्वभाव नव्हे, याची मला जाणीव होती. एका व्याख्यानात ते म्हणाले, 'सत्य बोला व ब्रह्मचर्य पाळा.' त्यानंतर एके दिवशी भालजी पेंदारकर स्टुडिओच्या दक्षिणेला आमराईट मी अभ्यासाला गेलो होतो. त्या बाजूला एक शिकारी आला, दूर अंतरावरून ओरडून म्हणाला, 'झाडावर काही कवडे आलेत काय?' मला क्षणभर प्रश्न पडला. त्याला काय सांगायचे. मी नाही म्हणून सांगितले. त्यानंतरच्या रविवारी प्रवचनानंतर कोणाचे काही प्रश्न आहेत काय? असे बाळांनी विचारले. मी वरील प्रसंग सांगितला. ते म्हणाले, 'कोठल्या तरी पुस्तकातील वाचून असले प्रश्न विचारू नका.' वास्तविक तो जिंवत अनुभव होता. पक्ष्यांचे प्राण वाचवायचे की सत्य बोलायचे? हा मला प्रश्न पडला होता. त्यानंतर मे महिन्याच्या उन्हाळी सुट्टीत मी गावी गेलो; पण एक अनामिक ओढ निर्माण झाली होती. प्रत्यक्ष पाहिलेली व्यक्तीही मला नवीन नव्हती. आठ वर्षांपूर्वी स्वप्नसृष्टीत त्यांना मी प्रथम पाहिले. या गूढ चमत्कृतीचा मला अर्थच कळत नव्हता. या काळामध्ये रूईकर वसाहत या उपनगरात श्रीदत्ताबाळ राहत. त्याच भागात त्यांच्या मातोश्रींनी एक प्लॉट घेऊन दिला. त्यामध्ये त्यांचे निवासस्थान एक बंगला व मंदिराचे बांधकाम सुरु झाले. हे मंदिर दत्ताबाळ मिशन ट्रस्टचे होते. अनेक जण श्रमदानासाठी येत. मीही त्या श्रमदानात सामील झालो. शाळा सुटल्यावर मी दररोज तिकडे धावू लागलो. त्यामुळे सहसा लोकांना न मिळणारा दत्ताबाळांचा सहवास मला मिळू लागला.

एके दिवशी मंदिराच्या मध्यभागी त्यांना काही पवित्र वस्तू घालायच्या होत्या.

भारतामध्यल्या अनेक तीर्थांची माती, काही सत्पुरुषांच्या वस्तू जमिनीत घातल्या. ५-६ महिन्यांनंतर त्या ठिकाणी फरशी घातली. बांधकाम पूर्ण झाल्यावर मध्यभागाचे ते नेमके ठिकाण कोणाला कळेना. मग त्या ठिकाणी मंदिरात ध्यानाला बसलेल्या दत्ताबाळांना एक प्रकाशाचा झोत वर येताना दिसला. त्याच ठिकाणी नंतर यज्ञकुंड आम्ही बांधले.

मंदिरावर स्लॅब टाकण्याचा तो दिवस. सिमेंट, वाळू, खडी आणि ३०-४० कामगार जमले होते. स्लॅब टाकायला सुरुवात करायच्या आधी काळेकभिन्न ढग जमले. आता काय करावे? सर्वांना प्रश्न पडला. तोपर्यंत बाळ आले. आकाशात त्यांनी एक नजर लावली आणि प्रार्थना केली. थोड्याच वेळात ढग पांगले. स्लॅब टाकण्यात आला. स्लॅबवर वॉटरप्रूफ ताडपत्री टाकली आणि जोरदार पाऊस सुरु झाला.

एडल अल्मा सॅक्सलंड नावाची एक नॉर्वेजियन मॉडर्न आर्टिस्ट त्यांची भक्त होती. एके दिवशी मंदिराच्या पश्चिम बाजूच्या दरवाजात बाळनी मला उभे राहायला सांगितले. 'This boy looks pure, look at his aura' हा मुलगा पवित्र दिसतो, त्याचे तेजोवलय पाहा.'

मला त्यांचे संभाषण कळले. बाळ म्हणाले, 'आपला उद्देश त्याला कळलेला दिसतो. त्यामुळे त्याच्या तेजोवलयात थोडे बदल झाले आहेत.'

एके दिवशी बाळना सुंगंधाचा अनुभव आला. पुढे त्या नॉर्वेजियन स्त्रीने एक अद्भुत गोष्ट दाखविण्यास आणली. त्या वेळीही पुन्हा तो सुंगंध आला. ती वस्तू म्हणजे मास्टर कुतुम्बी व मास्टर मोरया यांचे ते फोटो होते.

स्वामी मुक्तानंद व दत्ताबाळ चर्चा करीत बसले होते. त्यांनी मला बोलावले, म्हटले स्वामीजी याला गायत्री मंत्राची दीक्षा द्या. मी म्हणालो, 'माझे टेक्निकल विषय आहेत. प्रॅक्टिकल्स, ट्यूशन्स व अभ्यास यातून मंत्रजप वौरे करायला वेळ मिळणार नाही व नियमितपणाही राहणार नाही.' माझे म्हणणे त्यांनी ऐकले नाही. मला गायत्री मंत्राची दीक्षा देण्यात आली. गायत्री मंत्र वहीत लिहावयाचा, त्यावर ध्यान करायचे, म्हणायचा, असा कितीतरी जप झाला. तो मंत्र लिहिल्याने भरलेल्या अनेक वह्या आम्ही यज्ञकुंडात अग्रीला अर्पण केल्या.

इकडे गावी माझ्या मातोश्रींना कोणी तरी सांगितले, तुझा पोरगा साधूच्या मागे लागला आहे व तोही आता भगवी वस्त्रे घालणार. हे ऐकून ती मोठी चिंतेत पडली. वडीलही गोंधळून गेले; मात्र माझ्या परीक्षेतला निकाल त्यांनी पाहिला. मी एस.एस.सी.ला टेक्निकल विषयात हायस्कूलमध्ये पहिल्या वर्गात प्रथम आलो होतो. त्यामुळे माझे अभ्यासाकडे दुर्लक्ष नाही, एवढे त्यांना पटले.

त्या दरम्यान, मी मंगळवार पेठ भागात बेलबागेत आत्यांच्याकडे जेवत होतो. शाहू बँकेजवळ खोली होती. तेथून भल्या पहाटे चालत रङ्काळा तलावाला आंघोळीला जाई. थंडी, वारा, पावसाची फिकीर वाटत नव्हती.

मँट्रीक परीक्षेनंतर मी विज्ञान शाखेला जावे, नंतर इंजिनिअरिंगला जावे, असे योजले होते; पण बाळांनी आग्रह धरला, तू कला शाखेला जा. घरचे व नातेवाइकांचे विरोधी मत न जुमानता मी विज्ञान शाखा राजाराम कॉलेजमध्ये सोडली व कला शाखेत दाखल झालो. माझे वडील फार शिकलेले नव्हते; पण त्यांनी दाखविलेला मनाचा मोठेपणा व मला दिलेल पी.डी. आर्ट्स् झालो आणि दत्ताबाळांचे पिताजी प्राचार्य एम. आर. देसाई यांच्या आग्रहावरून गोपालकृष्ण गोखले कॉलेजमध्ये दुसऱ्या वर्षाला प्रवेश घेतला. यादरम्यान, दत्ताबाळांचे निवासस्थान बांधकाम सुरु होते. काही वेळेला रात्री बांधकामाच्या ठिकाणी लाकडी फळ्या, उशाला कंदील अशा थाटात त्या मोठ्या माळावर दारे-खिडक्या नसलेल्या उघड्या बंगल्यात काही रात्री काढल्या. त्या वेळी दत्ताबाळांच्या जेवणाचा डबा एका पारशी गृहस्थाच्या खानावळीतून काही वेळा मी आणत असे. माझे श्रमदानातले सातत्य व इतर गोर्टीमुळे बाळांनी मला तेथेच राहण्यास ठेवून घेतले. त्यावेळी एन.सी.सी.चा मी विद्यार्थी होतो. त्याच्या एका कँपला वारणानगरला गेलो. तेथील परिसर रुक्ष व ओसाड होता. कडाक्याच्या थंडीतला तो कँप झाल्यावर मी आजारी पडलो. त्या वेळी डॉ. माई चव्हाणांनी आपल्या दवाखान्यात मला ठेवले. आईच्या प्रेमाने त्यांनी माझी काळजी घेतली. माझ्यासाठी त्या स्वयंपाकही करीत. माझी उपासना तर चालूच होती. काही वेळा अंतरदृष्टी खोलल्याचे अनुभव मला त्या वेळी आले. एकदा तर दवाखान्याच्या पहिल्या मजल्यापासून तिसऱ्या मजल्यापर्यंत डॉ. माई दुधाचा ग्लास घेऊन येताना स्पष्ट दिसले. मी तिसऱ्या मजल्यावरील खोलीत होतो. थोड्याच वेळात डॉ. माई दुधाचा ग्लास घेऊन आल्या. अनेक वेळा भेटीस येणारे लोक आधी दिसत. नंतर ते येत. एकदा तर माझ्या पाठीत खूपच कळा वाढल्या. त्या रात्री ९ वाजता दत्ताबाळांना रुईकर कॉलनीत भेटून माझ्याकडे काही लोक आले. ते सांगत होते, सायंकाळी या वेळेला बाळांच्या पाठीत जोरात कळा सुरु झाल्या आणि ते कॉटवरून खाली बसले. ते म्हणत होते, ‘सुभाषला इकडे जास्त झाले असावे.’ तुझ्यावर बाळांचे लक्ष आहे; पण तू आजारी आहेस, ही भावना मनात खोल रुजू देऊ नकोस. मी दवाखान्यातून थोडे दिवस घरी आलो.

डॉक्टरांच्या सल्ल्यानुसार मी मिरजेच्या मिशन हॉस्पिटलमध्ये तपासणीसाठी दाखल झालो. त्या जनरल वॉर्डात आणि दवाखान्यात एकाकीपण अनुभवले. वैद्यकीय महाविद्यालयाशी जोडलेल्या हॉस्पिटलचे शिकाऊ डॉक्टरांकडून होणारे प्रयत्न आणि

प्रमाद अनुभवले. एका साध्या चाचणीसाठी म्हणून बोलावले व क्लोरोफॉर्म देऊन असेंडिंग पायलोग्राफी केली. क्लोरोफॉर्म देत असताना मला एक गमतीशीर अनुभव आला. प्रणवाचा नाद ऐकू येत होता आणि सोनेरी प्रकाश व त्यात चमकणारा एक बिंदू. त्याच्या दिशेने माझे सार सर्वस्व ओढले जात होते. क्षणार्धात त्या बिंदूत मी ओढला गेलो. माझी जाणीव हरवली. पुढे हा अनुभव बाळांना सांगताना ते म्हणाले, ‘तुला झालेले ते जीवबिंदूंचे दर्शन होते.’

डॉक्टरांच्या सल्ल्यानुसार मी तिखट आणि मीठ पुढे २० वर्षे वर्ज्य केले; पण अनेक वेळेला गंमत व्हायची. भारत भ्रमणमध्ये बाळांच्या बरोबर जेवताना अनेक लोकांना वैद्यकीय कारणासाठी मी मीठ घेत नाही, हे सांगूनही पटायचे नाही. धार्मिक तपस्येशी त्याचे नाते केव्हाच जोडले जायचे.

एके रात्री स्वप्न पडले. एका भल्या मोठ्या शिवपिंडीसमोर बाळ पूजेला बसलेत. मी तेथे उभा आहे. ते मला पंचपात्रातले पाणी देतात. हे स्वप्न ऐकून बाळांनी मला महामृत्युंजय मंत्राचे अनुष्ठान करायला सांगितले. ते यथाविधी पूर्ण करून घेतले. यज्ञविधीही करून घेतला. त्यानंतर माझ्या प्रकृतीत फरक पडत गेला. बाळ स्वतः उत्तम योगासने व वेटलिपिंगसारखे व्यायामही घ्यायचे. त्यांच्याकडे कोल्हापुरातले व भारतातले अनेक नामवंत मल्हाही येत आणि त्यांच्या शरीरसामर्थ्याने चकित होत. या वातावरणामुळे मलाही व्यायामाची आवड लागली व मीही व्यायाम सुरु केला.

या काळात मंदिरामध्ये आम्ही सियान्सचे प्रयोग करीत असू. ध्यानाला आम्ही वर्तुळाकार बसत असू. मध्यभागी काही सुगंधी फुले, कलश एका लाकडी टीपॉयवर ठेवलेला असे. मंदिरात धूप घातला जाई. मंद निळ्या प्रकाशात सारे प्रार्थना म्हणत. दत्ताबाळ काही उत्सूर्त प्रार्थनाही सांगत. नंतर एका बुद्धात्म्याला आवाहन केले जाई. त्या वेळी काही विलक्षण अनुभव येत. अंतिंद्रिय जगताशी संपर्क साधण्याचे ते प्रयोगच मला नवीन होते. धुक्याच्या लाटांसारखे सान्यांच्या शरीरातून निघून त्या कलशाभोवती जमू लागले. हळूहळू तेथे एक अंधुक प्रकाश गोल तरंगत येई. तेथल्या कलशांच्या पानाफुलांची सजीव प्राण्याप्रमाणे हालचाल होई. वातावरणात सुंगंध येऊ लागे, तर काही वेळा तो प्रकाशगोल खालीखाली येत दत्ताबाळांच्या तळहातावर अलगद उतरे आणि मग पाहता पाहता त्यांच्या बोटातून अनेक भावमुद्रा होत. खुद बाळना असा अनुभव येई की, त्या प्रकाशगोलात तीव्र चेतना असे. वान्यावर पीस तरंगावे, तसे होत जाई नि हात निरनिराळ्या मुद्रा करू लागत. प्रत्येक मुद्रेबोरेर एकेक भाव माझ्या हृदयात साकार होऊ लागला. एकात जल्लोष तर दुसऱ्यात अमूर्त उत्कटता होती. प्रकाशाचे भान होते तिसऱ्यात संधीप्रकाशाचे तर चवथ्यात चांदण्याचे भान राही. प्रत्येक भाव आपोआप झरझरत येई. मुद्रावाटे आकारबद्ध होई. एकदा बुद्ध मुद्रा

झाली. एक असीम अथांग करुणा त्या मुद्रेने साकारली. जणू लामा मिलारेपा आपले करुणेचे भांडार भूमीवर उधळण्यासाठी पृथ्वीतलावर येत होते. याच मिलारेपांची कृपा वीस वर्षांनी ८६ साली मानसरोवराकाठी तिबेटमध्ये अनुभवली. त्यानंतर मिलारेपांचे पहिले चरित्रही मी भाषांतरित केले.

एकदा एका शिवरात्रीला कोणीतरी थंडाई करण्याची कल्पना मांडली. थंडाईसाठी आम्ही बदाम, पिस्ते, खसखस, साखर एकत्र केली. एकाने तर त्यात भांग घातली. सकाळपासून जपजाप्यात वेळ गेला आणि कडक उपवास. दुपारी भलेमोठे २ ग्लास भांगयुक्त थंडाई मी रिचवली. थोडा वेळ काहीच वाटले नाही. त्यानंतर मात्र भांगेने ताबा घ्यायला सुरुवात केली. डोळे मिटले रे मिटले की, एका अज्ञात जगात प्रवेश होई. डोळ्यांसमोर रंगीबेरंगी अगणित डिझाईन्स दिसू लागत. अनेक प्रकाश रेषांचे नर्तन दिसे. डोळे उघडले की, लोकांच्या तेजोवलयातील रंग स्पष्ट दिसत. चालायला लागलो तर जमिनीत घुसतो आहे, असे वाटे. काही वेळ हाताची बोटे लांब लांब होत भिंतीपलीकडे जाताहेत असे भासे. आणखी काही वेळानंतर आपण मरणाच्या दारात आहोत व सारे काही हरवत आहोत, अशी भीती वाटे. काही तासानंतर हळूहळू मी पूर्वपदावर आलो. त्या अनुभवाची भीती अशी जबरदस्त बसली की, त्यानंतर भांग घ्यायची नाही, असे ठरवले आणि ते पाळले.

पन्हाळा हे कोल्हापूरजवळचे एक उंचावरील ऐतिहासिक किल्ल्याचे ठिकाण. त्या ठिकाणी दत्ताबाळ आणि आम्ही ८-१० लोक गेलो. संध्याकाळी प्रार्थना झाल्यावर एका झाडाच्या कट्टूवार बाळ बसले. बोलता बोलता ते म्हणाले, “बरीच वर्षे प्रवचने देऊन मी कंटाळलोय. तुम्ही अनेक वेळा माझी भाषणे एकली. तेव्हा तुम्हाला त्यातले काय कळले ते सांगा.”

मी बोलल्यावर बाळ म्हणाले, “अरे या पोराची तयारी चांगलीच दिसते.” त्यानंतर दर रविवारी प्रवचनाआधी मी थोडा वेळ प्रार्थना मंदिरात बोलू लागलो. एकदा त्यांनी आपल्याजवळ बोलावले म्हणाले, “जीभ बाहेर काढ.” मी त्याप्रमाणे करताच त्यांनी आपल्या तर्जनीने एक बीजमंत्र लिहिला व म्हटले, “याचा तुला चांगला उपयोग होईल.” असे सांगून त्यांनी आशीर्वाद दिला. थोळ्याच दिवसांत त्यांनी प्रणव नावाच्या त्रैमासिकाचे संपादन माझ्याकडे सोपवले व श्री दत्ताबाळ मिशन डिव्हाईन या विश्वस्त संस्थेचा व्यवस्थापक विश्वस्त मला बनविले. वयाच्या १५-१६ वर्षी मुद्रणालय, मासिक व न्याससंस्था याची मला काढीचीही माहिती नव्हती. बाळनी कोणत्या विश्वासाने ही जबाबदारी टाकली, याचे मलाच नव्हे तर प्रौढ शिष्यांनाही कोडे पडे.

श्री दत्ताबाळांच्या एका वाढदिवसाला श्रीपादशास्त्री किंजवडेकर आले होते.

त्यानंतर या कार्यक्रमाची बातमी देण्यास त्यांनी मला सांगितले. मी तशी तयार करताच ती दुसऱ्या दिवशी स्थानिक वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झाली. त्यानंतर श्री दत्ताबाळांचे अखेरीपर्यंत सातत्याने प्रत्येक भाषणाचा वृत्तांत सान्या महाराष्ट्रभर व बाहेरच्या वृत्तपत्रांतून झाल्यात राहिला. प्रत्येक व्याख्यानाचे वृत्त व लेख काळजीपूर्वक कात्रण बह्यात चिकटून ठेवू लागलो. पुढे पुस्तक प्रकाशनावेळी ते सर्व साहित्य उपयोगी पडले.

१९६८ साल उजाडले. कोल्हापूरला येऊन मला चार वर्षे झाली होती. सामुदायिक प्रार्थनेची प्रथा दत्ताबाळांनी पुन्हा सुरू केली. त्याला प्रचंड प्रतिसाद मिळू लागला व समाजामधल्या त्यांच्या वाढत्या प्रसिद्धीमुळे काही लोक त्यांचा द्वेषही करू लागले. ६९ सालापर्यंत व्यक्तिगत, धार्मिक, आध्यात्मिक जगतात वावरणारे बाल समाजात टीका व प्रतीटीकेच्या वादविवाद, निंदा-स्तुती यांच्या वादळात ओढले गेले. त्यात माझ्यासारखेही काही ओढले गेले. आम्हा अनेक तरुणांचे दत्ताबाळ हे जणू दुसरे व्यक्तिमत्त्व बनले. अनेक वयस्क व प्रौढ व्यक्तींनी सुचविल्यावरून आम्ही बाळना यापुढे ‘बाबा’ म्हणू लागलो.

अरविंद आश्रमाच्या माताजी व महर्षी अरविंद यांच्याबद्दल अनेक वेळा मिशनमध्ये चर्चा व्हायची. सान्यांनी पांडेचेरीला जाण्याचे ठरविले. भेटीची नियोजित वेळही ठरविण्यात आली. रात्री ८ च्या सुमाराला आम्ही पांडेचेरीला पोहोचलो. सागराच्या लाटांचा प्रचंड आवाज येत होता. तो आवाज पावसाळी वातावरणात उफाळणाऱ्या चैतन्याचा झरा नांदतो अशी जाणीव देत होत्या. तेव्हा नीरव, शांत, पण प्रचंड क्रियाशीलता जाणवत होती. आम्ही आमच्या सामानासह सरळ अरविंद आश्रमाच्या इमारतीत प्रवेशद्वारातून आत गेलो. एके ठिकाणी पुष्पांच्या रेखीव रचनांनी सजवलेली सुंगंधी सुवासांनी दरवळलेली जागा होती. तीच श्री अरविंदांची समाधी हे न सांगताही समजत होते. आम्ही समाधीपुढे नम्र झालो.

समाधीपुढचे वातावरण एक प्रकारच्या तरल, विद्युत स्पंदनांनी शक्तीने भारले गेले होते. शरीराच्या एका विशिष्ट केंद्रावर येणारा त्या शक्तीचा दबावही तीव्रतेने जाणवला. त्या विद्युतस्वरूपी संपृक्त वातावरणाची स्मृती आजही अतिशय ताजी वाटते.

तो दिवाळी पाडव्याचा दिवस. श्रीमाताजींच्या भेटीचा दिवस योजला होता. माताजींच्या सेक्रेटरीने आत बोलावले. आम्ही पाहिले की, माताजी बाळांकडे खूप वेळ निरखून पाहत होत्या. पाहता पाहता एखाद्या उमलत्या पुष्पाप्रमाणे माताजींच्या चेहन्यावर हास्य उमटले. त्या पाहण्यात जाण होती. ओळख पटल्याची त्यात जाण होती. माताजींनी त्यांना एक लाल खोटा रक्तवर्णीय गुलाब दिला. त्या गुलाबाचा

त्यांना अभिप्रेत असणारा अर्थसंकेत दिव्य प्रेम आहे व माताजी यांची गहन गंभीर शांततेची मुलाखत होती. तीही एकही शब्द न उच्चारता शब्दाच्या चौकटबद्ध साम्राज्यातून बोलण्याची गरज काय? काही जण बोलतात एका उन्मेषाद्वारे, ज्ञानाच्या काटेरी कुंपणापलीकडच्या साम्राज्यातून आम्हा प्रत्येकांना श्रीमाताजींनी स्पर्श दिला व एक पुष्प दिले. त्या पुष्पाचा अर्थ कृपा असा करतात. आम्ही आनंदविभोर होऊन परतलो. नंतर पाँडेचेरीतले आमचे आकर्षण इतर वास्तु वा प्रेक्षणीय स्थळे पाहण्यात राहिले नाही. श्री चंपकलाल व माधव पंडितांनीही मनमोकळेपणाने आपले अनुभव सांगितले. श्रीमाताजींना उमललेला हास्य गुलाब मोठ्या डोळ्यांमोर आजही स्पष्ट दिसतो आहे. अगदी मधाशी पाहिल्यासारखा.

रमणाश्रमाला भेट

माझ्यापाठोपाठ माझा धाकटा भाऊ सर्जेराव कृषी महाविद्यालयाला जाऊ लागला. तोही स्वगुणाने व कृत्त्वाने माझ्याइतकाच बाबांच्या सान्निध्यात आला. कदाचित त्याची शिवभक्ती, गुरुनिष्ठा व प्रेमळ स्वभाव माझ्यापेक्षाही सरस असावा. त्याचे पुढे नाव शिवकुमार असे बाबांनी ठेवले.

पाँडेचेरीहून परतताना तिरुवनमलाई येथील रमणाश्रमाला आम्ही भेट दिली. माझे चुलत आजोबा यांच्या खोलीत रमण महर्षीचे छायाचित्र होते. मी ते लहानपणापासून बघत असे. मला त्या वेळी अधिक महिती नव्हती. चुलत आजोबा (व्ही. डी. देसाई) यांनी एकदा सांगितले. ते महर्षीच्याकडे गेले. त्यांच्या मनात अनेक प्रश्न विचारायचे होते. महर्षी समोर बसल्यावर महर्षी एकटक नजरेने त्यांच्याकडे पाहू लागले. काही वेळातच मनातील विचारांचा गोंधळ वाढल शांत झाले. अशा तन्हेचा अनुभव ‘इन सर्च ऑफ सिक्रेट इंडिया’ या ग्रंथाचे लेखक पॉल ब्रॅन्टन यांना आला. महर्षीचे समकालिक शिष्य श्री गणपतीमुनी यांचे एक शिष्य आम्ही रमणाश्रमामध्ये गेलो असता भेटले. त्यांच्याशी चर्चा झाली. चर्चेच्या ओघात त्यांनी सांगितले. एकदा गणपतीमुनींनी ध्यानाला बसल्यावर आपल्या मस्तकावर काही अंतर ठेवून हात अधांतरी ठेवण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे धरला असता एक उबदार प्रकाश झोत हाताला जाणवला.

गणपतीमुनींचे दुसरे एक शिष्य. यांची भेट गांधीवादी नेते आर. आर. दिवाकर यांनी करून दिली. ब्रह्मर्षीदेवरात त्या वेळी ७०-७५ वर्षांचे असावेत. शुभ्र दाढी, लांब, शुभ्र केस अशा या साधू बालकाची निरागसता होती. देवरात सांगत होते, राष्ट्रपतींनीसुद्धा माझा हार घालून सत्कार केला. त्यांच्या जीवनात एक प्रसंग असा घडला की, ते गणपतीमुनींचा स्वयंपाक करीत. शिक्षण काही नाही. गुरुची एकनिष्ठेने सेवा करताना त्यांच्या मुखातून काही ऋचा बाहेर पडल्या. संस्कृतचा गंधी नसताना

ह्या ऋचा ऐकून संस्कृतचे गाढे विद्वान असलेल्या त्यांच्या गुरुंना आश्चर्य वाटले आणि मग गुरुने शिष्याच्या मुखातून येणाऱ्या ऋचा लिहून काढण्यास मुरुवात केली. जुन्या कोणत्याही ग्रंथात या ऋचा आढळत नाहीत. प्रातिभ ज्ञानाचा हा सगळा चमत्कारच होता. म्हणून गुरुंनी शिष्याला ब्रह्मर्षी म्हणून संबोधले. या ऋचाचे संकलन छांदोदर्शन या नावाने प्रसिद्ध झाले.

कैलास ही शिवाची तपोभूमी आहे, तर तिरुवनमलाईचा अरुणाचलम् शिवमंदिरामागचा पर्वत हे शिवाचे हृदयस्थान, असे रमणमहर्षी म्हणत. त्या पर्वताला आम्ही पायी प्रदक्षिणा घातली. महर्षीच्यावर हाडाच्या कर्करोगासाठी शस्त्रक्रिया करणाऱ्या डॉक्टरने माजी पंतप्रधान मोरारजी देसाई यांना सांगितले की, ही शशक्रिया करतानादेखील वेदनेचा चित्कार नाही की, गुंगीचे औषध घेतले नाही. शिवभावात स्थित झालेल्या रमणमहर्षीसारख्यांना ते शक्य होय.

काही दिवसांनंतर आम्ही पुण्याला बंगालच्या थोर संत माँ आनंदमयी यांच्या दर्शनास गेलो. स्वामी योगानंदांनी म्हटले होते की, माँ स्वानंदाच्या साम्राज्यातील राजहंस आहेत. अंतःस्फूर्तीला माँ आनंदमयी ‘अंदर का ख्याल’ म्हणत. त्याचे पडताळे अनेकांना येत. नेताजी सुभाषचंद्रांचे बंधू शैलेशचंद्र यांच्या भेटीसाठी आले होते. त्यांच्याकडून असे समजले की, नेताजी सुभाषचंद्र यांच्यावर स्वामी विवेकानंदांच्या विचारांचा प्रभाव होता आणि दक्षिणेवरच्या महाकालीवरही त्यांची भक्ती होती. कलकत्याहून गुप्तपणे ते काबूलला जाण्यापूर्वी नेताजींनी आपल्या एका नातेवाइकाला काली मंदिरात पाठविले. तेथे त्यांनी कौल लावला. तो मिळाल्यावर त्यांनी कलकत्ता सोडले. शैलेशद्रचंद्र बोस यांना पाहताना टोपी न घातलेल्या नेताजींनाच आपण पाहतो हा भास झाला.

योगी विशुद्धानंद

यांच्याकडे पंडित गोपीनाथ कविराज येत असत. हे गोपीनाथ कविराज बनारसचे सूर्यविज्ञानातील थोर योगी विशुद्धानंद यांच्या सान्निध्यात होते. पॉल ब्रॅन्टने आपल्या ग्रंथात ‘त्यांनी सूर्यविज्ञानाधारे काचेचे भिंग व सूर्यकिरण यांच्या सहाय्याने मेलेली चिमणी काही वेळ जिवंत करून दाखविण्याचे प्रयोग यशस्वी केल्याचे म्हटले आहे.’ महर्षी योगानंदांच्या आत्मचरित्रातसुद्धा गंधाबाबा म्हणून गंध निर्माण करणाऱ्या विशुद्धानंदांचा उल्लेख केला आहे. एके दिवशी मला स्वप्न पडले. एका देवीच्या मंदिरात मी गेलो. तेथे अनेक दगडी खांब होते आणि डाव्या बाजूला सोनेरी प्रकाशात उजळलेली एक देवीची मूर्ती दिसली. मी दर्शन घेऊन उजव्या बाजूला वळलो. तेथे एक दाढीधारी व्यक्ती उभी होती. जणू त्याने नुकतेच स्नान केले असावे. काळेभोर केस, मजबूत बांधा व कमी उंचीचे असे ते दिसले. ते माझ्याकडे रोखून पाहत

होते. म्हणाले, ‘मला ओळखलेस का?’ मी मान हलवून नकार दिला. ते म्हणाले, ‘लवकरच ओळखशील.’

मराठवाड्याच्या दौऱ्यावर असताना वाटेत तुळजापूरळा गेलो. मंदिरात जाताना वाटेत लागणाऱ्या पायन्या व आतील दृश्य स्वप्नात पहिल्याप्रमाणे होते; परंतु ते सत्पुरुष काही दिसले नाहीत. वाराणसीला गेलो. त्या वेळी एका आश्रमात गेलो. तो स्वामी विशुद्धानंदांचा आश्रम होता. त्यांचे छायाचित्र पाहिल्यावर लक्षात आले की, स्वप्नात पाहिलेले हेच ते सत्पुरुष. पं. गोपीनाथ कविराजांनी त्यांचे लिहिलेले चरित्र माझ्या वाचनात आले. दुपारी गाढ झोपेत असताना पद्मगंध सर्व शरीरात आतून बाहेरून दरबळत असल्याचा एक विलक्षण अनुभव मला आला आणि तो स्वामी विशुद्धानंदांचा आशीर्वाद आहे, असे मी जाणले आणि त्यांचे चरित्र मराठीत भाषांतर करण्यास सुरुवात केली. गायत्री मंत्राचा मी उपासक, त्यामुळे सूर्यविज्ञानाविषयी उत्सुकता होती.

आनंदमयी माँ भेट

पुण्यात आनंदमयी माँ यांना भेटल्यावर काही वर्षांनी त्या मिरज-सांगली रस्त्यावरील कुपवाड येथे आल्या. तेथे काही दिवस त्यांचा मुक्काम होता. त्या वेळी त्या कोल्हापूरळा आल्या. रुईकर कॉलनी येथील निवासस्थानात आल्या. आपल्या पायातील खडावा त्यांनी काढल्या. निवासस्थानातून चालत त्या मंदिरात गेल्या. तेथे ज्या खुर्चीवर बसल्या, ती पुनीत झालेली खुर्ची पुढे बाळांनी मला दिली. मिरजेहून माँचा मुक्काम हलविण्याचे वेळी आम्ही टँक्सीने माँ उतरल्या होत्या तेथे गेलो. माँ स्टेशनवर गेलेल्या. गाडी सुटण्याची वेळ झाल्याने आमची भेट होईल का याची शंका होती. स्टेशनजवळ आल्यावर मी पळत पळत जाऊन माँना डव्यात भेटलो व दत्ताबाळ येत असल्याचे सांगितले. त्यांना खूप आनंद झाला. त्या म्हणाल्या, ‘मुझे ख्याल हो रहा था, ओ आ रहा है.’ माझ्या डोक्यावरून आशीर्वादाचा हात फिरवताना ती माऊली म्हणाली, “उसकी तबीयत का ध्यान रखना.” तोपर्यंत बाबा आले. त्यांनी दर्शन घेतले आणि रेल्वे सुटली. आनंदमयी माँचे ते मला घडलेले शेवटचे दर्शन.

आचार्य अत्रे यांची भेट

६८ मध्ये ११ व १२ सप्टेंबरला बाबांची बालमोहन विद्यामंदिर, दादर येथे व्याख्याने झाली. त्यानंतर दादरच्या अमरसिंह मंडळात व पाल्याच्या लोकमान्य सेवा संघातही व्याख्याने झाली. यादरम्यान त्या वेळच्या सर्वाधिक खपाच्या मराठी दैनिकाचे झुऱ्झार संपादक आचार्य अत्रे यांचा दत्ताबाळांचा परिचय झाला. एक दिवस अत्रे म्हणाले, “बाळ, तात्यांचेकडे (सेनापती बापट) जाऊ या.” दुसऱ्या दिवशी वरळीला शिवशक्तीत आम्ही आलो. अत्रेनी त्या वेळेला एक जुनी इंपाला गाडी खरेदी

केली होती. कोणा एका माजी संस्थानिकाकडून ती खरेदी केली होती. तिचे त्यांना भारी कौतुक. त्यातून जात असताना दोघांच्याही आवडीचे गाणे लागले. ते ‘शुरा मी वंदिले’ हे गाणे होते. आदल्या दिवशी बाबांना जाणवले की, अत्रांचे आयुष्य संपत आले आहे. त्यांनी कवचसदृश्य काही केले; पण ते अत्रांना सांगितले नाही. दुसऱ्या दिवशी जाताना अत्रे सांगत होते, ‘बाळ, रात्री मला विलक्षण स्वप्न पडले. तुम्ही माझ्याभोवती एक आवरण गुंडाळत होता.’ बाळ म्हणाले, ‘तुम्ही संवेदनक्षम आहात. काल तुमच्यासमोर बसून मी ते प्रक्षेपित होतो. ते तुम्हाला जाणवले.’ आम्ही सेनापती बापटांकडे आलो. वरच्या मजल्यावर ते क्रांतिकारक बसले होते. बाबांनी त्यांना तीन पथ हे पुस्तक दिले. अत्रेनी बापटांना विचारले, ‘तात्या, काय वाचताय?’ ते शांतपणे म्हणाले, ‘काही नाही. मी हातात येईल ते वाचतो.’ ‘वा’. तात्या कांदंबरी वाचता? ‘हो’ तात्यांनी शांतपणे म्हटले. नेहरूनाही फाशी द्या, म्हणणारा हा क्रांतिकारक महर्षी अरविंदांच्या Life Divine चा मराठी अनुवाद करीत होता. तात्यांनी आपला एक अनुभव सांगितला. ह्या अनुवादामध्ये काही वेळेला अडथळा वाटे. तेव्हा डोक्याभोवती मी रूमाल गुंडाळत असे आणि पुन्हा प्रेरणा आल्यानंतर पुन्हा लिहीत. ती भेट अत्रे, बाळ व बापट यांची शेवटची भेट. बापटांनी बाळांच्या साहित्याचा उल्लेख खलील जिब्रानपेक्षा श्रेष्ठ महापुरुष असा केला.

कोल्हापूरळा आल्यानंतर बाबांच्यावर मी एक लेख तयार केला. तो त्यांना वाचून दाखविला. वा, छान झालाय, असे ते म्हणाले. तो लेख मी ‘मराठा’ला पाठवून दिला. त्या वेळी मी वीस वर्षांचा होतो. पुढील सप्ताहात तो लेख अग्रलेख म्हणून प्रसिद्ध झाला. पुढे महाराष्ट्रात अत्रांचा लेख म्हणून अनेक वृत्तपत्रांनी छापला. यादरम्यान, बाबांनी विविध विषयांवर विपुल लिखाण केले. त्या लेखाच्या प्रती वृत्तपत्रांना पाठविणे, हे वेगळे काम सुरु झाले. त्यांची पुस्तकेही मी प्रसिद्ध करू लागलो.

तमाशातून श्रीकृष्ण विटंबना

मुंबईला असताना त्या वेळच्या समाज कल्याणमंत्री पुढे राष्ट्रपति झालेल्या प्रतिभाताई पाटील यांच्या मंत्रालयाच्या दालनात बाबांनी एक महत्त्वपूर्ण बैठक बोलावली. त्याला शिवसेनाप्रमुख बालासाहेब ठाकरे, अनेक तमाशा कलावंत उपस्थित होते. तमाशा या लोककला प्रकारातून भगवान श्रीकृष्णांची बीभत्स चेष्टा होते. ती बंद करावी, असे आवाहन बाबांनी केले. थोळ्या विरोधातून का होईना त्याची लाट महाराष्ट्रभर पसरली. काही वेळेला स्वतः आम्ही तमाशाच्या व्यासपीठावर येत असू. एकदा एक गंमत झाली. एका तमाशा थिएटरवर मी गेलो. तेथल्या तमासगिराशी चर्चा केली व चलवळीचे महत्त्व त्यांना समजून सांगितले. त्यांनी यापुढे श्रीकृष्णाची चेष्टा

बंद करण्याचे मान्य केल्यावर श्रीकृष्णाच्या पात्राला मी शोधू लागलो. शोधता शोधता ते विद्वान दारुच्या गुत्यावर आढळले.

वृत्तपत्रांतून दोन्ही बाजूंनी लेख सुरु झाले. वादविवाद सुरु झाले. त्यामुळे काही काळ का होईना महाराष्ट्राच्या समाजजीवनात एक खबळबळ माजली. काही प्रमाणात चेष्टा थांबली. या वेळी या सामाजिक चळवळीविषयी प्रणव त्रैमासिकाचा खास अंक मी प्रसिद्ध केला. या ३-४ वर्षांच्या कालावधीत श्री दत्ताबाळ मिशन अनेक तरुणांचे स्फूर्तिस्थान बनले. महाराष्ट्र व महाराष्ट्राबाहेर जास्तीत जास्त लाख लोकांपर्यंत बाबांच्या सभांना गर्दी होई. अनेक मंत्री, मुख्यमंत्री, राज्यपाल, तेव्हाचे राष्ट्रपती व्ही. व्ही. गिरीपर्यंत त्यांच्या गाठीभेटी होते. जवळजवळ सर्व भेटीवेळी मी उपस्थित होतो. मराठवाड्याच्या दौऱ्यावर असतानाचा एक प्रसंग आहे. धुळ्याहून भुसावळकडे जात असताना खासगी टँक्सीतून बाबांच्या बोरबर प्रा. द. सि. पंगूचे चिरंजीव अरुण पंगू, अण्णासाहेब देशपांडे, नारायण मोरे होते. ते गाडीत पुढच्या बाजूला बसले होते. रस्त्यावर वाहनांची फारशी वर्दळही नव्हती. काही अंतरावर रस्त्याच्या कडेला एक ट्रक थांबला होता. त्यातून एक सरदारजी खाली उतरू लागला. ट्रक चालूच ठेवला होता. जवळच्या शेतात जनावरे चरण्यास घेऊन आलेल्या काही तरुण मुली होत्या. सरदारजी उतरताना पाहताच भीतीने त्या पळू लागल्या. सरदारजीचा हेतू काही सरळ दिसत नव्हता. ते दृश्य बोलके होते. ते नेमके टिपले बाबांनी. त्यांनी ट्रकजवळ गाडी थांबविण्यास सांगितले व गाडीतून ते उतरलेही. हातात काही सापडते काय ते पाहत होते. ते उतरताच आम्हीही उतरलो. ते ट्रकच्या दिशेने येताना पाहून सरदारजी ट्रकमध्ये चढला व साथीदारांनी तो ट्रक भरधाव पळविला.

महाराष्ट्रभर त्या वेळी त्यांची प्रसिद्धी प्रतिविवेकानंद म्हणून होती व जे व्यासपीठावरून सामर्थ्याचा व निर्भयतेचा व अन्यायाविरुद्ध दंड थोपटण्याचे संदेश देत, त्यांनी आपल्या प्रसिद्धीची व प्रतिष्ठेची पर्वा न करता जे धाडस दाखविले ते आदरणीय होते.

गोळवलकर गुरुजींची भेट

नागपूरला आमदार निवासात असताना राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे सरसंघचालक गोळवलकर गुरुजी त्यांना भेटण्यासाठी आले. त्याआधी गोळवलकर गुरुजींवर मुंबईच्या ‘नवाकाळ’मध्ये त्यांनी चातुर्वर्ण्याबद्दल दिलेल्या मुलाखतीत टीकेचे वाढल उठले होते. त्याबद्दल त्यांच्यावर हीन टीकाही झाली व त्यांच्या प्रतिमाही जाळली जात. बाबांनी दिलेल्या उत्तरामुळे गुरुजींची इच्छा त्यांना भेटण्याची होती. स्वामी विवेकानंद रामकृष्णांच्या परंपरेतील एका संन्याशाकडून गुरुजींना दीक्षा लाभली होती.

गुरुजींनी कोणालाही न सांगितलेला एक अनुभव बाबांना सांगितला, म. गांधी हत्येनंतर गुरुजींना अटक झाली होती. त्यावेळी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे पुढे काय, याची मोठी चिंता लागून राहिली. त्यांची साधनाही चालू होती. एके दिवशी त्यांना विलक्षण अनुभव आला. आकाशात महाकाली अवतरताना त्यांनी पाहिली. ती हळूहळू त्यांच्या उजव्या खांद्यावर अवतीर्ण झाली. या दर्शनानंतर त्यांना एक प्रकारचा आत्मविश्वासही निर्माण झाला. याही संकटातून आपण बाहेर पडू, अशी त्यांना खात्री वाटली. त्यानंतर गुरुजी कोल्हापूरला एकदा बाबांच्या निवासस्थानी आले होते. दत्ताबाळांच्या शेवटच्या नागपूर भेटीत ‘तरुण भारत’चे माजी संपादक मा. गो. वैद्य, बालासाहेब देवरस, डॉ. थते भेटायला आले होते. त्या वेळच्या चर्चेत बाबांनी सुचविले की, तुम्ही हिंदुत्वनिष्ठ व शिवसेनाप्रमुख बाळासाहेब ठाकरेही हिंदुत्वनिष्ठ आहेत. दोघांमधील किरकोळ मतभेद विसरून दोन्ही शक्ती एक व्हाव्यात, अशी इच्छा त्यांनी व्यक्त केली. मुंबईच्या भेटीत ठाकरेना मी बोलतो, असे आश्वासन त्यांनी व्यक्त केले.

मुंबईला डॉ. तिळवे व त्यांचे बंधू सी. डब्ल्यू. तिळवे, श्रीवास्तव, कै. चंद्रा अविनाश हे बाबांकडे येत. या लोकांनी त्यांच्यावर अतिशय प्रेम केले व निःस्वार्थीपणे संस्थेला खूप मदत केली. कै. चंद्रा त्या वेळी इंडियन एअरलाईन्समध्ये होते. मुंबई-पोरबंदर ते बेळगाव या मार्गावर ते अनेक वेळा अब्हरो विमान नेत असत. त्या वेळी विमान अपहरणाचे प्रकारही नव्हते. त्यामुळे वैमानिकाच्या परवानगीने कॉकपिटमध्ये जाता येत असे. आम्ही मुंबईहून बेळगावला येताना किंवा बेळगावहून जाताना अनेकदा कै. चंद्रा हे वैमानिक असत. एकदा मुंबईहून येताना उड्हाणानंतर आम्ही कॉकपिटमध्ये गेलो. १३० डिग्रीवर ॲटो पायलट लावलेला होता. ॲब्हरो विमानाला दोन इंजिने असत. एक इंजिन बंद पडले, तर एकाची शक्ती अपुरी पडत असे. अशी चर्चा चालू होती. विमान कोयना जलाशयावरून जात होते. मूळ दिशेप्रमाणे ते पुढे गारगोटीहून बेळगावला जाते; पण त्या वेळी ॲटो पायलट बंद केला आणि विमान जोतिबा डोंगर व पन्हाळा हिलस्टेशन यामधून खाली आले. हा पंचांगा सारा परिसर हिरवागार दिसतो. विमान खूप खाली आले. बघता बघता जिल्हाधिकारी कार्यालयावरून ते शिवाजी विहारीठाच्या दिशेला आले. तेथून विमानाचा एक पंख वर करून डाव्या बाजूला वळसा घेऊन ते रुईकर कॉलनीतल्या कालिकृपा या निवासस्थानावरून जाऊ लागले. त्या वेळी दारात एक रिक्षा उभी होती. त्याच रिक्षातून माझे वडील त्याच दिवशी आले होते. हे नंतर समजले. कोल्हापूरच्या अनेक घरांवरचे पत्रे व खापन्या बघून मुंबईतील एक झोपडपट्टी पाहतोय असे वाटले. प्रायव्हेट हायस्कूलच्या ग्राऊंडवरून कोल्हापूर विमानतळावरून विमान पुढे बेळगावला रवाना झाले. त्या

विमानात प्रिन्सेस कादंबरीचे लेखक मनोहर माळगावकर होते. ते संभ्रमात पडले. हे बेळगाव नव्हे कोल्हापूर दिसते, इथे का विमान उतरायला लागले म्हणून ते विचारू लागले. पुढे अनेक वेळा विमानप्रवास घडला; पण ती ट्रीप अविस्मरणीय बनली.

खग्रास सूर्यग्रहण

तो खग्रास सूर्यग्रहणाचा दिवस होता. सकाळी उटून शिरोलीजवळच्या पंचगंगा नदीवर मी गेलो. तेथे गळाभर पाण्यात उतरलो व मंत्रजप सुरु केला. खग्रास सूर्यग्रहणाची ती मोठी पर्वणी होती. आकाश अंधारून आले होते. सायंकाळ झाल्याचा भास होत होता. पुलावरच्या हायवेवरची वाहतूकही मंदावली होती. पाखरे परतत होती. पायाला बारके मासे स्पर्श करून जाते. सुरुवातीला काही वेळ नृत्याचाच कार्यक्रम झाला; पण त्या वेळी जप करताना मनाची एकाग्रता चटकन व चांगली झाली होती. माझ्यापासून काही अंतरावर एक गृहस्थ पाण्यात उभा होता. तोही उपासना करीत होता.

मी त्याच्याजवळ गेलो. त्याला नाव विचारले. उत्तर देताना त्याने आपल्या गळ्यावर बोट ठेवले व बोलला. त्याने नंतर दाखवले गळ्यावर शस्त्रक्रिया झाली होती व श्वासोच्छवासासाठी नवे द्वार खोलले होते. तो सांगत होता. चार वर्षांपूर्वी श्वास कोंडला नि मी बेशुद्ध झालो. घरच्यांनी मिरजेला मिशन हॉस्पिटलमध्ये हलविले. मी जगण्याची आशाच सोडली होती. त्या दयाघन परमेश्वराची बायकोपोरांनी करुणा भाकली. तो प्रसन्न झाला. डॉक्टरही चांगले. त्यांनी गळ्यावर शस्त्रक्रिया केली नि माझा जीव वाचवला. बोलताना, जेवण करताना थोडा त्रास होतो; पण खग्रास ग्रहणासारखी पर्वणी कोण सोडणार? मी दवाखान्यातून परतल्यापासून ईश्वरावरची श्रद्धा वाढली. तोच कर्ता करविता,” ग्रहण संपले नि मी परतलो.

दिलीपकुमार रॉय यांची भेट

महर्षी अरविंदांचे पट्टशिष्य म्हणून ख्यातनाम दिलीपकुमार रॉय यांच्या पुण्याच्या हेरे कृष्ण मंदिरात आम्ही गेलो. सुंदर बाग आणि निवासस्थान व मंदिराचा कोपरा नि कोपरा अतिशय स्वच्छ दिसत होता. निवासस्थानाच्या आवारातच एक छोटे श्रीकृष्ण मंदिर होते. तेथे दिलीपकुमार रॉय श्रीकृष्ण भजन गाताना मी ऐकले. संगीतातले काही कळत नसले तरी त्या प्रसन्न सायंकाळी उत्कटतेने स्पंदणारे श्रीकृष्णप्रेम हृदयाला भिडत होते. त्यांच्या शिष्या इंदिराजी तेथे होत्या. नेताजी सुभाषचंद्रांचे व दिलीपकुमार यांचे सम्बन्ध होते. आनंदमयी मां यांच्याकडे ही दिलीपकुमार जात असत. त्यांच्या निधनानंतर महाराष्ट्र या थोर बंगाली संताला फारच लवकर विसरला.

खुशवंतसिंग भेट

मुंबईच्या एका भेटीमध्ये त्या वेळचे इलेस्ट्रेटेड विकलीचे संपादक खुशवंतसिंग

यांच्या घरी दत्ताबाळांची भेट ठरली. (मे १९७३). तेथे गेल्यावर पाहतो तो लाईट गेलेली. कॉलबेल बंद होती. त्यामुळे आम्ही दरवाजावर टकटक केले. स्वतः खुशवंतसिंगांनी दार उघडले. माफ करा, आज वीज नाही व पंखाही नाही.” ते म्हणाले.

‘नाही, मला विजेपेक्षा मेणबत्तीचा प्रकाशच आवडतो,’ दत्ताबाळ म्हणाले. कोचावर बसत बाळ म्हणाले, ‘तुम्हाला मला काही प्रश्न विचारायचे होते ना?’ होय खुशवंतसिंग; पण तीच ती उतरे ऐकून मला कंटाळा आलाय. मी तुमच्याबद्दल बरेच ऐकले. तुम्ही या मार्गाकडे कसे वळलात? हे विचारताना ते म्हणाले, ‘माझ्याजवळ जगातली उत्कृष्ट स्कॉच आहे, तुम्ही घेणार?’ बाबांनी होकार दिला.

मला विचारले तेव्हा मीही होकार दिला. आम्ही प्यायला सुरु केले. तशी चर्चा रंगत गेली. एक गमतीशीर घटना घडली. खुशवंतसिंगांनी मेणबत्ती टीपॉयवर न लावता एका ग्लासमध्ये तिरकी ठेवली. मेणबत्ती पेट पेट आली आणि काचेचा ग्लास तडकला. खुशवंतसिंगांनी दुसरा ग्लास घेतला. त्यात मेणबत्ती पुन्हा तशीच लावली. भविष्यदर्शन, वस्तुसंचलन, गर्डजीपचे तत्त्वज्ञान, संमोहनशास्त्र यावर चर्चा सुरु होती. आणि इकडे सरदारजीच्या घरातील दुसऱ्या ग्लासने राम म्हटले. यानंतर पुढे खुशवंतसिंगांनी दत्ताबाळांच्यावर अग्रलेख लिहिला. त्यांचे लेखाही छापले आणि गुरुज गॉडमन अँड गुड पीपल या ओरिएंट काँगमनचे प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथात बाळांच्यावर संकलित माहिती प्रसिद्ध केली. त्यात माझ्याविषयी एक पैरेग्राफ आहे. बाळांचा व त्यांचा पत्रव्यवहार हा अतिशय सुंदर असे एक पत्र मला आठवते.

प्रिय दत्ताबाळजी,

मुंबईत केव्हा व कोठे तुम्ही आमच्याबरोबर भोजन कराल?

आपला

खुशवंतसिंग

टाईम्समध्ये पार्टी

एका ओळीचे हे पत्र होते. त्यानंतर टाईम्स ऑफ इंडियामध्ये बाळना दुपारी भोजनासाठी निर्मित्रित केले. आम्ही त्या इमारतीत पोचलो. त्या वेळी टाईम्स ऑफ इंडियाच्या तळमजल्यावर लिफ्टजवळ खाकी पॅंट व साधा टी शर्ट अशा वेशात खुशवंतसिंग उभे होते. टाईम्स ऑफ इंडियार्फे आध्यात्मिक क्षेत्रातील विचारवंत व्यक्तींना मेजवानी देण्याची ही पहिलीच घटना होती. आम्ही सर्वांत वरच्या मजल्यावर गेलो. तेथे टाईम्स समूहाचे जनरल मैनेजर उमा शंकर, नवभारत टाईम्सचे संपादक श्री अधिकारी. धर्मयुगचे संपादक श्री. भारती, सायन्स टुडे व इकॉनॉमिक्स टाईम्सचे

संपादक व अधिकारी उपस्थित होते. त्यापूर्वी काही दिवस अगोदर तमाशातून श्रीकृष्ण विटंबना थांबाबी म्हणून विचार मांडले होते. नवभारत टाईम्सचे संपादक श्री. अधिकारी यांनी बाळना विचारले, ‘संपादकांविषयी सर्वसामान्यपणे आपणाला काय वाटते?’

या प्रश्नामुळे क्षणभर हास्याची लाट पसरली. श्री दत्ताबाळ यांच्यासारख्या तरुण विचारवंत यांचा नेहमीच वृत्तपत्रांशी लेखक म्हणून संबंध येतो. त्यांचे विचार ऐकण्यास सर्वच उत्सुक होते.

बाळ म्हणाले, ‘ज्याप्रमाणे विज्ञान, कला व इतर क्षेत्रात चांगले व वाईट लोक आहेत. काही खेरे बुवाबाज लोक आहेत. त्याचप्रमाणे वृत्तपत्रक्षेत्रातही काही खेरे व बुवाबाज संपादक आहेत. आध्यात्मिक क्षेत्रातील बुवाबाजी व ढोंग चव्हाण्यावर आणण्याचे धाडस दाखविले जाते. त्याचप्रमाणे इतर क्षेत्रातील बुवाबाजी व धाडस जरूर तर दाखविण्यास संपादकांनी पुढे यावे.’ यावर श्री. अधिकारी म्हणाले, ‘आपले हे मत बरोबर आहे. पंतप्रधान इंदिरा गांधीर्जीचे आपल्यासारखेच मत आहे.’ भौतिक वाद, विज्ञान, भवितव्यातले विज्ञान व मार्क्सवाद, सापेक्षवाद यांसारख्या विषयांवरही त्यांचे तलस्पर्शी विचार ऐकून सारे प्रभावित झाले. धर्मयुगचे संपादक भारती यांनी तुम्ही स्वतःला गॉडमॅन (अवतार) समजता का असा प्रश्न केला.

यावर बाळ उत्तरले, ‘मी स्वतःला संन्याशी व अवतार समजत नाही.’ जेवण झाले. दत्ताबाळशी चर्चा करणे म्हणजे आनंद लुटणे होय, अशा शब्दांत भारती यांनी प्रतिक्रिया व्यक्त केली; पण आपल्या पाहुण्याला तुम्ही स्वतः अवतार समजता का, अशा तन्हेचा भारतींनी विचारलेला शिष्टप्रश्न खुशवंतसिंग यांना रुचला नाही. त्यांनी त्याबद्दलची तक्रार जनरल मैनेजरपर्यंत नेली. शेवटी धर्मवीरच्या संपादकांनी माफी मागितल्यावर हे प्रकरण संपले.

श्री दत्ताबाळ यांच्या निधनानंतर खुशवंतसिंगनी मिड डे व संडे आँब्ड्वर्मध्ये लिहिले होते. भारतातील रेडिओ टेलिव्हिजन व इंग्रजी वृत्तपत्रांनी (जाहिरातपत्रांनी) वास्तविक दत्ताबाळांच्याबद्दल अधिक लिहायला हवे होते. नजीकच्या काळात चांगुलपणाचे (सत्याचे) जबरदस्त केंद्र म्हणून ते जगापुढे येतील, असे मला वाटत होत. शेवटची त्यांची भेट महाबळेश्वरला झाली. एखाद्या प्रेषिताप्रमाणे ते मला भासले. त्यांना स्त्री व दारू याबाबत निर्बंध नव्हता. ते अंतिंद्रिय जगतातून माझ्याशी संपर्क साधतील, अशी माझी आशा आहे. काहीतरी ते संदेश देतील नाही तर अंतिंद्रिय जगच बंडल आहे असे मी म्हणेन. अर्थात खुशवंतसिंगांच्या काही विधानांचा खुलासा करणारे माझे एक पत्र त्या वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झाले.

खंडबाबा भेट

नाशिकजवळ एका व्याख्यानासाठी गेलो असताना खंडबाबा म्हणून एक महाराज असल्याचे आमच्या ऐकिवात आले. आम्ही भल्या पहाटे निघालो. सकाळी एका खेड्यात पोचलो. एक साधा शेतकरी माणूस त्यांच्या मंदिरात बसला होता. हा खंडबाबा त्या गावातल्या एका जमीनदारांकडे नोकर म्हणून काम करत होता. जमीनदाराच्या एकुलत्या एका लहान मुलीचा त्याला लळा लागला. दुर्दैवाने ही मुलगी वारली; पण मृत्यूपूर्वी खंडबाबा भजन म्हणत असे ते तिला आवडायचे. पुढे एका हॉलमध्ये त्या मुलीचे चित्र लावले. खंडबाबा भजन म्हणायला लागले की, तो फोटो जोरजोरात हलायला लागायचा. भजनाचा वेळ जसजसा वाढेल, तसा फोटोचा वेगही वाढायचा. जिवंतपणी जशी ती मुलगी खंडबाबा पाठोपाठ म्हणायची. तशीच ती आताही स्पष्ट आवाजात गावयाची. ही हलणारी फ्रेम आम्ही चटकन दूर केली; पण ती फ्रेम हलविण्यासाठी काही जोडल्याचे व काही बांधल्याचे आढळले नाही. भजन थांबल्यावर आम्ही एका छोट्या खोलीत आलो. तेथे एका चौरंगावर एक वस्त्र होते. त्यावर गिरुलमूर्ती होती. खंडबाबाने तेथे भजन सुरू करताच ती मूर्तीही अक्षरशः नाचू लागली. नाचणारी मूर्ती अचानक उचलली व त्याखालचे वस्त्रही काढून पाहिले. खाली चुंबक किंवा दुसरे काहीच नव्हते. खंडबाबांच्या या चमत्कृती बाबींचा अर्थबोध काही झाला नाही.

ढोंगी तांत्रिक मोरेबाबा

मालेगावला एकदा मुक्कामाला असताना कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांच्या शिक्षण संस्थेत आम्ही एकदा उतरलो. भाऊसाहेबांचे बंधू व्यंकटराव हिरेंनी त्यांच्या अतिथीगृहावर राहण्याची व्यवस्था केली. तेथे ते संध्याकाळी नारायण तोताराम मोरे या माणसाला घेऊन आले. पायजमा, शर्ट, डोक्यास टोपी, कृश शरीर व काळासावळा रंग असे ते व्यक्तिमत्त्व. स्वतःला तांत्रिक म्हणवून घेत असे. त्याने एका टीपॉयवर बुक्याने त्रिशूल काढले. त्यावर स्टीलची एक प्लेट ठेवली. त्या टीपॉयपासून काही अंतरावर बसून त्याने मंत्र पुटपुटला आणि मग ही प्लेट एखाद्या क्रिकेटच्या चेंद्रप्रमाणे प्रयोग करणाऱ्याच्या हातात येऊन पडली. त्या प्रकाराने सारेच प्रभावित झाले. हे पाहून एक खरा शक्ती उपासक, एक जादूगार व दत्ताबाळांचे इतर भक्तही प्रभावित झाले. राजकीय पुढारी प्रभावित झाले. मी त्याच्यावर मुंबईच्या वृत्तपत्रात सविस्तर लेख लिहिला. वैज्ञानिकांना आवाहन म्हणून तो प्रसिद्धही झाला. मी लेखामध्ये खन्या योग्यांच्या अंतिंद्रिय प्रयोगांचा संदर्भ घेतल्यामुळे मुंबईतील बड्या धेंडांनी त्याला निमंत्रित केले आणि त्या मोरेचा मोरेबाबा झाला. त्याला प्रसिद्धी द्यायला मी कारणीभूत झाल्याने त्याची माझ्यावर खास मर्जी. मी काली उपासक म्हटल्यावर त्याने २१ दिवसांचे

अनुष्ठान कडक कराल, तर तुम्हाला काली दर्शन होईल, असे त्याने सांगितले. बाळांचा होकार आहे म्हटल्यावर मी ते अनुष्ठान सुरू केले. त्याने शेवटच्या दिवशी यज्ञासाठी सांगितलेल्या वस्तूही जमविल्या. ५-६ दिवस गेल्यावर का कोणास ठाऊक मला ते पुढे करावेसेच वाटेना व एक दिवस ते बंद करून टाकले. पुढे काही वर्षांनंतर माझ्याकडे अकोळ्हून एक शेतकरी आला. त्याने मोरेबाबाला आदराने बोलाविले होते. गुप्तधन मिळेल त्यासाठी त्याने पाचशे रुपये दोघांकदून लुबाडले व एक दिवस घरी कोणी नाही पाहून जमिनीत खड्हा काढून माठ पुरला. त्याठिकाणी दीप लावून १० दिवसांनंतर ते काढा व त्याची पूजा करा, असे सांगून आईची तव्येत बरी नाही, असा बहाणा करून तो सटकला. १० दिवसांनंतर लाल बस्त्रात बांधलेला एक माठ मिळाला. १० दिवस पूजा केल्यानंतर त्याने वस्त्र सोडले. त्या वेळी त्यांच्या लक्षात आले की, आपण पोटमाळ्यावर ठेवलेले हे ताकाचे मडके आहे. त्यात चक्क दगड होते. त्या शेतकऱ्याने तरीही मोरेबाबाला पत्र लिहिले की, आपण सांगितल्याप्रमाणे सारे करूनही आम्ही फसवलो गेलो, आहोत असे वाटते. त्याला उत्तर आले. प्रयोग अपूर्ण आहे. थोडे दिवस थांबा, दगडाचे सोन्यात रूपांतर होईल. त्याने तसेच काही दिवस पाहिले आणि त्याला मोरेबाबाच्या भोंदुगिरीचा कटु अनुभव आला. प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षरित्या आपण एका बुवाबाज माणसाला प्रसिद्धी देण्यास कारण झालो. याचा मला पश्चात्ताप झाला. त्यानंतर मी पुन्हा वृत्तपत्रात त्याविषयी लिहिले; पण आता काहीच उपयोग नव्हता.

जर्मन धर्मोपदेशक

नागपूरमध्ये एकदा एक आधुनिक पेहेरावातील एक व्यक्ती आली. तो मूळचा जर्मन गृहस्थ. त्याची एक छोटी काळी गाडी होती. दत्ताबाळ व मला घेऊन बंगल्यावर गेला. तो धर्मोपदेशक होता. तो आपली आत्मकथा सांगू लागला. भारतात धर्मप्रचारासाठी तो आला आणि निरनिराळ्या कुंतुंबात त्याचा संपर्क येऊ लागला होता. तो एका मुलीच्या प्रेमात पडला. त्याने तिच्याशी विवाह करण्याचे निश्चित केले. त्याचा वरील धर्मगुरुंनी धर्मोपदेशक म्हणून तो अपात्र झाला व पदकांचा वापर करता येणार नाही, अशी अट घातली. ही अट त्याने मान्य केली आणि विवाह केला. त्याला २ मुले झाली आणि दुदेवाने त्याची बायको २ मुलांना दुसऱ्याबरोबर घेऊन पळून गेली. त्याने खूप शोध घेण्यात तो यशस्वी ठरला; पण मुलांचा ताबा काही त्याला मिळेना आणि अशा मनःस्थितीत तो ओकसाबोक्सी रडत असे. त्याने एका भेटीत त्याच्या आपल्या खोलीत धर्मोपदेशकाचा झगा आणि पवित्र क्रॉस हा सारा वेश काचेच्या पेटीत जपून ठेवला होता. त्याला स्पर्श करून आपल्या हरवलेल्या साप्राज्याची निशाणी पाहून तो अशू ढाळू लागला. परतताना वाटेत मला

म्हणाला, ‘मोहाची शिक्षा काय असते, हे मी अनुभवले. या क्षेत्रातील तुझा मोठा भाऊ म्हणून तुला सांगतो. एक वेळ कामविकार प्रबल झाला तर एखादी बाई ठेव; पण लग्न करण्याचा माझ्यासारखा मूर्खपणा करू नकोस.’ तो त्राग्याने म्हणाला. पुढे तो धर्मोपदेशक मला कधीच भेटला नाही; पण पश्चात्तापाच्या अग्रीमध्ये पोळलेल्या त्या जिवाला भगवान येशूने क्षमा केली असेल व खरा मार्ग दाखविला असेल.

कंधारचा बाल कॉम्प्युटर

नांदेड जिल्ह्यातील कंधार तालुक्याच्या ठिकाणी आम्ही गेलो, तेथल्या डाक बंगल्यावर अंबुलगा (ता. कंधार) येथील मारुती शिरसे हा शेतकरी आपल्या ४ वर्षांच्या रामाला घेऊन उपस्थित होता. त्याला सुप्रसिद्ध गणितज्ञ शकुंतलादेवी प्रमाणेच अद्भुत ज्ञानशक्ती लाभली होती. मी कागदावर आकडेमोड केली. ती त्याने अचूक सांगितली. कितीही आकड्याची बेरीज विचारली तर क्षणार्धात तो अचूक उत्तर देई. त्याचा आत्मविश्वास किती पक्का आहे, हे आजमावण्यासाठी मी म्हटले, ‘तुझे उत्तर चुकीचे आहे.’ तो मान डोलावून म्हणाला, ‘हुं.... हुं... मी बरोबर!’ मग आम्ही त्या मुलाला थोड्या वेळाने बाळांच्या व्याख्यानाच्या व्यासपीठावर नेले. तेथे जमलेल्या ४-५ हजार जनसमुदायासमोर त्याची कसोटी घेतली, तर हे बालगणकयंत्राचे उत्तर अचूक असे. बाळनी त्याच्या पित्याला आपल्याकडे त्या मुलाला पाठविण्याची व त्याच्या पुढील शिक्षणाची सोय करण्याचे आश्वासन दिले; पण पुत्रप्रेमामुळे ही अद्भुत चीज आपल्यापासून दूर ठेवण्यास बाप तयार झाला नाही.

पूर्वजन्म आठवणारी शांतादेवी

दिल्लीस महाराष्ट्र सदनमध्ये आम्ही उतरलो, महाराष्ट्राचे प्रसिद्धी संचालक श्री. ईश्वरचंद्र माथूर त्या वेळी दिल्लीत होते. त्यांच्या जमातीतील शांतादेवी यांना पूर्वजन्म आठवतो. महात्मा गांधींनी त्याच्या केसविषयी खूप संशोधन केले. त्यांना घेऊन श्री माथूर बाळांच्याकडे आले. त्या काळ्यासावळ्या, स्थूल बांध्याच्या मध्यमवयाच्या व उंचीच्या होत्या. त्यांचे डोळे मात्र आगळे वाटत. एक गूढतेचे वलय त्यांना लाभले होते. त्यांच्या पूर्वीच्या आठवणीची काटेकोर तपासणी अनेक नास्तिकांनी व बुद्धिवाद्यांनी केली होती. शांतादेवींनी आपली हकिकत सांगितली.

त्या म्हणाल्या, ‘मी वयाच्या ४५ वर्षांपर्यंत अबोल होते. या बालवयात मला पूर्वजन्मीची स्मृती तीव्रतेने येत असे; पण मला समजू शकणारे जवळपास कोणी नव्हते. पूर्वजन्मीचे माझे गाव मथुरा. मी विवाहित होते. मला २ मुलीही होत्या. याविषयी मी काही सांगू लागताच घरचे लोक तिकडे मुद्दाम दुर्लक्ष करीत. कारण उत्तर भारतात काही ठिकाणी अशी समजूत आहे की, लहान मूल पुनर्जन्माविषयी बोलू लागले की, ते अशुभ असते आणि ते अल्पायुषी ठरते. शांतादेवींनी सांगितलेल्या

नवन्याचे नाव व पत्त्यावरून मथुरेला पत्र लिहून चौकशी करण्यात आली. आशचर्य असे की, त्या पत्त्यावर त्या नावाची व्यक्ती हयात होती. तिने पत्रोत्तर पाठविले, आम्ही आमचा एक मनुष्य पाठवू. त्याची ओळख शांतादेवींनी सांगावी.' पत्राप्रमाणे घरी दोघेजण आले. शांतादेवीने आपल्या नवन्याला व त्याच्या मित्राला ताबडतोब ओळखले. शेवटी तिला मथुरेला नेण्यात आले. मथुरेचा फलाट कोणत्या दिशेला आहे, हे तिने बरोबर सांगितले. बुरखाधारी स्थियांतून तिने आपली सासू व मुर्लींना ओळखले. पूर्वीच्या पाण्याची जागा त्यांनी दाखविली. मथुरेस प्रचलित असणाऱ्या काही शब्दांचे अर्थ तिने सांगितले. आपण पैसे पुरुन ठेवत होतो. ती जागा दाखविली. आपल्या मृत्युविषयी त्या म्हणाल्या, 'गेल्या जन्मी मी कृष्णभक्त होते. माझ्या गुरुंनी माझ्या मृत्यूची अचूक वेळ सांगितली होती. हॉस्पिटलमध्ये सिझेरिन झाले. त्यात माझा मृत्यू झाला. त्या वेळी भूमध्यातून एक ज्योती बाहेर आली. आकाशात चार तेजस्वी लोक होते. त्यांनी मला उंच उंच नेले व एका अंधाच्या पोकळीत खोलखोल उतरू लागले. कदाचित ते माझ्या या जन्मीचे आईचे उदर असावे.'

पूर्वजन्मीच्या पती व मुलांबद्दल तुम्हाला काय वाटते, असे विचारताच त्या म्हणाल्या, 'त्याच्याबद्दल मला कोणतेही आकर्षण नाही.' पूर्वजन्मीच्या काही परिणामांबद्दल बोलताना त्या म्हणाल्या, 'प्रत्येक कर्मचे बरे वाईट फळ असते. ते मला अनुभवाने पटले आहे.'

आचार्य रजनीश यांच्याबद्दल एक स्वप्न

मध्य प्रदेशातील तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक मोहनचंद्र बाबुलाल टिमर्णीवाला हे मुंबईला आले. त्यांच्यापुढे आचार्य व नंतर भगवान झाला. महाराष्ट्रामध्ये व नंतर भारतामध्ये व नंतर अमेरिकेत त्यांच्या विचारांची लाट पसरली. संभोगातून समाधीकडे या त्यांच्या विचारांचा श्री दत्तबाळांनी समाचार घेतला. त्यांना एक विलक्षण स्वप्न पडले. या स्वप्नात एका आलिशान राजवाड्यात मी आणि ते प्रवेश करतात तो रजनीशांचा आश्रम असतो. त्या भव्य प्रासादात कुठेही देवदेवतांच्या मूर्ती आढळत नाहीत. जिकडे तिकडे रजनीशच रजनीश. आत गेल्यावर आम्हाला उद्देशून रजनीशांचे शिष्य म्हणतात, तुम्हीच आम्हाला हवे होता आणि आम्हाला पकडण्यासाठी ते पुढे येतात. बाहेरचा दरवाजा त्यांनी बंद केलेला असतो. श्री दत्तबाळ सूक्ष्म स्वरूपात बाहेर पडतात आणि मी मात्र अडकतो. बाहेर दगडी गवा-रेड्यांचे पुतळे असतात. त्यांपैकी एकाला मूत्रसंजीवन मंत्राने बाळ जिवंत करतात व मला सोडवण्यासाठी पाठवतात. तो गवा रेडा दरवाजावर जोरात धडक मारतो. दरवाजा फुटतो व मी बाहेर येतो.

आम्ही त्या राजवाड्याच्या दुसऱ्या टोकाला जातो. तेथे काही जैन साधू असतात तेथे एक दगडी कळ असते. ती ओढायला सांगतात. ती ओढल्याबरोबर

रजनीशाचा प्रासाद उद्घवस्त होतो आणि काही दिवसांनंतर तेथे श्रीकृष्णमंदिर उभारले जाते. त्यात भगवान श्रीकृष्णाची छोटी प्रकाश स्वरूपातील मूर्ती नाचत असते. हे स्वप्न संपते. काही महिन्यांनंतर मला काही लोक भेटतात. त्याच्या मदतीने मी रजनीशांची मुंबईच्या क्रॉस मैदानावरील व्याख्यानमाला बंद पाडतो. वर्ष निघून जाते. त्यानंतर माझ्या वाचनात रजनीशांची सारी पुस्तके येतात.

त्यात ते सारेच्या सारे सब्दशः इतर पुस्तकांतून चोरलेले मला आढळतात. सायकिक डिस्कवरीज बिहाईड आर्यन कर्टन जे. कृष्णमूर्तीची काही पुस्तके झेन अँड रियेलिटी रॉबर्ट पॉवेल, एसेज इन झेन बुद्धिज्ञम हे सुझुकीचे पुस्तक या सांच्या पुस्तकातील उतारेच्या उतारे रजनीशांनी आपल्या पुस्तकात चोरले आहेत. आपण साहित्यातील दरोडेखोरी पाहतो. वाढमयात हे प्रकार थोडेफार खपूनही जातात. तथापि तत्त्वज्ञानासारख्या मूलगामी व तलस्पर्शी प्रांतांमध्ये रजनीशाने डाके घालण्याचा केलेला प्रकार मात्र मती गुंग करणारा आहे. त्यामुळे जेब्हा भगवान विचारांची चोरी करतात हा सविस्तर लेख मुंबईच्या सर्वाधिक खपाच्या लोकसत्तात प्रसिद्ध झाला आणि मग रजनीश भक्तांच्यात परस्परांत मतभेद निर्माण झाले.

माझ्यावर अब्रुनुकसानीची नोटीसही बजावण्यात आली. त्यात पुढे काही निष्पत्र झाले नाही. त्यानंतर रजनीशांनी पुणे सोडले. अमेरिकेत ओरेगॉनला गेले. येथूनही अमेरिकन सरकारने त्यांची हकालपट्टी केली. अनेक देशांनी त्यांना आसरा नाकारला आणि मग ते भारतातच आले. मात्र रजनीशांचे संकलन व विचार थक्क करणारे होते.

निळकंठ तात्या

एके दिवशी निळकंठ तात्या म्हणून आंध्रातले एक भगवान उपस्थित झाले. पेडर रोडला ते येणार होते. तेथे मी गेलो. मोजकेच लोक उपस्थित होते. सुप्रिसिद्ध सतारवादक रविशंकर त्याठिकाणी आले आणि सत्यसाईबाबांचीच झेरॉक्स अशा ते निळकंठ तात्यांचे आगमन झाले. पुढे काही मुंबईहून बंगलोरकडे कारने ते निघाले असताना कार कोल्हापूरला पंक्चर झाली म्हणून ते दुसऱ्या गाडीने दत्ताबाळना भेटायला आले. त्या वेळी मी पाहिले, उजवा हात ते सतत फिरवत असत आणि अतिशय अस्वस्थ वाटले ते. तेथून आम्ही मंदिरात गेलो. मंदिरात स्फटिकाच्या शिवपिंडीवर त्यांनी हवेत फिरवून भस्म टाकले. ते गेल्यानंतर आम्ही शिवपिंड गंगेच्या पाण्याने धुऊन टाकली असल्या क्षुद्र सिद्धीचे वारेही नको.

मुंबईत पाण्यावरून चालण्याचा दिवसा प्रयोग करणारा हट्योगी म्हणून एकाची फार मोठी जाहिरातबाजी झाली. खूप किमतीची तिकीट विक्रीही झाली. ब्लिझ साप्साहिकाच्या करंजियाने जगभर त्याची प्रसिद्धी केली आणि हट्योगीराव पाण्यात

पडला. या प्रकाराला काही वर्षे झाली. हटयोगाच्या काही प्रक्रिया करून दाखविल्या. त्यांच्याशी चर्चा करताना त्यांनी काही गोर्टीचा गौप्यस्फोट केला. त्यांना मराठी चांगले येत होते.

छत्रपती शाहू महाराजांच्या काळात राधानगरी धरणाचा विद्युत प्रकल्प उभारल्यावर विजेचे खांब पूरण्यासाठी खडे काढणारे मजूर म्हणून त्यांनी कोल्हापुरात काम केले. पुढे त्यांनी समाजातल्या अनेकांना धर्म व अतिंद्रिय शक्ती याबाबत उळू बनविता येते, हे रावना माहीत होते. म्हणून त्यांनी पाण्यावरून चालण्याचा प्रयोग करण्याचे जाहीर केले. ती कथाही गमतीशीर आहे.

त्यांनी पाण्यासाठी एक मोठी टाकी बांधली. त्याखाली सर्व्हिसिंग सेंटरवरचा हायड्रोलिक जॅक लावला. त्यावर मोठी काच ठेवली. टाकीमध्ये उतरण्यापूर्वी पायरीवर ठेवलेल्या प्रेशर पॅडमुळे हायड्रोलिक जॅक ती काच पृष्ठभागाजवळ आणणार होता आणि त्या काचेवरून हटयोगी चालणार होता; परंतु दुर्दैवाने प्रयोगाच्या अगोदर २-३ दिवस पाण्याच्या प्रेशरमुळे टाकी फुटली. त्यामुळे मुंबई बाहेरच्या एका गावी भली मोठी लोखंडी टाकी बनविण्यात आली. पत्रकार व मंत्री यांच्या सहाय्याने रहदारीचे नियम गुंडाळून ती टाकी मुख्य ठिकाणी आणण्यात आली. मग मी विचारले पुढे काय झाले? जपान व अमेरिका या देशातील दूरदर्शन कंपन्यांकडून भरमसाठ पैसेही त्यांनी घेतले. अनेक नटनट्या व प्रसिद्ध लोक जमले. मग मी सर्वांसमोर पायऱ्या चढून गेलो. मग पुढे काय, मी विचारले,

त्यावर हटयोगी राव म्हणाले, ‘‘पुढे काय आणि मागे काय, पाण्यात पहिला पाय ठेवला आणि खाली गेलो आणि सगळीकडे एकच गोंधळ उडाला. मला टाकीतून बाहेर काढण्यात आले. लोक गोंधळ करतात, हे दिसताच एकेका नटनट्यांना हाताला धरले. त्यांना बाहेर हाकला. तिकिटाचे पैसे त्यांना परत द्या, असे मोठे प्रयोग फसणारच. अनेक जण डोक्याला हात लावून परतले. मला तेच पाहिजे होते. त्याने आणखी एक किस्सा सांगितला. अर्थात या दोन्ही घटना त्यानेच सांगितल्यामुळे येथे नमूद केल्या. त्याच्या खरेपणाबद्दल मात्र मी साशंक आहे.

सत्यसाईबाबांबद्दल त्याचा खास राग

ते म्हणाले, माझ्यासमोर तो यायला घाबरायचा. त्यामुळे मी एक योजना आखली. बॅंगलोरला एक आलिशान टॅक्सी भाड्याने घेतली. एका पारशी श्रीमंत माणसाचा पेहराव केला आणि पुढूपारथीला गेलो. सत्यसाईबाबा भेटायला तयार नव्हता. काही लाख रुपये मला देणगी द्यायची आहे, रावने आश्रमात निरोप पाठविला अशी बतावणी केल्यावर त्यांचे शिष्य पळापळी करू लागले. सत्यसाईबाबा भेटायला तयार झाला. मी अट घातली. कोणीही सेक्रेटरी त्या वेळी नको. तो एकटाच असताना

माझी खरी ओळख दिली. गरिबांना उदी व श्रीमंतांना हिच्याची अंगठी याबद्दल मी त्याला फैलावर घेतले. तसा तो घाबरला.” हटयोगी रावांना पुढे ब्लिंझजे संपादक करंजिया यांची भेट घेतली.

ब्लिंझजे करंजिया

ब्लिंझ सासाहिकाचे संपादक आर के. करंजिया यांच्या मरीन लाईन्सवरील बंगल्यात आम्ही गेलो होतो. करंजिया यांनी अत्यंत नम्रतेने साञ्चांचे स्वागत केले. सत्यसाईबाबा, टेलिपथी, प्रार्थना मानवी विचारांचा वृक्षावर होणारा परिणाम यावर चर्चा झाली. करंजिया शांतपणे अधिकतर ऐकत होते. ते चांगले लिसनर होते. तर खुशवंतसिंग जिव्हाळ्याने समरस होणारे वाटले.

रामानंद सागर

१९६२-६३ च्या दरम्यान सुप्रसिद्ध दिग्दर्शक रामानंद सागर आणि दत्ताबाळांचा परिचय झाला. त्यानंतर अनेक वेळा गाठीभेटी होत राहिल्या. रामानंद सागरनी आपल्या खासगी जीवनातील एक प्रश्न विचारला. हे असे पुढे होईल का? त्यांनी विचारले. श्री बाबांनी नकार दिला आणि पुढे तसे झालेही.

एकदा त्यांनी दत्ताबाळ मिशनच्या मदतीसाठी आँखे हा त्यांनी दिग्दर्शित केलेल्या चित्रपटाचा प्रीमियर शो देऊ केला होता. वानखेडे स्टेडियमच्या गेस्ट हाऊसवर मी व दत्ताबाळ उतरलो असताना रामानंद सागर भेटायला आले. त्या वेळी त्यांच्या हातात एक रेडियम कलरचा छोटा गॅस लायटर होता. तो हाताळता हाताळता दत्ताबाळांनी काही गोष्टी संवेदल्या. त्या बरोबर ठरल्या.

रामानंद सागर फाळणीपूर्वी पाकिस्तानात लाहोरमध्ये होते. त्यांनी फाळणीतील अत्याचाराबद्दल एक कांदंबरी लिहिली आहे. आदमी और इन्सान का खून हो गया, आम्ही वाचली होती. त्यावर आमची चर्चाही झाली. ते एक वाईट पडलेले स्वप्न होते. ते आठवणीबद्दल, त्यावर चर्चा करण्याबद्दल सागर फारसे उत्सुक नव्हते. त्या पुस्तकाचे ... आणि माणसाचा मुडदा पडला, हे मराठी भाषांतरही प्रसिद्ध झाले. आजवर दत्ताबाळ असते तर कदाचित टी.व्ही.वरील रामायण पाहून रामानंद सागरांचा एखाद्या मोठ्या सभेत त्यांनी सत्कारही केला असता.

अशोककुमार

वानखेडे स्टेडियमवर दुसऱ्या तिसऱ्या दिवशी अभिनेते अशोककुमार आले. लिफ्ट बंद असल्यामुळे जिनाच चढून त्यांना यावे लागले. धापेसाठी त्यांनी तोंडामध्ये थोडावेळ स्प्रे पंप धरला. इलेस्ट्रेटेड विकलीमध्ये खुशवंतसिंगांनी दत्ताबाळांच्याबद्दल लिहिलेले वाचल्यामुळे एक औत्सुक्य निर्माण झाले होते. पुढे काही दिवसांनंतर एका शूटिंगच्या निमित्ताने ते कोल्हापूर्ला आले. त्या वेळी टूरिस्ट हॉटेलात उतरले होते.

त्यांना आणण्यासाठी टँकसी घेऊन मी एका चित्रकाराच्या घरी गेलो. तेथे कळले की, अशोककुमार स्वतःच चित्रकार आहेत. तेथून आम्ही मिशनमध्ये आलो.

दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी दत्ताबाळांचे थोरले बंधू एनसीसी मेजर विजयसिंग यांच्या घरी पार्टी ठरली. कोल्हापूर संस्थानचे माजी पंतप्रधान मिचेल यांच्या बंगल्यात ते राहत होते. तेथे पार्टी खूपच रंगली. अशोककुमार ऊर्फ दादामुनी यांनी त्यांचे बंधू किशोरकुमार यांची बालपणीची एक आठवण सांगितली. किशोरकुमारचा आवाजच फुट नव्हता. स्वयंपाकघरात त्यांची आई विळीवर भाजी चिरीत होती. छोटा किशोर विळीला आपटून पडला आणि जखमी झाला. आणि दुसरा चमत्कार झाला. त्याचा आवाज एकाएकी फुटला आणि तो तर पुढे ख्यातनाम गायक ठरला.

एका चित्रपटाच्या वेळी घोगरा आवाज अशोककुमारला हवा होता. तो काढता येणे शक्य नसल्यामुळे गरम पाणी प्यायचे व त्यावर एकदम थंड पाणी पिऊन असे करून त्याने घसा बिघडून घेतला. आणि मग खरी शूटिंगला मजा आली. अशीही दुसरी एक आठवण त्यांनी सांगितली. ती सायंकाळही हास्यविनोदाच्या गदारोळात पार पडली. ते दत्ताबाळांशी ज्या रितीने वागत होते. ते वागणे मोठा भाऊ आपल्या लहान भावांशी अतिशय प्रेमाने वागतो असे होते. ती त्यांच्याबरोबरची शेवटची मैफल होती.

यशवंतराव चव्हाण

दिल्लीच्या मुक्कामात यशवंतराव चव्हाणांनी चहापानाचे आमंत्रण दिले. रेसकोसर्वरील त्यांच्या बंगल्यात आम्ही गेलो. केंद्रीय मंत्रिमंडळात त्यांना मानाचे स्थान होते. दत्ताबाळांचा वाढता प्रभाव त्यांच्या कानी आला होता. शिवाय आपल्या मित्राचा मुलगा.

कोल्हापूर-कराड फार लांब नव्हे. त्यापूर्वी कोल्हापूरच्या छत्रपतींच्या गादीला फाटकी म्हणून यशवंतरावांनी संबोधल्याची वदंता पसरली होती. त्यामुळे त्यांना कोल्हापूर बंद होते. अशा पाश्वर्भूमीवर ही बैठक झाली. चर्चेच्या दरम्यान दत्ताबाळनी मार्क्सवादी मानवेंद्रनाथ रॉय विचारांचा परामर्श घेतला. मानवेंद्रनाथ रॉय यांच्या विचारसरणीचा प्रभाव यशवंतरावांच्या वैचारिक बैठकीवर होता. रॉय यांच्या मटेरियेलिज्मवर दत्ताबाळांनी हल्ला चढविला. मी अपेक्षा केली होती की, यशवंतराव त्याला कडवा प्रतिकार करतील; पण तसे काही झाले नाही.

पुढे दत्ताबाळांच्या निधनानंतर इंडियन एक्स्प्रेसचा प्रतिनिधी म्हणून काम करताना बाहुबली या तीर्थस्थानाविषयी निर्माण झालेल्या वादाबद्दल मी काही लेख लिहिले होते.

एके दिवशी मला सकाळी एका श्रीमंत माणसाचा फोन आला. साहेब तुम्हाला

बोलावताहेत, थोडा वेळ येऊन जा. मी गेलो यशवंतराव त्या वेळी थोडे थकलेले होते. ‘लोकसत्तातील कोल्हापूरच्या ज्वलंत समस्या ही तुमची सारी लेखमाला मी वाचली बरं.’ मी थोडा चकित झालो. दिलीत त्या वेळी उपेक्षित राज्यकर्त्याचे आयुष्य कंठताना ज्या कोल्हापुरात आपले शिक्षण झाले त्याच्या समस्या ते वाचतात, समजून घेतात, हे बरे वाटले.

‘आपल्या या श्रीमंत चाहत्याचा विचार बाहुबलीच्या ओसाड डोंगरावर छत्रपती शिवाजी महाराजांचा पुतळा उभारायचा आहे. त्यामुळे काही सामाजिक क्रांती घडेल, असे आपणाला वाटते? मी विचारले. उलट वाद वाढायला कारणीभूत ठरणार आहे.’ यावर ते म्हणाले, ‘हे पाहा मी कालच रत्नागिरीला छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या पुतळ्याचे उद्घाटन केले; पण तुम्ही एक लक्षात घ्या, हे गृहस्थ माझे चाहते आहेत. आपले आहेत. आणि शिवाय आपली भेट झाली ही बातमीही प्रसिद्ध करू नका. ऑफ दि रेकॉर्ड.’

श्री. यशवंतराव चव्हाणांनी मला राजकारणापासून संपवले, अशी लोकनेते बाळासाहेबांची धारणा होती. त्यांच्या शेवटच्या दिवसांत तर ती फार तीव्रतेने बोलून दाखवत. यशवंतरावांनी बाळासाहेबांचे जे केले व इतरांचे केले, तेच श्रीमती इंदिरा गांधींनी यशवंतरावांचे केले. मला तर वाटते ते काही अन्यायग्रस्तांच्या शापांचेही फळ असावे; मात्र यशवंतराव, बाळासाहेब ही अभिमान बाळगावीत अशी राजकारणातील दोन शिखरे वैमनस्याच्या दरीने कायमची दूरच राहिली.

निर्मलादेवी श्रीवास्तव्य

अक्षमहादेवी मंडपात त्यांचे व्याख्यान होते. व्याख्यानाला मी उपस्थित झालो. तिथे त्यांची मी मुलाखत घेतली आणि त्या वेळी मनोहर या पुण्याच्या सासाहिकात सविस्तर लेख दिला. ‘कुंडलिनी जागृतीचा धुडाम धुम कारखाना’ या लेखात माताजींच्या तसविरीकडे दोन्ही हात उंचावून बसणे, माताजींनी माईकमधून फुंकर मारताच कुंडलिनी जागृत करणे, हे प्रकार बोगस आहेत, असे मी लेखात म्हटले. हात उंचावल्यावर बोटांच्या टोकांना रक्त पुरवठा कमी होतो. त्याचा आणि प्राणशक्तीचा काही संबंध नसतो. नाही तर मुंबईच्या लोकलमधून प्रवास करणाऱ्या व हात वर करून साखळी पकडणाऱ्या हजारो हातांना डिणडिण्या येतात. या सान्यांचीच कुंडलिनी जागृत झाली असती आणि कुंडलिनी जागृत झालेल्या माताजींच्या हजारो भक्तातून २-३ विवेकांद एखादे रामकृष्ण परमहंस निर्माण व्हायला काहीच हरकत नाही, हा लेख त्यांना फार झांबला.

पुन्हा ५-६ महिन्यांनंतर कोल्हापूर येथे केंद्र काढण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी आपल्या एका प्राध्यापक शिक्षिकेला माझ्याशी वादविवाद करायला पाठविले.

अर्थात ते केंद्र कोल्हापुरातून गुंडाळावे लागले. या कालावधीत मला दत्ताबाळांनी बोलावले व सप्तशतीतील कवच, अर्गला शिकविले. न्यास कसे करायचे हे दाखविले. त्याअगोदर कित्येक वर्षे कालिकवच ते करायला लावत. ते एकदा म्हणाले, ‘तुझे कवच सिद्ध झाले आहे.’

त्या काळात नवचंदीची अनेक अनुष्ठानेही त्यांनी पार पाडली. २०-२५ वर्षे कालिपूजा करताना स्वतःच्या रक्तबिंदूने मी पूजा करीत असे. त्या वेळी मला बालपणी आपण अजाणतेपणे नदीहून घरी परतताना काटा बोटात खुपमूऱ आलेल्या रक्ताने रामकृष्ण-विवेकानंदांची पूजा आपण केली. या दोन्हीमध्ये काहीतरी साम्य असावे वाटते. नवार्णवच्या जपानंतर पाठीच्या कण्यातून चांदीसारखी प्रकाशरेषा वर जाताना जाणवत असे. शरीराला कंपनेही जाणवत.

आकाशीचा चंद्र भाळी उगवला

एकदा रात्री पूजेला बसलो असताना भूमध्याला डोळे मिटल्यावर एक शुभ्र गोल दिसू लागला. होता होता अनेक पाकळ्यांचे जास्वंदीचे पांढरे, ताजे फुल दिसू लागले. क्षणार्धात ते फिरु लागले. आणि इकडे मी एक भावजगत वितळू लागले. हा अनुभव श्रीदत्ताबाळांना मी सांगितला. त्यांना अतिशय आनंद झाला. ते म्हणाले, ‘आज माझ्याजवळ पैसे असते तर दिवाळी साजरी केली असती.’

यानंतर मला या अनुभवाबद्दल आणखी एक खूण मिळाली. अशा अनुभवाचा उल्लेख मला कोणत्याही पुस्तकात सापडेना. मात्र काही वर्षानंतर सकाळी रेडिओ लावला. तेव्हा एका मराठी संतांचे बहुधा बहिणाबाईचे भजन लागले होते. ‘आकाशीचा चंद्र भाळी उगवला’, हे ऐकल्यावर क्षणभर अंग रोमांचित झाले.

तो अनुभव आठवता आठवता माझ्या डोळ्यांसमोर टी. व्ही.सारखा पडदा दिसू लागला. आणि त्यावर समोरच्या माणसाच्या संदर्भात काही दृश्ये दिसू लागत. सुरवातीला ती भूतकाळातील निगडित आहेत असे आढळले. कालांतराने भविष्याचा वेद्य घेताना घटना दिसू लागल्या. थोड्याशा एकाग्रतेने दुसऱ्याच्या मनातील विचार संवेदना येतात. संवेदने वेगळ्या जगतातील पाहणेच असते. मग माझ्या गुरुबंधूरोबर हे खेळ करीत बसे. बोटातून निघणाऱ्या प्राणशङ्कीच्या प्रकाशझोताबरोबर जड वस्तू हलविता येतात.

किलॉन (केरळ) येथील श्री दत्ताबाळ एका परिषदेसाठी गेले. तो एप्रिल महिना होता. आणि माझी एम.ए.ची परीक्षा असल्यामुळे मी गेलो नव्हतो. शिवाजी विद्यापीठात ग्रंथालयात मी अभ्यास करीत होतो. तो शनिवार होता. वाचता वाचता डोळ्यांसमोर पुस्तक, टेबल, ग्रंथालय हे सारे दिसत होते. हळूहळू ते विरळ होत गेले. आणि डोळ्यांसमोर अफाट समुद्र पसरला. त्या लाटांचा आवाज आणि समुद्राची

निळाई हिरवाई डोळ्यांसमोर येऊ लागली. बाह्य जगताचे भान हळूहळू लोपू लागले. काय होते हे कळेना. म्हणून मी डोळे मिटले. आणि क्षणात मला कळले की, दत्ताबाळ रॅक्वर आहेत. मी थोड्या वेळाने भानावर आलो. झोपेतून जागा व्हावा, त्याप्रमाणे आजूबाजूला पाहिले तर इतर विद्यार्थी अभ्यासात गर्क होते. त्यादिवशी फाईलवर कोपन्याला मी लिहून ठेवले. त्यानंतर ८-१० दिवसांनी दत्ताबाळ आले. त्या वेळी ब्रोबर त्यादिवशी त्या वेळेला ते विवेकानंद रॅक्वर होते. हजार किलोमीटर अंतरावरील दुसऱ्याचे अस्तित्व दाखविणारी ही मनाची दुर्बिण किती विलक्षण आहे नाही.

अपंगांचा सप्राट

बॅंगलोरला दत्ताबाळांकडे दिवाण म्हणून गृहस्थ आले. ते पूर्वी लष्करात होते. पक्षाघाताने त्यांचे पाय गेले होते. त्यांनी बंगलोरला दि असोसिएट्स् ऑफ फिजिकल हॅंडिकॅप ही संस्था चालविली. थोटक्या हातातून व मोडक्या पायातून सामर्थ्याचे नवे जग त्यांनी निर्माण केले. अत्यंत हसरे नेत्र लाभलेले दिवाण सांगत होते. “अपंगपणापासून मी खूप शिकलो. जीवनाकडे अंतर्मुख होऊन पाहण्याची दृष्टी मला लाभली.”

त्यांचा ईश्वरावर फार विश्वास. काही महिन्यांनंतर आम्ही पुन्हा गेलो. तेव्हा तो पुन्हा भेटायला आले. या वेळी ते व्यथित होते. काही कामगार संघटनांनी त्यांचा कारखाना बंद पाडला होता. त्यावर दगडफेकही झाली होती आणि शासनदरबारी त्यांच्या संस्थेबद्दल गैरसमजही पसरला होता. त्या वेळी कर्नाटक सरकाराने त्या खात्याचे मंत्री दत्ताबाळांबद्दल आदर बाळगणारे होते. त्यांना त्यांनी बोलावून घेतले आणि दिवाणांचा प्रश्न सांगितला व त्याकडे सहानुभूतीने पाहण्याची विनंती केली.

त्यामुळे पुन्हा संस्था सुरु झाली. परदेशातून त्यांना एक अपंगासाठी बनविण्यात आलेली कार भेट मिळाली होती. ती स्वतः चालवत ते कोल्हापूरला आले. आमच्या थोड्याशा मदतीने व्हीलचे अरवर बसून ते घरी आले ते हसत हसत. त्यांच्याबोरबर आलेल्या एका व्यक्तीने सांगितले, त्यांच्या पायाला कॅन्सर झाला आहे. हे ऐकून गंभीर झालो; पण हे ऐकून खुद दिवाण तर हसत हसत म्हणाले, ही वेदना अशी जाणवत नाही. पुढे दिवाण पुण्याच्या लष्करी इस्पितलात हृदयविकाराने वारले. अपंग असूनही संकटांचे डोंगर ओलांडतानाही हसतमुख असणारे सश्रद्ध दिवाण हे एक सुगंधी व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांच्यावर मधुकर कुलकर्णीनी ‘माणूस मोठा जिदीचा’ ही काढंबरी लिहिली आहे. त्यात लिहिले आहे की, दिवाणांना पक्षाघात झाल्यावर आपल्या या अपंग जीवनामध्ये आपल्या तरुण पत्नीने दुःखी आयुष्य कंठू नये म्हणून त्यांनी पत्नीचा पुनर्विवाह घडविला.

नाना किळेकर

बेळगावमध्ये दत्ताबाळांची व्याख्यानमाला होती. व्याख्यानाला चांगलाच प्रतिसाद आला. या व्याख्यानांच्या दौन्यामध्ये दत्ताबाळांना भेटायला येणाऱ्या लोकांच्या संस्थेत मोठ्या प्रमाणात वाढ होऊ लागली. त्यात हौसे, नवसे, गवसे सर्व होते. सर्किट हाऊसवर आमचा मुक्काम होता. त्यांना भेटायला आलेल्या अनेकात पांढरा शट, पांढरा पायजमा घातलेला एक तिशीतील तरुणही होता. तो नप्रतेने वाकून एका बाजूला बसला. कोल्हापूरला विश्वकेंद्र ब्हावे म्हणून आम्ही मदत गोळा करीत होतो. त्या वेळी आदल्या दिवशी रविवार पेठेतून आम्ही देणगीसाठी फिरत होतो. एका टुकानातून आम्हाला बोलावण्यात आले. 'अहो तुम्ही सान्यांकदून चांगल्या कामाला मदत घेता, आम्हाला कसे विसरलात, ही आमची देणगी घ्या,' आम्हाला थोडे आश्चर्य वाटले. त्यानंतर बेळगावच्या एका व्यापान्याचा मुलगा शेवटपर्यंत माझा जिवलग व बाबांचा आवडता शिष्य बनला. त्याच्या दृष्टीने आयुष्याला वलण देणारा तो अपूर्व क्षण होता. त्याच दरम्यान बेळगावचे प्रभाकर पाटील संघटनेत आले. हट्योगामध्ये त्यांनी चांगली प्रगती केली. स्वतंत्र विचार, तर्कशुद्ध विचार व स्वकष्टार्जित जीवन हे त्यांचे वैशिष्ट्य ठरले.

कोल्हापुरातील ज्योतिषी

दत्ताबाळांना एक स्वप्न पडले. त्यांनी मला ते डायरीत लिहायला सांगितले. तो मजकूर असा होता - काळी टोपी, तपकिरी रंगाचा कोट, धोतर-हसताना चेहन्यावर विशिष्ट खूण. काही दिवस गेले. बालनटी बासंतीचे वडील विनायकराव घोरपडे एका ज्योतिषांना घेऊन आले. त्या व्यक्तीला पाहताक्षणीच आम्ही ती डायरी काढली. त्या वर्णनाप्रमाणेच ती व्यक्ती होती. त्यांचे नाव यशवंतराव बकरे. त्यांनी साधनपद्धतीप्रमाणे दत्ताबाळांची जन्मकुंडली सखोल अभ्यासली ३-४ महिने तो त्यावर कष्ट घेत होते. बाबांनी स्वतः माझी सायन व नियन कुंडली स्वतः बसून करवून घेतली. जेमिनी थर्ड या डिग्रीवरती चारूबेल व अऱ्लन लिओ या दिव्यदृष्टिसंपन्न ज्योतिर्विदांच्या दर्शनाचा उल्लेख आले. माझ्या जेमिनी थर्ड या डिग्रीपुढे (This man indicates correnthine pliller which denotes personality strong nature both phisically and spiritually. He will be a man who will be support of an gignatic scheme or organisation)

या व्यक्तीबद्दल एखाद्या ग्रीक भव्य वास्तूचा प्रचंड आधारस्तंभ दिसतो याचा अर्थ ती व्यक्ती शारीरिक, आध्यात्मिक दोन्ही दृष्टीने शक्तिसंपन्न असेल व एखाद्या मोठ्या योजनेचा वा संस्थेचा महत्वाचा आधार ठरेल. श्री. यशवंतराव बकरे यांचे काही दिवसांतच निधन झाले. कोल्हापुरातील दुसरे एक ज्योतिषी तरुण एकदा बाबांकडे आले. त्याचे तेजोवलय बघून तो गेल्यानंतर बाबा म्हणाले, 'हा अल्पायुषी

दिसतो. त्याने एक सुंदर रंगीत श्रीचक्र बनविले होते. आपण समाधीमध्ये जातो, असा त्याचा दावा होता आणि त्याचे जाहीर प्रयोग करण्याच्या फंदात प्रयोग फसला. दुर्दैवाने त्याचा अंत झाला. ती समाधी नव्हती, तर लोकभयास्तव केलेली आत्महत्या असावी.' बाबांचे सांत्वनपर पत्र घेऊन मी गंगावेशला त्याचे वडील क. ब. देसाई यांच्याकडे गेलो. त्या पित्याला शोक अनावर झाला होता.

भृगुसंहिता

भारतीयांची भृगुसंहिता हा एक चमत्कारच आहे, त्यालाच नाडीग्रंथ असे म्हणतात. दत्ताबाळ म्हणत, त्यांचे नाव, त्यांचे जन्मस्थळ, भाऊ व बहीण यांच्या नावाची अद्याक्षरे वगैरे गोष्टी बरोबर होत्या. प्रसिद्ध दिग्दर्शक रामानंद सागर यांनी मद्रासकडे पाहिलेल्या एका नाडीग्रंथात ही व्यक्ती छायाप्रतिबिंबित दर्शनामध्ये तज्ज्ञ असेल, असा उल्लेख होता. चित्रपटसृष्टीबाबतचा छाया प्रतिबिंब हा शब्दच उल्लेखनीय आहे. अर्थात नाडीग्रंथावर असा आक्षेप होता, की भूतकाळ बरोबर येतो; पण भविष्यकाळ बरोबर येत नाही. मी काही वर्षांनंतर एक छापील पत्रिका पाहिली. अर्थात मूळ नाडीग्रंथ ज्यांच्याकडे आहेत, त्यांचे दर प्रचंड आहेत. त्यामुळे मी पाहिलेल्या छापील भृगुसंहितेत काही त्रुटी असण्याची शक्यता आहे.

त्यात माझ्याबाबत वरून पडण्याचे भय असे त्यात म्हटले, मी ते किरकोळ मानून सोळून दिले; पण पुढे कैलास मानसच्या प्रवासामध्ये सतरा हजार फुटांकीरील लिपू खिंडीजवळ मी चिनी खेचरावरून पडलो आणि माझी खालची बरगडी मोडली. लिपू खिंड ओलांडून (१७ हजार फूट) सारा हिमालय ओलांडून मोठ्या कष्टाने परतलो. माझ्या दृष्टीने नाडीग्रंथातून भूतकाळाप्रमाणे भविष्यातल्या घटनाही कळत असाव्यात. शंभर ते दीडशे ज्योतिर्विदाने कुंडलीचा अभ्यास केला. त्यांपैकी बहुसंख्य दत्ताबाळांचे व्यक्तिमत्त्व, त्यांची प्रसिद्धी पाहून त्यांना खूश करण्यासाठी अनेक वेळा भविष्य कथन करत. या सान्यांची भाकिते आम्ही लिहूनही ठेवली; पण त्यातल्या एकाही ज्योतिषाला वयाच्या ४२ व्या वर्षी त्यांचे निधन होईल, हे सांगता आलेले नाही ही वस्तुस्थिती आहे.

खुद दत्ताबाळांना हस्तसामुद्रिकाचे सखोल ज्ञान होते. अभिनेते शाहू मोडक, मदर इंडियाचे संपादक बाबूराव पटेल, यांनाही यातील गती होती. बाबूराव पटेलनी त्यांना जेवायला बोलावले होते. त्या वेळी श्री. पटेल म्हणाले, your stomach is your grave पोट ही तुमची दफनभूमी आहे. दत्ताबाळांचे निधन पाहता ते विधान खेरे ठरले.

कोल्हापूरच्या जेलचे एक सुपरिटेंडेंट घोले म्हणून होते. ते नेहमी मिशनच्या बैठकीला येत. त्यांच्याकडे बोस्टल स्कूलचे प्राचार्यपद होते. आम्ही एकदा तेथे

भेटीला गेलो. आम्ही एक प्रयोग केला. अनेक गुन्हेगार मुले रांगेत उभी केली. दोन टेबले ठेवली. श्री. घोले यांच्याकडे त्या मुलांचे केसपेपर्स होते. समोरच्या बाजूला दत्ताबाळ एकेका मुलाचा हात बघत हस्तसामुद्रिक ज्ञानाथारे प्रत्येकाचे वर्णन करीत आणि त्याचा पडताळा केसपेपरमध्ये आम्ही पाहत होतो. ५०-६० टक्के पडताळे मिळाले. क्लबड शेप अंगठा असणाऱ्या एका मुलावर खुनाचा आरोप होता.

बहिणाबाई चौधरी

आचार्य अत्रे यांच्या येथे कविवर्य सोपानदेव चौधरी यांची भेट झाली. त्यांच्या काव्यामागे त्यांच्या आईची प्रेरणा होती. त्यांच्या आई बहिणाबाई चौधरी लौकिकार्थने त्या निरक्षर होत्या; पण त्या रंगलिपी, निसर्गलिपी वाचू शकत असत. सोपानदेवांनी त्यांच्या काही काव्यपंक्ती सांगितल्या. आभाळात आलेले निरनिराळे रंग पाहून बहिणाबाई म्हणत.

किती रंगविशी रंग | रंग भरले डोयात |

माझ्यासाठी श्रीरंग | रंग खेये आभायात |

(डोयात (डोळ्यात) खेये (खेळे) आभायात (आभाळात)

याचप्रमाणे बहिणाबाई म्हणतात, या धरतीच्या मातीत उगवलेली निसर्गलिपी मी वाचते. देवा तुझे गीता भागवतच मी वाचत असते.

माझ्यासाठी पांडुरंगा | तुझे गीता भागवत |

आभायात समायत | मातीमध्ये उगवत ||

बहिणाबाईना अनाहत नादही ऐकू येत असे वृक्षाकडे बघून त्या परमेश्वराला म्हणतात,

तुझ्या पायाची चाहूल

लागे पानापानामधी

देवा तुझं येणं जाणं

वारा सांगे कानामधी ||

पानापानांच्या टाळ्या वाजताहेत आणि त्या टाळ्यांच्या गजरात भगवंतांचं गाणं बहिणाबाई ऐकू शकत. कवि सोपानदेवसुद्धा धार्मिक वृत्तीचे खानदेशातील थोर कवी.

काळे तेजोवलय

एके दिवशी एक राजकीय पुढारी आला. त्याला पाहता पाहता ते अस्वस्थ झाले. आणि थोडीशी चर्चा आटोपती घेऊन ते आत निघून गेले. एक-दोन दिवसांनी त्या व्यक्तीला घेऊन येणारे आले. म्हणाले, ‘परवा मी आणलेला मनुष्य कसा होता?’ तेव्हा ते म्हणाले, ‘तुम्ही आणलेला माणूस जसा शरीराने काळा तसाच मनानेही

काळा आहे. तेजोवलय मला सांगते. या माणसाचे चारित्र्य चांगले नाही.’ दुर्दैवाने ही वाक्ये संबंधित माणसाच्या कानावर गेली. आणि त्यामुळे चिडून एका सासाहिकातून दत्ताबाळांच्यावर चारित्र्यहनन करणारे लिखाण सुरु झाले. पुढे झालेल्या टीकेचे हे मूळ होते.

ज्ञानदेव

एकदा मला एक स्वप्न पडले. एक लहानशी दगडी खोली. त्याला लहानसा दगडी चौकटीचा दरवाजा. त्याच्याआत मी डोकावतो. तो त्या खोलीमध्ये मूर्तीच नाही. फक्त जमिनीवर दाट धुके आणि ते जणू स्वयंप्रकाशित झाले आहे. त्या प्रकाशाला अतिशय अंधुक अशी निळाई लाभली आहे. मी तेथे नतमस्तक होतो आणि त्याला प्रदक्षिणा घालू लागतो. माझे स्वप्न संपते. काही दिवसात दत्ताबाळांबरोबर मी आळंदीला जातो. स्वप्नात पाहिल्याबरहुकुम रस्त्यावरून मी जातो आणि ज्ञानोबांच्या समाधीजवळ गेल्यावर मी चकित होतो. स्वप्नात व प्रत्यक्षात फरक एवढाच असतो की, यज्ञवेदीप्रमाणे दिसणारा दगडी चौथरा प्रत्यक्षात आहे. तो मला स्वप्नात दिसला नव्हता. चौथन्याखाली आतमध्ये प्रकाशाचा राणा २१ वर्षांचा सुकुमार योगी ज्ञानोबा माऊली चिरसमाधीत बसलेली होती.

बा. भ. बोरकर

गोवा, गोवा फेरीलँड, गोवा असे जात अनमोड घाट उतरून आम्ही निसर्गांच्या धुंदीत आणि संगीताच्या सुरावर आणि पोर्टुगीजांच्या पराभवाच्या आठवणीवर जगणाऱ्या गोवेकरांच्या पणजीत येऊन पोचलो.

मांडवी नदीच्या जवळच विवेकानंद सोसायटीच्या वरच्या मजल्यावर आम्ही उतरलो होतो. त्या रात्री दूरवर एक गच्चीवर पियानोचे स्वर ऐकू येत होते आणि काही लोक खुशीत येऊन नर्तनात चूर होते. ती रात्र अतिशय नवीनवी वाटली. दुसऱ्या दिवशी जवळच असलेल्या सभागृहात दत्ताबाळांचे व्याख्यान होते. त्याला माझ्याशेजारीच एक व्यक्ती बसली होती. ते होते बा. भ. बोरकर, मराठी काव्य जगतातला एक अनमोल कारंजाच. त्यांची नंतर भेट झाली आणि परिचयही वाढला. त्या वेळी ते पणजी आकाशवाणीवर काम करीत.

बोरकर यांना काही अंतिंद्रिय अनुभव होते. काही दिवसांनंतर ते कोल्हापूरला येत. त्या वेळी विविधरंगी काव्याची बरसात व्हायची आणि काव्याने भान हरपून जायचे. अशा वेळी एक गंमत झाली. मी हौसेने एक चांगले घड्याळ घेतले. दत्ताबाळांनी एक किमती घड्याळ मुंबईला फोर्टमधल्या एका दुकानात जाऊन आणले. त्यांनी माझे घड्याळ मागितले. मी थोड्या नाखुशीनेच दिले. त्यांनी ते दुसऱ्याला देऊन टाकले. आपले घड्याळ काढले व बोरकर यांच्या हातात बांधले.

बोरकरांनी प्रतिभेट म्हणून आपले घड्याळ दत्ताबाळांच्या हातात बांधले. दत्ताबाळांनी ते घड्याळ माझ्या हातात बांधले आणि पुढे कित्येक दिवस मी ते चपटे व मोठ्या डायलचे एचएमटी कंपनीचे घड्याळ बांधून बोरकरांचे घड्याळ माझ्याकडे आले म्हणून कॉलेजमध्ये मिरवत होतो.

हनुमान कवच

मी औसा या गावी गेलो होतो. येथल्या डाक बंगल्यावर उतरल्यावर रात्री अकरा वाजता दत्ताबाळांची पूजा आटोपली आणि त्यांनी मला बोलावले. ‘चल टँकसी ड्रायव्हरला बोलव,’ मी त्याला बोलावले. इकडे डाक बंगल्यावर बेळगावचे नाना किल्लेकर व माझा धाकटा भाऊ सर्जेव थांबले. टँकसीवाल्याला गावाबाहेरच्या स्मशानभूमीत टँकसी घ्यायला सांगितले. तेव्हा तो थोडा घाबरला. मी निघालो. काही अंतरावर दत्ताबाळांनी मला थांबायला सांगितले. मी थांबलो. अमावस्येचा दिवस असावा. जवळजवळ अंधार होता. पुढे पुढे जाताना दत्ताबाळ दिसत. काही अंतरावर ते थांबले. त्यांनी काही मंत्र पुटपुटल्याचे अस्पष्ट ऐकू आले. ५-१० मिनिटे स्मशानशांततेत गेली आणि त्या निस्तब्ध वातावरणात लहान मुलाच्या रडण्याचा आवाज ऐकू येऊ लागला. ही स्मशानभूमी गावापासून दूर होती. आजूबाजूला एकही घर नव्हते. चकित करणारी आणखी एक गोष्ट म्हणजे वारा वाहत नसताना दोन उंच झाडे जोरजोरात हलायला लागली. या प्रकाराने गाडीचा ड्रायव्हर तर पुरा घाबरून गेला. दुसऱ्या दिवशी सकाळी या प्रकारावर आम्ही चर्चा केली. त्या वेळी दत्ताबाळ म्हणाले, ‘मी त्या स्पिरिटला आवाहन करून आलो होतो. ते रात्री प्रगट होईल; असे वाटले होते; पण काही झाले नाही. प्रयोग का फसला कुणास ठाऊक!’

हे ऐकणारा माझा भाऊ व नाना किल्लेकर म्हणाले, ‘बाबा तुमची गाडी स्मशानाच्या बाजूने जाताने पाहून तुम्हाला काही त्रास होऊ नये म्हणून डाक बंगल्याच्या भोवती तुम्ही परत येईपर्यंत हनुमान कवच म्हणत आम्ही फिरत होतो.’ ‘गाढवांनो, तुम्हाला कोणी सांगितले होते करायला, दत्ताबाळ म्हणाले, ‘बरं बरं जाऊ दे. ती देवीचीच इच्छा असेल. मी असे प्रयोग करू नयेत म्हणून.’

वसईतला अनुभव

वसईला एकदा एका व्याख्यानाला बोलावले म्हणून गेलो. एका ब्राह्मण कुटुंबाने आपल्या घरी निवासाची व्यवस्था केली होती. त्यांच्या घराशेजारचा रिकामा बंगला राहण्यासाठी आम्हाला दिला. प्रवासाने थकल्यामुळे आम्ही टुपारी झोपलो होतो. अचानक दत्ताबाळांच्या खोलीत ८-१० वर्षांची मुलगी निघाल्याचे अंधुक मला दिसले. मी चटकन उठलो. खोलीच्या दाराशी गेलो तर कोणीच नव्हते. थकल्यामुळे त्रास झाला, असे मला वाटले. पुन्हा मी झोपलो.

सायंकाळी पूजा झाल्यावर दत्ताबाळ म्हणाले, ‘८-१० वर्षांच्या मुलीचे स्पिरिट या खोलीत वावरते असे वाटते.’ चौकशीनंतर आम्हाला कळले की, ८-१० वर्षांच्या मुलीचा येथे मृत्यू झाला होता व घर बाधिक आहे म्हणून कोणी वापरीत नव्हते. साधू पुरुषाच्या वास्तव्यामुळे घरचा हा त्रास निघून जावा, या भावनेने आम्हाला येथे राहण्यास सांगितले.

चांद्रवीर मिचेल

१९७७ च्या मे-जून महिन्यात बॅंगलोरला योग आणि विज्ञान या विषयावर एक परिषद झाली. त्या परिषदेत अपोलो १०, १४ व १६ चे कर्णधार व चंद्रावर चाललेला सहावा भाग्यवान मानव कॅप्टन एडगर दि मिचेल यांची भेट झाली. चंद्रावरून परताना परतीच्या वाटेत विचार संक्रमणाचे यशस्वी प्रयोग त्यांनी केले होते. त्याचा उल्लेख काही वृत्तपत्रात मी वाचला होता. मिचेल यांचे व्याख्यान तर्कशुद्ध आणि विज्ञाननिष्ठ होते. त्यांनी छोटी फिल्मही सान्यांना दाखविली. त्यांनंतर ते दत्ताबाळांना भेटायला आम्ही उतरलो त्या हॉटेलवर आले. त्यांच्याशी मी शेकहँड केला तेव्हा कोल्हापूरच्या एखाद्या पैलवानाशी हस्तांदोलन करतो आहोत, असे वाटले. ते उंच व शांत स्वभावाचे होते व बोलताना म्हणाले, ‘चंद्रावर पाय ठेवून आपण यंत्र व तंत्रशास्त्राचा महत्त्वपूर्ण टप्पा गाठला आहे; परंतु ही मानवाची इतिकर्तव्यता नव्हे तर जीवनाचे न उकललेले रहस्य जाणणे हेही महत्त्वाचे कार्य आहे. त्यासाठी पौर्वात्म्य व अध्यात्माचे सिद्धांत पाश्चात्य विज्ञानाला मार्गदर्शक ठरतील.

कॅप्टन मिचेल यांनी वयाची ३५ वर्षे विज्ञानाच्या अभ्यासात घालविली. घरातील ख्रिश्चन धर्माच्या संस्काराखाली ते वाढले. धर्म व विज्ञानातील मतभिन्नता कॅप्टन मिचेल यांच्या मनोविश्वात न सुटलेले कोडे म्हणून राहिले. विज्ञाननिष्ठा व धर्मनिष्ठा यातील भेद त्यांच्या मनात कायम राहिला. यातून एक प्रकारचा मानसिक तणाव निर्माण झाला. शास्त्रज्ञ म्हणून व इंजिनियर म्हणून शिकले. पायलट म्हणून त्यांनी कौशल्य प्राप्त केले. ऑफिसर म्हणूनही ते निवडले गेले; पण या सान्यांतून धर्मनिष्ठतेचे जीवनातील स्थान त्यांना आकलले नाही. यासाठी त्यांनी परामानसशास्त्राचा अभ्यास केला. परामानसशास्त्र मानवातील सुस अंतिंद्रिय क्षमतांचा अभ्यास करते. ते बोगस नसून खेरे वस्तुनिष्ठ विज्ञान आहे, हे कळल्यावर स्वतःच त्या क्षेत्रातील संशोधन व प्रयोग त्यांनी केले.

अपोलो-१४ च्या उड्हाणात विचारसंक्रमणाचे प्रयोग करण्याचे त्यांनी ठरवले. दत्ताबाळांना या प्रयोगाविषयी ते म्हणाले, ‘परामानसशास्त्रातील वापरण्यात येणारी चार प्रकारची चिन्हे मी निवडली व ते सर्व प्रयोग यशस्वी ठरले. अपोलो १४ च्या चंद्रावरील कार्याच्या समाप्तीनंतर कॅ. मिचेल पृथ्वीकडे परतीचा प्रवास करीत होते.

अपोलोच्या खिडकीतून पृथ्वीकडे पाहतानाचा आपला विलक्षण अनुभव सांगताना ते म्हणाले, ‘पृथ्वी नयनमनोहर दिसत होती. अबकाशातील अगणित तारांगण मी न्याहाळले. विश्वातील सूर्चना व त्यामागील वैशिक बुद्धिमत्तेचा विचार करता करता माझ्या हृदयात प्रगाढ शांतीचे व एक समतोलाचे भान जागृत झाले. माझ्या मनातील अध्यात्म-विज्ञान यातील भेद कायमचा नाहीसा झाला. पृथ्वीवर आपण किती स्वकेंद्रित असतो, याची तीव्र जाणीव झाली. धर्मभेद, देशभेद, राजकीय मतभेद हे वैशिक रचनेच्या संदर्भात किती फोल आहेत, याचा अनुभव आला व याचवेळी एका वैशिकतेचा साक्षात्कार झाला.’

जेव्हा कॅ. एडगर मिचेल पृथ्वीवर परतले तेव्हा ते पूर्वीचे राहिलेले नव्हते. त्यांच्या जीवनात अभूतपूर्व परिवर्तन झाले. भौतिक जगतच खरे नाही तर अध्यात्म हेही विज्ञान आहे, हे त्यांना पटले. ते म्हणाले, ‘अपोलोच्या प्रवासानंतर माझ्या जीवनात बदल झाला. मी अबकाश कार्यातून निवृत झालो व जीवनाची रहस्ये शोधण्यासाठी अध्यात्माचा अभ्यास सुरु केला. भारतीय अध्यात्म व पाश्चात्य विज्ञान यांच्या समन्वयातून मानवी संस्कृती निर्माण होईल, अशी आशा त्यांना वाटली. त्यादृष्टीने त्यांची भारतभेट महत्त्वाची होती. बंगलोरला जागतिक योग व विज्ञान परिषदेला ते उपस्थित राहिले. त्यांचा सत्कार श्रीदत्ताबाळांच्या अध्यक्षतेखाली झाला.

युरी गेलार व मिचेल

युरी गेलार या अमेरिकेतील तरुणाला अंतिंद्रिय शक्ती लाभली आहे व नजरेने केवळ तो काटे व चमचे वाकवितो. त्याची आपण प्रायोगिक कसोटी घेतलीत का असे विचारता, मिचेल यांनी होकार दिला. ते म्हणाले, ‘आमच्या प्रयोगशाळेतील एका वस्तूकडे गेलार पाहता ती वस्तू सर्वांसमोर गायब झाली. माझ्या घड्याळाचे काटे त्यांनी हलविले व एका यंत्रातील अल्पसा भाग अदृश्य केला. या सान्या प्रयोगाचे आम्ही तीव्र गतीच्या कॅमेच्याने फोटो घेतले आहेत.’ चर्चेत दत्ताबाळ म्हणाले, ‘आमचे भारतीय ऋषी असे मानतात की, चंद्राला भौतिक स्वरूपाप्रमाणे सूक्ष्म अस्तित्वही आहे. त्यात सूक्ष्मजीव लोक अस्तित्वात आहेत.’

भारतीयांचा हा सिद्धांत महत्त्वाचा आहे, असे सांगून मिचेल म्हणाले, ‘भारतीय योगी अंतिंद्रिय शक्तिपेक्षा आध्यात्मिक प्रगतीला महत्त्व देतात. पीटर हेरकॉस, टेडसिरॉससारख्या दिव्य शक्तिसंपन्न लोकांच्याबाबत नेमके हेच चुकते हे लोक आध्यात्मिक प्रगतीपेक्षा अंतिंद्रिय शक्तीला महत्त्व देतात. त्यामुळे त्याची प्रगती खुंटते. मिचेल आपल्या जीवनधारेबद्दल म्हणाले,

my nation is simple
God sleeps in planets
awakens in flower

walks in animals

Thinks in man

(माझी जीवनधारणा सोपी आहे. ईश्वर ग्रहात सुसावस्थेत राहतो. फुलातून जागृत होतो, प्राण्यातून हालचाल करतो व मानवातून विचार करतो.)

श्री. के. क्षीरसागर

मराठीतील प्रख्यात समीक्षक प्राध्यापक श्री. के. क्षीरसागर यांच्या शेवटच्या दिवसांत दत्ताबाळाशी परिचय झाला. पुणे विद्यापीठाच्या आवारात ते राहत. त्यांनी दत्ताबाळांच्या काही ग्रंथांवर व तमाशातून कृष्ण विटंबना बंद व्हावी, या मोहिमेबद्दल पुण्याच्या वृत्तपत्रात चांगले लिहिले होते. त्यांनी घरी एकदा चहाला बोलविले. तिकडून परतताना दत्ताबाळना मी सहज म्हणालो, ‘ही सारी म्हातारी मंडळी तुमच्या सान्निध्यात उशिरा का होईना येतात बरे? अत्रेंच्याबाबतीत असे झाले. यांच्याभोवती कवच गुंडाळले नाही ना?’ दत्ताबाळ जोरजोरात हसायला लागले म्हणाले, ‘होय रे मलाही असाच विचार येऊन गेला आणि गंमत म्हणजे डाक बंगल्यावर दुसऱ्या दिवशी सकाळी ८ वाजता श्री. कें. चा फोन आला. तो मीच घेतला. ते सांगत होते. बाबांना जरा सांगा, ‘ते रात्री स्वप्नात आले होते व माझ्याभोवती काहीतरी गुंडाळत होते.’

काही महिन्यांतर च मराठीतला थोर टीकाकार हरपला. पुण्यातल्या डाक बंगल्यात असताना सकाळी दत्ताबाळांनी स्वप्न सांगितले. गुळवणी महाराज स्वप्नात आले होते व ते मला घास भरवत होते. काय अर्थ असेल, याचा पुणे स्टेशनवरून नेहमीप्रमाणे वर्तमानपत्रे आणली. त्यात रात्री गुळवणी महाराजांच्या निधनाची बातमी होती. गुळवणी महाराजांचा संप्रदाय महाराष्ट्रात बराच पसरला होता. ते दत्ताबाळांच्या दर वाढदिवसादिवशी अकरा रुपयांची मनिअँडर करीत.

पु. ग. सहस्रबुद्धे

महाराष्ट्रातील एक विचारवंत पु. ग. सहस्रबुद्धे, चं. प. भिशीकर, ग. वा. बेहरे, पु. भा. भावे या सान्यांच्या मी भेटी घेत होतो.

कुष्ठरोगी

दत्ताबाळांचे निवासस्थान तसे गावापासून दूर होते. त्या वेळी आँटोरिक्षाही नव्हत्या. त्या वेळी कॅनव्हास टपाची एक छोटी गाडी होती. ती गाडी आम्ही वापरत असू. या गाडीचा मालक स्वतः गाडी चालवी. तो महारोगी होता. आजच्यासारखी महारोग संसर्गजन्य नाही, ही भावना त्या वेळी नव्हती. लोक त्यांचा संपर्क टाळत. अशा वेळी त्याला थोडासा पैसा मिळावा म्हणून गाडीचा वापर दत्ताबाळ करीत. अमरावतीचे कुष्ठरोग्यांबाबतचे कार्य करणारे थोर नगरसेवक डॉ. शिवाजीराव पटवर्धन यांची पत्रे अधूनमधून येत. यवतमाळ-चंद्रपूरच्या वाटेवर वरोरा येथे बाबा आमटे

यांच्या आनंदवनला भेट दिली होती. दत्ताबाळांनी त्यांचा उल्लेख महारोग्यांचा सप्राट म्हणून केला असला तरी बाबा आमटऱ्यांच्या कार्यात एक अहंचा दर्प जाणवल्याची आमची चर्चा झाली.

रुईकर वसाहतीत मारुती नावाचा एक महारोगी राहत असे. पूर्वी तो चांगला होता. त्याची बायको त्याला सोडून गेली होती. तो दररोज सकाळी दर्शनासाठी येत असे. त्याला एकदा समारंभाच्या वेळी आपल्याबरोबर भोजनाला बसवले. आपला महारोग बरा होईल म्हणून साप चावावा, अशी त्याची खुळी समजूत होती. उंदीर अनेक वेळा त्याच्या पायांना कुरतडत. आम्ही एकदा दौऱ्यावर मराठवाडा, नागपूर भागात गेलो. परत आलो त्याच्या आदल्याच दिवशी सकाळी मारुती, बाबा आहेत का,' म्हणून चौकशी करून गेला आणि आले नाहीत म्हटल्यावर निराशेने परत निघून गेला. त्याला काही बोलायचे होते; पण त्याच संध्याकाळी नजीकच्या रेल्वे रुळावर त्याने आत्महत्या केली. सकाळी कोणीतरी त्याची झोपडी पेटवली होती.

बी. के. बिर्ला यांची भेट

कलकत्याच्या बिर्ला ॲक्डमी अँड आर्ट कल्चरतरफे दत्ताबाळांना व्याख्यानाचे निमंत्रण आले. रामकृष्ण परमहंस, विवेकानंद, टागोर, नेताजी सुभाषचंद्र बोस, स्वामी योगानंद हे महापुरुष ज्या बंगालच्या भूमीत जन्मले त्या भूमीत आपण निघालो आहोत, ही भावना अतिशय प्रबल झाली. कलकत्यात जुलैत पाऊस सुरु होता. विमान ढगांच्यावर होते व खाली ढगात विजा चमकत होत्या. बी. के. बिर्लांच्या पत्नी श्रीमती सरला बिर्ला ह्या महाराष्ट्रातील अकोल्याच्या. महात्मा गांधींच्या समकालीन ब्रिजलाल बियाणी यांच्या त्या कन्या. त्यांच्या घरी कदंबाचा वृक्ष होता. श्रीमती सरला बिर्लांनी चर्चेत सांगितले की, तमाशातून श्रीकृष्ण विटंबना बंद व्हावी, ही तुमची मोहीम अतिशय आवडली; पण भागवतावर तुम्ही केलेली टीका खटकली. श्रीमती बिर्ला भागवताचे पारायण करीत, त्यांची त्यावर श्रद्धा होती; पण भागवतातील अनेतिहासिक श्रीकृष्ण चारित्र्याच्या भागामुळे काही विकृत लोकांनी पुढे त्या आधारे श्रीकृष्ण प्रेमाला विकृत स्वरूप दिले आणि ती लाट तमासगिरापर्यंत आली. बिर्ला ॲक्डमीमध्ये अत्यंत दुर्मिळ छायाचित्रांचा संग्रह आम्ही पाहिला. त्यांच्या व्याख्यानाला प्रचंड गर्दी झाली. त्या व्याख्यानाचे प्रास्ताविक भाषण मी केले. अमृत बझार या प्रसिद्ध इंग्रजी दैनिक 'स्टेटेस्मन'ने हिंदुस्थान दैनिकाने दत्ताबाळांच्या व्याख्यानावर फार चांगला अभिप्राय व्यक्त केला.

बिर्लांनी तारकेश्वरला जाण्याची व्यवस्था केली. तारकेश्वरला कारने जात असताना नेमकी दक्षिणेश्वरच्या काली मंदिराजवळ गाडी पंक्चर झाली. गाडीतून उतरावे लागले. आम्ही त्या दिशेने नमस्कार केला. त्यामधून जाणारा छोटा रस्ता,

दुपारी ११-१२ च्या दरम्यान, आमच्या भोजनाची व्यवस्था बिर्लांच्या एका यात्रेकरू निवासामध्ये केली होती. तो आचारी इतका प्रेमळ होता की, त्याने बाबांची सारी व्यवस्था त्वरित केली. त्याने बनवलेली ताजी भेंडीची भाजी त्यादिवशी इतकी चवदार लागली की, अजूनही त्याची आठवण येते. कदाचित, लागलेल्या कडकडीत भुकेचा परिणाम व आचान्याचा प्रेमळ स्वभावही असावा. तारकेश्वरला आम्हाला चांगले दर्शन मिळाले. तिकडून परतलो तेव्हा बेलूरच्या आश्रमाजवळ आलो; पण दरवाजे बंद झाले होते. आम्ही थोडे निराश झालो. दुसऱ्या दिवशी दत्ताबाळांना विमानाने परतायचे होते. त्यामुळे एवढ्या जवळ येऊन आम्हाला बेलूर आश्रमात जाता येत नाही, याचे वाईट वाटले.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी कलकत्ता विमानतळावर पोहोचलो, त्या वेळी ते अतिशय जुनाट विमानतळ होते. मुंबईला जाणारे विमान चार तास उशिरा सुटणार होते. त्यामुळे आम्ही परत दक्षिणेश्वरला आलो. तेथे देवीचे दर्शन घेतले. आतमध्ये गाभान्यात जाऊन ध्यानास बसता आले. जीवनाची अधिनियंती शक्ती अत्यंत सजीवतेने कालिस्वरूपात नांदते आहे, असे जाणवले. तेथून आम्ही रामकृष्ण परमहंसांच्या खोलीमध्ये गेलो. तेथून शारदामयी माँच्या नौबतखान्यात गेलो. पुरा हातपाय लांब करूनही झोपाता येणार नाही, अशा त्या खोलीत स्वयंपाक, उपासना, व निवास ही माऊली, परहंसांची सहर्घर्मचारिणी कशी राहत असेल, याचे चिंतन सुरु झाले. रामकृष्णांनी नरेंद्रांना दिलेला पहिला स्पर्श भावसमाधीच्या जगतात घेऊन गेला. असे कितीतरी रामकृष्ण लीला प्रसंग डोळ्यांसमोर येत होते. हुगळी (गंगा) नदीच्या काठावर असलेला तो कालिघाट, पंचवटी, बितव्वृक्ष हे सारे पाहताना गंगेच्या पात्रात जीव अर्पण करायला निघालेले तोतापुरी आणि कालिदर्शन झाल्यावर सजीव साक्षात्काराचे रहस्य त्यांना समजण्याचा प्रसंग डोळ्यांपुढे उभा राहत होता.

ठाकुरांचा भाचा हृदय त्यांची किती काळजी घेत असे. मास्तर ते महाशय ते मथुरबाबू, ब्रिटिशांनाही धडा शिकविणारी राणी रासमणी हृदयचक्षुसमोर उभे राहिले; पण क्षणभर असे वाटले की, ठाकुरांची खोली हवी तशी चांगली ठेवलेली नाही. आपण इथे असतो तर कितीतरी चांगली ठेवली असती.

तेथून आम्ही पलीकडच्या तिरावरील बेलूरला गेलो. बेलूरचा भव्य परिसर, रामकृष्ण मंदिर, स्वामीजी व गुरुबंधूंच्या समाध्या पाहिल्या. एका इमारतीतील छोट्या खोलीत माडीवर स्वामीजींनी रामकृष्णांचा अस्थिकलश आणून ठेवला होता. जिवंत असताना ठाकूर म्हणाले, की नरेंद्र तू जेथे मला नेऊन ठेवशील तेथे मी राहीन. हे आठवल्यावर लक्षात आले की, दक्षिणेश्वरची गैरव्यवस्था दूर करणारे आपण कोण? ठाकूरना बेलूरला येऊन वैभवाने विसावयाचे आहे. तेथे जवळच

असणाऱ्या स्वामीजींच्या खोलीत आम्ही गेलो, तो एक छोटा हॉलच. त्यात चांगली भव्य कॉट, शेजारी स्वामीजींच्या खडावा, एक मोठी पेटी, कॉटच्या पलीकडे एक सुरेख टेबल. त्या टेबलवर हात वर केलेला समाधी अवस्थेतील ठाकुरांचा फोटो आणि एका काचेच्या पेटीत तंबोरा, स्वामीजींचे काही कपडे ४ जुलै १९०२ ला स्वामीजी समाधिस्थ झाले, ते कॉटवर नव्हे, ते खाली बसले त्या ठिकाणी. आम्ही ध्यानाला बसलो. एक अग्रिस्वरूप शिखा ब्रह्मरंध्रापर्यंत जाती आहे, असे मला जाणवले. स्वास्तित्व विसरणारे काही क्षण मी त्या खोलीत अनुभवू शकलो. ही स्वामीजींचीच कृपा. भरल्या हृदयाने तृप्त मनाने विमानतळाकडे परतलो.

मथुरा-वृंदावन

ग्वालहेरला राष्ट्रसेविका संघाच्या व्याख्यानासाठी गेलो. त्यावेळी तेथल्या रामकृष्ण मिशनच्या आश्रमालाही भेट दिली. तेथल्या एका प्रमुख सभागृहात दत्ताबाळांचे व्याख्यान होते. त्याला तेथल्या राजघराण्यातील राजमाता विजयाराजे शिंदे, त्यांचे पुत्र माधवराव शिंदे उपस्थित होते. पुढे माधवराव शिंदे केंद्रीय रेल्वेमंत्री बनले.

ग्वालहेरहून आम्ही दिल्लीकडे निघालो. एक टॅक्सी केली. चंबळ खोरे ओलांडून आम्ही पुढे निघालो. मथुरेत पोहोचलो. त्या वेळी इतका प्रचंड पाऊस झाला की, टॅक्सी पुढे नेताच येईना. एका धर्मशाळेमध्ये आम्ही उतरलो. मला मिळालेली खोली तिसऱ्या मजल्यावर आणि तिन्ही बाजूने काचेची होती. धर्मशाळेत भोजन झाले. पाऊस थांबला होता. पूजा आटोपली आणि रात्री गच्चीत उभा राहिलो. श्रीकृष्ण भूमीवर जणू तेज लपेटले आहे, असे जाणवत होते. काही ठिकाणी विजा चमकत होत्या. हवेत गारवा होता आणि दूर अंतरावरून ‘राधेश्याम राधेश्याम’चा गजर ऐकू येत होता. श्रीकृष्ण स्मृतीने त्यांच्या पावनस्पर्शने उजळलेली ही भूमी बघता बघता डोळ्यांतून आनंदाश्रू वाहायला लागले. तो दिवस आजही विसरता येत नाही. सकाळी यमुनाकाठी गेलो तर यमुना दुथडी वाहत होती. श्रीकृष्ण जन्माच्या वेळी ती अशीच वाहत असावी. वृंदावनच्या बागेत गेलो. तेथे एक लहानशी विहीर आहे. स्वामी विवेकानंद तेथे गेले. त्यांनी आपली कौपिन धुऱ्युन बाहेर वाळत घातली होती. वर येऊन पाहतात तो ती एका माकडाने पळविली होती व ते झाडावर बसले होते. त्याची प्रार्थना केल्यावर व श्रीकृष्ण स्मरण केल्यावर त्याने ती कौपिन टाकली. हा प्रसंग डोळ्यांसमोर उभा राहत होता. श्रीकृष्णाचे पदस्पर्शने पुनीत झालेली माती थोडी बरोबर घेतली.

गांधींचा पेढू

सिंधिया स्टीम नेव्हिगेशनच्या सुमती मोरारजी यांनी मुंबईच्या सिंधिया हौसमध्ये दत्ताबाळांचे व्याख्यान ठेवले होते. दुसऱ्या दिवशी जुहूला त्यांच्या घरी चहाचे निमंत्रण होते. आम्ही गेलो. समुद्र किनाऱ्याजवळ तो बंगला प्रचंड प्रासादच होता. ते मोठे वस्तुसंग्रहालयही होते. अनेक दालनात विविध तन्हेच्या प्राचीन मूर्ती होत्या. त्याबाबत सुमती मोरारजी म्हणाल्या, ‘अनेक दुर्मिळ वस्तू भारतातील मंदिरांतून चोरायच्या व परदेशात विकायच्या असे मोठे धंदे चाललेले असतात. अशा वस्तू मिळविणे मोठे कठीण. त्या आम्ही परदेशात विकत घेतल्या व परत आणून हे संग्रहालय उभारले.’ एकामागून एक दालने ओलांडून मूर्ती पाहत आम्ही जात होतो. माडीवर आम्ही गेलो. तेव्हा एका खोलीत एक चट्टई व बैठकीचे डेस्क होते. सुमती मोरारजी म्हणाल्या, ‘महात्मा गांधी येथे तेव्हा या ठिकाणी बसून लिहीत व रामनाम म्हणत सूत विणत.’ पुढे चर्चेनंतर त्यांनी आपल्याला मी काय मदत करू असे विचारले. त्या वेळी दत्ताबाळ उत्तरले, ‘मला तुमच्याकडून काहीही नको. फक्त गांधींची रामनाम म्हणत विणलेले सूत हवे.’ त्यांनी ते आनंदाने दिले.

गायत्री

सोलापूर जिल्ह्यात दौऱ्यावर असताना शहरापासून दूर अंतरावरील तळ्याकाठी डाक बंगल्यावर आम्ही २-३ दिवस थांबलो होतो. दुपारी अर्धवट झोपेत गायत्री देवीचे अतिशय सुंदर दर्शन झाले आणि त्या पुढे गायत्री उपासना नावाची एक पुस्तिका लिहिण्याच्या आदल्या दिवशी गायत्री मातेचे स्वर्गीय प्रकाशरूप सुरेख छोटी मूर्ती हृदयचक्राच्या दिशेने आली आणि ती हृदयात लीन होऊन गेली. हा अनुभव जागेपणी आला. त्यानंतर काही तासांतच गायत्री उपासना व यज्ञविधी ही छोटी पुस्तिका लिहून पूर्ण केली व त्या महिन्यात प्रसिद्धही झाली.

एकदा परभणीला असताना दुपारी प्रवासाने थकून झोपलो. एवढ्यात पाऊस मुरू झाला आणि पावसाच्या थेंबांचा आवाज कानी येत होता आणि आत एक आनंदाचे विलक्षण भांडार खुले झाले होते. त्या टपटपणाच्या जलधारांबरोबरच माझ्या रोमरंध्रांतून निखळ, निर्भेळ असा आनंद पाझारत होता. तो कोणत्याही बाह्यआलंबना व्यतिरिक्त होता.

नाशिकजवळच्या टाकळी येथील समर्थ रामदासांनी गायत्रीची उपासना केली. माझ्यावर दुसऱ्या कामाची जबाबदारी असल्याने मी तेथे जाऊ शकलो नाही. तेथून परतल्यावर दत्ताबाळनी अनुभव सांगितला. ते ध्यानाला बसल्यावर त्यांच्या डोळ्यांसमोर एक स्फटिक येत असे. ते म्हणाले, ‘समर्थाचे मन स्फटिकवत असावे. ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर असले क्षुद्र वाद त्यांच्या मनामध्ये असणार नाहीत.’ दरम्यान कंधारच्या आमदार केशवराव धोंडग्यांनी दासबोध जाळणार, असा एक लेख लिहून

समर्थाच्या लंगोटीत समाजवादाची पापे दडली आहेत, असा एक प्रक्षेभक लेख लिहिला. त्यावर हा म्हणे दासबोध जाळणार, असा खणखणीत लेख दत्ताबाळांनी दै. ‘मराठा’त लिहिला.

शिवछपतींच्या अस्थी

रायगड जिल्ह्यातील महाडला १९७५ मध्ये जानेवारीत पहिल्या आठवड्यात दत्ताबाळांची व्याख्याने होती. माझा छोटा भाऊ सर्जराव त्यांच्याबरोबर गेला होता. व्याख्यानानंतर वडके नावाच्या गृहस्थांच्या घरी छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काही अस्थी कलशात पूजेमध्ये ठेवलेल्या होत्या. त्यातला काही भाग श्री दत्ताबाळना त्यांनी दिला. त्या पुण्य अस्थी घेऊन ते कोल्हापूरला आले. त्या वेळी चैतन्यमय वातावरण पसरले. या अस्थींचा इतिहास असा.

१९२६ साली छत्रपतींच्या समाधीची पुनर्बाधणी लो. टिळकांच्या प्रेरणेने स्थापन झालेल्या रायगड स्मारक मंडळाच्या वर्तीने साहित्यसप्राट न. चि. केळकर यांनी केली. सदर बांधकामाचे काम मुंबईच्या सुळे या कॉन्ट्रॅक्टरने घेतले. त्या वेळी त्यांच्याबरोबर असणाऱ्या महाडच्या वडकेनी त्यातला काही भाग आपल्या पूजेत ठेवला. दत्ताबाळांच्या विनंतीवरून त्यातला अल्पसा भाग दत्ताबाळांच्याकडे सुपुर्द केला. इतिहासप्रेमी गो. नी. दांडेकर यांना हे समजताच ते त्वरित आले. त्यांनी आपल्याबरोबर छत्रपतींच्या पावलांच्या ठशाची प्लास्टर ऑफ पौरिसच्या सहाय्याने उमटविलेली प्रतिकृती आणली होती. मालवणचा सिंधुदुर्ग हा जलदुर्ग किल्ला छत्रपतींनी बांधला त्याच्या तटावर छत्रपतींच्या उजव्या हाताचा व डाव्या पायाचा असे २ ठसे चुन्यात उठविले आहेत. याचा उल्लेख वर्दिंगटनच्या ब्रिटिश ऑफिसरने सरकारी गँडेटमध्ये केला आहे. छत्रपतींच्या उजव्या हाताच्या ठशाची प्रतिकृती आजही भवानी मंडप कोल्हापुरातील भवानी मंदिरात आहे. ती चांदीच्या वेष्णात पूजेत ठेवलेली आहे.

साताच्याच्या छत्रपतींकडे गेलो होतो. तेव्हा त्यांच्या पूजेतील भवानी तलवार दत्ताबाळांना पाहायची होती म्हणून त्यांच्या जलमंदिरात आम्ही गेलो. छ. प्रतापराव त्या वेळी होते. गाभाच्यातील पूजेत ठेवलेली एक म्यानातील तलवार त्यांनी काढून दत्ताबाळांच्या हाती दिली. ती मांडीवर ठेवून त्यांनी दोन्ही हात दोन्ही टोकांना ठेवले. थोडा वेळ गेला आणि त्यांचा उजवा हात एखाद्या विजेचा धक्का बसावा, असा हात बाजूला झाला. ध्यानातून उठल्यावर ते म्हणाले, ‘ही तलवार प्रख्यात भवानी तलवार आहे की नाही माहीत नाही; पण तिला छ. शिवरायांचा स्पर्श झाल्याची शक्यता त्यांनी व्यक्त केली. त्या जलमंदिरात छत्रपतींचा अंगरखा होता.’

मेरिलिन रोझनर

बॅंगलोरला प्रा. मेरिलिन रोझनर नावाच्या एक बाई भेटल्या. त्यांना भूत, भविष्य वर्तीविण्याची अद्भुत क्षमता होती. मानवाभोवतीचे तेजोवलय त्या बघू शकत असा त्यांचा दावा होता. त्या मूळच्या अमेरिकेतल्या. बालपणी शाळेतल्या गणिताच्या अभ्यासाच्या वेळी प्रश्नांची उत्तरे घराच्या छतावर प्रकाशस्वरूपात उमटलेली त्या पाहू शकत. त्यांनी एक जाहीर कार्यक्रम ठेवला. लोकांनी कागदावरती आपले नाव लिहायचे. असे कागद गोळा करायचे. त्यातला कोठलाही कागद त्या वाचून नाव पुकारत. तो मनुष्य उभा राही. मग त्याला त्याच्या आयुष्यातील भूत, भविष्यकालीन घटना जाहीर मेरिलिन रोझनर सांगत. त्यांनी अर्ध्या तासांत १५-२० लोकाचे भूत-भविष्य धडाधड सांगितले. भविष्य सांगण्याची गती पाहिली की, मानसशास्त्रीय पद्धतच जास्त असावी, असे दिसत होते.

त्या बाई नंतर म्हणाल्या, ‘तुमच्या आध्यात्मिक भारतात आल्यामुळे मला आनंद झाला. मला अंतिंद्रिय शक्ती लाभली असली तरी आध्यात्मिक प्रगती महत्वाची. जीवनाचा अर्थ कळत नसेल, तर त्या अंतिंद्रिय शक्तींचा उपयोग काय? त्या समारंभाला राज्यपाल उमाशंकर दीक्षित उपस्थित होते. त्यांनी आपला एक अनुभव सांगितला. ते म्हणाले, ‘माझ्या छातीत पाणी झाले होते. ते योगाभ्यासाने बरे झाले.’

पुन्हा कलकत्ता

बेळगावचे नाना किल्लेकर यांना तारकेश्वरचे दर्शन घेऊन ये, दत्ताबाळ नेहमी सांगत. त्याप्रमाणे त्यांनी जावयाचे ठरविले; पण दत्ताबाळ बरोबर असावेत, अशी त्यांची इच्छा. त्यामुळे आम्ही तिघे निघालो. बेळगाव-मुंबई-कलकत्ता असा विमानाचा पाच तासांचा प्रवास झाला. रातदिन (रात्रिंदिवस) या हॉटेलात आम्ही उतरलो. त्या रात्री देवीच्या पूजेला बसलो. दत्ताबाळ आपल्या खोलीत बसले होते. अचानक हॉटेलच्या बाहेर कितीतरी उंच अशी महाकाली उभी आहे, असे दिसू लागले. दोन प्रचंड पाय मोठ्या दोन क्रेनसारखे भासत होते. चेहरा तर दिसत नव्हता. फक्त पायच दिसत होते.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी लवकरच निघालो. टॅक्सीने तारकेश्वरला पोचलो. तेव्हा लक्षात आले की, यात्रेची प्रचंड गर्दी आहे. दर्शन होण्याची काही लक्षणे नव्हती. दिवसभर थांबणेही शक्य नव्हते. एवढ्या दूर अंतरावरून येऊनही दर्शन होणार नाही म्हटल्यावर आम्ही थोडे नाराज झालो. बंदोबस्तासाठी हजर असणाऱ्या पोलिस अधिकाऱ्याला सांगून बघितले. तो काही दखल घेर्नारा. दुसऱ्या एका पुजाच्याला पैशाचे आमिष दाखविले आणि जादू झाली. आत गाभाच्यापर्यंत आम्ही गेलो. दर्शन झाले आणि

परतले. परतताना तो पोलिस अधिकारीही भेटला. त्याला मी म्हटले, साधु-पुरुषांनाही तुम्ही दर्शन देत नाही? बरं असू दे. तुम्हाला हवे तर चहासाठी ठेवा. मी काही पैसे देऊ केले. ते नाकारून तो म्हणाला, ‘आम्ही पोलिस असे पैसे घेत नाही. मी तुम्हाला सभ्य गृहस्थ समजत होतो.’ मी म्हणालो, ‘मी सभ्यच आहे,’ असे म्हणून आम्ही तेथून बाहेर पडलो. खरं पाहिलं तर तो माझा बालिशपणा व मूर्खपणाच होता. लाच देणे-घेणे हा गुन्हा आहे, हे माझ्या उशिरा लक्षात आलं. श्री दत्ताबाळ व हृदयरोगी नाना किल्लेकर यांना दर्शन व्यवस्थित मिळाले. ही इच्छा पूर्ण झाली. त्यानंतर आम्ही पुन्हा दक्षिणेश्वरला आलो. या वेळी नानाकडे कॅमेरा होता. त्यामुळे रामकृष्णांच्या खोलीत, व्हरांड्यात व दत्ताबाळ नको म्हणत असता काली घाटावर फोटो घेतले. फोटो नको, म्हणण्यामागचा त्यांचा उद्देश होता की, अशा शक्तिकेंद्राचे संरक्षण करण्याचा काही संरक्षक देवता असतात. त्यांची मनोमन प्रार्थना व परवानगी घ्यायला हवी आणि पुढे गंमत अशी की, आम्ही घेतलेले फोटो आलेच नाहीत.

दक्षिणेश्वरहून आम्ही बेलूरला गेलो. या खेपेला स्वामीजींच्या खोलीतील स्वरूप थोडेसे बदलले होते. त्यांच्यापूर्वी बाहेर असणाऱ्या खडावा पेटीत बंद होत्या. अनेक लाकडी वस्तूना पॉलिश केलेले होते आणि स्वामीजींनी समाधी घेतली त्या जागेवर कँपकॉट ठेवली होती. तेथून आम्ही निघालो. दुसऱ्या दिवशी मुंबईस परतलो तेथून बेळगावमार्गे कोल्हापूरला आलो.

मांदार गणपती

माझा धाकटा भाऊ सर्जेराव आठ-दहा वर्षे दत्ताबाळांच्या पूजेची तयारी करीत असे. रुईची पाने आणता आणता एके ठिकाणी याला तो पंड्या मांदार वृक्ष दिसला. ती बातमी त्याने देताच तो आणण्याची जबाबदारी दत्ताबाळनी माझ्यावर सोपविली. त्यांनी मला आळवणी गुरुजी या जाणकार उपासकाकडे पाठविले. ते तसे कर्मठ; पण आमच्या उपासना पद्धतीतील प्रामाणिकपणा पाहून त्यांचे मतपरिवर्तन झाले. त्या वेळी त्यांचे वय ७०-७५ असावे. आपल्या पूजाघरात ते कोणाला येऊ देत नसत. त्यात मी क्षत्रिय; पण त्यांनी मला त्या दिवशी त्यांच्या पूजेच्या खोलीत नेले. स्वतः पाट घातला. त्यांच्या बाथरूममध्ये बोलावून हातावर पाणी घातले. रूमाल दिला. या गोष्टी मला अनपेक्षित होत्या. त्यांनी नंतर पाटावर बसून मांदार वृक्षाला आवाहन कसे करायचे, दुसऱ्या दिवशी तो विधीपूर्वक कसा खणायचा नंतर मांदार गणपतीची प्राणप्रतिष्ठा कशी करायची, याची सविस्तर माहिती दिली. त्यानुसार दुसऱ्या दिवशी मी जाऊन झाडाला आवाहन केले. पूजा केली आणि तिसऱ्या दिवशी सायंकाळी तो वृक्ष मुळासकट आणला. आजही तो मांदार गणपती तेथे विराजमान झाला आहे. आवाहनाच्या दिवशी मला जाताना सांगण्यात आले होते की, त्या वेळी

काही सापासारखे प्राणी या मुळातून बाहेर पडतील. त्याला तू घाबरू नकोस. तुझ्या नावाची हाक आली तरी पाठीमागे वळू नकोस. घडलेही तसेच माझ्या नावची हाक आली. तेव्हा क्षणभर पाठीमागे पाहावे असे वाटले; पण तो मोह टाळला. पुढे हा मांदार गणपती स्वप्नसृष्टीत येतो. मन शांत असताना मार्गदर्शन करतो. भवितव्यातल्या घटनांची सूचनाही देतो, हे मी अनुभवले. त्यात मला संदेह नाही. त्याच वृक्षाची एक छोटी मुळी मी प्रेसमध्ये ठेवली. तिची मी पूजा करत असे. एके दिवशी दुपारी झोपलो असताना तो छोटा गणपती मला दिसायला लागला. तो सांगत होता, माझ्या डोक्यामध्ये माती आहे बघ. मी चटकन उठलो, पाहू लागलो तर तशी माती होती. याची मला गंमत वाटली, असे अनेक अनुभव येत.

वाराणसी

काशीशी जावे नित्य वदावे, असे म्हणता म्हणताच एकदा काशीला जायचे ठरले. आम्ही काशीला जायला निघालो. बेळगाव-मुंबई-दिल्ली असे करून एका सदगृहस्थांकडे मुक्काम केला. थंडी कडाक्याची होती. दुसऱ्या दिवशी सकाळी दिल्लीहून आग्रा, झाँशी, खजुराहो असे थांबत विमान काशीला पोहोचले. शहरापासून दूर अंतरावर विमानतळ आहे. काशीला पोहोचल्यावर आमचे दोन लोक अगोदरच रेल्वे स्टेशनवर आले होते. हॉटेलवर प्रथम त्यांचा पत्ता शोधत मी गेलो. ते लिंगायत धर्मशाळेत होते. त्यांना खूप आनंद झाला. नंतर आम्ही चौधे दुसऱ्या दिवशी काशी विश्वनाथच्या दर्शनास गेलो. एक छोटी बादली भरून दूध घेतले व शिवावर अभिषेक केला.

दत्ताबाळांच्या पूजेतील श्रीचक्र काशीविश्वेश्वराला स्पर्श व्हावा म्हणून लावले. तर ते पंड्या चांदीचे मोठे श्रीचक्र परत यायला तयार होईना. त्यांना वाटले मी शिवाला अर्पण केले.

नंतर मग दुसऱ्या दिवशी सकाळी उठल्याबोरेर दूरवरून मशिदीवरच्या स्पीकरवरून नमाज पडले जात होते. हे ऐकून दत्ताबाळनी गणपती अर्थर्वशीर्ष जोराने म्हणा, असे सांगितले. दुपारी मी आणि अकोळचे आप्पासाहेब सुतार दोघेच बाहेर पडलो. मणिकर्णिका घाटावर जाऊन गंगेत स्नान केले. तेथून काशीविश्वेश्वर मंदिरात आलो. तेथून आम्ही नावेतून पंचगंगा घाटावर आलो. तेथे वर चढून त्रैलिंग स्वार्मांच्या आश्रमात पोहोचलो. तेथे देवीची सुंदर मूर्ती होती. शिवपिंड प्रचंड आहे आणि भैरवाचीही मूर्ती आहे. देवीच्या मूर्ती स्तोत्र कुंजिकास्तोत्र म्हणत थांबलो. कुंजिकास्तोत्र पूर्ण होताच आश्रमाच्या व्यवस्थेसाठी असणाऱ्या एका माताजींनी माझ्या हाती तळघराकडे जाणाऱ्या दरवाजाच्या कुलपाची किल्ली दिली. आम्ही खाली उतरून गेलो. ते तळघर म्हणजे त्रैलिंग स्वार्मांच्या ध्यानाची जागा होती. त्रैलिंग स्वामी

खूप वर्षे जगले असे म्हणतात. रामकृष्ण परमहंस व त्यांची भेट झाली होती. त्रैलिंग स्वार्मानी कैलास-मानसरोवराची यात्रा केली होती. आम्ही त्रैलिंग स्वार्मांच्या छोट्या मंदिरातही गेलो तेथून आम्ही परतलो.

दरम्यान, दत्ताबाळांना सांधेदुखीचा खूप त्रास सुरु झाला होता. दुपारी आम्ही संकटविमोचन मारुतीला गेलो. तेथून स्वामी विशुद्धानंदांच्या आश्रमात आलो. बन्याच मोठ्या परिसरात हा आश्रम आहे. विशुद्धानंदांची सूर्यविज्ञानाची प्रयोगशाळा सध्या बंद आहे. तेथे कोणालाही सोडत नाहीत. आम्ही त्या परिसरातल्या नवमुंडीचा त्यांच्या तपस्येच्या जागी गेलो व परतलो. विशुद्धानंदांचा उल्लेख याच ग्रंथात माणील प्रकरणात आहे. या प्रवासात एक गोष्ट प्रकरणी जाणवली ती म्हणजे श्री दत्ताबाळ म्हणाले, ‘काशीची ही माझी शेवटची यात्रा आहे आणि दुर्दैवाने ती शेवटची ठरली.’ या यात्रेत विंध्यवासिनी देवीच्या दर्शनास जाण्याची त्यांची इच्छा होती. ती मात्र अपुरी राहिली. त्यानंतर दत्ताबाळांची तब्येत दिवसेंदिवस ढासळत निघाली. त्यांच्या व्याख्यानांचे दौरेही यामुळे कमी होत गेले व लिखाणाची गतीही मंदावली.

पत्रकारिता

मी दिवसेंदिवस त्यांची सासाहिक चालविण्याची जबाबदारी, त्यांची अनेक पुस्तके व मुद्रणालयाचे कर्ज भागविण्याच्या धडपडीत गुंतलो, वास्तविक वृत्तपत्र, मुद्रणालय या क्षेत्रातला मी नव्हतो; पण दत्ताबाळांच्यावर होणाऱ्या टीकेच्या निमित्ताने व्याख्यानांच्या बातम्या व लेख यासाठी त्यांच्या पुस्तकाचे प्रकाशन या साऱ्याकडे या क्षेत्रात ओढला गेलो. त्रैमासिक प्रणव सुरुवातीस आम्ही सुरु केले. ते ६ वर्षे चालविले. त्यानंतर सुशिक्षित बेकार योजनेखाली मुद्रणालय काढायचे ठरले. ७०-७१ च्या दरम्यान दत्ताबाळांना एक स्वप्न पडले. त्या स्वप्नात त्यांनी काही नक्षत्रे पाहिली. दुसऱ्या दिवशी ती त्यांनी टिपून ठेवून तज्ज्ञ ज्योतिषाला बोलावून दाखविले. त्याचा अर्थज्ञान पसरवणारे अस्त्र म्हणजेच पर्यायाने वृत्तपत्र असा काढण्यात आला आणि त्यानंतर नरेंद्र-मृगेंद्र व सिंहवाणी ही नावे काढण्यात आली. त्यातून सिंहवाणी हे नाव पाक्षिकाला केंद्र सरकारकडून मंजूर झाले. पुढे २-३ वर्षांनंतर मुद्रणालय काढण्याचा विचार केल्यावर सिंहवाणीला सासाहिक रूप आले. जागेचा प्रश्न मोठा होता.

एकदा दत्ताबाळांना भेटायला डॉ. माई चव्हाण आल्या असता मी त्यांना विचारायचे असे ठरविले; पण विचारायचे कसे म्हणून मी गप्प होतो. इतक्यात त्याच म्हणाल्या, ‘मी आता यापुढे दवाखाना बंद करणार आहे. तुला जर काही उद्योग सुरु करायचा असेल तर कर.’ पडत्या फळाची आज्ञा घेऊन मी प्रेस कर्जप्रकरण केले. डिसेंबर ७३ ला मी व्यायाम योगासने करीत असे. एक आसन ब्रह्मचर्याला उपयुक्त आहे म्हणून दत्ताबाळांनी एक आसन करायला सांगितले. मी ते प्रामाणिकपणे आठ

दिवस केले. अचानक एक दिवस जाणवले की, मला जांघेत काही त्रास होतो आहे. त्यांनी फोन करून एका डॉक्टरला सांगितले. मी त्याला दाखवायला गेलो, तर त्याने त्वरित शस्त्रक्रिया करायला पाहिजे, असे सांगितले. ३ तासात ऑपरेशन झालेही. आई-वडिलांनाही बोलविता आले नाही. इकडे दुसऱ्या दिवशी मिशनचे सारे जण महाबळेश्वरला निघून गेले. त्या वेळी दवाखान्यातील ८-१० दिवसांच्या वास्तव्यात बाळांचे विश्वासू माधवराव कदम व मी पत्रक काढण्याचा निर्णय घेतला. सुरुवातीला आमच्याकडे खिळे जुळविण्याचा विभाग होता आणि तयार झालेली पाने बाहेरून छापत असू. एक वर्षभर असे चालले. त्या वेळी नांद्रव्याचे डी. एस. कुंभार यांची अपार मदत झाली. अत्यंत चिकाटीने व कष्टाने सुरुवातीची काही वर्षे काढली. मुंबईला एक जुने मशीन आणण्यासाठी गेलो. ते एका मटकेवाल्याचे होते. तसे संस्कार असू नये म्हणून घ्यायला नको, या विचाराने मी परत निघालो.

डॉ. तिळवेंनी कारण विचारले. मी म्हणालो, ‘नवे मशीन घ्यायला जादा पैसे नाहीत आणि मटकेवाल्याचे मशीन घेऊन आध्यात्मिक सासाहिक काढायला नको.’ यावर ते आत गेले व एक कोरा चेक सही करून त्यांनी माझ्या हाती दिला. तुम्हाला हवी तेवढी रक्कम यावर घाला, असे ते म्हणाले. मी नवे मशीन घेतले आणि बँकेला मशीन तारण देऊन १५-२० दिवसांतच डॉ. तिळवेंचे पैसे परत केले. मध्यंतरी सासाहिक आर्थिक अडचणीमुळे बंद पडेल, अशी शक्यता निर्माण झाली. डॉ. तिळवेंचे बंधू सी. डब्ल्यू. तिळवे यांनी जाहिरातीद्वारे मदत केली आणि अंक चालू राहिला. २ वर्षे निघून गेली. हार्नियाचा त्रास काही कमी होत नव्हता. म्हणून घटप्रभेला पुन्हा ऑपरेशन करायला लागले. तेथे वैद्यकीय व्यवसायातील संत माधवराव वैद्य यांचा स्नेह शेवटपर्यंत टिकला. तेथे नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे जर्मनीतील सहकारी गणपुले यांची भेट झाली. जर्मनीच्या आझाद हिंद फौजेच्या आकाशवाणी केंद्रावर ते निवेदक. जर्मनीमध्ये त्यांचा गणपुले केमिकल्स म्हणून एक कारखानाही होता. भारत स्वतंत्र झाल्यावर जवाहरलाल नेहरूंनी जगभर पसरलेल्या भारतीय उद्योगपतींना परत येण्याचे आवाहन केले होते. त्यानुसार श्री. गणपुलेही आले; पण इथले राजकारण बघून ते विफलग्रस्त झाले. त्यांनी आपल्या काही संपत्तीचा भाग भारतातल्या काही धार्मिक संस्थांना दिला होता; पण त्यातही ते फसवले गेले. तेथून त्यांनी आपले निवासस्थान घटप्रभेला डॉ. वैद्य यांच्या कर्नाटक आरोग्यधामात राहिले. ते संन्यस्त वृत्तीने राहत.

दत्ताबाळांची नागपूरची व्याख्याने ठरली. मी त्या वेळी गेलो नव्हतो. दुपारी घरी आलो, तेव्हा दत्ताबाळांची प्रकृती बिघडल्याचा फोन आला. त्यामुळे दोन तासांतच महाराष्ट्र एक्स्प्रेसने निघालो. २४ तासांनंतर नागपूरला पोहोचलो. त्या वेळी

दत्ताबाळ झोपले होते. पायावर व हातावर रक्त साकळलेले होते. त्याचदिवशी दुपारी सरसंघचालक बाळासाहेब देवरस, डॉ. थत्ते व तरुण भारतचे संपादक मा. गो. वैद्य भेटीस आले. त्या वेळी चर्चेचा सूर होता, शिवसेना व राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ दोघेही हिंदुत्वनिष्ठ असे असताना दोन्हींत मतभेद राहू नयेत व दोन्हीही मिळून धर्मासाठी एकत्र कार्य करावे. मी लवकरच मुंबईला जाईन तेव्हा बाळासाहेब ठाकरेशी याबाबत चर्चा करीन व आपण तिघेही एकत्र बसून बोलू, असा दत्ताबाळांचा आग्रह होता. दुर्दैवाने तिघांची भेट झालीच नाही. त्या दोन दिवसांत दत्ताबाळांच्या नावावर त्यांच्या जुन्या लेखनाच्या संकलनातून मी काही लेख तयार केले. लोकमत दैनिकात काही रविवारच्या अंकात प्रसिद्ध होत राहिले.

बेळगावचे प्रभाकर पाटील व आम्ही दत्ताबाळांना चालणे शक्य नसल्यामुळे स्ट्रेचरवरून रेल्वेमधून कोल्हापुरात आणले. कोल्हापूर रेल्वे स्टेशनवर एक ॲम्ब्युलन्स तयार ठेवली होती; पण थोडे बरे वाटल्यामुळे ॲम्ब्युलन्स वापरावी लागली नाही. त्यानंतर काही दिवसांत त्यांना कावीळ झाली. येथूनच तब्येतीच्या तक्रारी वाढत गेल्या. स्वभाव हट्टी, चिडखोर बनत होता. त्यातून अनेक वेळेला माझ्याशी मतभेदाचे प्रसंग यायचे. तुम्ही पथ्य पाळायला हवे, अशा प्रेमापोटी केलेल्या सूचना त्यांना कोणकझूनही आवडत नसत. मूळचा मधुमेह, बरेच दिवस ठाण मांडून राहिलेली कावीळ यामुळे पथ्य पाळणे आवश्यक होते. माझ्यावर ते रागवताहेत म्हटल्यावर मी वृत्तपत्राच्या ॲफिसमध्ये दिवसभर असताना काही लोकांनी माझ्याविरुद्ध कागाळ्या सुरू केल्या. एकंदर मनस्थिती उद्घिन्ह होती. संतापही यायचा. भ्रष्ट चारित्र्याचे मुखवटाधारी काही लोक या संस्थेत वावरतात, याची किळस यायची आणि काही वेळा संस्थेच्या भवितव्याबद्दल काळजीही वाटायची. अशा मनःस्थितीतून जात असताना दत्ताबाळांचे रात्रीचे अनुष्ठान चालू होते. घराशेजारी एक बडाच्या झाडाची ते पूजा करत. त्या वेळी ते म्हणाले, ‘भैरवाप्रमाणे पूजा पूर्ण होईपर्यंत तू राहत जा.’

त्यांच्या पूजेच्या वस्तू ठेवल्यानंतर मी थोड्या अंतरावर पहारा करीत असे. एकदा एक माकड आले, तर आठ-दहा दिवस नित्यनेमाने एक वटवाघूळ त्या वातावरणात येत असे.

एक विलक्षण अनुभव होता. एक प्रगाढ शांतता, एक प्रकारचा मानसिक गारवा मला जाणवत होता. आणि एक दिवसभरचे क्लेष, मानसिक उद्घिन्हता नाहीशी व्हायची. काही वेळेला संस्थेतल्या महिला वर्गात झडणारी विकोपाची भांडणे, सामाजिक कलह याला मी कंटाळलो. काही वेळेला आपण येथून निघून जावे, अशी मनःस्थिती निर्माण होई. यादम्यान, बेळगावचे नाना किळेकरनी ‘देवाचियेद्वारी’ नावचे एक पाक्षिक बेळगावहून सुरू केले. त्याच्या मुद्रण प्रकाशनाची जबाबदारी

माझ्यावर होती, तर नाना स्वतः आर्थिक बाजू सांभाळत. लिखाणाची जबाबदारी आपला व्यवसाय सांभाळून पार पाडीत. याचे फार सुंदर अंक निघाले. अर्थात आर्थिक अडचणीमुळे ते फार दिवस चालविता आले नाही. माझी अवस्था प्रारंभी सांगितलेल्या ऑक्सर वाईल्डच्या कथेतील स्वॅलो पक्ष्यासारखी झाली होती. विज्ञान व अध्यात्माच्या तत्त्वज्ञान क्षेत्रातील हिरेमाणके दत्ताबाळनी त्या कथेतल्या हॅप्पी प्रिन्ससारखी अनेकांना दिली होती. उपासनेची रहस्ये अनेकांना मुक्त हस्ते दिली होती; पण फक्त शरीर व संस्था जीर्ण होत निघाली. अशा अवस्थेत बालपणापासूनची त्यांच्यावर जडलेली श्रद्धा व संस्थेवरील आसक्ती मी झुगाऱून देऊ शकत नव्हते. दत्ताबाळ फार दिवसांचे सोबती राहिलेले नाहीत, हे जाणले होते. भविष्याचा शोध घेणाऱ्या माझ्या मनाने तशी चिन्हे स्वप्नावाटे मला दाखविली होती.

एके दिवशी सकाळी बसलो असताना मी दत्ताबाळांना म्हटले, ‘राजा हाले, दल हाले. तुम्हीच अलीकडे जात नाही व्याख्यानाला. त्यामुळे सांच्यांत एक मरगळ आली आहे. तुम्ही परदेश दौरा काढा. म्हणजे पुन्हा कार्याला गती येईल.’ ते म्हणाले, ‘तिकिटाचे काय करायचे?’ मी ठामपणे सांगितले की, ती जबाबदारी माझ्यावर. मग परदेश दौरा ठरला. नाना किळेकर व मी अमेरिकेच्या त्यांच्या पहिल्या दौऱ्याचे तिकीट काढले. त्यात बहुतांश भाग नानांचा होता; पण सात-आठ वर्षे आम्ही थोडे थोडे पैसे साठवत होतो. याव्यतिरिक्त विवेकानंद आश्रमातर्फे भरणाऱ्या शिकागो परिषदेला जाणार म्हटल्यावर अनेक भक्तांनी आर्थिक मदत केली. ते परदेशी गेलेही आणि १५ दिवसांत आकस्मात परतले. अपेक्षेप्रमाणे दौरा यशस्वी झाला नाही. त्यांना तेथे सोडून मिशनचा एक संधिसाधू व्याख्याने ठेवतो, असे सांगून महिन्यातच अमेरिकेला परत गेला. बंदर ते बंदर (कोस्ट टू कोस्ट) न्यूयॉर्क ते कॅलिफोर्निया असा मौजमजेचा प्रवास. लास वेगासला जुगार अशी मजा करून हा रिकाम्या हाताने परत आला. भक्तांच्या हजारो रुपयांचा चुराडा झाला होता.

मराठी संपादक परिषद

मार्च ८१ च्या दरम्यान, नव्या दिल्लीत महाराष्ट्रातील मराठी संपादकांची परिषद झाली. बिला मंदिरानंजीकच्या हिंदू महासभेच्या इमारतीत ही परिषद झाली. त्या वेळी कॉन्स्टिट्यूशन क्लबमध्ये आमच्या बैठकी होत. त्या वेळेला घडलेली घटना. महाराष्ट्राचे एक केंद्रीय मंत्री वसंतराव साठे यांनी एक विचार मांडला, तर दुसरे केंद्रीय मंत्री शंकरराव चव्हाण यांनी दुसरा विचार मांडला. या दोघांतली विसंगती व परस्परांतील मतभेद स्पष्ट दिसत होते. तीच गोष्ट केंद्रीय अधिकाऱ्यांच्याबद्दल डीएव्हीपी या केंद्रीय जाहिरात यंत्रणेच्या संचालकांनी सकाळच्या भाषणात छोट्या वृत्तपत्रांना सुनावले की, तुमचा खप कमी असल्याने तुम्हाला जाहिराती देण्याने काही उपयोग

नाही. त्यामुळे केंद्र सरकारच्या जाहिराती मिळाव्यात म्हणून तुम्ही मागणी करू नये, असे त्यांनी सांगितले. त्यादिवशी संध्याकाळी केंद्र सरकारचे पीआयबी प्रेस ॲफिसर आले. त्या वेळी ते म्हणाले, ‘तुम्ही लहान वृत्तपत्रे म्हणजेच लोकशाहीचा खरा आधार. त्यामुळे जास्तीत जास्त सरकारच्या बातम्या खेडोपाड्यांपर्यंत तळागाळापर्यंत पोहोचविण्यात तुमचाच खरा उपयोग होतो.’ या दोन्ही केंद्रीय अधिकाऱ्यांच्या बोलण्यात विसंगती वाटली. या अधिकाऱ्यांसमोर माझी प्रतिक्रिया व्यक्त करण्याची परवानगी मागितली. मी सांगितले, दिल्लीला उन्हाची लाट आणि थंडीची लाट अशी दोन्ही प्रकारचे अतिरिक्ती हवामान असते. हे आम्ही महाराष्ट्रीय ऐकून होतो. हे दोन्हीही वातावरण आम्हाला अयोग्य आहे. एकाने आम्हाला सन्स्ट्रोक होतो, तर दुसऱ्यामुळे आम्ही काकडतो. अशीच गोष्ट केंद्रीय वरिष्ठ अधिकाऱ्यांबद्दल झाली आहे. त्यामुळे एक म्हणतो, तुम्ही लोकशाहीचे आधार, तुम्ही अत्यंत उपयोगी. दुसरा म्हणतो तुम्ही अत्यंत निरुपयोगी. त्यामुळे माझी दोन्ही अधिकाऱ्यांना विनंती आहे की, त्यांनी एकत्र बसून चर्चा करावी, मग आम्हाला सांगावे आम्ही उपयोगी किंवा निरुपयोगी.

अनेकांना ही चपराक आवडली. हा अधिकारी नाराज होऊन बसला. त्यानंतर संध्याकाळी पार्लमेंट अऱ्हक्ष येथे केंद्रीय मंत्र्यांनी भोजन दिले. त्या वेळी शंकरराव चव्हाणांची भेट घेतली व शिवराज पाटील चाकुरकरांची. शंकरराव चव्हाणांनी दत्ताबाळ लवकर इंलंडला जाऊ इच्छितात हे सांगितले. यापूर्वी त्यांच्या काही गाठीभेटी झाल्या होत्या.

परिषद संपल्यावर मी आणि शामकांत पाध्ये हरिद्रारला आलो. तेथे कनखलला गेलो. गंगेत स्नान केले. सायंकाळी गंगेची आरती पाहिली. दुसऱ्या दिवशी क्रषिकेशला गेलो. लक्ष्मण झुला ओलांडून पलीकडे आलो. तेथून परतल्यावर आम्ही रात्री डेहराडूनला निघालो. त्या रात्रीच्या ३-४ तासांच्या प्रवासात एक गमतीशीर अनुभव आला. मला दोन क्रषींचे चेहे सतत दिसत होते आणि आकाशात उंचावर माझ्या शिरोभागी महाकाली तरंगते आहे व ती क्रषिकेश ते डेहराडून या प्रवासात सतत आपल्याबरोबर आहे, हे जाणवत होते.

डेहराडूनला आम्ही एका हॉटेलात उतरलो. नकाशा शोधला व सकाळी उटून लवकरच मसुरीला प्रयाण केले. अनेक नागमोडी वळणे घेऊन त्या थंड हवेच्या ठिकाणी आम्ही पोहोचलो. मसुरीवरून हिमालयाची बर्फाच्छादित शिखरे दिसतात; पण धुक्यामुळे खूप इच्छा असूनही दिसायला तयार नाहीत. मसुरीवरून रात्री परतलो व डेहराडूनला वेळ घालविण्यापेक्षा रात्री प्रवास करून पहाटे दिल्लीस परतलो. चारच दिवसांपूर्वी परिषदेने गजबजलेले. ते वातावरण पूर्ण मोकळे होते. त्या आवारात राहणाऱ्या गोपाळ गोडसेंच्या घरी आम्ही धर्मशाळेतील रिकाम्या खोलीत चर्टइ किंवा

जमखानाद्या, म्हणून विनंती करायला गेलो. त्या वेळी आतल्या खोलीत मोठमोठ्याने चर्चा चालल्या होत्या. विक्रम सावरकर, गोपाळ गोडसे (नथुराम गोडसेंचे भाऊ) मी स्वतः सिगारेट ओढताना गोळवलकर गुरुर्जीना पाहिले आहे?

मी पुन्हा बेल जोरात दाबली. गोपाळ गोडसेंनी आम्हाला धुडकावून लावले व ती रात्र शामकांत पाध्ये व मी वर्तमानपत्र फरशीवर टाकून थंडीने कुडकुडत काढली. दुसऱ्या दिवशी सकाळी गोपाळ गोडसेंबोबर थोडा वेळ चर्चा झाली. मी त्यांना म्हटले, पुण्याचे सोबत सासाहिकाचे बेहरे यांनी गांधी हत्या व मी हे पुस्तक प्रसिद्ध केले. ते हिंदुत्वनिष्ठ व दत्ताबाळही हिंदुधर्माभिमानी असे असता क्षुल्क मतभेदासाठी परस्परांत दरी का? तुम्ही त्यांना का सांगत नाही. गोडसे म्हणाले, ‘तो मित्र असला तरी पुरा व्यवसायापुढे तो मैत्रीसुद्धा जाणणार नाही.’

या दौच्यात हरिद्रार येथे कनखल भागातील पोस्ट ऑफिसमधून श्री दत्ताबाळांच्या वाढदिवसादिवशी, चांगली प्रकृती व दीर्घायुष्य लाभावे, अशी शुभेच्छा तर पाठविली. मनसादेवीला प्रार्थना केली. मनोकामना पूर्ण होते, अशी श्रद्धा बाळगणारे लोक तेथील एका वृक्षाला दोरा बांधतात, तसा मीही बांधला. तेथून आम्ही पुण्यात परतलो व कोल्हापूरला आलो. सान्या प्रवासात काहीतरी अशुभ घडत आहे किंवा घडणार आहे, अशी भावना होत होती. मी ती शामकांत पाध्येना बोलूनही दाखविली. मी साधारण ५-६ एप्रिलला परतलो. गेल्या वर्षात दत्ताबाळांच्या वाढदिवसाला मी नाही असे ते पहिलेच वर्ष होते आणि त्यानंतरच्या वाढदिवसाला तेच नव्हते.

मी कोल्हापूरला आलो तेव्हा दुसरे एक संकट उभे होते. मुद्रणालयाची जागा शहरापासून पंधरा किलोमीटरवरील औद्योगिक वसाहतीत हलवावी लागली. डॉ. माईना ती जागा त्यांच्या नातेवाइकांसाठी हवी होती. त्या वेळी कर्ज काढून औद्योगिक वसाहतीत एक शेड मारली. अपुन्या सोबी असताना तेथे सासाहिक सुरु केले. तेथे ते बंद पडण्याच्या मार्गावर आले. त्या वेळी कसबा बावडा भागात मिशनच्या एका बांधकामाची जबाबदारी माझ्यावर पडली. त्यामुळे रुईकर वसाहतीत राहणे, शाहूपुरीत कार्यालय, बावड्याला बांधकाम आणि शिरोलीला प्रेस अशी दररोज ओढाताण सुरु झाली. एक दिवस शाहूपुरीमध्ये काही पत्रे आलीत का पाहण्यास आलो, तेव्हा विष्णुसहस्रनाम वाचत बसलो. ते वाचून पूर्ण होत असताना खिडकीतून पाहिले. डॉ. माईचे दोन नातेवाईक येत होते. त्यांनी मला भेटून आम्ही काही येथे येणार नाही, तेव्हा तुम्हीच परत प्रेस आणा. आम्ही डॉ. माईना तसे सांगतो, असे सांगितले.

पुन्हा सारा संसार गुंडाळून सारी मशिनरी शाहूपुरीत आणली. एक-दोन वर्षे तरी मला तिथे प्रेस ठेवू देत असाल तर येतो, अशा चर्चेनंतर प्रेस आणली. या वेळी

मी पुन्हा कर्जबाजारी झालो. माझी प्रकृती व पडणारा ताण व होणारी ओढाताण पाहून बडिलांनी कळविले. हे सारे विकून टाकून घरी ये, इतकी ओढाताण करण्याची गरज नाही; पण मला बुडणारी सिंहवाणी व दत्ताबाळांचे ढासळणारे साम्राज्य, व त्यांचे शरीर सोडून दूर जावे, असे वाटत नव्हते.

मुद्रणालय विकण्याची जाहिरातही मी दिली. मी जर उपासक म्हणून चांगले जीवन जगतो, कोणालाही न फसवता सत्याचे जास्तीत जास्त पालन करून व्यवसाय करतो, तर मला व्यवहारात यश का नाही? अशी मला व्यथा बोचत होती. ही ईश्वरी शक्ती व्यावहारिक पातळीवर मदत करू शकते काय? ही विचारणा मनात होत होती. एके दिवशी त्याचे उत्तराही मिळाले.

स्वामीजींचे दर्शन

रात्री मी झोपलो. झोप लागली नव्हती. खोलीत काहीसा प्रकाश होता. इतक्यात खोलीत स्वामी विवेकानंद प्रगट झाल्याचे दिसू लागले. त्यांची भगवान बुद्धासारखी उजव्या हाताची मुद्रा होती व चेहन्यावर स्मितहास्य होते. क्षणभरात ते दृश्य संपले. त्यानंतर झोप लागली. सकाळी मन प्रफुल्लित झाले. ते स्वप्न असेल, भास असेल, त्याला फारसे महत्त्वही दिले नाही. नेहमीप्रमाणे प्रेसवर आलो. मित्राचा फोन आला. त्याचीही अलीकडेही ओळख झालेली.

तो सांगत होता, एक स्थानिक वृत्तपत्रात एमआयडीसीच्या जाहिराती देत होता. तुम्ही त्यांना सांगा. मी त्यांना सांगितले. त्याचा काही उपयोग झाला नाही. तो मित्र अरविंद जोशी मला म्हणाला, ‘तुम्हीच का आमच्या जाहिराती देत नाही,’ मी ठीक आहे म्हटले.

नवा जाहिरात व्यवसाय

पण जाहिरात व्यवसाय कसा करतात मला काही माहीत नव्हते. समव्यावसायिकांकडून माहिती मिळणेही शक्य नव्हते. दत्ताबाळ मिशनसाठी मी दोन स्पर्धणिका काढल्या होत्या. त्या वेळी काही जाहिरात कंपन्यांनी आपल्या जाहिराती पाठविल्या होत्या. त्यांच्या जाहिरात पत्रावरून जाहिरात ऑर्डर्स तयार केल्या व जाहिराती घेऊन मी काही वृत्तपत्रांकडे गेलो. मला कमिशन द्यावे लागते म्हणून शहरातल्या दोन प्रमुख वृत्तपत्रांनी माझ्याकडून जाहिराती घेण्याचे साफ नाकारले. योगायोगाने त्याच आठवड्यात कोल्हापूरहून दोन्ही वृत्तपत्रांचे स्पर्धक म्हणून सकाळ सुरु झाले. त्यांना जाहिरातीची गरज होती. त्यामध्ये जाहिरात प्रसिद्ध झाल्यावर इतरांनीही ती प्रसिद्ध करायला सुरुवात केली. होता होता सहा महिन्यांतच मुंबईच्या वृत्तपत्रांतही माझ्या जाहिराती प्रसिद्ध होऊ लागल्या आणि मी आर्थिक विवंचनेतून बाहेर पडलो. ईश्वरी शक्ती दैनंदिन व्यवहारातही मदत करते की नाही, हा माझा प्रश्न

स्वामीजींच्या कृपेने जीवनात कायमचा सुटला होता.

दिल्लीहून परतल्यावर पाहतो तो दत्ताबाळांची कावीळ वाढलेली होती. मधुमेहही वाढला होता. १० एप्रिलला त्यांच्या उलटीमध्ये रक्त थोड्या प्रमाणात होते. ते पाहून डॉ. गुळवणींनी सांगितले, तुम्हाला त्वरित दवाखान्यात दाखल करावे लागेल. त्यामुळे आम्ही त्यांना मिरजेला डॉ. सतीश इनामदारांच्या दवाखान्यात दाखल केले. तेथे त्यांना रक्तही द्यावे लागले. १२ एप्रिलला त्यांना रक्ताची मोठी उलटी झाली. त्याबरोबर मिशन हॉस्पिटलमध्ये त्यांना अतिदक्षता विभागात दाखल केले. त्या दक्षता विभागाचे उद्घाटन काही वर्षांपूर्वी १३ एप्रिलला झाले होते आणि १३ तारखेलाच दत्ताबाळना तेथे दाखल व्यावे लागले.

डॉक्टरांच्या सल्ल्यानुसार त्यांना मुंबईस हलविणे आवश्यक होते. मी कोल्हापूरला आलो आणि ५ हजार रुपये घेतले आणि मिरजेला गेलो. मी ते पैसे मिशनच्या एका व्यक्तिकडे सुरुद केले व सांगितले, साच्यांनी मुंबईला न जाता त्याएवजी २ डॉक्टर्स व दोघे तिथेच जावेत. मी पैशाची आणखी जोडणी करतो. हे पैसे मी कोणाही भक्तकाडून घेतले नव्हते. व्यक्तिगत जबाबदारीवर उभे केले होते. महिनाभरात दत्ताबाळ मुंबईहून परत आले. या काळातच डॉ. माईच्या नातेवाइकांनी प्रेसच्या जागेचा बळजबरीने ताबा घ्यायचा प्रयत्न केला. मिरजेहून परत येईपर्यंत एक भिंत छपाई मशीनवर त्यांनी पाडली होती. मी जागा सोडणार होतो. मला त्यासाठी १५ दिवसांची गरज होती आणि त्यासाठी मला वेळ द्यायला माईचे नातेवाईक तयार नव्हते. मग ताराराणी विद्यापीठासमोर बाबा पवार या मित्राने व त्याच्या कुटुंबीयांनी आपल्या जागेत भुईभाडेने शेड मारण्यास परवानगी दिली. तेथे शेड उभा केले व प्रेस हलविली.

मुंबईहून मे महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात दत्ताबाळ आले. त्या अगोदर मी वैद्यकीय ग्रंथातून त्यांच्या आजाराच्या रोगनिदानावर वाचले होते. आम्ही दोघेच असताना एकदा त्यांना आजाराच्या गंभीरतेची व संभाव्य अवघड शस्त्रक्रियेची कल्पना दिली. त्यांच्या चेहन्यावरून मला वाटले त्यांना त्याची पूर्वकल्पना आहे.

त्यानंतर लवकरच दत्ताबाळांनी इंग्लंड, अमेरिकेच्या दौऱ्याची तयारी सुरु केली. त्यासाठी त्यांनी तयार केलेल्या व्याख्यानाच्या कॅसेट मी रात्रंदिवस बसून लिहून काढल्या. त्या लिहिताना एक दिवस ते आले, मी त्यांच्या सारखाच आवाज काढला. हे आमचे सारे ध्वनिमुद्रण चालले. ते आनंदाने म्हणाले, ‘योग्याच्या आवाजाची नक्कल (डुप्लिकेट) काही लोक करतात तर’ यावर मी म्हणालो, ‘जर योगी आपल्या अन्नमय कोशाची डुप्लिकेट असे प्राणशरीर वापरू शकतात तर त्यांच्या शिष्यांनी

त्यांच्या आवाजाचा प्रतिध्वनी काढला तर योग्यच म्हणायला हवे.’

त्यावर ते खूप हसले. एकंदरीत त्यांना आपले आयुष्य संपत आल्याची जाणीव झालेली होती. त्यांच्या इंग्लंड अमेरिकेच्या दौऱ्यात आपण सामील व्हावे तेही आपल्या खर्चाने अशी माझी इच्छा होती; पण एक दिवस संस्थेतल्या अंतर्गत राजकारणामुळे ते डावलण्यात आले. मला एक दिवस दत्ताबाळांनी येऊन सांगितले, की, मिशनचे हे लोक म्हणतात की, इंग्लंडला आम्ही जेथे उतरणार आहोत त्या पाहुण्यांनी निरोप धाडला आहे की, फक्त सुभाष देसाईला घेऊन येऊ नका. ही वस्तुस्थिती नसल्याचे त्या वेळी व नंतरही मला कळले.

इंग्लंडचा दौरा

कोल्हापूर रेल्वेस्थानकावर दत्ताबाळना पोचवायला मी गेलो. रेल्वे डब्याच्या दारात उभा राहून हात करताना अजूनही डोळ्यांसमोर दिसतात. नाना किल्लेकर व मी तसेच महालक्ष्मीला गेलो. देवीला प्रार्थना केली. देवीच्या नेत्रातून दोन सोनेरी विद्युतशलाका बाहेर पडल्याचा भास झाला; पण त्यामुळे उद्घिन झालेले मन क्षणार्धात शांत झाले. बाबांना सुखरूप परत घेऊन ये. ते आले की, आम्ही तुझी पूजा बांधतो, अशी प्रार्थना करून आम्ही मिशनमध्ये परतलो.

त्या ३ महिन्यांच्या काळात बरेच हाल झाले. एक-दोन वेळा मी इंग्लंडमध्ये फोनही केला. एकदा फोनवर ते म्हणाले, ‘आमचा किल्ला (बंगला) रंगवून ठेवला की नाही?’ त्यानंतर ‘इंग्लंडमधील काही दिवस’ म्हणून त्यांचे दोन सुरेख लेख आले. त्यांच्या काही प्रती काढून ‘लोकसत्ता’ला पाठविल्या. ऑगस्टचा महिना उजाडला. ११ ऑगस्टला पहाटे २ वाजता एअर इंडियाच्या फ्लाईट नं. १०२ ने ते परत आले. १२ तारखेला निघून शुक्रवारी १३ ला ते मिरजेला कोयना एक्सप्रेसने रात्री सव्वाआठ वाजता आले. त्या वेळी कोल्हापूरहून मी टॅक्सी घेऊन स्टेशनवर पोहोचलो. डब्यातून उतरताना हार घालताना दत्ताबाळ म्हणाले, ‘मुंबईला आला नाहीस मला न्यायला. माझ्या शेजारी अरब बसले होते. ती इतकी घाण वाटली की, प्रथम आंघोळ करतो.’

मी आणलेल्या टॅक्सीत बाकीचे घुसले. मी आणि माझा धाकटा भाऊ एस.टी. स्टॅंडवर आलो व एस.टी.ने कोल्हापूरला आलो. रविवारी १५ ऑगस्ट होता. त्या दिवशी नेहमीप्रमाणे बाबांचे भाषण झाले. त्यादिवशी काकासाहेब मराठे आले होते. औंधकर ज्योतिषी व बेळगावचे नाना किल्लेकर हजर होते.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी मी इंग्लंडमध्ये कसा दिसत असेन, हे तुम्हाला दाखवितो. म्हणून निळ्या रंगाचा सूट घालून व्हरांड्यात बसले. १७ तारखेला मागे

बोलल्याप्रमाणे नाना किल्लेकर व मी महालक्ष्मीची पूजा बांधली. रविवारी औंधकर ज्योतिषांना बोलावून माझी कुंडली दाखविली. याला मी स्वतंत्रपणे वाढवावा, असे म्हणतो. कोणता दिवस चांगला आहे पाहा. औंधकर ज्योतिषांनी १७ ऑगस्ट सांगितला.

ते स्वतः ताराराणी विद्यापीठासमोरील प्रेस व खोलीवर टॅक्सीने मला सोडायला आले. २ दिवसांनी पिंपरी चिंचवडला भरणाऱ्या मराठी संपादक अधिवेशनाला गेलो व किल्लेकर बेळगावला परतले. शुक्रवारी २० ला चिंचवडच्या मोरया गणपतीच्या समाधी दर्शनास गेलो. त्या दरम्यान मी पावसात भिजलो. थोडी सर्दी झाली. २१ ऑगस्टला सायंकाळी आनंदमयी माँच्या आश्रमात मी जाऊन आलो व रात्री ११ वाजता कोल्हापूरला प्रेसवरच राहिलो.

दत्ताबाळ इंग्लंडहून येतात काय, मला बाहेर राहायला सांगतात काय, यामागे मिशनच्या काही लोकांचे कटकारस्थान असावे किंवा आपल्यानंतर याला येथे योग्य रितीने वागविणार नाहीत, याची जणू त्यांना जाणीव असावी. दुसऱ्या दिवशी मी गारगोटीला निघून गेलो. तेथे काही चैन पडेना. मला फ्लू झाला होता. तसाच दुसऱ्या दिवशी प्रेसवर आलो. दुपारी बाबांचा फोन आला. ‘या लवकर, खूप बोलायचे आहे.’

त्या दिवशी दुपारी मौनी विद्यापीठ प्रकरणात मी लिहिलेल्या एका लेखावर एका प्राचार्याने अब्रुनुकसानीची फिर्याद माझ्यावर दाखल केली. सायंकाळी मी कॉलनीत गेलो. मी म्हटले, बाबा, माझ्यावर अशी केस दाखल झाली आहे. यावर ते हसू लागले. आता खरा पत्रकार झालास. मी तुला जामीन राहतो. तुझ्यासाठी मी कोर्टीत येईन. म्हटले आपला आशीर्वाद खूप आहे. मला भरून आले.

आठ दिवसांपूर्वीच मला खोलीवर पोचविणारे दत्ताबाळ मला जामीन म्हणून राहायला कोर्टीत यायला तयार झाले. या सगळ्यामागे त्यांचे माझ्यावर प्रेम आहे, हे जाणवले. सोमवारपासून त्यांनी मला परत कॉलनीत थांबून घेतले. काही दिवस येथे राहा, काही दिवस प्रेसवर.

बुधवारी मी सकाळ झाली तरी झोपून होतो. फ्लूने अंग ठणकत होते. तिकडे बाबाही त्यांच्या खोलीत तापाने फणफणत होते. सकाळी खोलीत आले. म्हणाले, ‘गुंडचाभाऊ ही आमची राजनैतिक भेट आहे हं.’ गुरुवारी २६ ऑगस्टला बाबांचा ताप १०३ पर्यंत गेला. शुक्रवारी आनंदमयी माँचा प्रसाद आला आणि शनिवारीच स्थानिक वृत्तपत्रात माँच्या निर्वाणाची बातमी प्रसिद्ध झाली होती. मी तो अंक दत्ताबाळना मुदाम दाखविला नाही; पण प्रेसवरून येईपर्यंत त्यांनी ते वृत्त वाचले होते. आनंदमयी माँच्यावर त्यांनी पूर्वी लिहिले होते. तो लेख पुन्हा लिहिण्यास सांगितला.

त्यांची प्रकृती बिघडत चालली होती. रंगकांती पिवळी पडत चाललेली होती. लघवीचा रंग लालसर बनला होता. रविवारी मिजेहून काही लोक आले. त्यातील डॉ. सतीश, व मी बाबांच्या तब्येतीविषयी बोलत होतो. तेवढ्यात ते आले. ‘मला रागावले’, अरे मी त्याला भाषण ऐकायला बोलावले आणि तू त्याच्याशी बोलत बसलायस, आम्ही दोघे घरच्या हॉलमध्ये आलो. इंग्लंडमध्ये त्यांनी दिलेले Life after death “मरणोत्तर अस्तित्व” यावरील ती भाषणाची टेप लावली होती. रात्री त्यांच्या खोलीत माझा भाऊ सर्जेंराव व मी त्यांचे पाय दाबत बसलो. मला म्हणाले, गोष्ट सांग. मी स्थानिक वृत्तपत्रात किरोच्या कथा भाषांतरित करीत होतो. त्यातील An eye of a Budha शापीत बुद्धतंत्र ही कथा सांगितली. ती त्यांना माहीत होती; पण शांतपणे ऐकून घेत होते. सोमवारी सकाळी डॉ. विश्वनाथ मगदूम आले त्यांनी औषधे सुरु केली. कावीळ वाढली होती. सकाळी १० वाजता मी खोलीत गेलो. मी प्रेसवरच आहे काही लागले तर कळवा. ते म्हणाले, बरं. मी झोपतो. दुपारी २ वा. प्रेसवर मला दत्ताबाळ दिमू लागले. त्यानं हृदयस्पंदनं कमी कमी होत आहेत, असे वाटायला लागले. ५-७ वेळा मी माझी स्वतःची नाडी पाहिली. काही कळेना. निश्चितच काही गडबड असेल म्हणून घरी फोन केला. फोनवर डॉ. मगदूम होते. ते म्हणाले, ताबडतोब या. तब्येत सीरियस आले. पाच मिनिटांतच घरी आलो. खोलीत त्यांना सलाईन लावले होते. ते म्हणत होते. काढताय ना.

डॉक्टर मगदूम म्हणाले, orientation जात आहे. मुंबईला हलवा, घरी मिशनमध्ये कोणीही पुरुषमंडळी नव्हती. मी फोन सुरु केले. त्यांच्या माता पित्यांना, मुंबईला, बेळगाव, मिरज, सर्वत्र कळवले. टॅक्सीनेच हलवायचे ठरले. रात्री ९ वाजले. टॅक्सी घेऊन आलो. बाबा खोलीत कोचावर उठून बसले होते. सारखे पाणी मागत होते. हॉस्पिटलला जायला नको म्हणत होते. Please बाबा आपल्याला जायला हवे. काकासाहेब मराठे विनंती करीत होते. बाबा म्हणाले, लघवीला जावेसे वाटते म्हणत ते उठले. ते बंगल्यातल्या मधल्या पैसेजमध्ये आले तेव्हा मी म्हटले बाबा इकडून जाऊ, माझ्या खोलीत येत असताना त्यांनी मला ओळखले, सुभ्या If you treat me forciably like this I will be bad हे त्यांचे माझ्याशी बोललेले शेवटचे शब्द.

इंग्लंडला जाण्यापूर्वी मिशनच्या एका व्यक्तीने रडारड सुरु केली. त्या दिवशी रात्री म्हणजे १० जून ८१ ला त्यांनी एक कागद एका पाकिटात बंद करून माझ्याकडे दिला. म्हणाले, ‘हे माझ्या परवानगीशिवाय उघडायचे नाही.’ मी ते तसेच तिजोरीत ठेवले.

दत्ताबाळांच्या निधनानंतर त्यांचा देह मंदिरात असताना ते पाकीट बाबांच्या

पिताजीकडे देण्यात आले. त्यामध्ये मी विमान अपघातात वारलो तर काय करावे याबद्दल दोन सूचना होत्या आणि I will be always with you, Thanking you हे वाक्य होते. हे पाकीट माझ्या हाती ज्या विश्वासाने त्यांनी दिले होते त्याअर्थी वरील आश्वासन मला उद्देशून असावे, असा माझा समज होता; पण विमान कोसळण्याच्या अपघाताने काही निधन झाले नाही. त्यामुळे त्याचा फारसा विचार करण्याची गरज एम. आर. देसाईन वाटली नसावी. त्यानंतर अंत्यात्रेला अभूतपूर्व गर्दी जमली होती. अंत्यात्रेच्या वेळी पाहिलेली दृष्ट्ये नि कधीही भेट न दिलेले केईएम हॉस्पिटल हे स्वप्नात पूर्वीच पाहिले होते. ज्वालांनी दत्ताबाळांचा देह पुरता वेढला. त्या वेळी इतके तास जबाबदाऱ्या पार पाडणारं मन खचलं नि एका पोरकेपणाच्या भानानं मन व्यापलं.

अन्नमय कोषाचं सान्निध्य संपलं. मृत्यूच्या महाद्वारातून ते पलीकडच्या दालनात गेले होते आणि त्यांच्या नसण्याचा धक्का बसणाऱ्यांमध्ये मी एकटाच नव्हतो. ते सामूहिक दुःख होतं. सामूहिक दुःखालाही एकत्वाची किनार होती.

रक्षाविसर्जनाच्या दिवशी मला व माझ्या भावाला सिंहवाणी साप्ताहिकावरील केससाठी कोर्टात उभे राहावे लागले. त्या वेळी प्रकाश हिलगे हे नामवंत वकीलमित्र खंबीरपणे उभे राहिले. पुढे दोन वर्षे ही केस चालली व आमची निर्दोष मुक्तता झाली. मात्र दरम्यान इंग्लंडला दत्ताबाळांच्याबोराबर गेलेत्यांपैकी एकाने श्री दत्ताबाळ मिशन ट्रस्टचा ताबा घेतला व दुसऱ्याने दत्ताबाळांच्या निवासस्थानावर. सत्ता नि संपत्तीचं ग्रहण संस्थेला लागलं. दत्ताबाळांचे संदेश त्यांच्या सहीच्या ब्लॉकसह दरवर्षी त्यांच्या वर्धापनदिनी भक्तांना दिले जात. त्यावरच्या सहीवरून ट्रेसिंगवरून दत्ताबाळांच्या लेटरपॅडवर तशी सही करण्यात आली नि त्यावर मजकूर टाईप करण्यात आला. एक भक्त डॉक्टरकडून दत्ताबाळांची प्रकृती उत्तम असल्याचा दाखला घेतला. त्यावर मागच्या तारखेची सही टाकली नि मग मृत्युपत्र हरवल्याची आवई उठली. सहा महिन्यांत सारे बनावट कागदपत्र पूर्ण करून सिटी सर्व्हें, सोसायटी, वीजमंडळ, पाणी मीटर या सान्यावर नावे लागली. दत्ताबाळांचा वैयक्तिक शिवाजी विद्यापीठाजवळचा प्लॉट, बँक व इतर मालमत्ता दोघा तिघांनाच माहीत. त्या खोट्या मृत्युपत्रावर साक्षीदार त्याच टोळीतले. हे बिंग ज्यांना माहीत होते त्यांना त्यांनी पद्धतशीरपणे संस्थेबाहेर काढले. त्यांपैकी मी एक ठरलो.

माझा तेथे विविध रितीने कोंडमारा सुरु केला. एका भंपक व मनोविकृत माणसाच्या तालावर नाचून जीवनातली महत्त्वाची वर्षे मी वाया घालवायला तयार नव्हतो. त्यामुळे मी कार्याची दिशा निश्चित केली.

दत्ताबाळांच्या निधनानंतर पंधरा दिवसांतच मी श्री महालक्ष्मी मोफत रोगनिदान

केंद्र कोल्हापुरात सुरू केले. प्रेम प्रक्षेपण हा त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा परिचय करून देणारे माझे पुस्तक प्रसिद्ध केले. प्रार्थना या छोट्या पुस्तिकेच्या ३ हजार प्रती पुनर्मुद्रित केल्या. दत्ताबाळांच्या फोटोसाठी स्टुडिओचा दर सर्वसामान्य भक्तांना परवडणारा नाही म्हणून ऑफसेटवर तीन हजार प्रती छापून आणल्या. आपली समाधी कशी असावी, याचे एक स्केच दत्ताबाळांनी करून ठेवले होते. त्यानुसार संगमरवारामध्ये ते करण्यासाठी मी व नाना किळेकरनी प्रयत्न सुरू केले. बॅंगलोरला गेलो. ग्रॅनाईटचे कारखाने शोधले. बाहुबलीला जाऊन आलो. तेथे जैन मंदिरात संगमरवारावर काम करणारे राजस्थानचे कारागीर भेटले. त्यांच्याकडून एक छोटी प्रतिकृती तयार केली. मग मोठे शुभ्र कमळ त्याखाली गुलाबी छटा असलेला गोल संगमरवर कमळाच्या वरच्या भागात अस्थिकलशासाठी जागा वरती काळ्या फरशीत चांदीचा ओम, असे सुंदर मनोहर कमळ तयार झाले. ते बसवण्यालाही मला अडथळ्यांना तोंड द्यावे लागले.

विज्ञान परिषद

या पहिल्या सहा महिन्यांच्या काळातच तिरुपतीला विज्ञान परिषद भरणार होती. मी व नाना किळेकर दोघे निघालो. शनिवारी १ जाने. ८३ ला आम्ही बेळगाव हुबळीमार्गे तिरुपतीला पोहोचलो. सोमवारी ३ तारखेला पंतप्रधान इंदिरा गांधीच्या हस्ते उद्घाटन झाले. पत्रकार म्हणून आम्ही दोघे पुढे बसलो होतो. इंदिराजींच्याकडे पाहताना एक गोष्ट प्रकर्षने दिसत होती. त्यांचे तेजोवलय कमी पसरलेले व प्रकाश मंद दिसत होता.

नानांना मी म्हटले कदाचित याचा अर्थ या फार दिवस जगणार नाहीत. दुसऱ्या दिवशी नोबेल पारितोषिक विजेते सर अऱ्ड्यू हक्सले यांचे जीवशास्त्रावरचे प्रमुख भाषण होते. त्यासाठी मी व नाना निघालो. आमच्यापुढे तिरुपती विद्यापीठाचा नकाशा हातात वाचत एक उंच युरोपियन चालले होते. मला माहीत नव्हते; पण वाटले हेच ते डॉ. हक्सले असतील. थोडासा पळतच त्यांच्यापाशी पोहोचलो व विचारले. आपणच सर हक्सले का? त्यांनी होकार दिला. त्यांना मी बॅंगलोरहून प्रसिद्ध करीत असलेले गायत्री हे इंग्रजी बुलेटिन दिले. त्यात दत्ताबाळांचा विज्ञान व अध्यात्म यावर लेख होता. आम्ही तोपर्यंत मुख्य सभागृहाजवळ आलो. सारे आत गेलो. पत्रकार कक्षेत मी व नाना जाऊन बसलो, तर नेमके माझ्या शेजारी सर हक्सले येऊन बसले. मी ती संधी पकडली. काही छायाचित्रेही घेतली. या वेळी मी दिलेला एक लेख चाळताना सर हक्सले म्हणाले, ‘भारतीय योगी विज्ञानाचा सखोल मागोवा घेतात हे पाहून मला आश्चर्य व आनंद झाला.’

मंगळवारी विज्ञान परिषदेत विज्ञान व अध्यात्म यावर पेपर वाचला. दुसऱ्या

दिवशी नाना किळेकरनी वाचला. त्या दिवशी पुन्हा मी किरलॉन फोटोग्राफीवर पेपर वाचला. विज्ञान परिषद ही शास्त्रज्ञांची मोठी बुद्धिवादी जत्राच. बरेच जण परिषदेच्या निमित्ताने आजूबाजूची प्रेक्षणीय स्थळे पाहण्यात रमून जात. बुधवारी बॅंगलोरहून आमचे एक मित्र श्री. वासुदेवन आमचा पत्ता शोधत आले. आम्ही तिघे सकाळी तिरुमला डोंगरावर गेलो. मागे एक वेळ तिरुपती दर्शनासाठी आलो होतो; पण त्या वेळी पैशाअभावी व वेळेअभावी दर्शन मिळाले नव्हते. यावेळी मात्र १५ मिनिटांतच आम्ही नारायणासमोर उभे होतो. त्या वेळेपासून दरवर्षी तिरुपती बालार्जीच्या दर्शनासाठी जाणे होऊ लागले.

रात्री तिरुपती विद्यापीठात परतलो. होस्टेलवर उतरण्याची व्यवस्था होती. रात्री स्वप्न पडले. तिरुपती देवस्थानच्या उजव्या कोपन्यात मी उभा होतो. समोरून मोठा रेडा आला नि माझ्याकडे रोखून बघत निघून गेला. सकाळी स्वप्न नाना किळेकरना सांगितले. रेडा यमाचे वाहन. मृत्यूची छाया असे कल्पना साहचर्य मनात असल्याने सकाळी काही फार उल्हासित वाटले नाही.

सकाळी फिरत फिरत मुख्य प्रवेश द्वाराजवळ गेलो. तेथे सुट्टीनिमित्त प्रेक्षणीय स्थळे म्हणून दिली होती. त्यातील एक नाव निवडले नि बसस्टँडवर आलो. वीस-बाबीस किलोमीटर अंतरावरील कालहस्ती या ठिकाणी बस धावत होती. बसमधून उतरलो नि रस्त्यावर पाय ठेवला, तर हा रस्ता दृश्य पूर्ण परिचित वाटले. प्रत्यक्षात कधी आलो नव्हतो. दोन वळणे घेऊन मंदिराजवळ आलो ती वळणेही अनेक वेळा स्वप्नात पार केलेली होती. मंदिराजवळ आलो. आत प्रवेश केला. तेब्हा तर भांबावून गेलो. गेली दहा वर्षे हेच मंदिर वारंवार स्वप्नात दिसत होते. प्रत्येक वेळेला दत्ताबाळांच्या बरोबर मी दिसत होतो. हे स्वप्न खरे ठरले तेब्हा मात्र दत्ताबाळ नव्हते. मंदिराच्या गाभान्यात दर्शन घेतले तेब्हा ते शिवमंदिर आहे व सर्पाच्या स्वरूपातले ते दर्शन होते. कालहस्तीच्या दर्शनाने वायुशुद्धी होते असे म्हणतात. पुन्हा तिरुपतीला परतलो तो सायंकाळ झाली होती. होस्टेलकडे जाण्यासाठी आम्ही दोघे डोंगराच्या पायथळ्याच्या रस्त्याने निघालो. चालताना माझे लक्ष मंदिर, वर्षानुवर्षे पडणारे स्वप्न या कोङ्चाची उकल करण्यात रमले होते. इतक्यात मला नानाने हात आडवा करून थांबवले. पाहतो तो माझ्या पायाखालून एक साप चालला होता. आमच्या पाठोपाठ येणाऱ्या एका शास्त्रज्ञाने तो पाहिला. तो रॅटल स्नेक होता. अतिविषारी. आदल्या रात्रीचे स्वप्न, कालहस्तीचे दर्शन, अपमृत्यू टळणे ह्या घटना किती वेगाने घडल्या? तो वेळ मनाला सहनही होत नव्हता; पण जीवनाचे एक एक रहस्य समोर खुलत होते.

जे. कृष्णमूर्तीची भेट

नाना नि मी गुरुवारी ६ जानेवारीला रात्री मद्रासला आलो. रात्री हॉटेल

मिळायला तयार नाही. शेवटी ब्ल्यू स्टार नावचे बन्यापैकी हॉटेल मिळाले. खूप दमल्यामुळे पूजा केली नि कॉटजवळ खाली झोपलो त्या रात्री एक गमतीदार अनुभव आला. स्वप्नात श्रीमहाकालीची प्रतिमा दिसत होती. तिच्यासमोर एक ज्योत होती. तिचा मंद प्रकाश पसरला होता. शनिवारी ८ तारखेला आम्ही थिओसॉफिकल सोसायटीत आडियार येथे गेलो. तेथे सुरुवातीस प्रवेश नाकारला होता. नंतर त्यांनी परवानगी दिली. तिही पत्रकार म्हणून. खूप विस्तीर्ण परिसरामध्ये अनेक इमारती आहेत आणि त्यात डॉ. अॅनी बेझिंट, मॅडम लॅब्हाटस्की, कर्नल ऑल्कॉट, लेड बिटर यांचे सुंदर पुतळे तेथे आहेत. तेथे थोडावेळ बसून आम्ही परतलो. मादाम ब्लॅचॅटस्की या रशियात जन्मलेल्या गूढविद्या पारंगत आणि बुद्धीचा जणू सागरच. त्यांचे ज्या वास्तूत वास्तव्य झाले त्या पावन भूमीत जाऊन यावे, एवढीच इच्छा होती. एवढ्या मोठ्या विस्तीर्ण परिसरात त्या इमारती, ते वृक्ष आणि ते पुतळे होते; पण थिओसॉफीच्या तत्वज्ञानात जिवंतपणे धगधगणारे कोणी व्यक्ती भेटली नाही आणि साहजिकच एक कणखर प्रामाणिकपणा आणि मूलभूत जीवनचिंतन यांचे सौंदर्य लाभलेल्या जे. कृष्णमूर्तीच्याकडे आपोआप पावले वळली. तेथून जवळच असणाऱ्या जे. कृष्णमूर्तीच्या निवासस्थानाकडे आम्ही निघालो. मोठ्या आवारामध्ये व जुन्या पद्धतीची एक इमारत. मोठे वृक्ष. तेथे आम्ही बसलो. जे कृष्णमूर्तीची तब्येत बरी नव्हती. थोर क्रांतिकारक अच्युतराव पटवर्धन यांची भेट झाली. त्यांच्याशी आम्ही दोन तास गप्पा मारत बसलो. त्यांची मी एक मुलाखत घेतली. त्या कालावधीपूर्वी जयप्रकाश नारायण यांनी वृद्धापकाळी क्रांतीची लाट देशभर निर्माण केली होती. मी पटवर्धनना विचारले, तुम्ही अशा तऱ्हेने समाजक्रांतीमध्ये का उतरत नाही. त्या वेळी ते म्हणाले, मी जीवनाचा तटस्थपणे विचार करतो. मला जीवनाची काही कोडी अजून उकललेली नाहीत. त्यावर नंतर भाष्य करेन.’

मी, तुमचे चिंतन ज्या वेळी पूर्ण होईल, त्या वेळी समाजही बदललेला असेल, त्यामुळे त्या चिंतनाला उपयोग काय? पण चर्चा एकंदर चांगली झाली. त्यांनी पुन्हा संध्याकाळी जे. कृष्णमूर्ती भेटील म्हणून बोलविले. आम्ही परत हॉटेलवर आलो व संध्याकाळी पुन्हा गेलो. जे. कृष्णमूर्ती फौंडशनमध्ये वृक्षाजवळ एक बोर्ड होता. त्यावर लिहिले होते, Foundation is running in loss, please donate generously. आम्ही आत गेलो. तेथे प्रतीक्षागृहात बसलो. शेजारी अच्युतराव पटवर्धनांचे बंधू पप्पा पटवर्धन येऊन बसले.

बोलता बोलता चर्चा निघाली. मी म्हटले, बाहेर मदतीचा जो बोर्ड आहे तो संस्था आर्थिक अडचणीत आहे म्हणून का क्रषी वृलीसारख्या शैक्षणिक उपक्रमांचा विस्तार आहे म्हणून? यावर सरळ उत्तर मिळेल अशी अपेक्षा होती; पण ते

म्हणाले, ‘येथे काही गुरुबाजी नाही. विवेकानंद-रामकृष्णसारखा प्रकार नाही. म्हणून आम्हाला मदत तरी कशी मिळणार?’ या तिरक्या उत्तराने मला त्यांचा राग आला. अच्युतरावांच्या तुलनेत पप्पा हेकट वाटले.

मी म्हटले, ‘हे पाहा, तुम्ही अकारण तिरके उत्तर दिले. भगवान बुद्ध मूर्तिपूजा मानत नव्हते. त्यांनी मूर्तिपूजा नाकारली; पण त्यांच्या शिष्यांनी त्यांचे स्तूप बांधले. जी गोष्ट भगवान बुद्धांच्याबाबतीत झाली, तेथे तुमच्या जे. कृष्णमूर्तीची काय कथा, त्यांच्यानंतर तुम्ही त्यांना नको तेच करणार आहेत. जे. कृष्णमूर्ती नकारात्मक बोलतात आणि भावनात्मक जगतात तुम्ही मात्र त्याच्या उलटे वागता.’ यावर पप्पा पटवर्धन गप्प बसले. इतक्यात बेंगलोरचे स्वामी पूर्णांदंद जे. कृष्णमूर्तीना भेटण्यास आले. स्वामी पूर्णांदंदबद्दल आम्ही बन्याच वेळा चर्चा केली होती. त्यांनी संन्यासर्धम स्वीकारला होता. त्यांनी विवाहानंतरही संन्यास वर्त्ते वापरणे सोडले नाही. त्यामुळे ते काही काळ टीकेचा विषय झाले होते. जे. कृष्णमूर्ती भेटीसाठी बाहेर गेले. तसे आम्ही उठलो. त्यांना वाकून वंदन करताना त्यांनी वाकून प्रतिनमस्कार केला. कोणी नमस्कार केलेले त्यांना आवडत नसावे. पोर्चमध्ये पांढरी मोठी गाढी उभी होती. मद्रासच्या बीचवर त्या वेळी ते फिरायला जात; पण त्यादिवशी ते म्हणाले, Today I have Lot of work to do. I am not going for a walk. त्या महापुरुषाच्या दर्शनाने तृप्त होऊन आम्ही परतलो. अच्युतराव पटवर्धनांची, धीरगंभीरता त्यांच्या बंधूंचा एककळी जे. कृष्णमूर्तीवाद आणि खुद कृष्णमूर्तीची शरीर थकले असले तरी प्रचंड क्रियाशीलता या गोष्टी अविस्मरणीय होत्या. नाना किल्लेकरांनी जे. कृष्णमूर्तीचे ते वाक्य हा स्वतःसाठीचा जीवनसंदेशच मानला. मला बरीच कामे करावयाची आहेत.

कन्याकुमारीकडे

मद्रासला आमची रात्री चर्चा झाली. कन्याकुमारीच्या दर्शनाने अनेक भरकटलेल्या जहाजांना नावाड्यांना दिशा दर्शन होत असे. असे म्हणतात की, देवीच्या नाकातील नथेतील हिन्याचा प्रकाश मंदिराची भिंत उभारण्यापूर्वी दूरवर समुद्रातही दिसत असे. स्वामी विवेकानंदांना घनगर्द निराशेने कन्याकुमारीला व्यापले होते. त्या वेळी एक ईश्वरीप्रेरणा विद्युल्लतेसारखी चमकली नि त्यांना जीवनाचे मार्गदर्शन, दिशा कळली, असे म्हणतात. आम्ही मद्रासपर्यंत आलो होतो. कन्याकुमारी गाठायचेच; पण प्रश्न होता दोघांच्या प्रकृतीचा. नाना हृदयविकाराचा पेशंट. एवढ्या लांबचा प्रवास त्रासदायक ठरेल का? माझे हार्नियाचे अॅपरेशन दोन-तीन वर्षे पुढे ढकलत होतो. त्यामुळे प्रवास थोडा त्रासदायक ठरे. रात्री दोघांच्याजवळील पैसे मोजले.

निर्णय घेतला नाना आपण मद्रास-त्रिवेंद्रम विमानाने जाऊ. आम्ही तिकिटे काढली तेब्हा दोघांजवळ चार-पाचशे रुपये शिल्क होते. मिनाकंबा विमानतळावर आलो तेब्हा त्या श्रीमंतांच्या भाऊगर्दीत लाखो रुपये खिशात बाळगणान्याजवळही नसलेली चीज आमच्याजवळ होती जबरदस्त आत्मविश्वास. त्रिवेंद्रमचे विमानतळ फार सुरेख आहे. समुद्र किनान्यावरून एका बाजूला वाळू, तर दुसऱ्या बाजूला निळा समुद्र. विमान उतरतानाचे दृश्य मनमोहक वाटले. विमानातून उतरलो नि रिक्षाने एस.टी. स्टॅडवर आलो. प्रथम विमान प्रवासाची लेबल्स बँगवरून काढली नि स्वस्तातला इडली-डोसा स्टॅडवर खाल्ला. सायंकाळी ५ वाजता कन्याकुमारीला पोहोचलो. भगवती लॉजवर उतरलो नि सूर्यास्त पाहण्यासाठी गेलो. तसा किंवा त्याहूनही चांगला सूर्यास्त गणपतीपुळे किंवा इतरत्र पाहता येतो; पण सूर्योदय-सूर्यास्त समुद्रातच तो फक्त कन्याकुमारीलाच पाहावा. रात्री भगवती लॉजवर झोपलो. गाढ झोपेमध्ये दरवाजावर टक्टक ऐकू आली. म्हणून दक्षिणेकडील गॅलरीचे दार उघडले. कोणीही नव्हते. वाराही नव्हता.

समोर दूरवर विवेकानंद रॅक धूसर प्रकाशात दिसत होता आणि त्यावर विजेचे सात दिवे प्रकाशित झाल्यासारखे दिसत होते. जणू ते सप्तर्षीच! एका भारावलेल्या अवस्थेत मी का बाहेर आलो, हे समजले नाही; पण एक डोळ्याला दिसलेले दृश्य अद्भुत होते. एक ज्योत त्या रॅकवरील जागेतून निघाली व मंदगतीने तरंगत माझ्या हृदयात प्रविष्ट झाली आणि तशाच भारावलेल्या अवस्थेत मी पुन्हा येऊन गाढ झोपलो. दुसऱ्या दिवशी सकाळी कन्याकुमारी देवीच्या दर्शनास गेलो. देवीच्या नथीमधील हिन्याचा प्रकाश रात्री पाहिलेल्या ज्योतीसारखा दिसत होता. तू स्वामीर्जीना मार्गदर्शन केलेस. माझ्या जीवनाचीही दिशा तू दाखव, अशी प्रार्थना केली आणि विवेकानंद रॅकवर आलो. एक प्रचंड समुद्राचा विस्तार आणि त्यावर उभारलेले विवेकानंदांचे स्मारक. त्यावर पाय ठेवता ठेवता उसळणाऱ्या लाटांनी इंद्रधनुष्य बरसले. तेथल्या प्रणव मंदिरात ध्यानाला बसलो. तेथून आम्ही परतलो. सायंकाळी कन्याकुमारी ते होसूर-बंगलोर या अठरा तासांच्या प्रवासाला निघालो. रात्री दीड-दोन वाजले असतील. माझ्या बसच्या खिडकीवर टक्टक ऐकू झाली. कानात आवाज आला, ‘अरे झोपलास काय? बाहेर बघ चंद्रतारका आणि तळे आहे. बसची गॅगल ग्लासची खिडकी उघडली आणि पाहिले तो खरोखरच पस्तिमेला तारका व एक मोठे तळे दिसत होते. तळ्याच्या काठावरून बस धावत होती. दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी बेंगलोरला पोचलो. १३ जानेवारी १९८३ ला आम्ही परतलो.

श्रृंगेरी भेट

दत्ताबाळ जिवंत असताना ते शिमोगा व श्रृंगेरीला जाऊन आले होते. तू श्रृंगेरीला एकदा जाऊन ये. माँ शारदांबेचा आशीर्वाद घे, असे ते म्हणाले होते. महिनाभरातच नाना किल्लेकर व मी पुन्हा बेंगलोरला आलो. तेथे दत्ताबाळांच्या समाधीसाठी ग्रॅनाईट फॅक्टरीचा शोध घेतला. ग्रॅनाईटमध्ये हवे तसे सुबक काम होईल असे वाटेना व त्याची किंमतही शक्य वाटत नव्हती. म्हणून आम्ही तो नाद सोडून दिला आणि रात्री श्रृंगेरीला जाण्यासाठी एस.टी. पकडली. रात्री कडाक्याची थंडी होती. एस.टी.चा पत्राही स्पर्श करू देत नव्हता. पहाटे चारच्या दरम्यान आम्ही थंडीने काकडत धर्मशाळेच्या दारात उभा होतो. धर्मशाळेच्या व्यवस्थापकाला यात्रेकरूंबद्दल फारशी सहानुभूती नव्हती. बन्याच वेळानंतर आम्हाला खोली मिळाली. कडाक्याच्या थंडीत थंड पाण्याने अंयोळ केली आणि पहाटे देवीच्या दर्शनासाठी गेलो.

त्या दर्शनानंतरच दोन-तीन वर्षांत आठ-दहा लहान-मोठी पुस्तके मी प्रकाशित करू शकतो. ही त्या सरस्वती मातेचीच कृपा. त्यानंतर आम्ही नदीच्या पलीकडील श्रृंगेरी मठाचे शंकराचार्य यांची भेट घेतली. त्यांनी आम्हाला आशीर्वाद दिला. त्याच्या एका शिष्याबरोबर मी बराच वेळ गप्पा मारत बसलो. त्या चर्चेच्या ओघात शंकराचार्यांनी पूजेच्या कर्मकांडात अडकून न राहता विज्ञानाची नवे सांस्कृतिक क्षेत्रावरील आक्रमणाची दखल घ्यावी, असे मी सांगितले. तेथून आम्ही शिमोगा, चिकमंगळू करीत कोल्हापूरला पोचलो. त्या महिन्यातच प्रेमप्रक्षेपण, प्रार्थना ही पुस्तके प्रसिद्ध झाली.

पुन्हा हरिद्वार

दत्ताबाळ वारंवार स्वप्नात येत होते आणि प्रत्येक वेळी मला बंगल्याच्या बाहेर बोलावत. एकदा तर माझ्या हातात बँग होती आणि माझे मनगट त्यांनी इतक्या जोरात पकडले होते आणि ते म्हणत होते, ‘चल लवकर चल.’ मी अर्थ काढला त्यांचे अस्थिविसर्जन करायला वेळ होत होता. संस्थेच्या इतर मंडळींनी ठरविले की, वर्षानंतर यात्रा करून त्या वेळी गंगेत अस्थिविसर्जन करायचे. मला या स्वप्नामुळे अस्वस्थ वाटू लागले आणि त्यातल्या अस्थी घेऊन बेळगावचे प्रभाकर पाटील, मिरजेचे महादेव सावंत निघालो. कनखलला महाकालीचा आशीर्वाद त्यांना तिथे लाभला होता. तेथल्या स्मशानघाटावर गुलाबाच्या फुलाच्या करंडीमध्ये एक अस्थी ठेवून पूजा करून आम्ही चौघे प्रार्थनेला बसलो. प्रत्येकाला स्वतंत्र रितीने दत्ताबाळांचे अस्तित्व जाणवले. मनसादेवीला जाण्यासाठी बाकी तिघे गेले; पण मी नाराज होतो. माझी एक भावना होती की, वर्षापूर्वी मी मनसादेवीचे इच्छापूर्ती झाडाला दोरा बांधला होता, तरीपण दत्ताबाळांचे निधन झाले होते; पण काही दिवसांनंतर मला वाटले, तो माझा पोरकट विचार होता. हरिद्वारहून आम्ही

ऋषीकेशला आलो. लक्ष्मण द्युल्याच्या पलीकडे खाली गंगेच्या पात्रात काठावर उभा राहिलो. कोल्हापूरहून येताना मी माझे रक्त थोडे काढून आणले होते, ते गोठू नये म्हणून त्यात औषध टाकले होते. त्याचा अभिषेक दुसऱ्या अस्थीवर केला आणि प्रार्थना केली. ‘नृसिंहवाडीला अस्थींची यथासांग पूजा केली आहे. इथे पुन्हा कर्मकांडात मी पडत नाही. माझ्या दृष्टीतून सर्वोत्तम पूजा मी करीत आहे, त्याचा स्वीकार करा.’

ऋषीकेशला एक दिवस घालवल्यावर आम्ही डेहराडून एक्स्प्रेसने रतलामला आलो. तेथून उज्जैनला आलो. उज्जैनला आम्हाला आलिशान सरकारी डाकबंगला मिळाला. अचानक थंडीच्या लाटेत त्या दिवशी उज्जियनीवर धुके पसरले होते. त्या रात्री टेंपोने काळभैरवाच्या दर्शनासाठी गावाबाहेर गेलो. गावाबाहेर भयाण अशा वातावरणात शिवाच्या सेनापतीचे मंदिर आहे. आत प्रवेश करता करता भले मोठे काळे कुत्रे समोर आले. भैरवाचे ते वाहन त्या भैरवाला मद्याचा नैवेद्य अर्पण करण्यासाठी सरकारकडून दरमहा किरकोळ पैसे दिले जातात. कदाचित संस्थान काळापासून ती प्रथा असावी.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी आम्ही बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक अशा महाकल्येश्वरच्या दर्शनास गेलो. चांगले दर्शन झाले. दुपारी शक्तिपीठ असलेल्या गड कालीमंदिराला जाऊन आलो. उज्जैन हे एके काळचे भारतीय वैभवाची साक्ष देणारे राज्य. विक्रमादित्याची राजधानी होते. महाकवी कालिदास, राजा भोज हे याच भूमीत झाले. दुपारी आम्ही विक्रमादित्य विद्यापीठात गेलो. तेथे विज्ञान परिषदेते परिचय झालेले डॉ. शास्त्रींना भेटलो. तेथे एक मला वाकणकरांचे नाव समजले. त्यांना तुम्ही अवश्य भेटा, असे एकाने सुचविले. श्री. हरिभाऊ वाकणकर विक्रमादित्य विद्यापीठात ग्रंथालयात नोकरी करीत असत; पण त्यांच्या भित्तीचित्राच्या शोधाने सान्या जगाचे लक्ष वेधले होते. गुहाचित्रांचा अभ्यास ते करत. भोपाळजवळ उत्खननात लागलेल्या भीम बेटाचा शोध त्यांनी लावला होता. ते आर.एस.एस.चे स्वयंसेवक होते. त्यांनी सुमारे सहा हजार रॅक शेल्टर शोधली. रात्री आम्ही त्यांच्या घरी गेलो. एका माडीवर अतिशय साध्या रितीने ते राहत होते. ते परगावी गेल्यामुळे त्यांची भेट होऊ शकली नाही. त्यांच्या पत्ती होत्या. त्यांच्याकडे दहा हजार दुर्मिळ नाणी होती. डायनोसर्सचे नख होते. एका उत्खननात सापडलेल्या लहान-मोरऱ्या चकत्या होत्या. त्यावर काही प्राचीन चिन्हे होती. त्या आधारे शेकडो वर्षांपूर्वीची व नंतर ग्रहणे अचूक मांडता येत होते. त्या वेळचे ते छोटे गणकयंत्रच. वाकणकर पती-पत्नीना मराठी येत होते. पुढे २ एप्रिल १९८८ ला वयाच्या ६९ व्या वर्षी सिंगापूरमध्ये पद्मश्री विष्णु श्रीधर ऊर्फे हरिभाऊ वाकणकर यांचे झोपेतच निधन झाले. विश्व हिंदू धर्म परिषदेच्या अधिवेशनासाठी ते सिंगापूरला गेले होते. त्यांना भेटण्याची इच्छा मात्र अपुरी राहिली.

शनिमाहात्म्य

उज्जियनीच्या सान्या धावपळीत राजा विक्रमादित्याने पूजलेल्या शनिदेवतेच्या दर्शनास जाण्याचे राहून गेले आणि आम्ही पहाटे उज्जियनीहून ऑंकारेश्वर या नर्मदाकाठीच्या ज्योतिर्लिंग दर्शनास एस.टी.ने निघालो. पहाटे स्टॅंडवर आम्ही बसची वाट पाहत असताना डाक बंगल्याचा चौकीदार सायकलीवरून धावत आला आणि म्हणाला, तुमच्यापैकी एकाने खोलीचे कुलूप आणले असावे. ते तेथे दिसत नाही. आम्ही त्याचा इन्कार केला. आमच्यावर चोरीचा आळ काय? तरी पण सगळ्यांच्या बँगा आम्ही तपासू लागलो. त्यात पुणेकरांच्या बँगेत ते कुलूप आढळले. आम्ही सारे शरमिंदे झालो आणि एस.टी.त चर्चा करीत असताना आम्ही निष्कर्ष काढला की, शनिदेवाचे दर्शन न मिळाल्यामुळे मिळालेला शनिमहाराजांचा प्रताप असावा. तेथून आम्ही इंदोरमार्गे नर्मदाकाठीच्या ऑंकारेश्वरला पोहोचलो. आता मोठा पूल झाल्यामुळे पुलावरून पलीकडे गेलो. तेथे छोर्ण्या शिवपिंडी चांगल्या मिळतात. त्यातली एक छोटी पिंड घेऊन ऑंकारेश्वराच्या शिवलिंगाला स्पर्श करून आणि परतताना आम्ही नदीतील नावेतून पलीकडच्या तीरावर आलो तो परिसर रम्य वाटला. एका बाजूला संगमरवरी पांढऱ्या दगडांचा काठ आणि त्याचे नर्मदेच्या संथ प्रवाहात पडलेले प्रतिबिंब हे पाहून एक मांगल्याचे भान जागृत होते. त्या वेळी वाटले. नर्मदा प्रदक्षिणा करणाऱ्यांना येणारा जीवनानुभव किती संपन्न असेल! खांडवा, कल्याण, पुणेमार्गे परतलो. पुढे नर्मदा परिक्रमा पूर्ण केली.

गायत्री

एकदा दिवसा उजेडी गायत्रीची सुवर्णमय छोटी मूर्ती अवकाशात तरंगताना दिसली आणि हृदयाच्या दिशेने ती आली आणि अंतर्धान पावली. त्या वेळी मी गायत्री उपासनेवर एक छोटी पुस्तिका लिहायला घेतली आणि २४ तासांत लिहून पूर्ण केली. आणि ती छापून प्रसिद्ध केली.

कैलासला जा

एके रात्री एक स्वप्न पडले. मी स्वप्नात एक सोनेरी प्रकाश बघतो. मला कोणी दिसत नाही; पण आवाज ऐकतो. ‘पैसा-पैसा काय करीत बसला कैलासला जा. पाण्याचा खळखळाट एक. पक्ष्यांचा चिवचिवाट एक आणि मला एक दृश्य दिसते. मला दोघे-तिघे पोचावायला येतात. मी तेथून बाहेर पडतो आणि दाट जंगलात डोंगर चढू लागतो. मी हे स्वप्न लिहून ठेवले. मी मानसिकरित्या याचा अर्थ काढला होता की, कैलासला जा, म्हणजे माझा मृत्युकाळ जवळ आला आहे.

पत्रकारिता

माझा अर्थ किती चुकीचा होता, हे मला समजून आले. या काळात मी कोल्हापूर जिल्ह्याचा लोकसत्ता या सर्वाधिक खपाच्या मराठी दैनिकाचा वार्ताहर

म्हणून काम करू लागलो. या काळात लिखाणाचा आवाका प्रचंड वाढला, तसेच इंडियन एक्सप्रेस या इंग्रजी दैनिकाचाही वार्ताहर होतो. कोलहापूरच्या ज्वलंत समस्या म्हणून लिहिलेली एक लेखमाला खळबळजनक ठरली. कोलहापूरची कुस्ती परंपरा नष्ट होणार का? म्हणून कोसळणाऱ्या तालमी, खचलेले पैलवान, हे दवाखाने जनावरांसाठी का माणसांसाठी, रेंगाळलेले शिवाजी स्टेडियम, कोलहापूरचा सरकारी दवाखाना, कोलहापूरच्या पोलिस खात्याचा भ्रष्टाचार, असे काही लेख त्यात होते. त्यातल्या पोलिस खात्यावरच्या लेखाने तर जिल्हा पोलिसप्रमुखांची झोप उडवली. त्याने माझ्यावर दोन ठिकाणांहून अब्रुनुकसानीची फिर्याद दाखल केली. ती स्वतः नव्हे तर दोन फौजदारामार्फत. लेख प्रसिद्ध झाला. त्या दिवशी रात्री ११ ची गोष्ट. श्री दत्ताबाळ मिशनमध्ये मी झोपलो होतो. रात्री बेल वाजली. म्हणून उठलो तो एक स्थानिक पत्रकार व चार वरिष्ठ पोलिस अधिकारी व पोलिस जीप सर्वजण आत आले. मैत्रीचा आव आणून दबाव तंत्राचा वापर करण्याचा तो प्रयत्न होता; पण मिशनमधील एक जण हे नाट्य कुतुहलाने दाराआढून बघत होता. याच ठिकाणी दत्ताबाळ असते तर?

या घटनेनंतर मला एकदा जिल्हा पोलिसप्रमुखाने गुन्हेगारांना पकडून नेणारी जाळीची गाडी पाठविली. मी निरोप पाठविला, मी काही गुन्हेगार नाही. तुमची लालदिव्याची गाडी पाठवाल, तर येईन. तशी गाडी आली. जिल्हा पोलिसप्रमुखांच्या ऑफिसमध्ये मी गेलो. तेथे त्यांनी चहापानानंतर मी माफी लिहून द्यावी म्हणून सांगितले. मी ती धुडकावली. ते म्हणाले, ‘तुमच्या संपादकाला मी ओळखतो. मी म्हटले, मग उशीर काशाला? मुंबईला फोन जोडा. त्याने फोन जोडला. फोनवरच्या बोलण्यावरून मी हेरले की, त्यांचा परिचय नाही. संपादकांनी माझ्याकडे फोन द्यायला सांगितले. फोनवर म्हणालो, ‘डी.एस.पी. सोडला तर सारे खूश आहेत, मी तेथून परत आलो. ऑफिसवर आलो, तो आल्या आल्या संपादक विद्याधर गोखल्यांचा फोन, ‘पोलिसांशी झुंज द्या, चार हात करा,’ माझ्यावर एवढा विश्वास हवा होता.

मी खासदार गायकवाडना फोन केला, त्यांनी माझे लेखाबद्दल अभिनंदन केले. मी म्हटले कोरडी सहानुभूती नको. जिल्हात वाढणाऱ्या गुन्हेगारीबद्दल तुमची प्रतिक्रिया पाहिजे. त्यांनी बोलाविले म्हणून गेलो. त्यांनी आपण कसा चोर पकडला आणि पोलिस अधिकारी किती गलथानपणे वागले, हा रसरशीत किस्सा सांगितला. दोन दिवसांत लोकसत्तात बातमी आली. ‘चोराला पकडणे खासदाराचे नवे काम’ याची बरीच चर्चा मराठी खासदारांत झाली व महाराष्ट्र मंत्रिमंडळात झाली. महाराष्ट्राच्या गृहमंत्र्यांनी आपल्या खात्याची अब्रु घालविणाऱ्या पोलिस अधिकाऱ्याला धारेवर धरले आणि फौजदारांनी माझ्यावर केस घातली. ते येऊन सांगू

लागले आपण समझोता करू; पण त्यापूर्वी मला कोर्टात उपस्थित राहावे लागेलच आणि वैयक्तिक जातमुचलक्यावर मला वेळ मारून न्यावी लागली. फौजदारांनी अनेक वेळा विनंती केल्यावर कोर्टासमोर त्यांनी केस मागे घेतली. न्यायाधीशाने मला विचारले, काय मिटले ना सारे? मी हसत हसत सांगितले, या फौजदारापुरते तरी मिटले, डी.एस.पी.बरोबर नाही.

बाहुबलीचे धर्मयुद्ध

कोलहापूरनजीकच्या बाहुबली या जैनतीर्थ स्थानाबद्दल एक वाद सुरु झाला. त्या संदर्भात श्वेतांबर, दिगंबर आणि काही हिंदू यांच्यातला वाद हिंसाचारापर्यंत गेला. त्यावर मी धर्मक्षेत्राचे कुरुक्षेत्र का करता, असे दोन सविस्तर लेख लिहिले. श्वेतांबरातील एक श्रीमंत मनुष्य आणि महाराष्ट्राचे एक मंत्री यांनी हा वाद पेटविला. मी लेखात शेवटी लिहिले होते, भारतीय प्राचीन कालापासून जशी वैदिक परंपरा आहे, तशी श्रमण परंपरा आहे. शरीरक्लेशावर भर देऊन तपोबलाने मोक्षप्राप्तीचा ते प्रयत्न करतात. बुद्ध व जैन दर्शने ही श्रमण परंपरेतील होत. जैनमतात श्वेतांबर व दिगंबरात फारच थोडे सैद्धांतिक मतभेद आहेत. महावीरांची वचने ग्रंथीत आहेत, हा श्वेतांबराचा विश्वास, तर दिगंबरांना ते मूलग्रंथ म्हणून मान्य नाहीत. दिशा एवढेच आवरण मानणारे व अहिंसा, सत्य, अक्तेय, अपरिग्रह, ब्रह्मचर्य यांचा दिगंबर मुनी उपदेश करतात. स्वतःचे भिक्षापात्रातही महाव्रती बाळगत नाहीत. इतका पराकोटीचा अपरिग्रह ते पाळतात. जैनधर्माच्या मूळ तत्त्वज्ञानाची बाहुबलीचे विद्यानंद एकाचार्य मुनी यांची भाषणे व कृती सुसंवाद साधत आहे, असे वाटत नाही. बाहुबली येथे जैन पंथियात दगडफेक झाली आणि अहिंसेच्या तत्त्वज्ञानाला हरताळ फासला. तेथील १६ वर्षांचे वृद्ध तपस्वी समंतभद्र महाराज हे मला खरे तपस्वी जैनमुनी वाटले; मात्र इतरांनी टीचभर जागेच्या भांडणात राजकारण खेळण्याचा उद्योग केला. वास्तविक दुगंदिवी टेकडीची ती जागा कोलहापूरच्या छत्रपतींनी १८७४ मध्ये एका सनदेनुसार दिगंबर पंथियांना दिली होती. निर्वाण बाबा नावाचे एक सत्पुरुष डोंगरावर राहत. ते १८६५ साली वारले. त्यांची मिळकत वारस नाही म्हणून सरकारने जप्त केली आणि पुढे या जमिनीवरून जैन धर्मांच्यात वाद सुरु झाला. तेथे शिवाजी महाराजांचा पुतळा उभा करण्याचे राजकारण काही लोकांनी चालविले.

या विषयावर मी लिहिल्यानंतर पैशाने श्रीमंत व मनाने गरीब असणाऱ्या एका शेठजीचा मला फोन आला, ‘साहेब, तुम्हाला बोलवताहेत. येणार का?’ (साहेब म्हणजे यशवंतराव चव्हाण).

एक ज्येष्ठ गुणग्राहक राजकीय नेता बोलवितो म्हणून मी गेलो. एका छोट्या खोलीत चहा घेत असता आमची चर्चा झाली. प्रारंभी यशवंतरावांनी मला सांगू

टाकले की, कोल्हापूरच्या ज्वलंत समस्या ही तुमची लेखमाला लोकसत्तेत वाचली. या शेठजीच्या एका फर्ममध्ये भागीदार म्हणून काही मंत्रांचे संबंध होते. राजारामबापू पाटील हे या फर्ममध्यून दरमहा काही रक्कम उचलत आणि हे प्रकरण या शेठजीकरवी बापूंना अडचणीत आणणारे हत्यार म्हणून वापरले जात होते. एके काळचा लॉरी ड्रायव्हर शेठजी झाल्यावर माझ्याकडे राजारामबापू नोकरीला होते, असा प्रचार करीत होता. मी तेथे असताना एके दिवशी किती तरी वेळा त्यांचे फोन तेथे आले होते; पण शेठजी त्यांच्याशी एकदाही बोलला नाही. बापूंच्या राजकीय अस्तित्वावर त्यामुळे विघातक परिणाम होण्याची शक्यता होती. कदाचित त्याचाही शॉक त्यांनी घेतला असावा. नाकावरील शस्त्रक्रियेचे निमित्त झाले आणि राजारामबापूंचे आकस्मिक निधन झाले. कदाचित शेठजीच्या मागचा बोलविता धनी वेगळा असावा. त्या वेळी राजारामबापू काँग्रेसचे त्यागपत्र देऊन जनता पक्षाचे प्रदेशाध्यक्ष होते आणि यशवंतराव चव्हाण राजकीय व शारीरिक जीवनाच्या शेवटच्या निराशाजनक सायंछायेत वावरत होते.

साखर कारखान्यावर टीकास्त

कोल्हापूर जिल्ह्यात सहकारी क्षेत्रातील १४ साखर कारखाने होते. त्यातील एक साखर कारखान्याचा चे अरमन हा सहकार क्षेत्रातील कोट्यवधी रुपयांची वैयक्तिक संपत्ती करणारा, सर्व सुखोपभोगात लोळणारा मस्तवाल पुढारी होता. त्याच्याविरुद्ध लिहिण्याचे धाडस कोणी करीत नसे; मात्र त्याने १५ हजार शेतकरी सभासदांची पिळवणूक चालविली होती. त्याच्याविरुद्ध 'लोकसत्ता' मधून मी एक लेख लिहिला. त्याचा मला थोडा त्रासही झाला; परंतु त्या पुढाच्याचा पराजय होऊन नवे संचालक मंडळ निवडून आले.

आर.टी.ओ. नियम

कोल्हापूरला विविध क्षेत्रातील लोक आपल्या गाड्यांना महत्त्वाची व्यक्ती समजून लाल दिवे लावत. मी आर.टी. मॅन्युअल काढले. त्यात आढळले की, लाल दिव्याचा अधिकार शहराचा प्रथम नागरिक म्हणून महापौराला आहे व जिल्हाधिकाऱ्याला नाही.

ही वार्ता प्रसिद्ध झाल्याबरोबर जिल्हाधिकारी व आर.टी.ओ. यांच्यात भांडण झाल्याचे कानावर आले. आर.टी.ओ.नी मला माहिती दिली, असा जिल्हाधिकाऱ्यांचा समज होता. उलट आर.टी.ओ.नी त्यांना सांगितले. त्यांच्या शोधपत्रकारितेचा हा परिणाम आहे. परिणामी जिल्हाधिकाऱ्यांना गाडीवरचा लाल दिवा काढावा लागला. त्याएवजी नारंगी दिवा लावावा लागला. महाराष्ट्रात हा चर्चेचा विषय बनला.

शासनाची आर्थिक पत

बॅ. अंतुले मुख्यमंत्री असताना सिमेंट उत्पादकांकडून त्यांनी जमा केलेले प्रतिष्ठानसाठीचे पैसे हा एक वादग्रस्त विषय होता. त्या वेळी उपमुख्यमंत्री बॅ. रामराव आदिक होते. त्यांच्या एका कोल्हापूर भेटीत जिल्हाधिकारी कार्यालयात बैठक होती. त्याला दरे-खिडक्या बंद होती व फक्त शासकीय अधिकाऱ्यांना प्रवेश होता. मी त्यात प्रवेश मिळविला. अधिकाऱ्यांनी आपल्या अडचणीचा पाढा उपमुख्यमंत्र्यांच्यापुढे मांडला. त्या वेळी आदिक म्हणाले, 'शासनाची आर्थिक पत धोक्यात आहे. ज्यांचे पैसे घेतले आहेत तेच परत करणे कठीण आहे. सर्व नाटके करता येतात; पण पैशाचे नाटक करता येत नाही. सिमेंटचे उत्पादक इतके बदमाश झालेत की, त्यांनी लघुउद्योजकांचे हाल चालविले आहेत.' या बैठकीला खासदार, आमदार उपस्थित होते. ही वार्ता मी फोनवरून दिली. दुसऱ्या दिवशी पहिल्या पानावर मोठ्या टाईपात ती प्रसिद्ध झाली. ती खल्लबळजनक ठरली; पण उपमुख्यमंत्र्यांनी त्याचा कुठेही खुलासा केला नाही. कोल्हापूरचे संघर्षग्रस्त कृषी महाविद्यालय, मल्ल परंपरा याविषयीही लिहिलेले लेख सनसनाटी ठरले.

नानाबुवा जोशी

येथेल्या महालक्ष्मी मंदिरात एक वृद्ध गृहस्थ दररोज न चुकता देवीच्या सेवेसाठी गात असत. मी त्यांना पाहत होतो; पण त्यांच्याबद्दल मला काही माहिती नव्हती. मला विद्याधर गोखलेनी कळविले. १८२१-२२ दरम्यान रहिमत खाँ म्हणून फार मोठे गायक झाले. त्यांचे शिष्य म्हणजे मंदिरात गाणारे हे नानाबुवा जोशी. रहिमत खाँच्या वेळी कोल्हापूर दरबारात अल्लादिया खाँ व अब्दुल करीम खाँ होते व पुण्याला भास्कर बुवा-वड्डेबुवा. रहिमतखाँ हे भूलोकीचे गंधर्वच हा माझा लेख लोकसत्तात प्रसिद्ध झाला. त्यांच्याबद्दल नानाबुवांकडून आठवणी समजल्या.

हिमालयातील श्री अमरनाथ यात्रा

श्री ललिता सहस्रनामाचे अनुष्ठान केले. त्या वेळी दिसणारी दृश्ये पुढे अमरनाथच्या वाटेवरची होती, असा अनुभव आला.

हिमालय मला पाहायचा होता. डोळे भरून पाहायचा होता. बर्फाच्छादित हिमशिखरांचे वर्णन ऐकून नि चित्रे पाहण्यात मजा राहिली नव्हती. काही वर्षांपूर्वी हरिद्वार, ऋषिकेशला गेलो. तेथून डेहराडूनला पोहोचलो. मसुरी या थंड हवेच्या ठिकाणी पोहोचलो; पण त्या वेळी दाट धुक्यामुळे बर्फाच्छादित हिमशिखरे काही पाहता आली नाहीत. धुक्यातून समोरचे उंच डोंगर धूसर बनले होते. त्या धूसरतेने तर अधिकच ओढ लावली. परत आलो नि ही हिमालयाची अनामिक ओढ अंतर्मानाच्या गुफेत दिवसेंदिवस वाढत राहिली. (कैलास-मानस यात्रेला जाण्यापूर्वी

२ वर्षे अगोदर)

झेलम एक्सप्रेसने पुण्याहून निघालो. आमची परस्परांची यात्रेविषयीची चर्चा ऐकून श्रीनगरमधला एक सहप्रवासी न राहवून म्हणाला, तुम्ही लोकांनी फार उशीर केला. नारळी पौर्णिमेलाच यात्रा संपली. आता बर्फ पडायला सुरु झाले आहेत. हे ऐकून आमच्या भावनाच गारठल्यासारख्या झाल्या. पौर्णिमेनंतर चारच दिवस उशिरा आम्ही निघालो होतो. क्षणभर मन निराश झाले; पण अंतःकरणातून एक विश्वास उफाळला आमची यात्रा पूर्ण होणारच.

झेलम एक्सप्रेसच्या चाळीस तासांच्या प्रवासानंतर आम्ही जम्मूला पोहोचलो. हवा एकदम गरम होती. सकाळचे साडेअकरा वाजले होते. रेल्वेच्या स्थानकावरच जम्मू-काश्मीर सरकारचे प्रवाशांसाठी माहिती केंद्र आहे व तेथून श्रीनगर व अन्यत्र जाणाऱ्या बसेसही उपलब्ध आहेत. जम्मूतावी ते श्रीनगर हा १२ तासांचा दर्ज्यांखोऱ्यातला रस्ता. तसा म्हणाल तर पुणे-जम्मू १५० रुपये व जम्मू-श्रीनगर बस ४० ते ६० रुपये अवघ्या दोनशे रुपयांत तुम्ही काश्मीर या भूलोकीच्या नंदनवनात पोहोचता. जम्मू-श्रीनगर प्रवासात हिमालयाच्या सौंदर्याची ओळख व्हायला लागते. उंच उंच वृक्ष खोल खोल दर्ज्यांत खळखळणारे निझर नि अवघड वळणे लागतात. इतके उंच वृक्ष पाहूनच खूप आनंद होतो. मानवाचा स्पर्शही न झालेली अशी ती दुर्गम शिखरे आपल्याच मस्तीत उभी आहेत. त्यांच्याशी गार वारा नि हलके तरंगते ढगच दोस्ती करू शकतात. सूर्यकिरणांनाही काही ठिकाणी प्रवेश बंद!

प्रवासात रात्र झाली. वीजमंडळाने दर्जाखोऱ्यात दाट झाडीत नि अवघड उतारावरच्या विरळ विरळ उभारलेल्या घरांनाही वीज पुरवली आहे. एका डोंगरावरून प्रवास करताना शेजारी खोल दरी नि पलीकडेच दुसरा डोंगर दरीचे अस्तित्व अंधारात जाणवत नाही. काहीवेळा आवाज येतो तो खळखळणाऱ्या वेगवान पाण्याचा. समोरच्या डोंगरावर लांबवर ठिकठिकाणी विजेचे दिवे त्या विरळ वस्तीतून पेटलेले असतात. आकाशात चांदण्या चमकत असतात नि हे विजेचे दिवेही दाट काळोखात चांदण्याप्रमाणे भासत असतात.

मध्यरात्री श्रीनगरला पोहोचलो. हवा थंड होती. टुरिस्ट सेंटरचे माहिती केंद्र प्रवाशांना सतत सूचना व माहिती देते. बसस्थानकावरच शेकडो खोल्या ८० रु. पासून १५० रु. भाड्याने मिळतात. त्या भरल्याने आम्ही ब्रिजवरच्या एका हॉटेलमध्ये मध्यरात्री उतरलो. हॉटेल मालक, टँक्सीवाले, एजंट्स हा प्रकार अनेक ठिकाणी आहे. तसा श्रीनगरलाही आहे. सकाळी ९ व दुपारी २ या वेळी श्रीनगर दर्शनाची बस २० रु. ते २५ रु. भाड्यात पर्यटकांना चार तास प्रेक्षणीय स्थळांना फिरविते. त्यात विशेष उल्लेखनीय वाटत नाही. हजरतबाल आहे, ती मशीद आता टोलेजंग उभारली

आहे. शालिमार बागेतली मृत कारंजी नि कोरडे पाण्याचे पाट दाखवले जातात. तर दलगेटला श्रीनगरला पाणीपुरवठा करणाऱ्या कोरड्या टाकीचे दर्शन प्रवाशांना अकारण घडविले जाते. मशीद नि गुरुद्वारला पर्यटन खाते प्रवाशांना घेऊन जाते. शंकराचार्यांच्या टेकडीला वगळले जाते.

आम्ही स्वतंत्रपणे जुन्या काश्मीरमध्ये गेलो. अप्रतिम नि जगप्रसिद्ध काश्मीरी गालीचे कसे बनवतात ते आम्ही पाहिले. ९ फूट लांब ६ फूट रुंद गालिच्यांचे काम चालले होते. हस्तकलेचा हा अप्रतिम नमुना आहे. प्रत्येक गालिचाची नक्षी वेगळी. त्यांची सांकेतिक भाषा वेगवेगळी. त्यावर काम करणाऱ्या कारागिरांना दररोज १६ ते २० रुपये मिळतात.

दुसऱ्या दिवशी पहाटे तीन वाजता आम्ही श्रीनगरहून सोनर्मार्गला जाण्यासाठी तयार झालो. टँक्सीने निघायला ५ वाजले. ६०-७० कि. मी. चा प्रवास करून आम्ही सोनर्मार्गला पोहोचलो. समोर पहिले बर्फाच्छादित शिखर पाहताना आपोआपच हात जुळतात. तेथून ५-६ किलोमीटर अंतरावर बाल्टल हे ठिकाण लागते. या ठिकाणी भारतीय लष्कराचा तळ आहे. यापासून पुढे लेह-लडाख भागात जाण्याचा रस्ता सुरु होतो. हे सरे रस्ते लष्कराच्या ताब्यात आहेत. आम्ही बरेचसे साहित्य टँक्सीतच ठेवले व थोडे खाद्यपदार्थ व गरम कपडे घेऊन पायी निघालो. आम्हाला सुरुवात करायला मुळातच उशीर झाला होता. लष्करी तंबूतला एक जवान मराठी भाषा ऐकून पुढे आला. तो कोल्हापूर जिल्ह्यातला होता. सान्यांना खूप आनंद झाला. चर्चेत वेळ घालवणे अशक्य होते. म्हणून आम्ही चाललो. तेथून २ कि.मी. अंतरावर लंगर लागते. तेथे लष्कराच्या पक्क्या इमारती आहेत. येथूनच खरा चढ सुरु होता. श्री अमरनाथांचे दर्शन घेऊन परतणारे ३/४ लोक वाटेत भेटले. ‘बाबा अमरनाथ की जय, शंकर भगवान की जय, बोलो बाबा अमरनाथ...’ अशा शब्दांची देवाणघेवाण व्हायची.

पहिल्या अर्ध्या तासातच सान्यांची दमछाक होते. थोडे-थोडे थांबत चढू लागलो. परतणाऱ्या भुकेल्या यात्रेकरूना आमच्याजवळचे खायला देताच त्यांना केवढा आनंद झाला. नारळी पौर्णिमेपर्यंत श्री अमरनाथ गुंफेजवळ व वाटेत चहा खायला मिळू शकते. यात्रा संपल्याने वर काहीही व्यवस्था नव्हती. कमी प्राणवायूची हवा नि बर्फ वितळलेले थंड पाणी याशिवाय तेथे काहीही नाही, याची जाणीव झाली.

खडतर प्रवास सुरु होता. सूर्याची किरणे दूरवर समोरच्या बर्फाच्छादित शिखरावर पडली नि त्या मनोहरी दृश्याने ‘अहाहा किती सुंदर!’ असे शब्द आपोआप बाहेर पडले. उजव्या बाजूला उंच उंच शिखरे, खाली खळाळते शुभ्र पाणी, काही ठिकाणी संथ, तर काही ठिकाणी उंचावरून कोसळताना फेसळणारे, हिरवा गर्द रंग,

सोनेरी किरणे, शुभ्र बर्फ, काही ठिकाणचे तांबूस कडे, वर निळे आकाश आणि ह्या रंगसंगतीतून दिसणारा निसर्ग विलोभनीय होता. जसजसे वर जात होतो, तसेसे समोर शिखरांमागून शिखर दिसत होते. एखाद्या देवतेच्या किरिटासारखे सुंदर भासत होते.

अद्वैत वेदांताचा सिद्धांत मांडणारे ब्रह्मसूत्र रचणारे आदी शंकराचार्य हिमालयाचे सुंदर वर्णन कसे करतात पाहा.

त्वदीय सौंदर्यं तु हिनगिरीकन्ये तुलवितु

कवीद्राः कल्पन्ते कथमपि विहिरश्चिप्रभृतयः।

यदालौक्योत्सुक्यादमरललना यान्ति मनसा

तपोभिर्दुष्प्रापात्रपि गिरीशसायुज्यपदीय ॥

हे हिमनगरकन्ये तुझ्या सौंदर्याची तुलना करण्यास ब्रह्मदेवादी आज कविश्रेष्ठही अपुरे पडतात. (तुझ्या सेवेतील) देवकन्या उत्सुकतेच्या भरात (तुझ्या सौंदर्याचे गुणगान करताना) नकळत योग्याना तपश्चर्या करूनही दुर्लभ, असे शिवतादात्म्य प्राप्त करतात.

श्री त्रिपुरसुंदरी ललिता देवीचे वर्णन करणाऱ्या सौंदर्यलहरी ह्या महाकाव्यातील वरील वर्णन आहे. ह्या काव्याची पदोपदी आठवण हिमालयाच्या अंगाखांद्यावर खेळताना येते. हिमालय शिवप्रभूचे वसतीस्थान, हिंदूशश्रद्ध मन म्हणून असेल कदाचित; पण मला हिमालयावर चालताना एका विशालकाय सजीव अस्तित्वावर आपण चालतो आहोत, असे वाटे.

स्वामी विवेकानंदांच्या चरित्रातला भाग आठवला त्यावर आमची चालता चालता चर्चा सुरु झाली. स्वामीजी पहेलगामच्या वाटेने अमरनाथला आले होते. तो ४६ कि.मी.चा मार्ग तीन मुक्कामात यात्रेकरू ओलांडतात. आम्ही चाललो होतो तो सोनमर्गकडचा मार्ग १८ कि.मी.चा अवघड असा मार्ग होता. स्वामीजींनी त्या वेळी बर्फाच्या पाण्यात अंघोळ केली. त्यांनी त्या थंडीत कशी अंघोळ केली असेल? त्यांना तर दम्याचा त्रास होत होता. त्यांनी गुफेत दर्शन घेतले. बाहेर आले तेब्हा त्या दोन कबुतरांचे दर्शन झाले. त्यांना शिवप्रभूंनी इच्छामरणाचा वर दिला. या आठणीवर चर्चा सुरु होती. मधूनच तिबेटियन योगी मिलारेपा तर 'थर्ड आय' पुस्तकाचे लांबसाग रापांची आठवण निघे. हजारो वर्षे झाली. हिमालयाचा चेहरामोहरा तोच आहे. थोडेफार भौगौलिक फेरफार असतील एवढेच.

आम्ही आता १४ हजार फुटांवर पोहोचलो होतो. लागणाऱ्या धापेवरून व श्वासोच्छ्वासाच्या अस्वस्थेतेवरून या हवेत ऑक्सिजन कमी आहे, हे पटले. पुन्हा उतार सुरु झाला. थोडे हायसे वाटले. तो उतार आम्हाला संगमाकडे घेऊन चालला होता. ४५ ते ६० अंशाचा खडा उतार आम्ही ओलांडून संगमावर पोहोचलो. घसा

कोरडा पडला होता. पाणी हवे होते. संगमावरचे पाणी त्याला ते थंड बर्फाचे पाणी दंत पंक्तींना ठणाणा करीत पोटात उतरले. दरम्यान एक हेलिकॉप्टर दोन वेळा डोक्यावरून घिरठ्या घालून गेले.

आम्हा सान्यांना आपण एवढे दिव्य केले, याचा अभिमान वाटत होता. एवढ्यात पलीकडच्या डोंगरावरून एक पुरुष व स्त्री उतरताना दिसली. आम्ही पाहिले तो थक्क झालो. त्या जोडप्याजवळ सव्वा वर्षाचे लहान मूल होते. ते अमरनाथाचे दर्शन घेऊन परतत होते.

पुन्हा समोर अवघड चढण दिसत होती. ते नवे आव्हान. लवकरच आपण गुंफेजवळ पोचणार, हा अंदाज. खडी चढण चढत निघालो. दहा-दहा फुटांवर छातीचा भाता जोरात सुरु व्हायचा. दर्शन घेऊन परतणारे लोक भेटत होते. एक फूट दीड फुटाचा रस्ता. समोरून येणाऱ्याला जायला वाट देतानाही अवघड. एवढ्यात समोरून एक घोडे आले. तेवढ्यात अडचणीने दगडाला घासून उभा राहायला हवे.

जस जसे उंचावर चढत होतो तस तसे वाटत होते की, एवढे वळण चढले की गुंफा येणार; पण चढण चढत जातो तरी कोठे मागमूळे शरीराचा थकवा मनाकडेही संक्रमित होई. डाव्या बाजूला पाहतो तो उंच-उंच डोंगर, खाली पाहावे तो अथांग दरी, डोळे फिरतात म्हणतात, तो अजब प्रकार प्रथमच अनुभवाला आला भोवळ येते असे वाटे. कोणीतरी म्हणाले फक्त पायवाटेवरच लक्ष द्या.

गेल्यावर्षी याच वाटेवरून एका घोड्यावर बसून बंगाली यात्रेकरू निघाला होता. घोड्याचा मालक बरोबर होता. पुढे मागे बरेच यात्रेकरू होते. अचानक पाय घसरला त्याबरोबर घोड्यावरचा यात्रेकरूही दरीत घसरत चालला. प्रसंगावधान राखून घोड्याच्या मालकाने दोरी फेकली. ती सुटैवाने त्या बंगाली यात्रेकरूने पकडली. काही यात्रेकरूंनी त्याला वर काढले, मात्र ते बिचारे घोडे काही क्षणातच त्या दरीत कोसळले. अशी कितीतरी यात्रेकरू या वाटेवर शेवटचा श्वास घेतात. त्यांची ती अमरयात्रा पूर्ण होते.

जनरल वैद्यांची भेट

बराच वर चढून गेल्यावर दोन सुशिक्षित मध्यमवयीन स्त्री-पुरुष परतताना भेटले. बाबा अमरनाथ की जय त्यांनीही प्रतिसाद दिला. चेहन्यावरचा आमचा थकवा बघून या माताजी म्हणाल्या, Hurry up, you have almost finished थोडं पाय उचला. जवळजवळ तुम्ही पोहोचला आहात. या वाक्यानेही जोर आला. काही अंतरावर लष्करी जवान काही तगडे घोडे घेऊन उतरत होते. त्यांच्याशी बोलताना कळले की, मघाशी भेटलेले जनरल वैद्य व त्यांच्या पत्नी होत्या. या प्रवासात शिवाकडे जाणारा प्रत्येक जण शिवभक्त असतो, त्यात आबालवृद्ध, जनरल, शिपाई

हा भेद नसतो.

दूर अंतरावरून श्री अमरनाथ गुंफा दिसली. वंदन केले. दुपारचे दोन वाजले होते. अर्धा-पाऊण तासात पोहोचू असे वाटले. थकलेल्या पायांना गती आली. थंड वाच्याने थोडा थकवा कमी झाला. आता अंतिम स्थान नजरेसमोर होते. एक पाण्याचा प्रवाह वाटेत लागला. तो ओलांडण्यासाठीचा छोटा ५-६ फूट रुंदीचा भरावावरच्या फळ्या दिसत नव्हत्या; पण पाणी कमी असल्याने सहज पलीकडे गेलो. दरीत बर्फाचे छोटे डोंगरच गोठलेले होते. त्यावर आजूबाजूच्या डोंगरावरील माती दगडांचा थर साठला होता. त्या मातीच्या थराने आपण बर्फावरून चालत आहोत, हे विसरायला होई; पण दुसऱ्या क्षणाला आपल्या पायाखालून सळसळत जाणारे व पुढे दरीत पोहोचणारे पाणी पाहिल्यावर बर्फाच्या गोठलेल्या पुलावरून आपण एकाकी चाललो आहोत, याची तीव्र जाणीव होई. एके ठिकाणी थोडा बर्फ खचला तर शेजारच्या दरीतला मोठा बर्फखंड दुपारच्या उष्णतेने वितळून कोसळला. छातीत धस्स झाले. नेमका पाय ठेवायचा व तेथे बर्फात खाली गेला तर? गिर्यारोहकांच्या गाठी असे कितीतरी रोमांचकारी अनुभव असतील!

या अमरनाथाच्या नवीन स्थानाला पहिली भेट भृगुऋषिंनी दिली, अशी कथा आहे. त्यानंतर गेली तीन हजार वर्षे लोक या स्थानाला भेट देतात. या अमर गुंफेत शिवानी पार्वतीला अमरकथा सांगितली.

राजा जनकाला सारी प्रजा राजाविदेह म्हणून बोलवत असे. शुकदेव काही काळ जनकपूरमध्ये राहून नैमिषारण्यात निघून गेले. तेथे त्यांच्या भोवती अनेक क्रिष्णुनी जमले. त्यांच्या आग्रहाने शुक्रदेवानी अमरनाथाची अमर कथा ऐकविली. त्याचा सारांश असा की, यात्रा दोन प्रकारची असते. एक अंतर्मुखी व दुसरी बर्हिमुखी सिद्धयोगी प्राण-अपानवायु एक झाल्यावर योगमार्गाने ब्रह्मरंगात प्राण्यांचा लय करतात व भगवान अमरनाथ व मोक्षाची प्राप्ती होते. अंतर्मुखी यात्रा फार कमी लोकांना शक्य होते म्हणून भक्तिभावाने व धैर्याने अमरनाथ गुंफेत शिवलिंग दर्शन घ्यावे. या बर्हिमुखी यात्रेमुळेही भगवान अमरनाथ व मोक्षप्राप्ती होते.

अशा पौराणिक कथा ऐकताना मोठा उत्साह येतो. आम्ही गुंफेच्यानंतरीक येत चाललो होतो. एक-दोन पडक्या इमारती व हेलिपॅड लागले. या ठिकाणी स्वर्गीय इंदिराजी हेलिकॉप्टरने उतरत व श्रीअमरनाथचे दर्शन घेत. शेजारच्या इमारतीत मोठ-मोठे स्टोब्ह, अनेक पत्राचे फोडलेले डबे, मोठे प्लास्टिकचे कागद पडलेले होते. आठवड्यापूर्वीच येथे यात्रेकरूना काही सेवा उलब्ध होत असे. आता तेथे काहीही नव्हते. आम्ही गुंफेच्या पायथ्याशी पोहोचलो. समोरच्या पायन्या चढून वर जाणेही अशक्यप्राय वाटत होते. कसोटीचा क्षण होता. इतक्यात घोड्यावरून तीन यात्रेकरू

आले. त्यात एक ७५ वर्षांची वयोवृद्ध स्त्री होती. ती उतरली व पाणी किधर मिळेगा म्हणून विचारू लागली. माताजी पाणी बहुत थंडा है, पिनेसे आपको तकलीफ होणी म्हणून सांगून पाहिले व पायन्या चढू लागलो. त्या बर्फाच्या पाण्याच्या प्रवाहात त्या वृद्धेने स्नान केले नि ती बाबा अमरनाथाच्या जयघोषात पायन्या चढू लागली. आम्ही अंतराअंतराने वर पोहोचलो. आमच्यातल्या काहींनी चांदी-सोन्याची बिल्वपत्रे, झाडाची बिल्वपत्रे कापूर आणला होता. त्या थंडीत बिल्वपत्रे, ताजी व टवटवीत राहिली होती.

साठ फूट रुंद ३० फूट उंचीची प्रचंड गुंफा थंडगार होती. वर अनवाणी चढून गेलो. त्याक्षणी देहभानच हरपले होते. समोर दिसत होते फक्त त्रिशूल, उँचाकाढलेला ध्वज व शिवर्पिंड. बापाला बिलगावे तसे बिलगलो. चांदीचे बिल्वदल, बिल्वपत्रे वाहिली. हृदयापासून प्रार्थना केली. त्या प्रार्थनेला हृदयगुंफेत प्रतिसाद उमटला. नजीकच्या तीर्थाचे पाणी प्यालो नि एक अद्भुत शक्ती नसानसांतून खेळू लागली. काही पायन्या उतरलो नि गुंफेच्या मुखाजवळ एका पायरीवर बसलो. सहज नजर गेली, तर कबुतराचे दर्शन झाले. मनोमन वंदन करून स्वामी विवेकानंदांचे स्मरण करीत पायन्या उतरलो. दुपारचे साडेचार वाजले होते. लवकरात लवकर परतण्याची अत्यावश्यकता होती. थंडगार वारे सुटले होते. नि दृष्टिपथातल्या उंच शिखरावर बर्फ वाढत चालला होता. दर्शन घेतलेले आम्ही परत निघालो होतो. त्या दिवशी आमच्यानंतर कोणीही गुंफेकडे गेले नाही. पायन्या उतरताना आमच्यापैकी कोणीतरी गुंफेतील घंटा वाजवत होते. त्याचा निनाद धूमत होता. परतताना तासाभरापूर्वी ज्या बर्फखंडावरून चालत होतो, तेथे मध्यभागी पायवाटेवरच मोठे भोक पडले होते. सावधानतेने पलीकडे आलो. वाटेत लागणाच्या पाण्याचा प्रवाहही वाढला होता. पायातले बूट काढून पलीकडे फेकले नि त्या थंड बर्फाच्या पाण्यातून पलीकडे गेलो. शरीर थकलेले असले तरी जास्तीत जास्त गतीने पावले उचलण्याखेरीज गत्यंतर नव्हते. सहा-साडेसहा वाजता सायंकाळी संगमावर पोहोचलो. तेथून पुढे उभा चढ चढायचा होता, तो चढून दोघे वर आलो नि मागे वळून पाहिले तो आमच्यापैकी सहाजण पलीकडच्या डोंगरावर होते. त्या पलीकडे दूरवर शिखरावर बर्फ वाढत होते. त्याचा आकार गणेशासारखा दिसत होता. नि नजीकच्या शिखरावर चांदीच्या दागिन्यासारखे चमकत होते. वेळ झाला होता तरी दोन फोटो घेतले. नि पावले उचलत चढ चढू लागले. आमचे सहप्रवासी दृष्टिपथात येताच आम्ही पुढे चालत होतो. मधून-मधून बसत होतो. प्रचंड इच्छाशक्ती व परिस्थिती यामुळे चालणे भागच होते. घशाला कोरड पडली होती. दरीतून खळखळणाच्या पाण्याचा आवाज कानी पडत होता; पण त्यामुळे तहान थोडीच भागणार? दरीतले गार वारे, काळ्या ढगाचे वर छत्र. डाव्या बाजूला

उंच डोंगर, उजव्या बाजूला खोल दरी नि पुन्हा शेजारचे उंच सुळके. वातावरणात मोठे गंभीर पसरले होते. साडेसातपर्यंत आम्ही दोघे संधिप्रकाशात वाटचाल करीत होतो. सुरुवातीला पाठीमागच्या लोकांना शिळ घालून हाका मारून संपर्क साधता येत होता; पण आता उलट्या वाच्याने तेही बंद झाले.

चालता चालता डोळ्यांवर समोरच्या व्यक्तीने विजेरीचा झोत टाकला. ‘जय बाबा अमरनाथ’ प्रतिसाद आला. अंधार चांगलाच झाला होता. प्रथम वाटले लष्करी जवान मदतीला आले असतील; पण बोलताना कळले की ते दोघेही अमरनाथला निघालेत. प्रथम विश्वास बसेना एवढ्या जीवघेण्या वाटेवर रात्री कोण जाईल. क्षणभर वाटले ते लुटारू तर नसतील? आमच्याजवळ होते काय? ते दोघे पुढे निघाले त्यांना पुढे न जाण्याची विनंती केली; पण ते निघालेच, त्यांना सांगितले, आमच्यापैकी सहा जण पुढे भेटील त्यांना सांगा, आम्ही सुखरूप आहोत.

ते गेले नि आम्ही पुढे चाललो. एव्हाना ढगांनी दरीवर छतच पसरले होते. पावसाचे तुषार येत होते. आम्हा दोघांजवळ बॅटरी नव्हती. समोर आता काहीही दिसत नव्हते. पायात दगडच दगड. त्यामुळे रस्ता संपला का रस्ता चुकलो की, रस्ता डावीकडे वळतो हे कळायला मार्ग नाही. जर त्यात पाऊस सुरु झाला नि दरड कोसळली, तर सारेच कठीण. हिमालयात अशा तन्हेचा पहिलाच आणीबाणीचा प्रसंग. मात्र त्याची भीती वाटत नव्हती. काय व्हायचे ते होवो. मुकाबला करीत जायचे.

काही वेळा हाका मारून पाहिल्या. पाठीमागे वळणेही शक्य नव्हते. एक कल्पना सुचली. सोबत्याकडे कॅमेरा व फ्लॅशगन होती. त्याला म्हटले फ्लॅश उडवून पाहू त्याने अंधारातच पिशवीतून कॅमेरा काढला फ्लॅश उडवला. क्षणमात्र प्रकाशले; पण उलट त्याने रस्ता दिसण्याएवजी आमचे डोळे दिपून गेले. तसाच काहीवेळ गेला. हाताने चाचपडत पाठीमागच्या दगडावर आम्ही बसलो.

थोड्या वेळात कुजबुजल्याचा आवाज अस्पष्ट ऐकू येऊ लागला. थोड्या वेळाने तो स्पष्ट होत गेला नि विजेरीचा प्रकाश पडला. आमचेच लोक होते. त्यांनी आम्हाला पाहिले. आम्हाला भेटून निघालेले दोघे यात्रेकरूही त्यांच्याबरोबर परत फिरले होते. आता दहा जणात तीन बॅटरी होत्या. त्या आधारे पायवाट उतरू लागलो. रात्रीचे साडेनऊ वाजले होते. हळूहळू आकाश निरभ्र बनले. आकाशगंगा स्पष्ट दिसत होती. तारकाही स्वच्छ दिसत होत्या. त्यांचा मंद प्रकाश आता पसरला होता. सारे चालताना दमल्यावर थांबत तेब्हा बॅटरी सेल्स अधिक काळ टिकावेत म्हणून बॅटरी बंद करीत असू.

असेच एकदा वाटेत बसलो असताना वरून बारीक बारीक दगड पदू लागले.

दरड कोसळण्याची ती पूर्वसूचनाच होती. सान्यांनी एकमेकांना सावध केले नि पावले उचलली. वाटेत दोन-तीन ठिकाणी पायात छोट्या दगडांचा खच होता. रस्ता तर चुकला नाही ना अशी शंका यायची; पण तेथे दरड कोसळल्या होत्या. काही ओघळांचे पाणी सकाळी जाताना होते त्यापेक्षा अधिक प्रमाणात व वेगवान बनले होते. तेथेही एकमेकांना सावरत पुढे निघालो.

आता आमच्यापैकी निम्मे लोक पुढे गेले होते. आमच्यापैकी एक बॅटरी मंद होत गेली. रात्रीचे साडेअकरा वाजले होते. राहिली ती पेन्सिल सेलवरची छोटी बॅटरी; पण तिने आमचे प्राण वाचवले होते. दमलेल्यांना धीर देण्यासाठी काही वेळा कमी वाजल्याचे सांगत होतो, तर राहिलेले अंतर फारच कमी सांगत होतो. दरीतील पाण्याचा आवाज त्या भयाण अंधारात मोठा वाटत होता. त्यामुळे डोंगर उतरलोच, असा भास होई.

चालता-चालता गुफेत पाहिलेल्या कबुतरांची चर्चा. ती कबुतराची जोडी वर्षानुवर्षे गुहेत कायम राहते. त्यांचे दर्शन शुभ म्हणतात. काही म्हणतात ते सिद्ध पुरुष आहेत, तर काही जण आख्यायिका सांगतात. एकवेळ भगवान सदाशिव संध्याकालीन नृत्यात तल्लीन होते. त्यांचे दोन गण त्या ठिकाणी बसले होते. त्यांनी परस्परांत वादविवाद करताना कबुतरासारखा (कुरुकुरू) आवाज होत होता. त्यामुळे क्रोधाने भगवान सदाशिवाने त्यांना शाप दिला की, अनंत कालपर्यंत तुम्ही दोघेही कबूतर बनून या गुफेत राहा. भक्तजन यात्रेकरू या कबूतरांचे श्रद्धाभावाने दर्शन घेतात व ध्यानमग्न होऊन शिवाचे ध्यान करतात. श्रावण पौर्णिमेनंतर मात्र सात-आठ दिवसांनंतर सोनमर्गच्या बाजूने अमरनाथला यात्रेकरूंनी जाणे धोक्याचे ठरते म्हणून लष्कर तो मार्ग बंद करते.

आम्ही लंगरला पोहोचलो तेब्हा येता-जाता ३८ कि.मी. खडतर चालणे झाले होते. तेही तहानभूक विसरून. आता बाल्टल हे प्रारंभीचे ठिकाण फक्त २ कि. मी. राहिले होते; पण इंच अंतर तोडणे कठीण बनले होते. अक्षरशः पाय ओढत आम्ही निघालो होतो. नि राहिलेल्या बॅटरीचे सेल्सही संपले. आता तारकांच्या प्रकाशात वाटचाल सुरु झाली. डोळेही त्या प्रकाशाला रुळले होते. रात्री अडीच वाजले होते. हातातल्या काठ्यांचे ओङ्केही जड झाले होते. जीवघेण्या रात्रीच्या वाटचालीत ज्या काठीने साथ दिली ती एका दगडाला उभी करून ठेवली नि जड अंतःकरणाने पाय उचलले. रात्रभरची साथ पण ती काहीही एक सजीव मित्र बनली होती. वृक्षाशी नाते जोडण्याची ही नवी अनुभूती!

वाटेत लष्करी जवान पहारा करीत उभा होता. त्याने शेकोटी पेटवली होती. आम्हाला एवढ्या रात्री हिमालयाचे कडे उतरल्याचे पाहून तोही चकित झाला.

त्याच्याकडे पिण्यास पाणी मागताच तो त्वरित बादली घेऊन अंधारात पाण्याच्या प्रवाहाकडे गेला. तेथून पाणी आणले. ते थंडगार होते ती बादली शेकोटीजवळ ठेवली. एकच खुर्ची होती. ती बसायला दिली. एक मोठा लाकडी अोंडका आणून शेकोटीत टाकला. आम्हाला पाणी पिऊन व थोडे हातपाय शेकल्याने केवढा जोर वाढला. तो जवान सांगत होता, ‘भाईसाब, आप सभी जिंदा वापीस आए ये भगवान की कृपा, हमने तो इतने राह वापीस आये किसी को देखा नही!’ त्याची भावविवशता हृदयापर्यंत पोहोचणारी होती. आम्ही उठताना म्हटले, ‘फौजीभाई हमने आपको तकलीफ दी!’ तो चटकन म्हणाला, ‘ना साब, आपको तो बहुत उठाने पडी, आप लोग हमे कैसे तकलीफ देंगे.’ आणि प्रेमाने तो पुन्हा आम्हाला पायवाटेवर घेऊन आला.

फौजीभाईची ही सहदयता प्रत्येक यात्रेकरू अनुभवतो. जणू हे जवान छातीचे कोट करून सीमा लढवतात. रात्रंदिन बर्फात राहतात. यात्रेकरूंसाठी रस्ता पुन्हा बांधतात त्यांच्याविषयी कृतज्ञताभाव आपोआपच हृदयात उमटतो.

आम्ही शेवटी टँक्सीजवळ पोहोचलो. ड्रायब्हरना उठवले तर हृदयशून्यतेचा विलक्षण अनुभव! त्याने आम्हा सांच्यांना थकलेले पाहिले. तो जादा पैशाची मागणी करू लागला. नाही तर पडा ह्या थंडीत! नाईलाजाने आम्हाला त्यांच्या अटी मान्य कराव्या लागल्या.

टँक्सीत आम्ही आमचे पाय हातानेच उचलून ठेवल्याप्रमाणे ठेवत बसलो. टँक्सी सुरु झाली. काही किलोमीटर अंतर गेल्यावर लष्कराचे चेकपोस्ट लागले. दोन्ही बाजूला अनेक ट्रक्स उभे होते. लष्कराचेही ट्रक्स उभे होते. लडाखकडेही रस्ता जातो. त्यामुळे संरक्षण व्यवस्थेसाठी सकाळपर्यंत वाहने सोडली जात नाहीत. आम्ही चेकपोस्टमध्ये गेलो. तेथल्या प्रमुख लष्करी अधिकाऱ्याला आम्हाला अमरनाथहून परतण्यास वेळ झाल्याचे सांगितले. त्यांनी मोठ्या सहानुभूतीने चौकशी करून त्वरित आमच्या दोन गाड्या सोडण्याचा आदेश दिला. आम्ही त्यांचे आभार मानून निघालो.

वाटेत सोनमर्ग लागले. जाताना तेथे दुकानातून दोघांनी बूट भाड्याने घेतले होते, ते परत करायचे होते. तेव्हा रात्री त्यांना उठवले, बूट परत केले. भाडे पाच रु. इतके नाममात्र असते. त्या निमित्ताने शेजारचा हॉटेलवालाही जागा झाला. गेल्या चोवीस तासांत कोणालाही चहा मिळाला नव्हता. त्याला चहा करायला लावला. दोन दोन ग्लास गरम-गरम चहा घेतला. पैशाची जादा मागणी करणारा टँक्सीवालाही चहा पिताना रंगात आला. तो सांगत होता, यावर्षी मी श्रीनगरहून १६ वेळा टँक्सीच्या फेन्या केल्या; पण तुमच्यासारखे रात्री उतरणारे अजब यात्रेकरू पाहिले नाहीत. या वेळी हजारो यात्रेकरू होते. शंभरावर यात्रेकरूंचा शेवटपर्यंत पत्ताच लागला नाही. ते

खोल दरीत चिरनिद्रा घेत असणार.

अमरनाथ गुफेत भगवान शंकरांनी आत्मज्ञान प्राप्ती व मृत्यूवर विजय प्राप्त केला. निसर्ग चमत्कार होता व गुफेत सुमारे नऊ ते दहा फूट उंच बर्फाचे शिवलिंग तयार होते. पंधरा दिवसांतच अमावस्येपर्यंत ते लुम होऊन जाते. त्या वेळी साकारलेले बाबा अमरनाथ निराकार बनतात.

एका मुसलमान धनगराला मेंद्या चारताना ही गुंफा व तेथील शिवलिंगाचे दर्शन घडले. त्यामुळे त्या मुसलमान धनगराच्या वंशजांना आजही यात्रेत मान असतो. त्याचे वंशज पहेलगामात राहतात. प्राचीन काळी ते मध्य प्रदेशातल्या होशंगाबाद जिल्ह्यातील एका गावी राहत. तेथून चांदीची छडी घेऊन ते यात्रेला प्रारंभ करीत; पण हे अंतर फार लांब होत असल्याने यात्रेकरूना त्रास होई. हे पाहून शिखांचे पाचवे गुरु अर्जुनदेव यांनी अमृतसरमध्ये छडी महंताला काही जमीन दान केली. अनेक वर्षे यात्रा येथून सुरु होई. या शतकाच्या आरंभापासून मात्र ती श्रीनगरहून सुरु होते. आजही ती श्रीनगरहून निघते.

ग्रंथ प्रकाशन

श्री दत्ताबाळांच्या हयातीत प्रणव त्रैमासिकाचे २५/३० अंक आधुनिक मानवासाठी नवसाधना, प्रार्थना तीन आवृत्त्या, विज्ञान आणि अध्यात्म Messenger of Divine, love and life दोन आवृत्त्या श्री दत्ताबाळ व्यक्ती आणि विचार, तुम्ही आणि संकटे, प्रक्षेपण कसे कराल? स्मरणिका दोन खास अंक, yogi shri Datta Bal, Bleeding Blooms. माझ्या तरुण मित्रांनो श्री दत्ताबाळांच्या हयातीनंतर प्रसिद्ध केले.

आपल्या सर्व लेखांचे संकलित स्वरूपात एक मोठा ग्रंथ प्रसिद्ध व्हावा, अशी दत्ताबाळांची हयातीत खूप इच्छा होती. श्री दत्ताबाळ व्यक्तिदर्शन व दत्ताबाळ विचारदर्शन असे दोन अंक मी प्रसिद्ध केलेलेच होते; पण पुस्तके स्वरूपातील लेख प्रसिद्ध व्हावेत, ही त्यांची इच्छा होती. त्यासाठी आम्ही प्रेस कॉपी तयार केली. ती त्यांनी मॅजेस्टिक प्रकाशनाच्या श्री. केशवराव कोठावळे यांच्याकडे दिली. दुर्दैवाने कोठावळेचे निधन झाले. लेखकही नाही व प्रकाशकही नाही, अशा परिस्थितीत माधवराव कदम व मी यांनी आपणच ग्रंथ प्रकाशित करण्याचा निर्णय घेतला. त्यामुळे आम्ही पुण्याहून मुश्किलीने हस्तलिखित परत आणले. ते प्रसिद्ध करायचे कसे, हा मोठा प्रश्न होता. त्याबद्दल मिशन व व्यक्तिगत कोणीही धाडस करायला तयार नव्हते. त्यामुळे त्यासाठी स्वतःच कर्जाची जबाबदारी घेऊन वर्षाच्या आत साडेचारशे पानांचा श्रीदत्ताबाळ समग्र वाढमय हा पहिला खंड आम्ही प्रकाशित केला. या दरम्यान मुद्रणालय ताराराणीसमोरून शिवाजी स्टेडियम येथे हलविले. यात्राही सुरुच होती.

त्याचवर्षी प्रार्थना ही पुस्तिका, प्रेम प्रक्षेपण हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. ज्या भक्तांसाठी ग्रंथ काढला होता त्यापैकी कोणीही विकत घ्यायला तयार नाही. वृत्तपत्राने मात्र चांगली परीक्षणे लिहिली आणि विक्री व्यवस्थेच्या अभावाने नाईलाजाने पुण्याच्या एका प्रकाशाकडे ती विक्रीसाठी दिली. पुढे सहा महिन्यांनंतर ६० टके कमिशन कापून पैसे आमच्या हाती त्याने ठेवले.

श्री दत्ताबाळांचे शेकडे फोटो मी काढले होते. त्याचे स्वतंत्र दोन अल्बम केले. एक संस्थेच्या इतिहासाचा अल्बम, दुसरा, दत्ताबाळांचा व्यक्तिगत अल्बम. अडीचशे फोटोंचा हा अल्बम या काळात तयार केला. दत्ताबाळ जीवनदर्शनाचे प्रदर्शन करण्याचा प्रयत्न मात्र अपुरा राहिला. काही स्वप्ने पूर्ण झाली, तर काही अपूर्ण राहिली. दत्ताबाळांचे अनेक भक्त लांबून येत. त्यांना जीवनचरित्र थोडक्या वेळात दाखविण्यासाठी एक-दीड तासांची व्हिडीओ कॅसेटही मी तयार केली. अनेकांनी स्वस्त दरात छायाचित्र मिळावे म्हणून तीन हजार ऑफसेटच्या फोटोकॉपी तयार केल्या.

तिसरी शस्त्रक्रिया

३ डिसेंबर जवळ आला. जानेवारी १९८४ ते गेले २ वर्षे होणाऱ्या हार्नियाच्या त्रासावर माझे तिसरे ऑपरेशन झाले. डॉ. विश्वनाथ मगदूम यांनी उत्तम शस्त्रक्रिया केली. या वेळी मी आई-वडिलांना कळवले नव्हते. दोन दिवसांत मी घरी आलो; पण पुढे शस्त्रक्रिया झाल्याचे आई-वडिलांना कळले. तेव्हा त्यांना खूप वाईट वाटले. आपल्या आजाराचा त्रास त्यांना नको म्हणून मी कळविले नाही; पण त्यांच्या दृष्टीने त्यांच्या मनाला वेदना देणारी ही घटना होती. ऑपरेशनमधून सावरल्यावर दत्ताबाळांचे दुसरे एक राहिलेले स्वप्न पूर्ण करण्याचा मी चंग बांधला. त्यांना त्यांचा पुतळा व्हावेसे वाटले, त्यांना एखाद्या ग्रीक शिल्पासारखे शरीर व सौंदर्यही लाभले होते. या माझ्या विचाराला श्री. जयसिंगराव दळवी आर्टिस्ट यांनी निरपेक्ष भावाने साथ दिली. प्लास्टर ऑफ पॅरिसचे मॉडेल तयार झाले; पण त्यावरून ओतकामासाठी इतर शिल्पकार तयार होईनात. त्यामुळे भट्टी आम्हीच तयार करण्याचे ठरविले. तो अनुभव नवीन होता; पण एक नवा सृजनाचा आंनद मिळत होता. नवीन शिकायला मिळत होते. त्यावरून पीसमोल्ड बांधले आणि मेणाचे मॉडेल तयार केले. नागेश टाईप फौंट्रीच्या मागच्या बाजूला भट्टी तयार केली. या मेणाच्या मॉडेलवर काव आणि प्लास्टर पॅरिसचा लेप दिला. आतील बाजूने मेण वितळण्यासाठी काही मार्ग ठेवले. या सान्या मॉडेलला लालभडक होईपर्यंत रात्रभर तापविले. मेण पुरे वितळल्यावर मुशीमध्ये गनमेटलचा आँरेंज कलरच (पिवळसर सोनरी) रस ओतला. दुसऱ्या दिवशी सकाळी साचा फोडला. तेव्हा मेटल कमी पडल्यामुळे डोकीचा भाग किंडका निघाला. त्यामुळे पुन्हा

सारा प्रपंच दुसऱ्या उमेदीने त्याच वेळी केला. पुन्हा मेणाचा मॉडेल आणि सारी भट्टी शेखर व प्रवीण चब्हाण यांचे सहाय्य लाभले.

नैरोबी जागतिक धर्मपरिषद

जुलै महिना उजाडला. इकडे केनियाची राजधानी नैरोबी येथे जागतिक धर्मपरिषद भरणार असल्याचे मला समजले. मी त्याच्या सेक्रेटरी जनरलला लिहिले. जाण्या-येण्याचा खर्च मी करावा व भोजन निवासाचा परिषद करेल, असे उत्तर आले.

त्याच्या प्राथमिक चौकशीसाठी मी मुंबईला गेलो. एके ठिकाणी डॉ. मगदूम व मी उतरलो होतो. तेथे आमच्याच वयाचा सुरेंद्र केडिआ नावाचा तरुण आला. त्याच्याशी आमची विविध विषयांवर चर्चा झाली. मुंबईला येण्याचे त्याने प्रयोजन विचारले. मी परिषदेबद्दल बोललो. त्याने जाताना आपले कार्ड दिले. दुसऱ्या दिवशी येऊन भेटण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे आम्ही गेलो, तर मुंबईच्या श्रीमंत वसाहतीत त्याचे ऑफिस होते. त्या इमारतीचा पुरा मजला त्याच्या कार्यालयाने व्यापला होता. त्याच्या केबिनमध्ये आम्ही थांबलो. थोडक्या वेळाने तो आला. त्याने फोन करून एका प्रवासी कंपनीच्या मैनेजरला बोलविले. त्यांना माझ्या प्रवासाची सारी कल्पना दिली. माझ्याकडून तो लगेच पैसेही घ्यायला तयार नव्हता; पण मी पैसे आणले होते. ते देऊन टाकले. पिवळ्या तापाचे इंजेक्शन घेणे आवश्यक असते. आफ्रिकेत जाण्यापूर्वी ते घ्यावेच लागते. नौदलाच्या कार्यालयात आठवड्यातून दोन दिवस ते मिळत असे. ते मी घेतले व कोल्हापूरला परतलो. परिषदेत वाचण्यासाठी एक पेपर तयार केला. मला त्या दिवशी स्वामी विवेकानंदांच्या शिकागे धर्मपरिषदेतील भाषणाचा संदर्भ हवा होता. तोपर्यंत शांतिकुमार नावाचा एक तरुण माझ्याकडे आला. त्याने ते पुस्तक देण्याचे कबूल केले. होता होता ऑगस्ट महिना उजाडला. प्रयाणाचा दिवस जवळ आला. माझ्या हाती व्हिसा, तिकीट, पासपोर्ट, डॉलर्स काहीच आले नव्हते. दोन दिवस अगोदर आम्ही मुंबईला पोहोचलो. डॉ. मगदूम, बेळगावचे प्रभाकर पाटील पोहोचवायला आले होते. येताना ट्रैनमध्ये एक स्वप्न पडले. एक माकड व गरुड यांची झुंज लागली होती. गरुडाच्या चोचीतून विद्युल्तेसारखा काही तरी बाहेर पडले आणि ते माकड बघता बघता नामशेष झाले. या स्वप्नाचा अर्थच कळला नाही. दुसऱ्या दिवशी मध्यरात्रीनंतर विमानतळावर पोहोचायचे होते. रात्रीचे दहा-साडेदहा वाजले होते; पण अद्याप केडिआ आले नव्हते. आता काय करायचे? असा विचार करीत असतानाच ते स्वतः आले आणि प्रवासाला आवश्यक ते सर्व माझ्याकडे सुपूर्द केले. त्यात माझे दोन-हजार रुपये वाचले.

स्वप्नाची प्रचिती

त्या दिवशी रात्री आम्ही उतरलो होतो तेथे एका खोलीत १५-२० माणसे

झोपली होती. पहाटे उठून आम्ही मुंबई विमानतळावर आलो. देशांतर्गत अनेक वेळा प्रवास केला असला तरी परदेशात मी गेलो नव्हतो. सर्व तपासणी होऊन प्रस्थान कक्षेत येऊन बसलो. तेव्हा शेजारी एक वृद्ध गृहस्थ बसले. थोडावेळ आम्ही बोललो. पहाटे विमानात बसलो. बाहेर पाहतो तो दुसरे एक विमान शेजारी उभे होते. त्याच्या पंखावर गरुडाचे भव्य चित्र दिसत होते. दिवसभरच्या दगदगीमुळे विमानात बसल्या बसल्या मला झोप आली. एडन, आदिसबाबा, इथिओपिया या मार्गे सायंकाळी ४ वाजता नैरोबीत पोहोचलो.

नऊ हजार फुटांवरील या राजधानीच्या ठिकाणी हवा थंडच असते. याच परिषदेला येणारे विमानात काही सहप्रवासी भेटले. धर्म आणि शांतता परिषदेला आल्यामुळे कस्टमने फार कडक तपासणी केली नाही. शहरात येत असतानाच जाहिरातीच्या एका बोर्डवर पुन्हा एक गरुडाचे प्रचंड चित्र होते. परिषदेच्या ठिकाणी आम्ही पोचलो. डॉ. होमर जॅक, डॉ. जॉन टेलर या माजी व आजी धर्मपरिषद अध्यक्षांनी सान्यांचे स्वागत केले.

बिशप डिसमंड टू टू शी चर्चा

नैरोबीच्या जागतिक धर्म आणि शांतता परिषदेत पाचशे प्रतिनिर्धीमध्ये एक वयस्क निग्रो प्रतिनिधी अत्यंत आक्रमक पद्धतीने दक्षिण आफ्रिकेतल्या शोषितांचा प्रश्न मांडत होता. थोड्या स्थूल शरीराचा हा प्रतिनिधी तपकिरी रंगाच्या सूटमध्ये होता. ते सांगत होते. सर्व धर्मियांनी दक्षिण आफ्रिकेतल्या निष्पाप लोकांच्या शोषणांविरुद्ध, अन्यायाविरुद्ध सातत्याने आवाज उठविण्याची गरज आहे. जर धर्म बांधवांना धर्माचा संदेश सांगायचा असेल, तर त्यांनी जेथे जेथे गोरगरिबांवर अत्याचार होत आहे तेथे तेथे सामुदायिक आवाज उठवायला हवा. जर धार्मिक लोकांनी धर्म आणि राजकारण यांची सांगड घातली तर तो गुन्हा मानला जावा.

हे प्रभावी भाषण सुरु असताना माझ्या शेजारी दक्षिण आफ्रिकेतले ॲड. नरेंद्र पंड्या हे हिंदू प्रतिनिधी बसले होते. त्यांना मी विचारले, हा कोण वक्ता, त्यावर ते हसून म्हणाले, ‘हा तर आमचा हिरो’. मी म्हटले, नरेंद्र गंभीर भाषण चालले आहे नि तू तर विनोद करायला लागलास. त्यावर नरेंद्र म्हणाला, ‘तुला माहीत नाही? कमाल आहे, हे बिशप डिसमंड टू टू, दक्षिण आफ्रिकेतल्या कौन्सिल ऑफ चर्चिसचे जनरल सेक्रेटरी.’

याच बिशप टू टू ना (वय ५३) १९८४ सालचे शांततेचे नोबेल पारितोषिक मिळाल्याचे वाचून नैरोबीला त्यांच्याशी झालेल्या मुलाखतीचे स्मरण झाले. बिशप टू टू हायस्कूल शिक्षक होते. १९६० मध्ये त्यांना अंगलीकन चर्चाचे धर्मोपदेशकपद देण्यात आले. १९७८ मध्ये ते दक्षिण आफ्रिकेत चर्चेसचे पहिले निग्रो सेक्रेटरी जनरल

बनले. दक्षिण आफ्रिकेतून महात्मा गांधींची नात सौ. राम गोबीन या जागतिक परिषदेला येण्यास निघाल्या होत्या; पण त्यांना दक्षिण आफ्रिका सरकारने परवानगी नाकारली. या परिषदेला तेथून आलेल्या इतर प्रतिनिर्धींशी चाललेला लढा किती तीव्र आहे व त्या पाश्वर्भूमीवर बिशप टू टू चे कार्य किती मोलाचे आहे, याची मला थोडी कल्पना आली. त्यामुळे दुपारी २ वाजता त्यांनी बोलविलेल्या पत्रकार परिषदेला हजर राहण्याचे मी ठरवले. हरांबी या भव्य दिवाणखान्यात सर्व प्रतिनिर्धींच्या भोजनाची व्यवस्था केली होती. प्रतिनिर्धींमध्ये आपापल्या देशात व क्षेत्रात नावाजलेले लोक होते; पण एका रांगेत उभे राहनू शिस्तीचे घडणारे दर्शन विलोभनीय होते.

भारतीय समदुःखी होते

सुदानचे शिक्षणमंत्री, भारताचे मेजर जनरल उब्बान, इंडोनेशियाचे माजी लष्कर प्रमुख, पाकिस्तानचे माजी राजदूत हमदानी आणि त्याच रांगेत उभे राहिलेले बिशप टू टू त्यांच्या हाती जेवणाच्या थाळ्या होत्या. आपण कोणी तरी आहोत व आपली सेवाचाकरी कोणीतरी केली पाहिजे, ही भावना तेथे नव्हती. जेवणानंतर मी बिशप टू टू ना भेटलो. त्यांना विचारले, कोणत्या हॉलमध्ये पत्रकार परिषद बोलावली आहे? ते म्हणाले, अन्यायाविरुद्ध झागडताना, विचार मांडताना कोणतीही जागा चालते त्यासाठी सभागृहच हवे, असे नाही.

आम्ही बाहेरच्या व्हरांड्यात गेलो. तेथे एका साध्या खुर्चीत ते बसले नि बघता बघता अनेक पत्रकार, फोटोग्राफर जमले. काही उभे होते, तर काही चक्क फरशीवर बसले. माझ्याकडे पाहत बिशप टू टू म्हणाले, ‘आमच्यावर कोणत्या प्रकारचे दडपण आहे, आमचे शोषण कसे चालले आहे, हे तुम्हा भारतीयांना नव्याने सांगायला नको, ‘डॉग्जू अंड इंडियन्स नॉट अलाऊड, असेच आमच्या नशिबी आहे,’ ‘तुम्हाला एका झांबियनची गोष्ट सांगितली का?’ असे त्यांनी विचारले, आम्ही नाही म्हणताच ते म्हणाले, ‘ठीक आहे ऐका.’ एक झांबियन (आफ्रिकेतला मध्यभागाचा एक देश) दक्षिण आफ्रिकेतल्या एका व्यक्तिला मोठ्या गर्वने सांगत होता. झांबियात आम्हाला नौदलाचाही एक मंत्री आहे. दक्षिण आफ्रिकन उपहासाने हसत म्हणाले, (But you are a land locked country) तुमच्या देशाला समुद्रकिनाराच नाही. तुम्हाला नौदल नाही. मग नौदल खात्याचा मंत्री कसा असू शकेल? त्यावर झांबियन म्हणाला, ‘तुमच्या दक्षिण आफ्रिकेत न्याय खात्याचा मंत्री आहे ना? मूलभूत हक्क मिळावेत, मानवजातीला न्याय मिळावा, अकारण तुरंगवास, छळ, माणुसकीला काळिमा फासणारे स्वातंत्र्यवीरांचे छळ असे घडू नये म्हणून तर न्याय खाते. तुमच्या देशात न्याय नसताना जर न्याय खात्याचा मंत्री आहे, तर समुद्रकिनारा नसताना आम्हाला नौदलाचा मंत्री का नको? ही गोष्ट सांगून बिशप टू टू खळाळून हसले.

आफ्रिका खंडातला अतिशय निसर्गसौंदर्य लाभलेला व नैसर्गिक संपत्ती विपुल असलेला भाग म्हणजे दक्षिण आफ्रिका. तीस लाख लोकवस्तीच्या या भूमीत पिकणारे धान्य व असणारी खनिज संपत्ती यावर तेथला प्रत्येक माणूस सुखासमाधानाने जगू शकतो; पण त्याचे प्रचंड शोषण सुरु आहे नि वर्णभेदामुळे तो गांजला आहे. कोणत्याही सुशिक्षित मानवाच्या दृष्टीने कातडीच्या रंगावर मानवाचे मूल्यमापन करणे हास्यापद वाटत असले तरी हा प्रकार दक्षिण आफ्रिकेत आजही चालतो.

धर्मातरावर चर्चा सुरु झाली तेव्हा बिशप टू टू एका अमेरिकन गोन्या युवकाला म्हणाले, ‘मी बिशप आहे. मी खिश्चन आहे; पण मी काळा आहे. हे विसरले जात नाही. धर्मने एकता, प्रेम निर्माण व्हायला हवे. आता खरोखरीच स्वर्ग आणि ईश्वरपूजा का कशासाठी? त्यातून येशू ख्रिस्तांनी दिलेला प्रेमाचा संदेश आपण पाळतो का? मग या पाश्वभूमीवर मदर तेरेसा मला अधिक आदरणीय वाटतात. त्या हिंदू-मुस्लिम स्नियांना एकत्र करतात. नि कलकत्याच्या रस्त्यावरच्या मरणोन्मुख बालकांना जवळ करतात, जगवतात. तेथे धर्म, लिंग, रंग हा भेद आड येत नाही. इस्लाम धर्म स्नियांना कमी लेखतो, तर हिंदू अस्पृश्यांना कमी लेखतात. हे भेद देवाच्या राज्यात असू नयेत. ब्रिटिश सत्तेला असहकाराच्या तत्वाने हादरा देणारे महात्मा गांधी मला आदरणीय वाटतात. वर्णभेदावर आधारित राज्यसत्तेलाही असाच धक्का द्यावा लागेल. दक्षिण आफ्रिकेतील मानवाचे शोषण हे नाझीझाम आणि कम्युनिझाम इतकेच घृणास्पद व आसुरी आहे.

शांतता आणि इस्लायल

इस्लायलमध्ये आम्ही दररोज हरघडी शांतता हा शब्द वापरतो. आम्ही एकमेकांचे स्वागत करतो. ते शलाम (Shalom) या शब्दाने. त्याचा अर्थ शांती. हिंदू पद्धतीनुसार तुम्ही कसे आहात, हे विचारायचे असेल, तर तुमची शांती कशी आहे, असे आम्ही विचारतो. शांतीशिवाय बोलणे हे चांगले; पण आमचा धर्मप्रेषित सांगत असे. ‘तुम्ही जेव्हा म्हणता शांती शांती नेमकी तिथे शांती नसते, वेगळ्या भाषेत या जागतिक धर्म परिषदेत केवळ भाषणाने ती येणार नाही. काहीतरी भरीव करायला हवे असे विचार ‘दी ईस्ट फॉर पीस’ या जेरूसलेमच्या संघटनेची एक प्रवर्तिका शेली एलकयाम यांनी चर्चेत मांडली. शेली एलकयाम या स्फार्डीक ज्यू म्हणजे परंपरागत चालत आलेल्या ज्यू धर्माचे पालन करणाऱ्यांपैकी एक आहेत. त्या सांगत होत्या, आम्हाला शांती हवी आहे ती अधिक श्रीमंत बनण्यासाठी नव्हे. युद्धापासून आम्ही दूर राहू शकलो, तर ज्ञान आणि आनंद यासाठी जगातल्या इतरांशी संपर्क साधता येईल. क्षणाक्षणाला आम्ही युद्धाला सामोरे जातो. मग तणाववरहित कसे राहता येईल? नाझी भस्मासूर (त्याचे नावही उच्चारणे अमंगल वाटते) काही वाईट संस्कार मानव जातीवर

ठेवून गेला आहे. वांशिकवाद नि फॅसिझमने पछाडलेले काही लोक ज्यू धर्माचा बुरखा पांघरून अलीकडे वावरतात. हा मोठा धोका इस्लायलला आहे. आमच्या देशातले मोठे आव्हान म्हणजे संशयाचे आदरातिथ्यात रूपांतर करणे. बाहेरचा माणूस हा बाहेरचाच असतो. त्याचे स्वागत दोन प्रकारे करता येते. (Suspect and respect) संशय नि आदर, जुने ज्यू नि नवीन येणारे ज्यू यांच्यातील दरी नाहीशी करता येईल ती शिक्षणामुळेच.

मोझेसने इस्लायलला सारे काही दिले आहे, अशी या तरुण कवयित्रीची श्रद्धा आहे. युद्धतंत्रापासून काव्यापर्यंत सारे काही ईश्वराने मोझेसला सांगितले. (३२, १९, ३०) आता तू हे काव्य लिही नि इस्लायलच्या मुलांना शिकव, त्यांच्यामुखी भरव. कारण काव्यरूपाने मी इस्लायलच्या नव्या पिढीत चिरंतन राहील.

शेली एलकयाम यांच्या स्नियाविषयी मते स्त्री-स्वातंत्र्याचा उदोउदो करणाऱ्या रूचत नाहीत. त्या आपल्या भाषणातून, काव्यातून नेहमी असे सांगतात की, स्नियांना जगात शांती नांदवण्याची महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावयाची आहे. आम्ही स्वतःलाच शिक्षण दिले पाहिजे. निसर्गने दिलेले वैशिष्ट्यपूर्ण गुण हरवून नव्हे. या गुणामुळेच धर्माचा संदेश आपण नव्या पिढीपर्यंत पोहोचवू शकतो. माता म्हणून आध्यात्मिक कार्य करण्यापुरतीच ही कल्पना मर्यादित नाही, तर सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय पातळीवर नवे जग निर्माण करण्याची सृजनाची जबाबदारी स्नियांवर आहे.

‘ईस्ट फॉर पीस’ या त्यांच्या संघटनेविषयी चर्चा सुरु झाल्यावर मी म्हणालो ‘तुम्हाला हे माहीत असेल, की थिओसॉफीच्या मॅडाम ब्लाव्हास्कींची अशी धारणा होती की, (Light comes from the East) प्रकाश हा पूर्वेकडून येतो. आमचा भारत नि भारतीय संस्कृती पूर्वेलाच, आहे, बरे! यावर खळाळून हसत त्या म्हणाल्या, ‘आम्ही या मताशी सहमत आहोत. भारत पूर्वेला नि इस्लायल मध्यपूर्वेला म्हणून तर आमच्या संघटनेची विचारप्रणाली सांगते की, सूर्य उगवतो ती पूर्व नि मावळतो ती पश्चिम! आमची संघटना असेही सांगते, की अरबांनी जो इस्लायल हा भांडणप्रिय देश म्हणून प्रचार केला आहे. तो खोटा आहे. शेली एलकयामशी बोलताना मी ‘एकसोडस व जो जेरूसलेम’ या इस्लालयावरच्या काढंबन्यांचा उल्लेख केला. त्यातले प्रसंग व वर्णने सांगितली. “प्रत्यक्षातला इस्लायल कसा आहे, हे विचारले, तेव्हा त्यांनी फरक सांगितला. प्रत्यक्ष इस्लायलला या, तरच खरा आमचा देश कळेल,” असे त्या म्हणाल्या; पण भारत सरकार इस्लायलशी दोस्ती करत नाही, याची खंत त्यांनी व्यक्त केली.

इस्लायलला शांती हवी आहे. अभिप्रेत आहे, ती उपोषण वा चरख्यातही त्यांना दिसत नाही, ती दिसते कुरक्षेत्रावर ऐन रणधुमाळीत गीता सांगणाऱ्या चक्रघरात.

एका हातात शस्त्र नि दुसऱ्या हातात शास्त्र धरणारे भारतीय तत्त्वज्ञान हे खेरे पाहिले तर इखायलशी खूपच जवळचे आहे. जणू गीतेचा संदेश मोझेसच्या दहा अज्ञात प्रतिध्वनीत झाला आहे.

इथिओपियातला भारतीय

जागतिक धर्म आणि शांतता परिषदेसाठी मी कोल्हापूरहून निघालो. मुंबईत थोडे थांबून सहार विमानतळावर रात्री दोन वाजता पोहचलो. मला पोहोचवायला आलेल्या दोन मित्रांचा मी निरोप घेतला नि मला माणसांनी भरलेले, पण प्रेम, आपुलकीला पारखे झालेले सहारा वाळवंट वाटू लागले; पण थोऱ्याच वेळात एक ओर्सेसिस दिसले. मला एक प्रेमळ आजोबा भेटले, म्हणा ना! विमान प्रवासात मी थकून झोपलेला पाहून त्यांनी स्वतःवरची रजई काढून माझ्या अंगावर घातली. माझी झोप झाली. नि मग आमच्या गप्पा रंगल्या. त्यांच्या नावाचा मी मुद्दाम उल्लेख करीत नाही. त्यांचे वय ६७ वर्षांचे होते. वयाची ४० वर्षे त्यांनी इथिओपियात काढली. तेथे त्यांची अंदाजे एक कोटी रुपयांची मालमत्ता होती. त्यांची फॅक्टरी, घर, मालमत्ता यांचे राष्ट्रीयीकरण झाले. त्यांच्याप्रमाणे अनेक भारतीय उघडे पडले. त्यामुळे त्यांना भारतात परतावे लागले आणि तेही रिकाम्या हाताने नि भग्न मनाने ते मुंबईला आले; पण ना त्यांचे मन रमते, ना शरीर साथ देते. मुंबईची दमट हवा त्यांना मानवत नाही म्हणून गतस्मृतींना उजाळा देण्यासाठी ते पुन्हा कायमचे पारखे झालेले घरटे शोधायला निघाले होते. कदाचित जुने मित्र भेटील नि पुन्हा भूतकाळात रमता येईल!

बोलता बोलता ते म्हणाले, “४२ च्या लढ्यातील मी एक स्वातंत्र्यसैनिक आहे. ढेबरभाईच्याबरोबर तुरुंगवासही भोगला; मात्र आता लढा चालला आहे तो खुर्चीसाठी. बोलता बोलता एन. टी. रामारावांपासून ते बाबासाहेब भोसल्यांपर्यंतच्या व्यक्तींवर बोलणे झाले.

इथिओपियातले आणखी काही लोक भेटले. ते म्हणत होते, आमच्या इथे राजा नि प्रजा सुखाने नांदत होती; पण जगातल्या बड्या शक्तींना ते पाहवत नाही. प्रथम अमेरिका नंतर चीन नि मग रशियाधार्जिणे वातावरण तयार होऊ लागले. आता कम्युनिस्ट विचारसरणीचे लोक राजाला जणू झार समजतात. कामगार वर्ग जसा भारतात, तसाच तिथेही कामगार प्रश्न तिथे आहे. पूर्वी ऑफिस ऑफ दी स्टार अॅनर ऑफ इथिओपिया’ हा पद्यशी, पद्यभूषणासारखा किताब भारतीयांनाही दिला जात असे. इथिओपियातल्या एका भारतीयाने सांगितले की, भारतीयांना ब्रिटिशांनी लुबाडले, तसे भारतीय आपणाला शोषतात अशी भावना येथे आहे तर तेथून परतणाऱ्या एका डॉक्टरला वाटते की ‘खेरे सांगायचे झाले तर आम्ही त्यांना सुसंस्कृत केले. म्हणण्यापेक्षा त्यांना ४२० बनवले. अर्थात इतर अनेकांच्या चर्चेत मला ही

दोन्ही मते अतिशयोक्तीपूर्ण असल्याचे आढळले.

इथिओपियात १९७४ मध्ये राजा हेले सलासी (Haile Sallasse) याला घालवून लष्करी राजवट आली. पुढे मुंगस्तु इलेयरिअम यांच्या Munghestu Halemariam) यांच्या नेतृत्वाखाली प्रारंभी लोक समाधानी होते; पण ते अल्पजीवी ठरले. दोन-तीन वर्षांतच लोकांना जाणवायला लागले की हे असह्य बनत आहे; पण उघड विरोध दर्शविणे शक्य नव्हते. जे विरोधात गेले ते ठार केले जात. त्यात हजारो बळी गेले. त्यामुळे प्रचंड दहशत निर्माण झाली.

इथिओपियात मुस्लिम, खिश्चन मोठ्या प्रमाणात आहेत. ज्यूना ‘फलाशा’ म्हणतात. ते हजारोंच्या संख्येने असून स्वतंत्र वसाही करून राहतात; पण हिंदूंची देवालये नाहीत. टीन इंडस्ट्री, खिळे, पत्राच्या बादल्या, ऑर्किसजन गॅस प्लॅट, प्लास्टिक चपला, होजिअरी असे भारतीयांचे उद्योग आहेत. १९७४ च्या काळात या सांच्या उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण झाले. त्यात बिर्लाच्या टेक्स्टाईल मिलचेही राष्ट्रीयीकरण झाले. भारतीय तज्ज्ञांना स्थानिक लोकांना तंत्रज्ञान द्यायला लावले व नंतर त्यांनाही देश सोडायला लावले. एकंदर दहा मोठ्या उद्योगपतींना इथिओपियातून गाशा गुंडाळावा लागला; पण भारतातील वृत्तपत्रे वा नेते आमच्यावर आकाश कोसळले तरी निष्क्रिय राहिले. अर्थात दुर्दैवाने तेच अपेक्षित होते, अशी या मंडळींची भावना दिसली.

युगांडातून केनियात

युगांडातून केनियात येऊन स्थायिक झालेला पस्तिशीतील एक तरुण रजनीकांत मालदे मला इथिओपियातून केनियाला जाताना भेटला. इदी अमीनच्या राक्षसी अत्याचाराला बळी पडलेल्या भारतीयांपैकी त्यांचे एक कुटुंब! १८८९ मध्ये रजनीकांतचे आजोबा करयन जेठा मालदे आफ्रिकेत आले. त्यांनी टांझानिया, युगांडा, केनिया या देशात व्यवसाय सुरू केला नि अल्पावधीत टेक्स्टाईल, हार्डवेअर यात त्यांना यश मिळाले. १९६२ मध्ये रजनीकांतच्या वडिलांनी युगांडात चित्रपट व्यवसाय सुरू केला. १९७१ पर्यंत सारे सुरक्षित चालले. त्यावर्षी मेजर इदी अमीन युगांडाचा सत्ताधीश झाला. त्याने भारतीयांना ९० दिवसांत देश सोडून जाण्याचा लष्करी आदेश काढला. सांच्या संपत्तीचे राष्ट्रीयीकरण झाले. त्याला भरपाई नाही. त्या वेळी रजनीकांत केवळ वीस वर्षांचा होता. वडिलांना या घटनेचा जबरदस्त धक्का बसला. त्यातच भारतीय तरुणींवर युगांडा लष्कराने बलात्कार सुरू केले. त्या वेळी भारतीय चलनानुसार ४० लाखांच्या संपत्तीवर रजनीकांतला पाणी सोडावे लागेल. आयुष्यात असा अनुभव शत्रूलाही येऊ नये. हे सांगता सांगता रजनीकांतचे डोळे अश्रूंनी भरले. तो सांगत होता, पाश्चिमात्य देशांनी अनेकांना प्रवासाची फ्री तिकिटे

दिली. सहानुभूतीने पाहिले. पाश्चिमात्य वृत्तपत्रांनीही आवाज उठवला; पण भारत सरकारने मात्र हवा तसा प्रतिसाद दिला नाही. युगांडा हे युनोचे सदस्य होते. मग भारतीय राज्यकर्त्यांनी आवाज का उठवला नाही?

रजनीकांत केनियाला आला नि स्थायिक झाला. केनिया सरकारने आमची काळजी घेतली. आम्ही भारतीय त्यांचे कृतज्ञ आहोत, तुम्ही भारतात का जात नाही? या माझ्या प्रश्नावर तो म्हणाला, ‘भारतातल्या व्यवसाच्या नीतीपेक्षा आमची येथली नीती अधिक चांगली आहे. आम्ही हजारो मैल दूर असूनही भारतीयांपासून आम्ही चार पिढ्या दूर आहोत. आम्ही विचारात प्रगती करतो; पण पाश्चात्यांचे अंधानुकरण करत नाही, फॅशनच्या नावाखाली सध्या भारतात पाश्चात्यांचे अनुकरण का करतात, हे रजनीकांतला समजत नाही. तो म्हणतो, ‘आम्ही आधुनिक असलो तरीही आमच्या स्निया सिगरेट ओढत नाहीत की दारू पीत नाहीत.’

‘केन्यात आम्हाला पूर्ण धार्मिक स्वातंत्र्य आहे. येथे जैन मंदिर आहेत. त्याचे दगडही भारतातून आणले जात आहेत. दिवाळीची राष्ट्रीय सुट्टी अध्यक्ष डॅनियल मोर्डीनी जाहीर केली आहे. येथे वैद्यकीय सेवाही उत्कृष्ट मिळते. जपानी, स्वीडीश, ब्रिटिश, इंडियन अशा शाळांही आहेत, असे त्यांनी सांगितले.’

केनियाची भाषा स्वाहिली आहे. विद्यार्थ्यांने जागा बदलली, तर त्या त्या राज्यातील भाषेची सक्ती भारतात केली जाते हे चूक आहे. केंद्र सरकारने हा बदल करावा, असे रजनीकांतचे आग्रही मत आहे.

तो सारा भारत फिरला आहे. त्याच्या मते ‘भारतीयांनी नवे तंत्रज्ञान विकसित करण्यापेक्षा अनुकरणाचीच पद्धत उचलली आहे.’ तो म्हणाला, ‘तोशिबा, जॉन्सन अँड जॉन्सन, सियार, मोटी ही नावे काय दाखवतात? कॉटेसाचे उदाहरण घ्या. ब्रिटिश व्हॉकझॉल जे जगात कधीच प्रसिद्ध नव्हते. ते २५ वर्षांनंतर भारतात चालले तेही नव्या नावाने! अशा रीतीने गेलो तर भारतात दर्जा कधीच सुधारणार नाही.’

आफ्रिकेतल्या काळ्या जादूबद्दल विचारता तो म्हणाला, ‘तुम्ही विश्वास ठेवा अगर ठेवू नका; पण या गोष्टी खच्या आहेत. विशेषत: म्हातारे लोक यात तज्ज्ञ आहेत. त्यांना कजीबावीच डॉक्टर म्हणतात. अनेक रानटी टोळ्यांना आयुर्वेद, होमिओपथीचेही सखोल ज्ञान आहे.

रजनीकांत चर्चेच्या शेवटी म्हणाला, झाले हे ठीकच. विसाव्या वर्षी मला नियतीचा तडाखा, ही काय चीज आहे, हे कळले; पण माझी पत्नी बिंदू हिचा मला आधार नसता तर आयुष्यात फिनिक्स पक्ष्याप्रमाणे राखेतून पुन्हा जिवंत झालो नसतो.

रेड इंडियन्सना धर्म स्वातंत्र्य आहे का?

‘तुम्ही इंडियन, होय ना? हो! मी रेड इंडियन आपण दोघे भाऊ भाऊ; पण तुम्हाला तुमच्या या भावाच्या अडचणींची काही कल्पना नाही. आम्हाला धर्माचे पालन करू देत नाहेत. आमच्या युरेनियम मिळाण्या समृद्ध जमिनी काढून घेतल्या जात आहेत. युरेनियमच्या उत्सर्जनामुळे शेकडो नव्हे, हजारो रेड इंडियन्स मरत आहेत. तुम्हाला कधी आमच्याबद्दल सहानुभूती वाटली काय?’

माझ्यावर झालेल्या या सरबतीमुळे त्या प्रश्नाचे उत्तर देण्यापूर्वी या रेड इंडियनचा प्रश्न समजून घ्यायला हवा ही जाणीव झाली. जगाच्या पाठीवर असे अनेक प्रश्न आहेत, की ज्याबद्दल आपण अज्ञानी आहेत. पुटिना ऊर्फ हॅराल्ड बेलमांट या रेड इंडियनबरोबर काही तास घालवल्यावर थोडीफार कल्पना आली.

पुटिना ही ४५ वर्षे वयाची व्यक्ती आहे. स्थूल देह, दोन वेण्या, डोक्यावर टोपी, अंगात रंगीबेरंगी कपडे, जाकीट, हातात काठी नि दुसऱ्या हातात गरुदाचे पंख घेऊन जागतिक धर्म व शांतता परिषदेत तो सहभागी झाला होता. वायव्य अमेरिकेत सध्या दीड लाख रेड इंडियन्स राहतात. त्यांच्या दोनशे जमाती आहेत. हे लोक नि दक्षिण आफ्रिकन्स हिटलरच्या छळछावण्यांतील लोकांप्रमाणे जीवन जगत आहेत, असे पुटिनाचे मत आहे. त्याच्या जीवनातही एक क्रांतीचा क्षण आला होता. तो सांगत होता, ‘बरोबर दहा वर्षांपूर्वी ७४ च्या वसंत क्रतूत मी बेफाम दारू ढोसली. गेली किंत्येक वर्षे दारूमुळे मी संसार मोडीत निघालो होतो. नोकरीत खूप कष्ट करीत होतो. एके दिवशी बारमध्ये मी एका माणसाला बेदम मारले. तो जवळजवळ मेलाच असता.’ शुद्धीवर आल्यावर त्याची गंभीर स्थिती पाहताच मला वाटले की, आपण जीवनाचा मार्ग बदलला पाहिजे नि दुसऱ्या दिवशी वॉशिंग्टन राज्यातील जंगलात मी निघून गेलो. तेथे आध्यात्मिक लोकांचे शिबिर भरले होते. मी त्यात सामील झालो. त्याच वेळी माझ्या जीवनात क्रांती झाली. मला माझ्या जमातीच्या अनेक गोष्टी समजल्या. आपल्या पूर्वजांनी केलेली भविष्यवाणी, सूचना शिकवण हे आपण पूर्णपणे विसरलो आहेत, ही जाणीव झाली. परंपरागत भारतीय धर्म पृथ्वीला आदरणीय मानतो. वृक्ष, डोंगर, ढग, आकाश हे मानवाचे नातेवार्इक आहेत तेच सत्य आणि शिस्त देऊ शकतात, असे पुटिनाचे विचार आहेत.

त्याच्या खोलीत तो मला घेऊन गेला नि दरवाजा काळजीपर्वक बंद करीत म्हणाला, ‘धर्म परिषदेत खूप शहाणी माणसे आहेत; पण धर्माची रहस्ये तुला समजतात, असे तुझ्याशी बोलण्यातून वाटते म्हणून तुला या गोष्टी दाखवतो. असे म्हणून त्याने आपली बँग खोलली त्यात विविध वस्तू होत्या.

त्यातले (अमेरिकन बाल्ड इगल)’ गरुडाचे पंख त्याने काढले. नि माझ्या दिशेने फिरवत म्हणाला, त्यामुळे कोणतीही वाईट शक्ती जवळ फिरकत नाही. मनातले द्रेषाचे, विश्वासाचे विचार त्वरित निघून जातात व प्रत्येकजण भावनात्मक विचारांच्या मूळमध्ये राहतो. ‘या भावनेचे पुटिना हे गरुड पंख जागतिक धर्म परिषदेच्या विविध धर्मांच्या प्रतिनिधींच्या खांद्यावरून फिरवत असे. परस्परांबद्दलचा पूर्वग्रह दूर झाल्याखेरीज धर्म परिषदेत चांगली चर्चा होऊ शकणार नाही, अशी पुटिनाची भावना होती.

त्यानंतर त्याने गवताची वेणी काढली. ती आपल्या वेणीला जोडत तो म्हणाला, ‘म्हणून आम्ही लांब केस राखतो. हे गवत सुगंधी आहे. ते दररोज जाळले तर दयाळू असे आजोबाचे स्पिरिट सतत मदत करते. हे तुझ्याजवळ ठेव. म्हणून पुटिना ती वस्तू मला देऊ लागला; पण या पवित्र वस्तूना इतरांनी हात लावून चालणार नाही. मला परतीच्या प्रवासात अनेक ठिकाणी जायचे आहे. त्यामुळे या वस्तूचा आदर ठेवता येणे कठीण आहे. म्हणून ही तुझ्याजवळ राहू दे, असे सांगून मी ती घेतली नाही.

पुटिनाकडे एक हुक्काही होता. कोणत्याही महत्त्वाच्या कामासाठी जाण्यापूर्वी तो ओढल्याने यश लाभते, अशी त्यांची भावना आहे. या सान्या वस्तूचे फोटो मात्र तो कोणास घेऊ देत नाही. त्यामुळे त्यातले स्पिरिट जाते व धोका निर्माण होतो, असे रेड इंडियन्सना वाटते.

‘अमेरिकन इंडियन मुब्हमेंट’चा तो क्रियाशील कार्यकर्ता आहे. अमेरिकन भारतीयांना अनेक समस्या भेडसावत आहेत. त्या सोडवण्याचा ही चळवळ प्रयत्न करते. १९७५ मध्ये रेड इंडियन्सना अर्ध्या किलो युरेनियमला ६० सेंट मिळत. तर त्या वेळी त्याचा बाजारभाव ३० अमेरिकन डॉलर इतका होता. युरेनियमच्या उत्सर्जनामुळे पाणीही दूषित झाले आहे. अल्फा रेडिएशनमुळे १९७९ मध्ये ३८ टक्के रेड इंडियन शियांना अपांग मुले झाली. टाकाऊ युरेनियम धूळ १८०० टन इतक्या मोठ्या प्रमाणात दूरवर पसरते. मासेमारीबाबतही अल्पसंख्याक रेड इंडियन्सना सतत छळले जाते. १९७५ जूनमध्ये एफ.बी.आय. या गुप्तचर संस्थेच्या हस्तकांनी दक्षिण डाकोटा भागातल्या अनेक भारतीय निवासस्थानांवर हळ्ळे चढविले. आपली युरेनियम मिळणारी जमीन व धर्म परंपरा जपणारा निसर्ग संस्कार काढून घेत आहे, ही पुटिनाची वेदना आहे. आम्हाला आमच्या परंपरागत धर्म पाळण्याचे स्वातंत्र्य द्या. आमच्या ख्रिश्चन बांधवांना कळू दे की आम्हालाही एक धर्म आहे, असे पुटिना जागतिक व्यासपीठावर सांगत होता.

नेपाळी दृष्टीतून भारत

सान्या धर्मपरिदेश एकाच व्यक्तीच्या डोक्यावर नेपाळी टोपी होती. ती व्यक्ती म्हणजे श्री. देवेंद्र उपाध्याय. भारतातून गेलेल्या आम्हा हिंदू प्रतिनिधींनाही ते हसत-हसत सांगत होते. पाहा तुम्ही हिंदू भारतातून आला; पण लक्षात ठेवा, जगाच्या पाठीवर एकमेव हिंदू राष्ट्र नेपाळ आहे. श्री. उपाध्यायना हिंदू म्हणवून घेण्यात अभिमान वाटतो; पण त्यांचा कुराण, इस्लाम, बौद्ध, ख्रिश्चन वा जैन धर्माचा अभ्यास पाहिला की, ऐकणारा थक्क होऊन जातो. कुराण, बायबलमध्ये संदेश नि त्याचे अर्थ त्यांच्या जिब्हेवर नर्तन करतात, असे वाटे. त्यांनी नेपाळ सरकारची महत्त्वाची पदे सांभाळली; पण त्याची शेखी ते कधीच मिरवित नाहीत. ते हॉलंड, अमेरिका, थायलंड येथे नेपाळचे राजदूत म्हणून होते. युनेस्कोमध्ये प्रतिनिधी होते. उद्योग, व्यापार या खात्याचे ते नेपाळचे सेक्रेटरी होते.

त्यांच्याशी दररोज विविध प्रश्नांवर चर्चा होई. तरुणांवर त्यांची मीमांसा जाणून घेण्यास मी उत्सुक होतो. ७७ मध्ये त्यांना अमेरिकेत याच विषयावर संशोधनासाठी बोलावले होते. श्री. उपाध्याय बोलता बोलता म्हणाले, ‘अहो आजचे तरुणच वैफल्यग्रस्त आहेत. संसारापासून पळून जायचे म्हणून ते साधू बनले आहेत. अर्थात खन्या साधूबद्दल मी बोलत नाही. तरुणांना आलेले वैफल्य हे आतून आलेले वैफल्य आहे.’ भारत, नेपाळ व पाकिस्तानात अनेक पालक मुलगा आपल्या मताप्रमाणे वागत नाही म्हणून रडतात; पण त्याला तेच जबाबदार असतात. बहुतेक पालक आपल्या मुलांना मिशनरी शाळेत पाठवतात. त्या शाळा, संस्था परदेशी नॉर्मनुसार चालतात. त्यामुळे मुलांना तुमची संस्कृती कशी कळणार? वीस वर्षांनंतर तो मुलगा तुमच्या मताप्रमाणे वागत नाही म्हणून कशाला रडता? पंजाबातला शीख-हिंदू, श्रीलंकेतले दंगे, इराण-इराकमध्ये शिया-सुनी, कॅथोलिक-प्रोटेस्टंट यांच्यातील दंगे हे दोन धर्मातील लढे नसून तो दोन वृत्तीतला झगडा आहे, असे त्यांचे मत आहे.

‘अनेक देश तुम्ही फिरलात तुलनात्मकदृष्ट्या भारताची स्थिती कशी आहे व भारताचे भवितव्य कसे असेल?’ असे मी विचारता ते म्हणाले, ‘भारतातले अनेक प्रश्न दारिद्र्यामुळे आहेत. त्यावर मात करायला जपानी लोकांसारखे कष्ट करायल शिकले पाहिजे. अर्थात भारतातले उण्ण हवामान हा फार मोठा अडसर आहे. हे विसरू नका. स्वातंत्र्यानंतर भारत प्रगतिपथावर आहे यात शंका नाही. त्या प्रगतीमुळे भारताची मूलभूत शक्तीची जाणीव होते. ओरिसातील स्टील प्लांट व हिराकुड धरण मी पाहिले आहे. भारताची ही नवी मंदिरे भाकरीही देतील नि शांतीही देतील, अशी मंदिरे भारतात सतत उभारली जात असल्याने भारताचे भवितव्य उज्ज्वल आहे, यात शंका नाही.’

नेपाळप्रमाणे भारत हिंदू राष्ट्र घोषित व्हावे, असे काहींना वाटते. त्याबद्दलची प्रतिक्रिया विचारताना श्री. उपाध्याय महणाले, ‘तशी आवश्यकता नाही, कारण हिंदू धर्माचा ठसा सर्वत्र जाणवतोच.’

शिखांनी भारतीय घटनेचा अपमान केला त्याबाबत ते महणाले, ‘हिंदूविरुद्ध नव्हे, तर ते त्यांच्या धर्मभावनेच्या स्वायत्तेबद्दल काळजी करतात. आम्ही हिंदू नाही असे म्हटल्याशिवाय जगात त्यांचे अस्तित्व जाणवणार नाही, असे शिखांना वाटते. वास्तविक ग्रंथसाहेबात हिंदू संतांचीच वर्चने आहेत.’

‘सुवर्णमंदिरातील लष्करी कारवाईचे समर्थन करता का?’ असे विचारता ते महणाले, ‘मंदिर, मशीद वा चर्च हे युद्धक्षेत्र बनता कामा नये. ती देवाची जागा, श्रद्धेचे ते प्रतीक असते. हिंसेसाठी त्याचा वापर करणे निंद्य आहे. तो वापर झाल्यावर इंदिरा गांधींनी लष्करी कारवाई केली. हे योग्य केले; मात्र मंदिरात इतके दिवस हत्यारे जाऊ दिली हेच मोठे हिंसक कृत्य घडले.

जागतिक धर्मपरिषदेच्या शेवटच्या दिवशी सकाळी खुले अधिवेशन होते. त्यात परिषदेचा अंतिम मसूदा तयार होणार होता. त्याचे वाचन, सूचना व बदल हे काम राहिले होते. त्यातील एक मुद्द्यावर मी बोललो, एका मसुद्यात असे म्हटले होते की, राधाकृष्णन यांना भारताचे थोर संत म्हटले होते. मी त्यावर मतप्रदर्शन करताना महणालो, ‘डॉ. राधाकृष्णन भारताचे मोठे स्कॉलर व तत्त्वज्ञ होते. ते संत नव्हते. भारतात आम्ही संत व तत्त्वज्ञ यात फरक करतो. माझा हा विचार मान्य करण्यात आला व तशी दुरुस्तीही झाली. माझ्या जवळच बसलेल्या जवाहरलाल विद्यापीठाचे डॉ. विशालसिंग यांनी माझे अभिनंदन केले. तुमचे धाडस कौतुकास्पद आहे, ते महणाले.

मी त्या समारंभ स्थळाच्या पायच्या चढून येत असताना भारतातील एक पंडित अंगावर शाल पांघरून क्रोधाने माझ्याकडे पाहत राहिला होता. तो मला महणाला, तुम्ही हे काही चांगले केले नाही. डॉ. राधाकृष्णन हे संत आहेत, असे त्यानेच सुचविले होते. मी त्यांना विचारले, चैतन्यमहाप्रभूना तुम्ही संत म्हणाल की, पंडित म्हणाल? तो म्हणाला, संत, विद्वत्ता आणि पांडित्यापेक्षा संतत्व हे मोठे आहे, असे मी मानतो. यावर तो नाराज होऊन निघून गेला. तसाच पुढे येत असताना डॉ. भगवानदास या दलित समाजातील वकिलाने माझे अभिनंदन केले. तो म्हणाला, अभिनंदन, तुम्ही सत्य बोलला. असे हे मिश्रफलदायी स्वरूप अनुभवून मी परतलो.

परदेशी जाण्यापूर्वी मी लोकसत्ता, इंडियन एक्सप्रेस या वृत्तपत्रांच्या वार्ताहर, या जबाबदारीतून मुक्त झालो होतो. अं:प्रेणेचा मागोवा घेतला तेव्हा तू दैनिक सुरु कर; पण त्यापूर्वी नवचंडीचे अनुष्ठान करा. माझ्या व्याख्यानाचा खंड दुसरा प्रसिद्ध कर व

तिरुपतीला जाऊन ये, असा संदेश आला. मी मानसिकरित्या या सान्या गोष्टी दोन महिन्यांत करणे शक्य नाही, असे वाटले; पण हे शक्य होईल, असा त्यांचा प्रतिसाद मिळाला. त्यायोगे एक आत्मविश्वासाचे वारे माझ्या मनात संचारले. सकाळी प्रेसवर आलो व श्री. माधवराव कदम काकांना म्हणालो, असा-असा संदेश आहे. पुन्हा पुस्तक छापायला सुरु कर आणि खरोखरच अर्ध्या तासात आम्ही कंपोझिला सुरुवात केली. दरम्यान नवचंडीचे अनुष्ठानही सुरु झाले. डिसेंबरला तिरुपती बालाजीच्या दर्शनास गेलो. तेथे केलेल्या प्रार्थनेला आशीर्वाद लाभला. आणि दैनिकाच्या पहिल्या अंकाच्या पहिल्या पानावर व्यंकटेशाचे श्री बालाजीचे छायाचित्र प्रसिद्ध करण्याचे ठरविले व पुढे त्याप्रमाणे केलेही आणि १५ फेब्रुवारी ८५ ला सासाहिकाचे दैनिकात रूपांतर झाले. ते धाडस आर्थिक, व्यावसायिकरित्या पेलवेल की नाही, अशी शंका होती; पण काम सुरु झाले. ३-४ महिने झाले. त्या वेळेला एक आर्थिक गंडांतर आले. रिझर्व्ह बँकेच्या आदेशानुसार आमचे खाते असलेली बँक गोठविली. त्यामुळे आमची कार्यक्षमता निम्म्यावर आली.

शेगाव महाराज अंक

८५ मध्ये शेगावला आम्ही गेलो. डाक बंगल्यावर उतरलो. कोल्हापूरचे एक गृहस्थ या खोलीत होते. दुपारी प्रदीर्घ रेल्वेप्रवासामुळे झोपले होतो. अचानक खोलीच्या दारातून एक शुभ्र वेशधारी व्यक्ती आली. ती उंच आणि धिप्पाड होती. गळ्यात उपरण्यासारखा रूमाल होता आणि हातात एक कागद ती व्यक्ती दाखवत होती. त्यावर Blessings असा मजकूर होता. खोलीत कोण आलेय म्हणून मी जागा झालो आणि पाहतो तो खोलीत कोणीही नव्हते. हे स्वप्न दृष्टांत आहे, हे मी ओळखले. दुपारी जेवण झाल्यावर संस्थानची गाडी आली. त्यातून संस्थानच्या तंत्रिनिकेतनवर मी गेलो. सगळ्यांचा परिचय करून देण्यात आला. त्या वेळी काही तासांपूर्वीच स्वप्नात पाहिलेली व्यक्ती येथे बसलेली होती. संस्थानचे ते अध्यक्ष श्री. सुखदेव पाटील होते.

थोळ्या वेळानंतर संस्थानची बाग पाहण्यासाठी गेलो. त्या वेळी श्री. पाटील त्यांच्या शेतमळ्यात घेऊन गेले. त्यांनी तेथे आपली ध्यानाची खोली दाखविली. ते एक सुंदर ध्यानमंदिर होते. तल्हरात एक खोलीत श्री. रामकृष्ण परमहंस, स्वामी विवेकानंद व शारदादेवीच्या प्रतिमा होत्या. मंद सुगंध दरवळत होता. आणि समईवरचे रंगीत काचेचे आवरण होते. त्यांचे गुरु रामकृष्ण मिशन ऑर्डरमधील एक संन्यासी होते. त्यांच्यासाठी त्यांनी एक खास कुटीही बनविली होती. श्री. रामकृष्ण परमहंस व विवेकानंदांच्या विचार परंपरेचा वारसा जपण्याचा प्रयत्न करणारा हा उपासक मला काही परका वाटत नव्हता. त्यामुळेच कदाचित स्वप्न दृष्टांतामध्ये मला ते अगोदर दिसले असावेत.

त्यानंतर मी गजानन महाराज संस्थानावर दिवाळी अंक काढला. परत येताना पुणे रेल्वे स्टेशनवर एक गमतीशीर घटना घडली. पुण्यात सकाळी उतरलो आणि संध्याकाळच्या ट्रेनने परतायचे ठरविले. संध्याकाळी स्टेशनवर एका तिकीट कलेक्टरबरोबर बोलता बोलता त्याच्या कोटावर लावलेल्या नावाची पाटी बघता बघता एकदम धुके साठल्यासारखे दिसले. आणि तेथे मला कोल्हापूर ही अक्षरे दिसायला लागली. मी पटकन विचारले, ‘तुम्ही कोल्हापूरचे का? तो हसत म्हणाला, तुम्ही चेष्टा करता काय? मी म्हटले नाही, मला तसे वाटले म्हणून बोललो. तो हसत म्हणाला, तुम्ही म्हणता ते बरोबर आहे. मी कोल्हापूरचा, पण तुम्ही कोण? सिंहवाणीचा संपादक मी सांगितले. त्यावर तो म्हणाला, हो हो, तुमचे वर्तमानपत्र मी गारगोटीत अनेक वेळा वाचले आहे. एवढ्यात मुंबईहून कोल्हापूरला जाणारी गाडी आली. माझ्याकडे प्रथम वर्गाचे तिकीट होते; पण त्यात जागा नसल्यामुळे काय करावे, या अडचणीत होतो. या वेळी तो मदतीला आला. ते धुके होते की, प्राणशक्तीचे आवरण होते. काय हे मला आजही कळत नाही.’

डिसेंबरमध्ये तिरुपती बालाजी दर्शनास जाऊन आलो. आणि १९८६ हे माझ्या जीवनात दुःख, निराशा, त्याचप्रमाणे अननभूत आनंद आणि अंतरंगाचा शोध या दृष्टीने खलबळजनक गेले.

नाना किल्लेकर

१९८६ जानेवारीत बेळगावला गेलो होतो. त्या वेळी नाना किल्लेकरांच्या घरी प्रभाकर पाटील, मी व नाना बसलो असताना नानाचे अल्पायुष्य मला दाखवले गेले. तसे मी लिहूनही ठेवले. यापूर्वीच्या एका स्वप्नानुसार नाना आपला फार दिवसांचा सोबती नाही, याची मला जोणीव होती आणि म्हणून श्री दत्ताबाळांचा दुसरा खंड त्याला अर्पण केला होता. नाना हा अतिशय सहदवी, प्रेमळ व अज्ञातशत्रू होता. तो बालपणापासूनचा हृदयरुण होता. त्याच्यासाठी काही डॉक्टरमित्रांना विचारून मी त्याच्यासमोर प्रस्ताव मांडला. तुझ्या हृदयावर आपण शस्त्रक्रिया करून घेऊ. आर्थिक चिंता तू करू नकोस. आपण काही करून पैसे उभारू म्हणजे तुझे आयुष्य वाढेल. त्याने स्पष्ट नकार दिला. आपल्या एकठ्यासाठी घरच्यांना आर्थिक भार पदू नये, म्हणून त्याने माझा विचार उधळून लावला. मी दुसरा विचार मांडला, ‘मी तुझ्या लेखांचे पुस्तक काढणार.’ नाना एका व्यापान्याचा मुलगा असला तरी अल्पावधीत तो चांगला लेखक बनला होता. पुढे तो कोल्हापूरला आल्यावर माझ्या खोलीत झोपला होता. सायंकाळी पश्चिमेकडचे किरण त्याच्या तोंडावर पडले होते. मी तसाच एक फोटो घेतला आणि जागा झाल्यावर बागेत एक छायाचित्र घेतले. एखादा तरी रंगीत फोटो असावा, ना ना मी म्हटले. नानांचा तो शेवटचा फोटो ठरला. आणि झोपले

असताना फोटोवरून सान्यांनी त्याची चेष्टाही केली, हे राम म्हटल्यासारखा फोटो दिसतोय. नानाबरोबरच्या रात्रीच्या चर्चेत अनेक वेळा आम्ही एकमेकाला म्हणत असू, नाना तू जर आधी गेलास तर मी कितीही दूर असलो तरी मला खूण द्यायची आणि मी जर अगोदर गेलो, तर अशी खूण मी द्यायची आमच्या दोघांत हे ठरले.

मी प्रसिद्ध करणाऱ्या पुस्तकास नाव काय द्यायचे, याची त्यांच्याशी सविस्तर चर्चा केली. दरम्यान माझे काका बाळ देसाई यांचे जीप अपघातात त्यांच्या मांडीचे हाड मोडले. त्यांना दवाखान्यात दाखल केले. याच काळात श्री दत्ताबाळ मिशनच्या कार्यात गती यावी म्हणून भ्रष्टाचार थांबावा म्हणून घेतलेल्या बैठकीचे पर्यवसान माझ्या छळामध्ये सुरु झाले. अशा मनःस्थितीत असतानाच एकदा दवाखान्यात बसलो होतो. पेशंटशी बोलता खोलीत नाना किल्लेकरांचा चेहरा तरंगताना दिसला, असा भास का व्हावा? मलाही कळेना. इतक्यात दवाखान्यातील फोनची रिंग वाजली. नर्स सांगत आली. तुमचा फोन आहे. बेळगावहून? लाईटिंग कॉल आला होता. नाना किल्लेकरांचे हृदयविकाराने निधन झाले. त्याच दिवशी दुपारी अडीच वाजता बेळगावला फोन केला होता आणि गंमत अशी की, त्यांनीही त्याच दिवशी फोन जोडला होता. फोन सहज जोडला होता. काम तर काही नव्हते. फोनवर ते म्हणाले, ‘उद्या या हं. मी म्हटले, मी नक्की येतो.’ रात्री मी बेळगावला पोचलो. नानाने मला दिलेला शब्द पाळला होता. फोनच्या अगोदर त्याने गूढ जगातून आपल्या निर्वाणाचा संदेश मला दिला होता.

गूढ घटना प्रकाशन ग्रंथ

नाना किल्लेकर यांच्या ‘गूढ घटनांच्या संधिप्रकाशात’ या पुस्तकाचे प्रकाशन दोन महिन्यांत करायचे ठरविले. त्या वेळेला घडलेली घटना, माझ्या टेबलावरील काचेखाली नानांचा फोटो होता. भारतातले एक प्रसिद्ध चित्रकार पी. सरदार हे ऑफिसमध्ये आले होते. समारंभाची माहिती कळताच दोन दिवसांत त्यांनी नानांचे छायाचित्रांचे पोर्ट्रेट तयार आँफिसवर आणले. ते करत असताना घडलेली घटना त्यांनी सांगितली. कोणीतरी सारखे मनावर दडपण आणत होते की, चित्रावर ३० टाका. या मुसलमान चित्रकाराने मग कोपन्यात ३० टाकला. त्यांचा मुलगा त्यांना सांगत होता, पोर्ट्रेटचा त्यामुळे बॅलन्स जातो. आणि गंमत अशी की, किल्लेकर प्रणवोपासक होते आणि ही गोष्ट फार थोड्यांना माहीत होती; पण चित्राचा मोबदलाही पी. सरदार यांनी घेतला नाही. २२ एप्रिल ८६ ला कोल्हापूरचे अँडिं. कलेक्टर डॉ. एम. जी. देशपांडे यांच्या हस्ते ग्रंथ प्रकाशन केले ते म्हणाले, ‘जीवनात गूढ घटना सदैव घडत असतात. त्यात गूढता असते म्हणून जीवनात स्वास्थ्य राहते.’

या कार्यक्रमास डॉ. अशोक व्हटकर यांना बोलाविले होते. ते अलीकडे

कैलास-मानसयात्रा पूर्ण करून आले होते. आपणसुद्धा या कठीण यात्रेचे आव्हान स्वीकारावे, असे मला वाटू लागले. याबद्दल मी मित्रांशी बोललो, तेव्हा त्यांनी मला पडलेल्या स्वप्नाची आठवण करून दिली. ते स्वप्न मी डायरीत लिहिले होते. ते बघताच आपणास जाता येईल, असा आत्मविश्वास बळावला. फक्त एकच अडचण वाटत होती, हर्नियाच्या माझ्यावर झालेल्या तीन शस्त्रक्रिया कडक वैद्यकीय तपासणीत अडथळा ठरेल की काय ही भीती होती. मी अर्ज तर पाठवून दिला. या काळात तुळजापूर व पंढरपूरला आम्ही काही मित्र गेलो. दोन्ही ठिकाणी माझी यात्रा होईल, अशी होकारात्मक प्रेरणा मिळाली; पण १५-१६ हजार रुपये हा येणारा खर्च कसा करायचा हा प्रश्न होता. कोल्हापूरला परत आल्यावर टायपिंगचा व्यवसाय करण्यासाठी आणलेले मशीन होते. ते मी विकून टाकले. वास्तविक त्या वेळेला माझी निवड झाल्याची तार सरकारकडून आलेली नव्हती; पण एका अंतस्फूर्त खात्रीवरच मी जाण्याची तयारी सुरु केली. लांब चालण्याचा सराव, ओङ्गे घेऊन जायचा सराव चालू ठेवला आणि एके दिवशी भारत सरकारच्या परराष्ट्र खात्याकडून वैद्यकीय चाचणीसाठी डॉ. राममनोहर दवाखान्यात १५ ऑगस्ट १९८६ ला हजार राहण्याविषयी कळविले. तेथून आपली निवड झाल्यावर यात्रेसाठी सर्व वस्तूंची तयारी कोल्हापुरातून करणे भाग होते व ती तयारी करण्यासाठी मला श्री. जयवंतराव चव्हाण आणि कुटुंबीयांनी खूप मदत केली. गावी आई-वडिलांना सांगताच इतक्या कठीण यात्रेला जाऊ नये, असा आईचा कल होता; पण शेवटी तिची परवानगी मिळाली. त्यांच्याकडून थोडे पैसे मिळाले. डॉ. विश्वनाथ मगदूम यांच्याकडून ५-७ हजार हातउसने घेतले. बँकेतून थोडे कर्ज काढले. २-३ हजार कमी पडत होते. यापूर्वी कैलासला जाऊन आलेले डॉ. अशोक व्हटकर यांनी व अॅड. रामराव शिंदे यांनी प्रेमाने काही साहित्य दिले. निवासराव पोवार, तात्या तेंडुलकर, बाळ देसाई यांनीही अर्थसाद्य केले.

इकडे एक अननुभूत तयारीचा आनंद लुटत असतानाच मिशनमधल्या दोघा-तिघांनी छळाची तीव्रता वाढविली. प्रयाणाचा दिवस आला. सकाळी यात्रेचे सारे ओङ्गे घेतले. ८ वाजता रेल्वे होती. माझ्याबरोबर माझा धाकटा भाऊ सर्जेराव, महादेव सावंत, शेखर चव्हाण, प्रवीण चव्हाण, मिरजेचे कोल्हापूरे हे पोचवायला निघाले. मिशनमधल्या वडिलधान्यांच्या चरणी मस्तक ठेवले आणि समार्थीजवळ गेल्यानंतर नेत्रातून अखंड अश्रुधारा वाहू लागल्या. मानसिकरित्या आनंदी असताना हे का व्हावे हे कळत नव्हते. तो २२ ऑगस्ट १९८६ चा दिवस होता. २ वर्षांपूर्वी देशाचा किनारा मातृभूमी केनियाला जाण्यासाठी सोडला ती तारीख २२ ऑगस्ट व १९८४ होती. पुन्हा आजचा दिवस त्या स्थानाशी कायमची ताटातूट करणारा ठरला. रेल्वेत बसलो असताना कालिंद तहसीलदार व देशपांडे यांनी उत्स्फूर्तपणे काही आर्थिक मदत केली.

ट्रेन सुरु झाली आणि प्रवासात माझ्या भावाने काही पाकिटे माझ्या हाती दिली. त्यात काहींची सदिच्छा व पैसे होते आणि एका पाकिटात मिशनची दारे मला कायमची बंद केल्याचा निर्वाणीचा खलिता देण्यात आला. वाचून एक जबरदस्त मानसिक धक्का; एक विफलता मनाला ग्रासली; पण त्या स्थितीतही योगी मिलारेपाने आधार दिला, असे म्हणावे लागेल. त्यांचे चरित्र मी सान्यांना सांगत होतो. रात्रीच्याबेळी ट्रेनमध्ये दिल्लीला माझी निवड होते का हे पाहायचे होते. त्यामुळे बाकी सारे पुढे जाणार होते व मी दिल्लीत उतरणार होतो म्हणून बाकीच्यांनी पुढील डब्बात जागा मिळवली. ओङ्गे फार होते म्हणून सर्जेराव तेथे एकटेच राहिले.

मध्यरात्री भोपालजवळ एक तिकीट कलेक्टर आम्हाला शोधत आला. त्याने सांगितले, तुमचा भाऊ सर्जेराव गंभीर आजारी आहे. त्वरित चला. त्याला अन्नातून विषबाधा झाली असावी. माझ्याजवळ कैलासयात्रेत लागतील म्हणून औषधे होती, ती घेतली. तात्पुरता मी डॉक्टर बनलो होतो; पण झेलम एक्स्प्रेसचे पुढील स्टेशन येईपर्यंत तास गेला. आम्ही पळतच मागच्या ५-६ डब्बांच्या पलीकडे आलो. सर्जेराव निस्तेज, दुर्बल होऊ पडलेले होते. आम्ही धीराने त्यांच्यावर उपचार चालवले. दिल्ली येईपर्यंत त्यांना आराम वाटला. थोडी झोप लागली. सकाळी स्टेशनवर प्रताप नलावडे मला नेण्यासाठी आले होते. सर्जेराव व इतरांचा वैष्णोदेवीला जाण्याचा निश्चय कायम होता ते सारे जाऊन आले. इकडे माझी कैलास यात्रेची तयारी सुरु झाली.

श्री कैलास-मानसची यात्रा

श्री. राममनोहर लोहिया दवाखान्यात रुग्णांची प्रचंड गर्दी. त्या गर्दीत श्री कैलास मानस यात्रेला जाऊ इच्छिणारे सामील झाले आहेत; पण रुग्ण म्हणून नव्हे. निरोगीत्वाचे प्रमाणपत्र घेण्यासाठी. या पंचवीस-तीस लोकांत २२ वर्षांच्या तरुणापासून ते ८५ वर्षापर्यंतच्या वयोमर्यादितील विविध भाषेचे, व्यवसायाचे, प्रेदेशाचे लोक आहेत. रक्तदाब पाहिला, हृदयालेख काढला. क्ष किरण फोटो काढला. प्रत्येक दालनापुढे आम्हा सान्या जणात पांढरी शुभ्र दाढी, डोक्यावर वाच्याने भुरभुरणे पांढरे केस, अंगात पांढरा पंचा, धोतर नि गळव्यात एक शबनम बँग, हातात काठी अशा वेशातील ८५ वर्षांची ती वयोवृद्ध व्यक्ती सान्यांचे लक्ष वेधून घेत होती. डॉक्टरांचा हात हातात धरून त्यांना खणखणीत आवाजात बोलत होती. श्वासरूपी नारायण या देहात राहिला तर ९० सालापर्यंत मी कैलासला जाणार तो आत्मविश्वास, इच्छाशक्ती मरगळलेल्या तरुणांच्या मनालाही लाजविणारा होता; पण या बोलण्यामागे खोटा अभिनिवेश नव्हता. १९३५ सालापासून ८५ पर्यंत ९ वेळा कैलास-मानस यात्रा केल्याचा सखोल अनुभव होता आणि ८६ सालच्या ७ व्या तुकडीतून कैलास-मानस यात्रा या वृद्ध साधूने पूर्णही करून दाखविली. त्यांचे नाव श्रीराम परमहंस. यावर्षी

त्यांच्या सान्निध्यात एक महिना घालवता आला, त्यांना रात्रंदिन जवळून पाहता आले. मानस सरोवरात आम्हाला राजहंस दिसले नाहीत; पण श्रीनारायणांच्या चिंतन सागरात मस्तपणे पोहणारे श्रीरामबाबा पाहायला मिळाले.

धारचुला ते तवाघाट बसने प्रवास झाला. तवाघाटपासून खरा प्रवास चालू होतो. धोलिंगंगा व कालीनदीच्या संगमापासून कोणी पायी तरी कोणी घोड्यावरून-खेचरावरून चालू लागले. तवाघाटची समुद्रसपाटीपासून उंची १४ मीटर आहे. येथून धानीधर या १९२० मीटर उंचीवरील ठिकाणापर्यंत कठीण चढ आहे. तेथे चहाचे छोटे दुकान आहे. पांगू या गावापासून पुढे सोसाला पोहोचतो. हा १९ कि. मी.चा प्रवास माणसाला पहिल्याच दिवशी पंगू बनवून टाकतो; पण २४३० मीटर उंचीवरील सोसाला तुम्ही पोहोचला की थकवा निघून जातो. गेल्या गेल्या डाक बंगल्यावर तुम्हाला सरबत दिले जाते. थोड्या वेळाने सामानवाहू खेचरांचा तांडा येतो. मग प्रत्येक जण बँगा खोलतो. या बँगा खोलणे बंद करणे या प्रकारात श्रीरामबाबा दुकान खोलणे, बंद करणे म्हणून हा प्रकार संपूर्ण महिनाभर दररोज चालतो.

रात्र होते, एका खोलीत सारे जमतो. मेणबत्तीचा मंद प्रकाश पसरलेला आहे. श्री रामबाबा भजन सुरु करतात. बाहेर पेटलेली गऱ्सबत्ती ते आणायला सांगतात. सारे टाळ्यांच्या गजरात भजन म्हणायला लागतात. सुरुवातीला काही जणांना त्या टाळ कुट्ण्यात रस नसतो. ते बसलेले असतात. आपापसांत कुजबूजतात ते श्रीराम बाबांना आवडत नाही. खोलीबाहेर धुके पसरले आहे. थंडी वाढत आहे. खोलीत राम धून जोरात सुरु आहे. थोड्या वेळाने नारायणाचे संकीर्तन सुरु होते. त्याचा भावार्थ असतो. भक्त नारायण, यात्री नारायण सर्व स्वरूपात नारायणाचे ध्यान करता करता श्रीरामबाबांच्या नेत्रातून अश्रुधारा वाहायला लागतात.

‘कैलासपतीने तुम्हे बुलाया है इसलिए तुम जा रहे हो’ मग श्रीरामबाबा सान्यांना राक्षसतलाव मानसरोवर कसा निर्माण झाला, याच्या पुराणकथा सांगतात. शेवटी श्रीकृष्ण गोविंद हरे मुरारे हे भजन तळीनतेने सारे गातात.

एक निरव शांतता पसरते. चौकीदार येतो. सूप आणतो. स्टेनलेसच्या पेल्यातून गरम गरम मक्याचा सूप प्रत्येकाच्या हातात देतो. उद्याच्या प्रवासाची सकाळी निघण्याची वेळ सांगितली जाते. जेवण तयार असते. सारे बाहेर येतात. एका टेबलावर गऱ्सबत्ती लावलेली असते. प्लेट ठेबलेल्या असतात. गरम फुलके वाफा येणारा भात, डाळ, लोणचे, पापड, वरण सारे घरच्यासारखे.

पहाटे साडेचार ते पाचला बेड टी होतो. स्लिपिंग बँगमध्येच उटून बसत गरम गरम चहा घेतला की, अर्ध्या तासात सारे आटोपून सामानाची बांधाबांध तोपर्यंत बोर्नव्हीटा, पुरीभाजी तयार. काहीवेळा ती तेथेच खाऊन किंवा बरोबर

घेऊन निघायचे.

सोसाहून नारायण आश्रममार्गे सिर्खाला निघालो. फळाफुलांनी डवरलेला सुंदर दीकाठी असणारा हा आश्रम आहे. कैलास-मानस यात्रेहून परतताना श्रीनारायण स्वार्मीनी हा आश्रम स्थापन केला. आज भारतातल्या अनेक आश्रमात चालले तेच तेथे. सत्ता आणि संपत्तीच्या भोवन्यात हा सुंदर आश्रम आज सापडल्याने भकास वाटतो. आज येथे रहायलाही बोटावर मोजण्याइतके लोक आहेत. या परिसरातली फुले अतिशय सुंदर. समोरच्या दरीतून तरंगणारे धुके. आत ग्रंथालयात विवेकानंद-योगानंद यांचे ग्रंथ, महात्मा गांधींच्या अस्थीही तेथे संग्रहित आहेत.

सोसापासून निथलधुरा किंवा तिथलकोट धर्मद्वारापर्यंत चढ आहे. चढावर दगडांचा ढीग त्यावर धर्मभावनेने लावलेले झेंडे व घंटा आहेत. तेथून सिर्खापर्यंत उतार लागतो.

पाचव्या दिवशी सिर्खाहून जिलीकडे वाटचाल सुरु होते. २ कि.मी.चा उतार समुरे या ठिकाणी येतो. तेथून रंगलिंग टॉप किंवा समारिचा धर या १० हजार फूट (३०४८ मीटर) उंचीवर पोहोचतो. घनदाट जंगलातून हा रस्ता जातो. पुन्हा सिंखोला गडापर्यंत खडा उतार. वाटेत घनदाट जंगलात रंगीबेरंगी पानांच्या वेली उंच उंच झाडांना लपेटलेल्या आहेत, तर मधूनमधून पाण्याचे झे खळखळून वाहताना आढळतात. बिंदकोटहून पुढे जिसीचा डाकबंगला एका कड्याच्या टोकावर आहे. तेथून खूप सखोल भागातून कालीनदी वाहत आहे. कालीनदी भारत व नेपाळची सीमारेषा आहे, सारा परिसर हिरवागार आहे.

जिसीला डॉक्टरांच्या तंबूत आजूबाजूच्या वस्तीतील काही स्निया आल्या होत्या. या वेळच्या दरम्यान डॉक्टर असतात, हे त्यांना माहिती असते. त्या स्नियांना औषधे गोळचा डॉक्टरांनी दिल्या. त्या स्नियांनी जाताना कापडात बांधलेली सफरचंदे, भाजीपाला डॉक्टरांच्या पायाजवळ ठेवला व कृतज्ञतेने नमस्कार करून त्या निघून गेल्या. ही कृतज्ञता हे प्रेम शहरात किंती डॉक्टरांना अनुभवास येत असेल कोणास ठाऊक?

सहाव्या दिवशी पहाटे ५ वाजता जिसी ते माल्पा आमचा प्रवास सुरु झाला. प्रारंभी साधारण ३२०० खड्या दगडी पायच्यांचा उतार लागतो. या उताराच्या वाटेत कालीनदीच्या रौद्र प्रवाहाचे दर्शन होते. पहाडातून नदीच्या पात्रात कोसळलेले मोठे दगड आहेत; पण जण या संकटाच्या विशात दगडामध्ये कालीला रोखण्याचे सामर्थ्य नाही, ती त्या संकटांना न जुमानता रोरावत, फेसाळत धावते व त्यात ती दगडी संकटे, अडथळे झिजून भिजून जात आहेत. काही ठिकाणी या प्रचंड शिळावर एखादे झाड ताठ मानेने उभे राहिलेले असते. पाण्याचे तुषार त्याला पुरेसे आहेत. मधून मधून

कालीला भेटायला खळाळते धबधबे येतात. नाजंग नावाचा एक प्रवाह तर १००० फुटांवरून कोसळतो. त्या वेळी इंद्रधनुष्य बरसते नी त्यांचा पाऊस पडावा, असे अद्भुत रस्य दृश्य दिसते. तेथून पुढे बोलापासपर्यंत चढ लागतो व पुन्हा हा खडा उतार जिसी ते माल्पा प्रवास येता जाता दोन्हीवेळा यात्रेकरूना दमवतो. जिसी तवाघाटपासून ३४ कि. मी. अंतरावर २३७८ मीटर समुद्रसपाटीपासून उंचावर आहे. माल्पा येथे पक्का डाक बंगला व पत्राच्या दोन मोठ्या शेड्स बांधल्या आहेत. त्यात चार मोठ्या खोल्या, भरपूर पाणी, बाथरूम, शौचालये यांची सोयही चांगली आहे. सभोवती डेलियाची रंगीबेरंगी फुले नी समोरचा नेपाळच्या डोंगरावर नदीकाठाने कोरलेला रस्ता आहे. त्यावरून पाठीवरून माल वाहून नेणारे नेपाळी लोक मधून-मधून दिसतात. त्यांच्या मोठ्याने बोलण्याचा आवाज क्वचित कानी पडतो, तर पांढऱ्या शुभ्र मेंद्यांची माळच पुढे सरकत त्या निमुळत्या रेषेवरून झाडीमध्ये दिसेनाशी होते.

रात्री प्रार्थनेच्या वेळी श्रीरामबाबा हनुमानावर बोलत होते. हनुमान बानर थे जो नर नही कर सकते वो बानर करता हैं। जिव्हेला जो रामनामाचे कुलूप लावतो. त्याचा जननेंद्रियांवर ताबा राहतो. राम राम राम राम राम अशी अखंड नाम धून लागो. आपल्या प्रवचनात श्रीराम हनुमान यावर बराच वेळ रामबाबा बोलले. त्यादिवशी डोळे मिटून मी ध्यानाला बसलो तर प्रचंड हनुमान समोर उभा असलेले दृश्य दिसू लागले.

सान्यांची रात्रीची जेवणे झाल्यावर मी आणि अहमदाबादचे नरेंद्र पटेल बाहेर दगडावर बराच वेळ बसलो होते. दरीतून चंद्रकोर क्षितीज दिसत होते. काली नदीच्या पाण्याचा आवाज तीव्रतेने जाणवत होता. नि लुकलुकणारे सारे तारकांगणच जवळ आल्यासारखे भासत होते. सारे आसमान स्वच्छ नुकतेच न्हाल्यासारखे मन प्रसन्न होते. ती रात्र आजही विसरता येत नाही. ती रात्र मला आणखी एका कारणाने स्मरणात राहिली. हा व्यक्तिगत खाजगी अनुभव आहे; पण त्याची वस्तुनिष्ठता मला नाकारता येत नाही. रात्री मी झोपलो. ते श्री दत्ताबाळ मला स्पष्टपणे आकाशात जवळजवळ येताना दिसतात. त्यांच्या चेहऱ्यावर प्रसन्न हास्य आहे.

माल्पा ते बुद्धी हा ८ कि.मी.चा रस्ता जनावरांसाठी वेगळा व पायी प्रवाशांसाठी वेगळा आहे. घोड्यावरून जे जातात त्यांनी वरून जाणे इष्ट. चढउतार आहे; पण पायी जाणान्यांना निसर्ग सौंदर्याची लयलूट आढळते. काली नदीच्या काठाकाठाने दाट झाडीतून हा रस्ता जातो. काली नदीची रौद्र साथ बरोबर असते. या पायी प्रवासाचा मुळीच त्रास वाटत नाही; मात्र निसर्ग पाहताना पायाकडे सदैव लक्ष हवे. त्यात बेफिकीरी चालत नाही. पहाडातले लोक नेहमी सांगतात की, पाणी आणि पहाडाच्याबाबत जबदरस्ती किंवा आगाऊपणा केला की अंगलट येतो.

आम्ही या मागाने जाण्यापूर्वी काही महिनेच अगोदर त्या भागात बदलून आलेला एक लष्करी अधिकारी चालला होता. त्याच्या बरोबरच्या हमालाने सांगितले की, साहेब आम्ही हा पूल ओलांडतो. त्या पद्धतीने तुम्ही ओलांडू नका. जरा सावधानतेने जा हा पूल म्हणजे दुसरे काही नाही तर झाडाचा गोल बुंधा. त्यावर टाकलेल्या आडव्या फांद्या व काही दगड काही ठिकाणी एका बाजूला फोडलेला कडा व खाली काली नदीचे भयानक पात्र, अशा एका ठिकाणी चालताना या लष्करी अधिकाऱ्याने पहाडातल्या माणसांचा सळ्या मानला नाही व तोडाने शिळ घालत मोठ्या उत्साहाने त्याने उडी मारली नि तोल जाऊन काली नदीच्या पाण्यात पडला. तो आजपर्यंत मिळाला नाही.

बुद्धीच्या लाटेत लमारी म्हणून एके ठिकाणी चहा मिळतो तेथे सारे जण थांबतात. एका हॉटेलमध्ये तर अगदी बन्यापैकी गावातील हॉटेलसारखी बसायची स्वच्छ व्यवस्था, छोटे रंगीबेरंगी गालीचे, खुच्या व बाकावर टाकलेले असतात. मध्ये टेबल एका कोपन्यात फ्लॉवरपॉट अशा छोट्या छोट्या हॉटेलात धाब्यावर गरम चहा, राजमा किंवा बटाट्याची भाजी, पुरी मिळते. काही ठिकाणी बिडी, सिगारेट, काढ्याची पेटी उपलब्ध असते. मात्र विडा कोठेही मिळणार नाही. बुद्धीचा डाकबंगला एका कड्याच्या टोकाला आहे व तेथून सभोवार उंच सुळक्यावर बर्फवृष्टी दिसू लागते. तेथील उंची २७४० मीटर आहे. बुद्धीचा डाकबंगल्यावर फुलेही खूप व राहण्याची सोयही चांगली. जवळच गावही आहे. तेथे आम्ही एक गोल उंच भागावर बसण्याची छान सोय होती. तेथे श्रीगणेश पूजा केली. तो प्रवासाचा सातवा दिवस होता व गणेश चतुर्थी होती. या सान्या प्रवासात सारेच लोक काही धार्मिक यात्रा करण्यासाठी आलेले नव्हते. श्री. अमीन पटेल हे ७१ वर्षांचे सदगृहस्थ. ते एअर कमोडर म्हणून मुदतपूर्व निवृत्त झाले होते. एअर चीफ श्री. लतीफ मेहरा हे त्यांचे सहकारी बॅंगलोरच्या हिंदुस्थान एरॉनोटिक्समध्ये त्यांनी वरच्या जागेवर काम केले होते. जगभर फिरले होते. त्या वेळचे संरक्षणमंत्री कृष्णमेनन यांच्याबरोबरचे संघर्ष, घटना ते मोठ्या गमतीने सांगत. मी त्यांना विचारले, तुम्ही या यात्रेत कसे सामील झालात? तेव्हा ते म्हणाले, ‘सेवानिवृत्ती घेऊन मला २० वर्षे झाली. काही कंपनीत काम केले. आता मी पूर्ण मोकळा आहे. जगातला एक अवघड समजला जाणारा हा कैलास-मानस ट्रैक आहे. तो वयाच्या ७१ व्या वर्षीही आपण पार करायला हवा, असे ठरवून मी या प्रवासाला आलो. परतीच्या प्रवासात १७ कि.मी.चा प्रवास करून आल्यावर अमीन यांना विचारले, ‘चाचा तुम्ही कमाल केलीत. यात्रेकरूंत ७० वर्षांचे पायी चालणारे तुम्हीच; पण कैलास-मानस यात्रेला जास्तीत जास्त किती वर्षापर्यंत जावे, असे तुम्हाला वाटते? ते म्हणाले, ‘५० नंतर जाऊ नये.’

जिसी ते माल्पा प्रवासात बोलखिंड लागते, तर बुद्धी ते गुंजी या १७ कि.मी.च्या प्रवासात चिसालेख खिंड लागते. ती १० हजार फूट उंचावर आहे. येथून चेहेटोयांगा नावचे एक कि.मी. लांबीचे मैदान लागते. या मैदानात फुलांचे ताटवेच्या ताटवे लागतात. छोट्या छोट्या रंगीबेरंगी नयनमनोहर फुलांनी सारा परिसर भरलेला. हे सारे पाहायला निसगणे डोळे दिले तो निसर्ग किंती बुद्धिमान. त्या बुद्धिमत्तेच्या सूपूत्र रचनेलाच डॉ. आईनस्टाईन वैशिक बुद्धिमत्ता म्हणाले नसतील? असा प्रश्न मनात डोकावला.

या मैदानावर पाईन वृक्षांची गर्द झाडी लागते. त्यातून दरीत बसलेले एक गाव दिसते व काली व टिंकर नदीचा संगम दिसतो. गर्बांग खेड्याजवळ चहापानासाठी आम्ही थांबलो, अशा वाटेतल्या गावचे सरपंच काही प्रतिष्ठित लोक, पोस्टमास्तर, शिक्षक, डॉक्टर यात्रेकरूंचे गावच्या वेशीवर प्रेमाने स्वागत करतात. त्यांपैकी एकजण अनेकांना आपल्या घरी चहाला घेऊन गेला. या गावातली काही घरे एकमजली आहेत नि त्या घरांचे दरवाजे व खिडक्यांना कोरीव नक्षीच्या लाकडी चौकटी आहेत. माझा घोडेवाला याच गावचा. त्याचा बाप मुलांची वाट पाहत उभा होता. या गावचा इतिहास व भूगोल अभ्यासनीय आहे. एके काळी हे गाव नेपाळ व भारतमधील मोठी व्यापारपेठ होती. या गावची भरभराट झाली होती; पण १९५६ नंतर १९८६ पर्यंत गेली ३० वर्षे हे गाव अक्षरशः बुडत चालले आहे. १३०० घरे असणाऱ्या बुडणाऱ्या गावात आता ४-५ शे लोक राहतात. बर्फ पदू लागल्यावर तेही धारचुलाला जातात. काही काही भाग शंभर फूट खचला आहे; पण कोठेही घर पडून कोणी मेले नाही. या गावच्या खाली ग्लेशियर आहे, असे तज्ज्ञांचे मत आहे. याच गावात पिथोरगड जिल्ह्यातला सरकारी आयुर्वेदिक दवाखाना आहे. तेथे ए. के. जायसवाल म्हणून डॉक्टर होते. या गावात कोणी गंभीर आजारी पडले तर काय करता? असे विचारातच ते डॉक्टर म्हणाले की, ‘पहाडातील स्वच्छ हवा नि पाणी यामुळे या भागात आजारपणे कमी. त्यातून झाडपाल्याची फार चांगली जाण जुन्या पिढ्यातील पहाडी लोकांना आहे.’ गर्ब्याहून काहली आणि कुटीगा नदीच्या संगमापर्यंत सरळ चढ आहे. या संगमावर नेपलचू व गुंजी खेडी ओलांझून जेव्हा येतो तेथे यात्री निवासस्थान आहे, तर डाव्या बाजूला उंचावर महर्षी व्यासांचे मंदिर आहे. म्हणून हिला व्यासबहॅली असेही म्हणतात. तेथूनच पुढे कालापाणीला जावे लागते. गुंजीला भारत-तिबेट सीमा दलाच्या ताब्यात यात्रेकरू जातात. गुंजीला त्यांच्या डॉक्टरकडून तपासणी होते. काहीवेळा या वैद्यकीय तपासणीत बाद झालेल्यांना परत पाठविले जाते.

येथील बाहेरून दिसणारे शेड आतून चांगल्या लाकडी आवरणाने आच्छादित होते व आधुनिक सोयीने व बर्फातीही उपयुक्त असे बांधले होते. पलीकडच्या खोलीत

एकेकाची तपासणी चालू होती. प्रत्येकाच्या मनात एक धाकधूक होती, जर आपण येथे अनफिट ठरलो तर? त्यातच एकाने गेल्या काही वर्षांतील आलेल्या संकटांची चर्चा सुरु केली. १९८३ साली लिपूखिंडीपलीकडे चीन हदीत घोड्यावरून एक यात्री पडला आणि तेथेच संपला. चीनवाल्यांनी त्याला तेथेच बर्फात गाडले. उत्तर भारतीय सैनिकांनी तो मृतदेह काढून आणला, तर नागपूरचा एक इसम व त्याची प्राध्यापिका बहीण बर्फाच्या वाढळात मृत्युमुखी पडले, तर एका यात्रेकरूला फुफ्फूस फुटून रक्तस्राव झाला. एका यात्रेकरूंच्या तुकडीला लिपूखिंडीत प्रचंड बर्फ वृष्टी झाल्याने कैलासदर्शन न घेताच घरी परतावे लागले. अशा घटनांची चर्चा सुरु होती व अकारण काहींच्या मनावर दडपण वाढत होते. प्रत्यक्ष वैद्यकीय तपासणीत प्रा. दिलीप तलपाडे, मनीष पटेल यांच्याबाबत डॉक्टरांनी दोष काढला. प्रा. तलपाडे यांनी हिमालयात खूप भ्रमंती केली आहे. एव्हरेस्टला बेस कॅंपपर्यंतही ते मोहिमेत सामील होते. तर मनीष पटेल हा अमेरिकेत कॉलेजला जात होता. तेथे कोलरेंडो पर्वत चढला होता. डॉक्टरांनी मोठ्या नाईलाजाने त्यांना परवानगी दिली.

तपासणीच्या शेवटी एक तरुण आला. त्याला तपासल्यावर डॉक्टरांनी विचारले, तुमची काही तब्येतीची तक्रार? यावर तो तरुण पोटावर हात ठेवत प्रामाणिकपणे सांगत झाला. ‘अपचनाचा त्रास होत आहे.’ यावर डॉक्टरांनी काही तासांची आपली गंभीर चर्चा बदलली नि तेही सांच्यांच्या हास्यात सामील झाले. गुंजीहून ८ कि.मी. अंतरावरील कालापानी या मुक्कामाला आपण पोहोचतो. काली नदीचा उगम या ठिकाणी होतो. तेथे आपला एक लष्करी तळ आहे. जवानांनी सुंदर काली मंदिर बांधले आहे व सुरुवातीला ते पाणी बांधीव जलाशयात साठवले आहे. कालापानी साधारण १२ हजार फूट उंचीवर आहे. आम्ही पोहोचलो त्या वेळी आकाशात ढग जमत होते. दरी धुक्याने भरली होती. रात्री १० वाजता पाऊस सुरु झाला. तो पहाटे चारपर्यंत. त्या रात्री आमच्या फाटक्या तंबूत पाणी गळायला लागले. माझी स्लिंपिंग बँगही पाण्याने भिजून गेली. सकाळी ६ वाजता आकाश निरङ्ग वाटत होते; पण पावसाने रस्त्यात थोडा चिखल झालाच. नबीडांग हा शेवटचा मुक्काम. तेथून ८ कि.मी. अंतरावर व १३,७०० फूट उंचीवर आहे. तेथे आम्ही पोहोचलो. या ठिकाणी समोरच औंकार बर्फाच्छादित शिखरावर स्पष्टपणे उमटलेला दिसतो. ते दृश्य आजचे नव्हे शेकडो वर्षांपासून दिसते. त्यात कल्पनाशक्तीचा विलास म्हणावयाला मुळी वावच नाही.

येथूनच उद्या सकाळी प्रवासाच्या ११ व्या दिवशी लिपूखिंड ओलांडावयाची होती व त्याचवेळी ९ वाजता आमच्या अगोदर गेलेली सहावी तुकडी भारतात प्रवेश करणार होती. त्यामुळे पहाटे ४ वाजता सारे निघाले. ८.३० वाजता लिपूखिंडीजवळ

आम्ही पोहोचलो. लिपूलेख पासला तिबेटी चांग लाबोच हेला म्हणतात. हा प्रवास ४ कि.मी. अंतरात ४ हजार फूट चढाचा आहे. चीनमधून सहावी यात्रेकरूंची तुकडी येण्यास थोडा वेळ झाला. त्यामुळे तासभर आम्हाला तेथे थांबावे लागले. त्या थंडीत सर्वत्र बर्फ आणि अंगावरचे कपडे, हातात मोजे, पाठीवर पिशवी, डोळ्यांवर गॅगल, हातात काठी हा अवतारच अवघडल्यासारखा वाटतो. शिवाय डॉक्टरांच्या सल्ल्याप्रमाणे थंडीमध्ये एके ठिकाणी स्थिर न राहता होता. पायाची बोटे हलवा, तोंड हलवा, जेणेकरून शरीराची हालचाल सतत होऊ द्या, असा हितोपदेश होता. त्यानुसार सारे यात्रेकरू विविध हालचाली करीत होते; पण एखाद्या सर्कशीप्रमाणे प्राण्यांच्या त्या कसरती भासत होत्या. सारे परस्परांकडे बघून हसत होते आणि ही मर्कटलीला लांब बसलेले सारे घोडेवाले बघत होते. त्यापैकी काही साध्या वेशात होते, तर बन्याच घोडेवाल्यांच्या पायात साधे कॅनव्हासचे बूट फाटलेले होते.

चीनमधून सहावी तुकडी वर आली नि ४-५ मिनिटे परस्परांची चौकशी आपापल्या परिचित गावच्या लोकांना आमच्या घरी खुशाली कळवा, असे आमच्या बँचमध्ये सांगत होते. भारतीय व चीन अधिकारी यात्रेकरू ताब्यात देतात, नवे घेतात. घोडेवाले सामानाची अदलाबदल करतात. आमचे लगेज चीन घोडेवाले ताब्यात घेतात. आम्ही सारे काही किलोमीटर अंतर पायी चालत निघालो. लिपूपासवर श्वासोच्छ्वासाला अनेकांना कमी-अधिक प्रमाणात त्रास होतो. नमशित या भागापर्यंत चार हजार फुटांचा उतार आहे. येथून तिबेटच्या पुरंग दीरीतून प्रवास सुरु होतो. चीनच्या घोड्यावर सारे बसलो. चीन घोडेवाल्यांत काही चिनी स्थियाही होत्या. भारतीय हद्दीतील घोडेवाला तुमच्याबरोबर कायम असतो; पण येथे प्रकार नाही. काही घोड्यांना लगामही नसतात, तर अनेकांची जीन नीट बांधलेली नसते व बैठकही ठीक नसते. लिपूपासून खाली रस्ता करण्याचा त्रास चीन सरकार घेत नाही. त्यामुळे कैलासपतीवर भरोसा ठेवून चालायचे. आमच्या बँचचे प्रमुख सिरोही सहा फूट उंचीचे. त्यांना दिलेले घोडे बुट्के होते. त्यामुळे रिकेबीचा उपयोग नव्हता व ती लांब करायला चिनी घोडेवाले तयार नव्हते. कळ्याजवळून जाताना त्यांनी खाली सोडलेले लांब पाय दगडावर आपटत. पाठीमागे राहणाऱ्या घोड्याला चिनी केव्हा लाथ मारतात वा काठी मारतात ते घोड्यावर बसलेल्याला कळत नाही. त्यामुळे एकदम तोल जाण्याची शक्यता असते. या चीन बदमाशांना हिंदी-इंग्रजी कळते; पण ते दाखवत नाहीत. यावर्षी त्यांनी काही अंतरावर गेल्यावर ट्रक ठेवला होता. घोड्यावरून उतरताना काही जण रिकेबीत पाय अडकून पडले, त्यात आमचाही समावेश होता; पण काही लागले नाही. काही किलोमीटर अंतरावर आराम बस होती. गेल्या वर्षांच्या यात्रेकरूना ही सोय नव्हती. नबीडांग ते तकलाकोट हा दहा-बारा तासांचा प्रवास

आहे. तकलाकोट हे १३ हजार फूट उंचावर असून बन्यापैकी वस्तीचे गाव आहे. कर्नाली नदी वाहते. याचकाठी डोंगरावर बुध गुंफेचे भग्नावशेष आहेत. तिबेटच्या पश्चिम भागात एके काळचे हे सर्वांत मोठे बुद्ध धर्मियांचे शिक्षण केंद्र, हजारो बौद्ध भिष्ठवू तेथे राहत. भारतीय हिमालयाच्या सौंदर्याच्या पाश्वरभूमीवर तिबेटचे हे पठार ओसाड आहे. तकलाकोटला पूर्वीचा एक लाकडी पूल आहे. त्यावरून पलीकडे गेले की, काही दुकाने आहेत. तेथून जाणारा चढ हा नेपाळी मार्केटमध्ये घेऊन जातो. तेथे तंबूमधील शंभर एक दुकाने आहेत. बराचसा माल भारतातलाच असतो. येथून जवळच सिबलिंग गुंफेचे भग्नावशेष आहेत.

तकलाकोटमध्ये नव्या आधुनिक इमारती उभारल्या जात आहेत. त्यात बँक, पोस्ट व इतर सोयी आहेत. यात्रेकरूंसाठी पुलन गेस्ट हाऊस मंदिरात बंदिस्त कपाऊंडची इमारत आहे. त्यात २० सिंगल व डबल रूम्स आहेत. त्यातील व्यवस्था आरामदायी आहे. यावर्षी चांगल्या बाथरूम्स बांधल्या आहेत. आजपर्यंत तेथे स्नानगृहेच नव्हती. स्नानाची सोय केली आहे म्हणून दुभाषा सांगायला आला, तेव्हा त्यावर कोणाचा विश्वासच बसेना. आमच्या बँचचे नेते, सिरोहीनी मला करा स्नान म्हणजे लिहायला बरे, असे सांशंकतेने सांगितले. मी गेलो तर आश्चर्याचा सुखद धक्का. पाण्याचा शॉवर चालू केला तर गरम पाणी. मनसोक्त स्नान केले. सान्यांना केव्हा सांगेन असे झाले. मी दिसेल त्या यात्रीला सांगत होतो, जा लवकर स्नान करा. आठ दिवस स्नान नसल्याने ती मोठी पर्वणी होती. माझ्या शब्दावर विश्वास ठेवून लवकर गेले, त्यांना चांगले गरम पाणी मिळाले; पण नंतरच्यांना चीन बाथरूमने हिसका दाखविला. अंगाला साबण लावलेल्या अवस्थेतच त्यांना बाहेर ओरडत यावे लागले. शॉवरचे पाणी संपले तर थंड पाणी सुरु झाल्याने थंडीने काही गारदून गेले. नंतर सान्यांना समजले की, सूर्यशक्तीवर पाणी तापले व टाकीत पाणीही कमी होते. एकंदरीत चिनी स्नान व शौचालयाबाबत अत्यंत घाणेरडे जीवन जगतात. आजपर्यंतच्या भारतीय यात्रेकरूंच्या अनेक तक्रारीनंतर चांगली स्नानगृहे झाली. शौचालयात सुधारणा झाल्या; पण आजही तेथील शौचालयेही भारतीयांना शिक्षाच वाटते. राहण्याची सोय मात्र चांगली आहे. हिमालयाचा अवघड प्रवास झाल्यावर मऊ गाद्या, रज्या, स्वच्छ खोल्या यामुळे विश्रांती मिळते. तेथे खोलीत गरम पाण्याचा मोठा थर्मास. एक मग, साखर व चहापती असते. त्याचा जॅस्मीन टी घेत बसायला मजा येते. रात्री जनरेटरमुळे खोल्यांत वीज असते. जेवणाचा हॉलही प्रशस्त आहे. भारतापेक्षा चीनची वेळ तीन तास पुढे असते. त्यामुळे सकाळी चीन वेळेनुसार ब्रेकफास्ट, ३-४ वाजता जेवण व रात्री ९ वाजता रात्रीचे जेवण मिळते. उकडलेल्या भाज्या, सूप, भात, बिनदुधाचा चहा मिळतो. तकलाकोटला आल्यानंतर कस्टमचे

सोपस्कार होतात. तेथे ३५० अमेरिकन डॉलर चीन सरकारला द्यावे लागतात. जवळच्या बँकेत चीनी युवान घ्यावे लागतात. भारतीय ३.६० रुपयाला एक युवान हा दर होता. नेपाळ मार्केटमध्ये डॉलर, युवान, नेपाळी व भारतीय असे सारे चलन असते. युवानचा बाजारी दर ५ रुपये होता.

दोन दिवसांनी बसने कैलास-मानस यात्रेला निघालो. तेथे दोन गट होतात. एक मानस परिक्रमा करतो, तर दुसरा कैलास परिक्रमा. मानस सरोवर परिक्रमेसाठी व्होर या ठिकाणाहून घोड्यावरून तिसऱ्या दिवशी सैदी या ठिकाणी येतात, तर कैलासचा बेस कॅम्प दारचेनला तिसऱ्या दिवशी येतात. मानस परिक्रमा घोड्यावरून, तर कैलास परिक्रमा याकवरून करतात. काही चालतही करतात. दारचेनची उंची १५ हजार फूट आहे व तो कैलासच्या दक्षिणेस आहे. कैलास परिक्रमा करताना पहिला मुक्काम डेराफूक येथे होता. तेथून दोलमा पास १८,६०० फूट सर्वात उंच पार करावा लागतो. दोलमा देवी ही कृपेची देवी मानली जाते. तेथे पताका, चांदीची बिल्व दलपत्रे शिवाला अर्पण करतात. कैलास दरीच्या पूर्व बाजूला दोनशे फूट खोलीवर गौरीकुंड आहे. अनेक वेळा याक जनावराचे मालक तेथून पाणी आणून देण्यात पैशाची जादा मागणी करतात. कैलास परिक्रमेच्या वेळी एका बॅचमध्ये चार मुली होत्या. एका रात्री मुक्कामात मोठा एकच तंबू उपलब्ध होता. त्यात सान्यांना राहणे भाग होते; पण एका आश्रमात राहिलेल्या व रोगट यतिवादी शिस्तीत वाढलेल्या तरुणांना ते नापसंद होते. त्या मरणाच्या थंडीत याकवाले लोक ज्या तंबूत राहत तेथे स्लिपिंग बँग घेऊन तो गेला. रात्री १२-१ वाजता त्या याकवाल्याच्या बिडीचा धूर, चुलीचा धूर व छांग नावाच्या दारूचा उग्र वास यामुळे बिचाच्याला आगीतून उटून फुफाट्यात पडल्यासारखे झाले. पुन्हा तो उठला व तंबूजवळ येऊन बॅचच्या नेत्याला हाक मारू लागला. धुराने मी गुदमरलो आहे. मला आत घ्या. गाढवा तुला तेथे जायला कोणी सांगितले होते, ये आत असे म्हणून त्याला जागा करून दिली. पहाटे ३.३० ते ४ वाजता सान्यांना उटून तयार राहा म्हणून एलओने सांगितले; पण त्या महाभागाला तो अपमान वाटला. पुन्हा तो रात्री स्लिपिंग बँग घेऊन तंबूच्या बाहेर जाऊन बसला. रात्री अंधार, कडाक्याची थंडी त्यात त्याला न्यूमोनिया झाला, तर सारेच अडचणीत येतील म्हणून त्याची समजूत सान्यांनी काढली. अती उंचावर अनेक जणांचा मनाचा तोल जातो. इतर वेळा तो तरुण फार चांगल्या स्वभावाचा होता. मात्र त्याचा रोगट यतिवाद कायमच होता. अशा ह्या रोगट यतिवादी कल्पना उराशी बाळगल्यामुळे व्हिंदू धर्माचे वाटोळे झाले. याच तरुणाबाबत पुढे एक विनोदी घटना घडली. तकलाकोटला परत आल्यावर खोजरनाथ या ठिकाणी नेपाळच्या राजाचे कुलदैवत भगवान श्रीराम लक्ष्मण, सीता मंदिर ते चीनने उद्धवस्त न केलेले एकमेव हिंदू मंदिर. तेथे १०-१२ फूट उंचीच्या

चांदीच्या मूर्ती आहेत; मात्र या मंदिराला जाताना डोंगरातून कठीण रस्ता जातो. तेथे ट्रकने जावे लागते. आम्ही ट्रकच्या हैद्यात होतो. काही उभे, तर काही बसलेले. ट्रक आदळत आपटत निघाला. त्यात काही चीनी तरुणीही होत्या. त्यातल्या एकीचा हात निसटला व ती खाली आपली ती नेमकी ह्या यतिवादी ब्रह्मचार्याच्या मांडीवर. हास्याची एकच लाट पसरली. एकाने ओरडून हिंदीत सांगितले. या हास्याचा फोटो मी घेतला आहे. मी पुस्ती जोडली तो मला द्या, मी पेपरमध्ये छापतो, तर तिसरा यात्रेकरू म्हणाला, तो तुमचा अंक त्याच्या आश्रमाच्या प्रमुखांकडे पाठवू यावर बिचाच्याचा चेहरा पाहण्यासारखा झाला; पण तो या अनपेक्षित चीनी स्पर्शने थोडा सुखावलाही होता खरा. कैलासच्या बेसकॅपला आता नवा डाकबंगला बांधण्याचे काम पूर्ण होत आले आहे. पुढील वर्षी यात्रेकरूना चांगल्या खोल्या मिळतील. या ठिकाणी आमचे दिवस चांगले गेले. जेवणाचे हाल मात्र चांगलेच झाले. दुसऱ्या दिवशी श्रीरामबाबांनी चौकीदार दोरजीला बोलावले व एक अनुभवी वाटाड्या देण्याची विनंती केली. अर्ध्या तासांत गाईड पाठवतो म्हणून दोरजीचा निरोप आला. ह्या दोरजीची जीवनगाथा मी त्याच्याकडून ऐकली. त्याला हिंदी-इंग्रजी चांगले येते. तो तेथे राहतो व यात्रेकरूना याक वगैरे मिळवून देतो. थोडी ठेकेदारी, मीठ, मेंढ्याचा व्यापार भारतीय रुपये, नेपाळ रुपये देणे-घेणे चालते. भारतीय यात्रेकरूला पुन्हा आलेला त्याच्याशी संघात बांधतो आणि इतर यात्रेकरूंची लुबाडणूकही होते. हा दोरजी भारतात अनेक वेळा येतो. तो लहान असताना काही हिंदी शब्द बोलायचा, तर काही संस्कृत. त्यामुळे त्याची आई गोंधळली. तिने त्याला एक प्रसिद्ध लामाकडे नेले. लामाने सांगितले की, हा गेल्या जन्मी हिंदू साधू होता. कैलास यात्रेवेळी त्याने भगवान शंकरांना प्रार्थना केली की, पुढचा जन्म कैलासजवळ व्हावा. तो हा मुलगा आहे. तुम्हाला आता काही स्मरते का? विचारल्यावर दोरजी म्हणाला की, मला आता स्पष्ट आठवत नाही. मात्र आजही भारत मला माझा वाटतो. भारतीयांशी मला बोलावयास आवडते. दोरजी आता ४० वर्षांचा असेल, तो आमच्या बॅचला पोहोचवायला चीनी पोलिसांबोरबर लिपूलेखपास या भारतीय हृदीपर्यंत का आला कोणास ठाऊक; पण त्याने लिपूऱ्हिंड चढताना मला झालेल्या अपघातानंतर एका हाताने धरून वरपर्यंत मदत केली, हे ऋण मला विसरता येत नाहीत.

दोरजीने दिलेल्या वृद्ध जाणकार वाटाड्याला घेऊन मी ‘श्रीरामबाबा’ गांधी असे तिघे जण निघालो. दारचेन कॅपच्या पाठीमागचा खडा डोंगर चढू लागलो. तेथे पायवाटही नव्हती. पावला पावलाला चढताना धाप लागत होती, असे पाच तास चालल्यावर अशा एका शिखरावर आलो की, समोर कैलासपती. स्वच्छ हवा. ढग नाहीतच बर्फवृष्टी नाही, अशा अप्रतिम हवामानात कैलासपतीचे दर्शन झाले.

तेथे आम्ही ध्यानाला बसलो. मी बरोबर छोटी पारधि शिवपिंड, लायटर, बिल्वपत्रे चांदीची बिल्वपत्रे, कापूर, हळदकुंकू एका छोट्या बॉक्समध्ये नेली होती. जवळच्या झुडपाच्या काट्या गोळा करून मी अग्री प्रज्ञलित केला व महामृत्युंजय मंत्राने हवन केले. ते कदाचित शास्त्रशुद्ध नसेलही; पण ज्या श्रद्धेने केले व निसर्गाने हवामानाची जी साथ दिली त्यामुळे अतिशय आनंद झाला. तो दिवस भाद्रपद पौर्णिमेचा होता. समोर शुभ्र बर्फात नाक, डोळ्यांसह शिवप्रतिमा दिसत होती जणू अनादिकालापासून शिव तेथे तप करीत आहेत. असे म्हणतात की, कैलास ही शिवाची तपोभूमी आहे. मांधाता, कपिल, क्रष्णदेव या क्रष्णांनी येथे तपश्चर्या केली. लंकाधिपती रावणांनीही येथे शिवाची भक्ती केली. खुद साक्षात शिवनारायणाचे येथे चिंतन करतात, अशी आख्यायिका आहे. ३१२ कि.मी. क्षेत्रफळाचे मानस सरोवर, कैलास व मांधाता पर्वतामध्ये आहे. मानस सरोवर व त्याहूनही मोठे राक्षसताल यातून पुढे जाणारा रस्ता कैलासला जातो. राक्षसतालमध्ये रावणाने तपश्चर्या केली, असे सांगतात. यावर्षी मानस सरोवराच्या काठी सैदी हा डाकबंगला बांधला आहे. हे स्थानच अतिशय रम्य आहे. मानसकाठी मी तीन रात्री घालविल्या. आम्ही चौघे मानसकाठच्या या डाकबंगल्यावर रात्री नऊ वाजता पोहोचलो. वारे जोरात सुटले होते. बसने १४ लोकांना दारचेनला १० नोव्हेंबरला व रामबाबा, एअरकमांडर निवृत्त अमीन पटेल व गांधी अशा चौघांना सैंदीला सोडले व बस तकलाकोटला निघून गेली. संपर्कसाठी काहीही नाही, वीज नाही. तुमची अंथरूण पांघरुणाची सोय आहे. स्लिपिंग बँग घेऊ नका म्हणून आम्हाला पाठवले; पण प्रत्यक्षात पांघरायला काहीही नव्हते. तेथला चौकीदारही कोणतेही सहकार्य द्यायला तयार नाही. तेथे ८ खोल्या होत्या त्यातल्या २ चौकीदारकडे. त्याने आम्हाला आत एक खोली उघडून दिली. एक एक डिझेलचा वातीचा स्टोब्ह दिला व एका भांड्यात पाणी. रात्री थंडी वाढली होती. आम्ही स्टोब्ह पेटवला व चहा केला. त्यातला एक ग्लास चहा घेऊन चौकीदाराला देण्यासाठी गेलो अर्थात त्यात प्रेमापेक्षा त्याला खूश करण्याचा उद्देश होता. त्याने आपला दरवाजा बंद केला होता. दरवाजा ठोठावल्यावर तो चिडला. त्याचा आम्ही नाद सोडला. आता प्रश्न होता रात्र काढायची कशी?

मी टॉर्च घेऊन बाहेर पडलो. प्रत्येक खोलीची दारे पाहू लागलो. एका खिडकीचे दार हलले ते प्रयत्नाने उघडले. आत टॉर्चचा प्रकाश टाकला तेव्हा चार कॉट दिसल्या. त्यावर गाद्या होत्या. मी अमीनचाचांना बोलावले. ते दरोडेखोरीचे दृश्य पाहून त्यांनी आनंदाने उऱ्याच मारल्या. खोलीत आत खिडकीतून शिरलो व आतून एक एक गादी बाहेर काढली. त्यामुळे आम्ही त्या कडाक्याच्या थंडीत सकाळपर्यंत जिवंत राहिलो. दुसऱ्या दिवशी सकाळी चौकीदार आत आला. पुन्हा प्रत्येक खोलीत

गेला. नि आला तो चार गाद्या उचलून घेऊन गेला व डब्बल कुलूप लावून टाकले. सकाळच्या वेळी चहा पुन्हा केला. सायंकाळचे चार वाजले. थंडी वाढत होती. बर्फ आजूबाजूच्या डोऱ्यावर पडत होता. मी चौकीदाराच्या खोलीत गेलो. तेथे त्याचे छोटे पूजामंदिर होते. समोर एक लामा धर्मचक्र फिरवत पोथी वाचत होता. मी या प्रवासाला निघण्यापूर्वी तिबेटचे थोर लामा मिलारेपांचे चरित्र वाचले होते. मी हात जोडून मिलारेपा हे थोर महात्मा बुद्ध होते. आम्हाला त्यांच्याबद्दल आदर आहे, असे खुणेने व हिंदीत सांगू लागलो. परस्परांची भाषा समजत नव्हती; पण भावना संक्रमित झाली. त्या लामात व त्या चौकीदारात एक परिवर्तन मिलारेपा या शब्दाने केले. तो चौकीदार उठला नि मिलारेपांचा त्याच्या पूजेतला फोटो आणून हातात दिला. मी आदराने त्यांना बंदन केले. यानंतर चौकीदार दोस्त बनला. त्या रात्री मिलारेपाचे जीवनचरित्र मी आमच्या खोलीत सांगत होतो. तेथेही तो चौकीदार येऊन बसला. मग त्याने साच्यांना रज्या दिल्या. माझे हात-पाय दाबणे, चहा करणे, सरोवराकाठी फिरताना तो कॅमेराही आपल्याकडे घेई व सारी मदत करी.

मानस सरोवराचा प्रचंड विस्तार, स्वच्छ पाचूसारखे दिसणारे पाणी कित्येक फुटापर्यंत स्फटिकवत पाण्यातून दिसणारे तळाचे छोटे रंगीबेरंगी दगड, उजव्या बाजूला बर्फाच्छादित मांधला पर्वत, डाव्या बाजूला दूरवर बर्फाचे डोऱ्यार त्यात शुभ्रतेने चमकणारा व सर्वात उंच कैलास. सकाळी सूर्योदयावेळी रंगीबेरंगी आकाश, अवतीभोवतीचे सोनेरी रंगाने चमकणारे बर्फाच्छादित डोऱ्यार, नि रंगीबेरंगी लाटांनी सजलेला मानस सरोवर सारेच दृश्य विलोभनीय. एकदा सकाळी सूर्योदयाच्या वेळी मानसकाठी गेलो. हातात छोटे पारधि शिवलिंग होते. हात सरोवरात बुडवला नि बाहेर काढला, तर हात बधीर झाला, पिवळा पडला होता. बराच वेळ तो दुसऱ्या हातावर घासल्यावर ठीक झाला.

सकाळी १० च्या दरम्यान श्रीरामबाबा, मी, अमीनचाचा सरोवरकाठी छोटे दगड नेण्यासाठी गोळा करू लागलो. एके ठिकाणी मला काहीतरी पाण्यात चमकताना दिसले. तो घड्याळाचा पट्टा होता. तसाच पट्टा ओढला. तर ते घड्याळ होते. ते हलवले तर सुरु झाले. कोणा भारतीय यात्रेकरूचे असेल किंवा तेथे सहलीसाठी येणाऱ्या चीनी वा तिबेटी लष्करी माणसाचे असेल. मला तो ब्रह्मदेवाचा प्रसाद वाटला. दुपारी श्रीरामबाबांनी स्नानाची पद्धत सांगितली. अंगाला सरसाचे तेल लावून तासभर उन्हात बसायचे. मग मानसच्या थंड पाण्यात स्नान केले तरी त्रास होत नाही. आम्ही स्नान केले. त्या स्नानाचा होणारा आनंद खरोखरच अवर्णनीय आहे. एअरकमांडर अमीनचाचा धार्मिक नव्हते; पण स्नानानंतर किती आनंद झाला तो सांगताना ते म्हणाले, मी जगभर फिरलो; पण असा आनंद मला कधी झाला नाही. मांगल्य

नि पावित्राच्या सान्या कल्पना जणू मानसच्या जलात साकारल्या आहेत. मानस सरोवरावर ध्यान करावे, यथेच्छ जलपान करावे स्नान करावे, काठावर खूप भटकावे, असा आमचा कार्यक्रम चालला होता. मानस सरोवराजवळच्या एक टेकडीवर मी व अमीनचाचा जाऊन बसलो. समोर दिसणाऱ्या कैलासपतीवर नजर ठेवून ध्यान करता करता एक अनुभव आला तो वैयक्तिक असल्याने त्याचे वर्णन करणे योग्य ठरणार नाही. चांदण्यारात्री चंद्राचे प्रतिबिंब सरोवरावर पडते ते दृश्य स्वर्गीयच. पुन्हा बस येते. दोन्ही गुपना घेते व तकलाकोटला परतते. एक दिवस विश्रांती, दुसऱ्या दिवशी खोजरनाथच्या श्रीराममंदिराला भेट.

दि. २४ ला भारतात परतण्यासाठी बसने निघालो. बस ट्रक व पुन्हा घोड्यावर या काही घोड्यांना लगाम नसतात तर जीन बांधलेली नसते. त्यामुळे अपघात होतात. याकडे भारतीय विदेश मंत्रालयाने खास लक्ष पुरवावे. दोन वर्षांपूर्वी कोणाचा हात मोडला तर कोणाचा जीव गेला. लिपुखिंड नजरेच्या एका टप्प्यात असतानाच माझ्या घोड्याची जीन सुटली व अवघड वळणावर मी खाली दगडावर कोसळलो. चीनी घोडेवाले जमले व उपहासाने हसत होते. मला तर मरणप्राय वेदना होत होत्या नि कोणी उठवत नव्हते. खाली बर्फ होता. माझ्या पाठीमागे असणाऱ्या भारतीय यात्रेकरूंतले संतोष पटेल त्यांची बहीण मीनाक्षी, नंदिता अमीन यांनी मदत केली. दोरजीच्या मदतीने मी वरपर्यंत आलो. पुन्हा खाली उतरवले. डी.आय.जी. सिरोहींनी माझी रॅकसॅक घेतली. नंतर पीडब्ल्यूडीचा एक कुली व इंडोतिबेटियन बॉर्डर पोलिस मदतीला आला. कमरेजवळचे एक हाड फ्रॅक्चर झाले होते. तशा अवस्थेत जरी सहकारी यात्रेकरू मदत करीत होते तरी आत्मविश्वास व कैलासपतीवरची श्रद्धा या दोन गोष्टीच्या जोरावर मी अशक्य आणि अवघड पहाड चढ-उतार करू शकलो. उत्तर प्रदेश खास पोलिस राजेंद्र, धरमबीर, भीमसिंग, त्रिलोकसिंग यांनी परतीच्या प्रवासात यात्रेकरूना केलेली मदत उल्लेखनीय आहे. असे अपघात गृहीत धरूनच या यात्रेला निघावे; पण असा अपघात झाला असला तरी आजही मला पुन्हा पुन्हा कैलास-मानसच्या दर्शनाची अपार ओढ आहे नि वाटते की प्रत्येक भारतीय स्त्री-पुरुषांनी या ठिकाणी जावे. कोणत्याही भौतिक गोष्टीने मिळणार नाही, अशी अवर्णनीय शांती व आनंद जीवनात एकदा तरी अनुभवावा. तो भूभाग आहे. एक ना एक दिवस चर्चेने नाही, तर युद्धाने तरी तो भारताने चीनच्या ताब्यातून मुक्त करावा.

कैलासहून परतल्यावर प्रतापराव नलावडे यांच्याकडे उतरलो होतो. जाण्यापूर्वी आम्ही दिल्लीची देवता कालकादेवी व भैरवनाथ यांचे दर्शन घेतले होते. जाऊन आल्यावरही त्यांच्या आशीर्वादाने कार्यपूर्ती झाली म्हणून पुन्हा दर्शनाला गेलो होतो. एक यज्ञविधीही केला. घेतलेले फोटो स्लार्डिस दिल्लीतच तयार केल्या.

आणि कोल्हापूरला निघालो. जाताना ४-५ लोक बरोबर होते; पण परत येताना एकटा होतो आणि फ्रॅक्चरमुळे थोडा आजारी होतो. जाताना मन उद्दिश्य होते. येताना कैलासपतीच्या दर्शनामुळे माझ्या जीवनात अंतरंगाच्या खोल खोल भागी एक दैवी स्फोट झाला होता. संस्था आणि निवासाची सोय याला मी पारखा झाला होतो. त्या प्रश्नाचे गांभीर्य कमी झाले होते. किंबहुना झाले ते योग्यच झाले, अशी भावना दृढ होत होती. मिशनच्या यात्रेतील काही मित्र कायमचे दुरावले असले तरी कैलासयात्रेतील नवे मित्र जीवनात होते. जीवनामध्ये जिवाची पर्वा न करता जो संकटाला सामोरे जातो त्यालाच कैलासपती दर्शन देतात आणि त्या दर्शनासाठी सर्वस्वाचा त्यागाही कः पदार्थ वाटतो.

मिशन मला राहण्यासाठी, कार्यासाठी दोन दशके आधार वाटत होता. तेच कदाचित परावर्लंबित्व माझ्या आंतरिक प्रवासातील अडथळा ठरू पाहत होता. तो अत्यंत कठोर; पण कुशल हाताने नियतीने दूर केला आणि त्याच्यावर नारायणावर भार टाकून आतून मी निश्चिंत झालो.

दत्ताबाळांच्या प्रवचनात प्लेटोच्या एका कथेचा संदर्भ यायचा. तळघरातील गुहेत साखळ्यांनी बांधलेले शृंखलाबद्ध कैदी होते. अपघाताने त्यातला एक मुक्त होऊन पृथग्भागावर येतो आणि त्याला जगाचे विलोभनीय दर्शन होते. जीवनाला एक नवे परिमाण प्राप्त होते. या कथेतील सत्यता मी जीवनात आज प्रत्यक्ष अनुभवत होतो. अर्थात अनाधिकाराने मला छळणाऱ्यांबद्दल प्रचंड क्रोध मानसिक पातळीवर मधूनमधून प्रकट होत नव्हता, असे नाही; पण आंतरिक उन्मेषाचा गंगौघ त्या ज्वाला विझवून टाकत.

दिल्लीहून रेल्वेने पुण्यास पोचलो. एस.टी. स्टॅंडवर एकही हमाल नाही, मी तर ओझे उचलू शकत नव्हतो. इतक्यात समोर एक ओळखीची व्यक्ती भेटली. तो कोल्हापूरचा दादा शिंदे होता. मी त्याला हात करत होतो; पण तो मला ओळखत नव्हता. माझी वाढलेली दाढी व सूर्यप्रकाशाने करपलेली त्वचा यामुळे कोणी ओळखणे शक्य नव्हते. जवळ जाऊन त्यांना बोलावले. तेव्हा ओळख पटली, त्यांनी ते ओझे एस. टी.त नेऊन ठेवले. पुन्हा प्रवास सुरु झाला. कोल्हापूरला पोचलो तेव्हा रात्री बारा वाजले होते. अशा अपरात्री कोठे जायचे. सकाळशिवाय गावी जाणारी गाडी नव्हती. मिशनमध्ये कपडे, अंथरूण, सारे तिथे होते. तेथे जायला मन तयार होईना. चब्हाण कुटुंबीयांकडे मी गेलो. त्यांनी मोठ्या प्रेमाने आसरा दिला. दुसऱ्या दिवशी गारगोटीस घरी गेलो. अपघाताची बातमी आई-वडिलांना सांगितलीच नव्हती. वास्तविक मी पडलो त्या वेळीच भारत-तिबेट सीमा पोलिसांनी मिशनमध्ये फोनवर कळविले होते. ८-१५ दिवसांत मी फिरू लागलो आणि वर्षभर गारगोटी-

कोल्हापूर एस.टी. प्रवासात घालविला.

नेहमीप्रमाणे डिसेंबर १९८६ मध्ये आम्ही तिरुपतीला निघालो. तिरुपतीचे दर्शन घेऊन मी, प्रभाकर, महादेव सावंत, मलवाडे रमणाश्रमला गेलो. रमणमहर्षी तिरुवनमलाईला शिवाचे हृदय मानत. रमणाश्रममध्ये दुसऱ्या बाजूचे कृष्णधवल रंगातील छायाचित्र आहे. तेथून आम्ही परतलो. या कालावधीत रामकृष्ण परमहंसाची जन्मशताब्दी होती म्हणून ‘सिंहवाणी’चा रामकृष्ण जन्मशताब्दी अंक काढला. योगायोगाने मद्रासचे बेलूर मठाचे कलकत्याचे रामकृष्ण मिशनचे ज्येष्ठ सन्यासी एका समरंभाला आले होते. त्यांच्या शुभ हस्ते त्या खास अंकाचे प्रकाशन झाले. याच काळात माझ्या नातेवाइकांनी खोली बांधण्यासाठी जागा देऊ केली. त्या ठिकाणी बांधकाम सुरुही केले. इकडे गारगोटीला श्री ललिता एजन्सी या नावे ललिता पंचमीस दुकान सुरु केले.

काही स्वप्ने

१४ मार्च १९८७ ला पहाटे ३-४ च्या दरम्यान स्वप्न पडले. त्या स्वप्नात एक देवतेची मूर्ती दिसते. मी आयुष्यभर जे शोधत होतो, ते दर्शन मला लाभले. मी तेथे ध्यानाला बसतो. त्या वेळी मानस सरोवराचा काही भाग दिसू लागतो. त्या काठावर निळसर पारदर्शक प्रकाशाचा जिवंत गोल, त्याच्या मध्यभागी गुलाबी, भगवा बिंदू तो खूप खूप जिवंत आहे. त्यातून धूसर पांढरा प्रकाश त्या गोलातून बाहेर पसरू लागतो. तो गोल जिवंत आहे. तो बिंदूही जिवंत आहे. मला शब्दातीत माध्यमातून स्वप्नातच कळाले की, प्रकाश स्वरूपातील ते ईश्वराचेच दर्शन आहे. दोनच दिवसांनी पुन्हा एक दर्शन झाले. हिमालयाच्या बर्फाच्छादित शिखरावरून एक अतिशय पारदर्शक गुलाबी कांती असलेली देवता उतरत आहे. ती लयबद्ध आहे. तिच्यामागे दोन बैल, एक गाडी थोड्या अंतरावरून येत आहेत. थोड्याच अंतरावरून शिखरावरून ‘जय बाबा अमरनाथ’ असा जयघोष करीत खाली येत आहेत. थोड्या अंतरावर एक दाढीधारी माणूस ‘जय अमरनाथ’ म्हणून प्राण सोडतो. तिसऱ्या दिवशी एक स्वप्न पडते श्री दत्ताबाळ मला रामनामाची दीक्षा देतात. मी जप म्हणत जाताना एका गुहेतील दोन साधू कौतुकाने पुढे पाहतात. त्यांच्याही पुढे मी जातो. मिशनच्या ओळखीचा जुना एक माणूस भेटतो, तो म्हणतो, हे ढोंग बस्स कर; पण मी आता निंदास्तुतीच्या पलीकडे गेलेला असतो.

गंगोत्री-यमुनोत्री

२-३ दिवसांतच कैलासला यापूर्वी जाऊन आलेले अॅड. रामराव शिंदे माझ्याकडे आले, गंगोत्री-यमुनोत्रीला आम्ही निघालो आहोत तुम्ही येणार काय? मी

त्वरित होकार दिला आणि पुन्हा एकदा यात्रेचे वेध लागले. ज्या दिवशी कोल्हापूरहून निघायचे त्याचादिवशी गारगोटीहून कोल्हापूरला आलो. पाहतो तो, बांधलेल्या खोलीवरील अॅस्बेस्टॉसचे छप्पर वादळी वाच्याने उडून गेले होते. कैलासला गेलो तेव्हा मिशनचा आसरा गेला होता, तर आता बांधलेल्या खोलीवरील छप्पर उडाले होते. हीही वरचीच इच्छा असावी. कदाचित या वास्तुत माझे प्रदीर्घ वास्तव्य होणार नसावे, असे वाटले आणि शांत मनाने यात्रेला निघालो. अॅड. प्रकाश हिलगे व शिंदे कुटुंबीय बरोबर होते. आम्ही हरिद्वारला पोचलो. तेथे एक दिवस थांबून क्रृषिकेशला कुमाऊ विकास निगमच्या कार्यालयात पोहोचलो. तेथे कळले की, उत्तर प्रदेशच्या या प्रवासी महामंडळाकडून जाण्याच्या व्यवस्थेमधल्या गोंधळामुळे आम्हाला खासगी टँक्सीची सोय करावी लागली. डेहराडून-मसुरीमार्गे आम्ही यमुनोत्रीकडे निघालो. पुन्हा हिमालयाचे सान्निध्य लाभले. मन आनंदाने बहरून गेले. यमुनोत्रीला पोचलो. तेव्हा सायंकाळ झाली होती. तेथल्या खोल्यांचेही दर वाढत होते. आम्ही शंभर रूपये भाड्यात एक साधी खोली घेतली. थंडी वाढत होती. पहाटे लवकर उटून प्रकाश हिलगे व मी पुढे प्रवास सुरु केला.

त्या दिवशी पहिले प्रवासी आम्हीच होते. पहाटेच्या धूसर प्रकाशात एक दगडावर रस्ता बंद करून दुसरीकडून सुरु असल्याचे आम्ही पाहिले नाही. त्यामुळे अधिकाधिक अवघड बनलेल्या पायवाटेवरून निघालो होतो. एके ठिकाणी दरड कोसळली होती आणि आम्हाला पुढचा रस्ता बंद झाला. मागेही परतता येईना. पुढे पोचल्यावर आम्हाला कळले व एकाने सांगितले, चांगला रस्ता दूर राहिला! तुम्ही चुकीच्या रस्त्याने आलात. आम्ही दुपारी १२-१ च्या दरम्यान यमुनोत्रीला पोचलो. तेथे गरम पाण्याच्या कुंडात स्त्री-पुरुषांची गर्दी होती; पण हे स्थानमाहात्म्य असे की, मनामध्ये वासनेचे तरंगच उमटत नाहीत. भक्तिभावाने तेथे पूजा केली. ते गरम पाणी गंधकयुक्त असते. आकाशात काळे ढग जमत होते. आम्ही परतीचा प्रवास सुरु केला. आमच्या मागे राहिलेले अॅड. शिंदे यांनी गरम पाण्याच्या कुंडात बराच वेळ अंघोळ केली आणि त्या गंधकाच्या वाफामुळे त्यांना बाहेर येताच उलटी झाली व ते बेशुद्ध पडले. आम्ही खाली उतरू लागलो. तेव्हा उंचावर बर्फवृष्टी होत होती आणि पाऊस सुरु झाला होता. आमच्या हाफपॅटमुळे चालणे सोपे वाटत होते तरी थंडीमुळे गुडघे दुखत होते आणि उचलताना त्याचा त्रास होत होता. येता-जाता ३९ किलोमीटरचे अंतर आम्ही चाललो. आम्ही पोचलो तेव्हा एक माता आक्रोश करत होती. यमुनोत्रीहून परतताना तिला ठेच लागली होती आणि तिच्या कडेवरील तान्हे मूळ दरीत फेकले गेले. तिचा तो आक्रोश हृदय पिळवटणारा होता. तेथे जमलेल्या यात्रेकरूंत तो चर्चेचा विषय होता; पण सर्वसामान्यपणे त्या मुलाला चांगली गती

मिळेल, असे सांत्वन काही लोक करीत होते. तो आक्रोश व ते सांत्वन वाढत्या अंधकाराने आणि यमुनेच्या खळाळत्या पाण्याच्या आवाजाने विसून गेले. दुसऱ्या दिवशी आम्ही उत्तर काशीला आलो.

उत्तर काशी

हिमालयातील ही एक अतिशय सुंदर तपोभूमी आहे. चोहोबाजूनी डोंगर आहेत. मधून वाहणारी गंगा नदी आहे. तेथील शिवमंदिराला गेलो तेव्हा शिंदे मी कैलास-मानसला जाऊन आलो म्हटल्यावर त्या पुजान्यांना खूप आनंद झाला. आमची पूजाही चांगली झाली. त्याने विचारले, आपण कोठले, मी म्हटले, दक्षिण काशी करवीरला दक्षिण काशी असे म्हणतात. पुजान्याला खूप आनंद झाला. तेथील हनुमान मंदिर जवळ गेलो. तेथील एका भिंतीवर संत तुलशीदासांचा दोहा लिहिलेला होता. त्याचा अर्थ असा ब्राह्मण कुलात जन्मला, चार वेदाचे पठण केले. तपस्या केली तरीही वाईट चारित्र्यामुळे रावणाला राक्षस म्हणून संबोधले जाते.

तेथील काली मंदिर शोधत गेलो. तेव्हा तेथे आनंदमयी माँचा आश्रम असलेले आढळले. उत्तर काशीला आम्ही हॉटेलमध्ये उतरलो होतो. दुसऱ्या दिवशी गंगोत्रीकडे निघालो. वाटेत पराशर ऋषींची गुहा लागते. तेथे चांगले तपस्वी दिसले. तेथेही गरम पाण्याचे कुंड आहेत. आम्ही गंगोत्रीला पोचलो. तेव्हा दुपारचे उन्ह होते; पण गंगेचे पाणी अतिशय थंड होते. तेथे स्नान केले तेव्हा समोर दिसणारी बर्फाच्छदित हिमशिखरे अगोदरच मी स्वप्नात पाहिली होती. गंगा हा जलप्रवाह नसून ती एक देवता आहे, असा अर्थोदृश्य करणारा तो भविष्य सूचक दृष्टांत होता. गंगोत्रीपासून १८-२० किलोमीटरवर गोमुख आहे. तेथे जाण्याची इच्छा होती; परंतु सहप्रवाशामध्ये शिंदेच्या परिवारातल्या दोन वृद्ध स्त्रियाही होत्या. त्यामुळे आम्ही परतलो. ऋषिकेश उत्तर काशी येथे अनेक धर्मशाळा असल्या तरी अनेक स्वामी व महाराजांकडे सत्संगाला येणाऱ्या अनेक श्रीमंत भक्तांच्यामुळे त्या धर्मशाळा महिना-महिना भरलेल्या असतात. आम्ही हरिद्वारला आलो. मेरठ व दिल्ली येथेल्या जातीय दंगलीमुळे तो भाग अशांत बनला होता. हरिद्वारला आम्ही चार दिवस काढायचे ठरविले.

ब्रह्मकुंड

खडखडी भागातील एका धर्मशाळेत आम्ही उतरलो. ते चार दिवस अतिशय आनंदात गेले. रस्त्याने चालताना तहान लागली की, सार्वजनिक नळाचे पाणी प्यावे, सकाळ, दुपार, मध्यारात्री मन मानेल त्या वेळेला जप, ध्यान करत बसावे. विविध विषयांवर चर्चा करावी. रस्त्यावर मांडलेल्या मोहरी तेलातील भाज्या, पराठे, दही चाखत बसावे असे मुक्त; न बांधलेले चार दिवस होते. दररोज सकाळ संध्याकाळ गंगाकाठी स्नानासाठी जात असे. पहिल्या दिवशी ब्रह्मकुंडावजळ गेलो. यापूर्वी मी

गंगेत स्नान अनेक वेळा केले होते; पण ब्रह्मकुंडामध्ये विसर्जित करण्यात येणाऱ्या अस्थी आणि तेथे पाण्यातून वाहत येणारी रक्षा यामुळे मी ब्रह्मकुंडात स्नानास उतरलोच नाही. दुसऱ्या दिवशी शिंदे व हिलगे वकीलद्वार्यीच्या आग्रहामुळे मी ब्रह्मकुंडात स्नान केले. त्या वेगवान पाण्यातून कमी अंतराच्या पलीकडच्या काठावर गेलो व परत आलो. स्नान करून कपडे बदलताना एक गोष्ट लक्षात आली. आजूबाजूच्या लोकांची तेजोवलये नेहमीपेक्षा अतिशय स्वच्छ दिसत होती आणि स्नान करून आलेल्यांची तेजोवलये विस्फारलेली होती. पुन्हा संध्याकाळी स्नानास आलो तर तोच प्रकार. यामुळे मी विचारात पडलो आणि पुढे दररोज न चुकता तेथेच स्नानास जाऊन आलो. ब्रह्मकुंड या ठिकाणी काही तरी अद्भुत दैवी विद्युत चुंबकीय वातावरण आहे, याची अनुभवाने पुरेपूर खात्री पटली. गंगा ही केवळ देवताच नाही तर प्राणमय शरीराची मलिनता दूर करणारी पवित्र विद्युल्लता आहे हेच खरे. कैलासला जाण्यापूर्वी राममनोहर लोहिया दवाखान्यात आयुष्यात सर्वप्रथम माझा ईसीजी काढला. तो काढत असताना डॉक्टरचे प्राणशरीर मला एकदम स्पष्ट दिसू लागले आणि तो काढून झाल्यावर बाहेर बसलेल्या सहप्रवाशांचीही तेजोवलये स्पष्ट दिसत होती; पण हा परिणाम काही तासापुरता टिकला होता. त्यामुळे प्राणशरीर व विद्युत चुंबकीय शक्ती याचा परस्पर काही तरी संबंध असावा. यानंतर आम्ही दिल्लीहून परतलो.

कैलास-मानस खास अंक

१९८७ च्या दिवाळीमध्ये कैलास-मानस खास अंक काढण्याचे ठरविले आणि त्याच वेळेला तिबेटचे थोर लामा मिलारेपा यांच्यावर लेखमाला स्थानिक वृत्तपत्रात लिहू लागलो. दिवाळी अंकात कैलास-मानस यात्रेला जाऊन आलेल्या यात्रेकरूंचे लेख संकलित केले आणि रंगीत मुख्पृष्ठासह एक सुंदर अंक प्रकाशित केला. त्याचे स्वागत भारतात व अमेरिकेतही झाले. त्या अंकात मराठी, हिंदी, इंग्रजी मजकूर होता.

पुन्हा कन्याकुमारी

१९८८ च्या जानेवारीला पुन्हा तिरुपती, प्रसिद्ध विष्णूचे मंदिर, जंबुकेश्वर महादेवाचे मंदिराचे दर्शन घेतले. जंबुकेश्वर हे जललिंग आहे. त्याच्या दर्शनाने शरीरातील जलतत्त्व शुद्ध बनते. तेथून आम्ही मदुराईस आलो. प्रचंड मीनाक्षी मंदिर पाहिले. हे एक जागृत शक्तिपीठ आहे. तेथून रामेश्वरला आलो. कैलास हे सर्वांत उंच आकाशाशी नाते जोडणारे शिवाचे स्नान, तर रामेश्वर हे समुद्रस्नान आटोपले. रामेश्वरचे दर्शन घेऊन आलो. पुन्हा सायंकाळी रामेश्वराचे दर्शन घेतले. तेथे दुर्गेची प्रचंड मूर्ती आहे. दुसरी एक मूर्ती कन्यादान प्रसंगाची. प्रत्येक मूर्तीवरील भाव पाहिल्यावर मन थक्क

होते. दक्षिण भारतातील देवादिकांच्या मूर्ती घडविणारे शिल्पकारदेखील त्या तन्मयतेने व एकाग्रतेने समाधीप्राप्त बनत असावे असे वाटते. ही शिल्पकला जपजाप्य करणाऱ्या तपस्व्याहून कमी नाही. त्या कलाकृतीच्या मोबदल्याएवजी कलेसाठी कला हा जर त्यामागचा उद्देश असेल, तपस्याला तपस्येने मिळणारे फळ व शिल्पकाराला त्यांच्या शिल्पकृतीप्रमाणे मिळणारे फळ यात फार मोठे साम्य असावे, असे मला वाटते. स्वामी विवेकानंदांनी कन्याकुमारीला जाण्याच्या अगोदर रामेश्वराचे दर्शन घेतल्याचे तेथील प्रवेशद्वारावर कोरले आहे. तेथे स्वामींचे व्याख्यानही झाले होते. मंदिर व्यवस्थेबद्दल त्यांनी गौरवोद्गार काढले. शारीरिक शुद्धतेलाही स्वामींची महत्त्व दिले आहे. त्यांची स्वाक्षरी एका संगमरवरी दगडात कोरली आहे. रामेश्वरहून आम्ही कन्याकुमारीला आलो. तेथे संस्थेच्या अध्यक्षा डॉ. लक्ष्मीकुमारी यांनी जातीने स्वतः सायंकाळी अ. भा. विद्यार्थी शिबिरात कैलास-मानसच्या व गंगोत्रीच्या परदर्शिका मी दाखविल्या. कन्याकुमारी देवीचे दर्शन व विवेकानंद रॅकवरील अविस्मरणीय क्षण घालवून हुबळीला परतलो. गदगहून बदामीच्या बनशंकरीच्या दर्शनास गेलो. हेही एक जागृत शक्तिपीठ आहे. तेथून आम्ही परतलो.

पुनः पुन्हा साद देती हिमशिखरे

कन्याकुमारीपासून तिबेटमध्यावर कैलास-मानस सरोवरापर्यंत अनेक साधु-संतांना, योग्यांना, लामांना भेटता आले. काही सिद्ध तर काही साधक भेटले. श्री. अरविंद आश्रमाच्या माताजी, श्री माँ आनंदयी, ब्रह्मर्षी दैवरात, काव्यकंठ गणपती मुर्मींचे एक शिष्य, चिदानंद, स्वामी कृष्णानंद असे काही महात्मे भेटले. त्यात तिबेटचे लामाही होते. मला अनेक वेळा लोक विचारात, ‘हिमालयात क्रषीमुनी आहेत?’ हा प्रश्न दिसतो तितका सोपा नाही. देशभर मठ-मंदिरे आणि तीर्थस्थाने पाहिली. तिथला व्यापार आणि व्यापारी वृत्ती पाहिली की ‘नको तो देवधर्म, नको ती यात्रा’ अशीच सर्वसामान्यांची भावना बनते आणि त्यात काहीही गैर नाही; पण सान्याला छेद देणाऱ्याही काही गोष्टी आहेत. म्हणून तर हिमालय अनेकाप्रमाणे मलाही वर्ष दोन वर्षांतून एखाद्या प्रभावी लोहचुंबकासारखा खेचून घेतो. श्री अमरनाथ यात्रेतले मृत्यूचे तांडवनृत्य आणि निसर्गाचा तिसरा डोळा उघडल्याचे प्रत्यक्ष अनुभवूनही पुन्हा माझे पाय हिमालयाकडे वळले. काही वर्षांपूर्वी, गंगोत्री, यमुनोत्री, बद्रिनाथ, केदारनाथला जाऊन आलो होतो; पण गंगोत्रीचा उगम गोमुखला जायचे अपुरे राहिले होते, त्यासाठी निघालो. सोबत तिघे तयार झाले. संन्यास दीक्षा घेतलेले मित्र स्वामी प्रज्ञानंद हेही होते.

गंगा नदीचे मंदिर गंगोत्रीला आले; पण तो गंगेचा उगम नव्हे. उगम त्या

मंदिरापासून १८ किलोमीटर अंतरावरील गोमुख या ग्लेशियरमध्ये आहे. ग्लेशियर म्हणजे गोठलेला कठीण बर्फांड व त्याखालून वाहणारा पाण्याचा प्रवाह गोमुखाच्या पुढे तपोवन. तपोवनची उंची ४४६३ मीटर आहे.

काही वर्षांपूर्वी गंगोत्रीला आलो होतो. त्यापुढे गोमुखला जाण्याच्या इच्छेने यावर्षी तेथे पोहोचलो; परंतु मुसळधार पाऊस सुरु झाला. काही अंतर पुढे जाऊन परतलो. सकाळी लवकर निघता येईल, असे वाटले; परंतु रात्रभरच्या पावसामुळे पुढे न जाण्याचा निर्णय घेतला. दरम्यान, काही कामगार गॅस सिलिंडर, बर्फातील कुन्हाडी, सँक घेऊन परतले होते. चौकशी करता समजले की, केदार डोम पर्वतावरील एक मोहीम पूर्व भारतीय सेनेच्या गिर्यारोहकांनी आखली होती. २२ हजार फूट उंचीवरील या मोहिमेत २० भारतीय जवान, एक डॉक्टर आणि उंच हवामानात काम करणारे २० मजूर असे ४० जण सामील झाले होते. १३ जूनला शनिवारपर्यंत केदार डोम पर्वत सर करावयाचा होता; परंतु १२ जूनला शेवटच्या कँपजवळचे ग्लेशियर खचले आणि त्याखाली तंबू गाडले गेले. रात्रीची वेळ, आणीबाणीच्या वेळी वापरावयाच्या सुरीने तंबू फाडून सारे बाहेर आले; पण त्यांच्या पायात बूट नव्हते. सारे अनवाणी खालच्या कँपला चालू लागले. काहीना स्नो ब्लाईंडनेस आला, तर काहींच्या पायांना प्रॉजेक्टार्इट. त्यातील डॉक्टर सान्यांना धीर देत होते. रात्री सर्वत्र बर्फच बर्फ. त्यामुळे रस्ता चुकला. पुन्हा मूळ रस्त्यावर येऊन कँपकडे वाटचाल करताना दोन तास वाया गेले. दरम्यान, अनेक जवान घायाळ झाले. कॅप थोड्याच अंतरावर असताना शरीराचे तापमान घसरल्याने त्या लष्करी डॉक्टरने प्राण सोडला. रविवारी ही वार्ता लष्करी केंद्राला कळवली तेव्हा दोन हेलिकॉप्टर येऊन जखमींना व डॉक्टरांचा निष्प्राण देह घेऊन गेले. मोठ्या परिश्रमाने इतर कामगार गंगोत्रीला परतले. हे सारे समजल्यावर आम्हाला पुढे न जाण्याचा सळ्हा दिला आणि तो योग्यच होता.

गंगोत्रीला एक छोटे हॉटेल चालविणारा सुंदरसिंग पवार हा भूतपूर्व सैनिक भेटला. उत्तरकाशी जिल्ह्यातील ग्यानसू या गावचा सैनिक भारतभर फिरला आहे. कोल्हापूर, बेळगावलाही तो येऊन गेला. तो सांगत होता, १९५२-५३ पर्यंत गंगोत्रीचे वातावरण फार चांगले होते. आता वातावरण खराब झाले आहे. गंगोत्री मंदिर आणि शेजारी लाकडाचे छप्पर असलेली चार घरे होती. पाऊस असा कधीच नव्हता. भरपूर पडणारा पाऊस, झाडे खूप होती. तेथे सिमेंटचे बांधकाम नव्हते. खूप पारवे, कबुतरे रस्त्यावर जमत. त्यांना खायला घातल्यावर ती जवळ येत; पण आता क्रतुचक्रच बिघडले आहे आणि मानवानेही ते बिघडवले आहे. येथे येणाऱ्यांच्या सोयीसाठी रस्ता मोठा केला. त्या वेळी स्फोटकांचा प्रचंड वापर झाला. त्यामुळे पक्षी उडून गेले. झाडी नष्ट झाली. लँड स्लाईड्स् वाढल्या. आता तेथे २०० घरे झाली. १५०० साधू येथे राहतात. येथील

पंडे भक्तांना लुबाडतात. दिल्ली, मुंबई, कोलकत्याचा एखादा शेठजी येतो. गोरगरीब भक्तांसाठी सोय करावी म्हणून बोलतो. एखादी मोफत धर्मशाळा उभारण्यासाठी पैसा देतो. तुसन्या वर्षी धर्मशाळा उभी राहते. खोल्या तयार होतात. शेठजीच्या नावाचा बोर्ड लागतो. आज १५ बाय १५ फूट मोकळ्या जागेला हॉटेल चालविण्यासाठी भुईभाडे म्हणून दरमहा चार हजार रुपये एका पुजान्याला हा माजी सैनिक देतो.

दहा-अकरा वर्षांपूर्वी मी गंगोत्रीला गेलो होतो. त्या वेळी मंदिराभोवती खूपच मोकळी जागा होती व पलीकडच्या पठारावरच्या घाटाजवळून पात्र वाहत होते. आज पाहतो तो मंदिराच्या उजव्या बाजूचा डोंगर घसरला आहे. मंदिर वाचवण्यासाठी २५-३० फूट भिंत बांधली आहे. मंदिरासमोरही दगड-माती आली आहे आणि पलीकडचा घाट कोरडा पडला आहे. पात्राने आपली दिशाच बदलली आहे.

दिवसेंदिवस जागतिक वाढत्या तापमानामुळे अंटार्किटकावरचा बर्फ वितळू लागला. तीच गोष्ट हिमालयाबाबत! मानवाचे होणारे आक्रमण पाहून जणू हिमनद्या लुप्त होत चालल्या. कैलासपतीच्या जटातून निघणारी गंगा मागे मागे सरकत चालली, असे वाटते. या वेळी केदारनाथला गेलो. आठ-दहा वर्षांपूर्वी गेलो तेव्हा मंदिराच्या डाव्या बाजूला प्रचंड देवमाशासारखा दिसणारा न वितळलेला बर्फखंड होता; पण या वेळी बर्फ फक्त उंच उंच पर्वत शिखावर दिसत होते, तर केदारनाथच्या वाटेवरची पायवाट आता बरीच रूंद केली आहे. बराच रस्ता सिमेंट दगडाने पक्का केला आहे; पण त्यामुळे घोड्यावरून जाणान्या विशेषत: पहाटे उत्तरतानाचा धोका वाढला आहे. याशिवाय बिसलरी पाण्याच्या रिकाम्या प्लास्टिक बाटल्या. फ्रुटीचे, थंड पेयांचे रिकामे डबे यांसारखा प्रवाशांनी केलेला प्रचंड कचरा पाहून मन खिन्न होते. घोड्यांची लीद आणि घाणही डोके दुखवणारी ठरते. तीर्थस्थानांचे हे बाजारी स्वरूप तिथल्या प्रसन्न निसर्गाला, शांत, थंड वातावरणाला ग्रासू पाहत आहे. कमीत कमी त्रास आणि जास्तीत जास्त सुखसोईची अभिलाषा ही पर्यावरण दिवसेंदिवस बिघडवतच जाणार आणि ऋतुचक्र बदलल्यामुळे मे-जूनची यात्रा किंवा सप्टेंबरनंतरची यात्रा दरम्यानच्या हिमालयातील निसर्गाचा अंदाज बांधणे कठीण होत जाईल. त्यामुळे वेळी-अवेळी मुसळधार पाऊस, लँड, स्लाईड, रस्ते खचणे असे प्रकार केव्हाही होऊ शकतील.

हजारो वर्षांपासून जीवनरक्षक अशा स्वरूपाच्या हिमालयातील जडीबुटीचा वापर भारतीय लोक करीत आले आहेत. आजही दुर्गम भागात त्यांचा वापर होत आहे. मोठमोठे वैद्य हकीम यांची परंपरा रामायण काळापासून आहे. लक्ष्मण घायाळ झाल्यावर संजीवन नावाच्या वनस्पतीच्या वापराने जीवदान मिळाले, तर पुढे या वनस्पतींच्या अभ्यासातून चरकने ऐतिहासिक ठसा उमटविला. उत्तराखंड हे वनस्पतींचे फार मोठे समृद्ध क्षेत्र आहे. या क्षेत्रातील बहुमोल वनस्पती जगभर प्रसिद्ध आहेत.

परंतु सद्यःस्थितीला या वनस्पती या भागातून लोप पावत आहेत. आर्थिकदृष्ट्याही आपल्या देशाला या वनस्पती फायदेशीर आहेत. त्याचप्रमाणे विकसनशील देशाला आरोग्यकारक आहेत. दुर्दैवाने अनेक ठेकेदार व शासकीय यंत्रणा यांच्या हातमिळवणीतून जास्तीत जास्त पैसा मिळविण्याच्या उद्देशाने समृद्ध वनस्पती भांडारच नष्ट होत आहे. सरकार याबाबत उदासीन आहे. वैज्ञानिकदृष्ट्या या वनस्पतींचे संशोधन, त्यांचे उत्पादन व विक्री या गोष्टी सरकारने वाढवल्या, तर मोलमजुरीसाठी उत्तराखंडमध्ये तरुण मोठ्या शहरांकडे वळणार नाहीत व वनस्पतींची तस्करी थांबेल.

आज पहाडात कटुकी, सालमपंजा, हथजडी, गरुडपंजा, थुनेर, अतीश, चुरा, फरण, मासी, कट्टू, डोलू, दालचिनी, गुच्छा, वंज, किरमोड, चमकनिया या वनस्पती नको त्या पद्धतीने ओरबदून नेल्या जातात. त्यामुळे खूप नुकसान होते. जादा फायदा मिळावा म्हणून मुळापासून झाडे तोडली जातात.

त्याच उत्तराखंडमध्ये अनेक प्राण्यांचीही बेकायदेशीर हत्या केली जाते. हरण, बारहशिंगा, वाघ, अस्वले, कस्तुरी मृग यांची शिकार वाढली आहे. त्यांची कातडी परदेशात मोठ्या किमतीला विकली जाते. या सान्यामुळे वनस्पतींपाठोपाठ जनावरांची संख्या घटत चालली आहे. यामागे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे उत्तराखंडमध्यल्या शेतकऱ्यांचे अज्ञान. आजपर्यंत त्याला वनस्पतींचे महत्त्व व मोल नीट कोणीही समजून सांगितलेले नाही व त्या वनस्पतींचा उपयोग कसा करावा, हेही शिकवले नाही. त्यामुळे बडे ठेकेदार त्यांच्याच हाताने हे वनस्पती धन लुबाडून नेतात. एकंदरीत महाराष्ट्रप्रमाणेच उत्तराखंडचा वनविभाग निष्क्रिय बनला आहे. ठेकेदारांचे हस्तक बनून अधिकारीच दिवसेंदिवस गब्बर होत चाललेत. जर या जडीबुटीला व जंगली जनावरांना संरक्षण दिले गेले नाही, तर हिमालयातले हे वैभव फक्त पुस्तकातच पाहायला मिळेल.

बर्फात ९ वर्षे तपस्या केलेल्या सुभद्रामाता

गंगोत्रीपासून पुढे गोमुख व त्यापुढे १४,००० फुटांवरील सुंदर अशा तपोवनातील एका गुहेमध्ये तब्बल नऊ वर्षे एक स्त्री आणि तीही एकटी राहते. यावर प्रथमदर्शनी कोणाचा विश्वास बसणार नाही; पण आम्ही त्यांना भेटलो. त्या आता ६८ वर्षांच्या आहेत आणि उडीपीतून निघून हिमालयात गेली २२ वर्षे वास्तव करून राहिल्या आहेत.

रागाने सावळ्या, मध्यम उंचीच्या, किंचित स्थूल, सत्तरीतले वय; पण चेह्न्यावर एक सुरक्षती नाही की डोक्यावरचा एक केस पांढरा नाही. काळ्याभोर केसांच्या बटा चेह्न्यावर आलेल्या निं बोलता बोलता खळाळणारे निरागस हास्य पाहता पाहता मला बंगालच्या थोर संत श्री आनंदमयी माँची आठवण झाली. चर्चा करता करता मोठ्या

परिश्रमाने त्यांच्या पूर्वायुष्याबद्दल बोलते केले. तेव्हा त्या सांगू लागल्या, कर्नाटकात उडुपी येथे जन्म झाला. बालपणापासून संसारात मन रमले नाही. त्यामुळे कुमारीच राहिले. २५ वर्षाची असताना वडिलांना सांगितले नि घर सोडून मंदिरात येऊन बसले. गुरु शोधायला कोठे गेले नाही. पेजावरचे स्वामी विश्वेश्वरतीर्थाची भेट झाली. त्यांना गुरुस्थानी मानले. गुरुंबरोबर उज्जैनच्या कुंभमेळ्याला म्हणून वीस-बावीस वर्षांपूर्वी आले. कुंभमेळ्यानंतर हरिद्वार, ऋषिकेशला पायी आले. तेथून जमनोत्री, गंगोत्री, बद्रिनाथला आले. गुरुंबरोबर बद्रिनाथला यापूर्वी दोन वेळा आले होते. मला हे ठिकाण खूप आवडले. मला येथेच राहायचे होते. सुभद्रामाता सांगू लागल्या -

बद्रिनाथच्या वरच्या बाजूला चरण पादुका म्हणून स्थान आहे. ईश्वराची पावले तेथे दगडावर उमटलेली आहेत. तेथे जाऊन तेथे राहायचे होते; पण बद्रिनाथ मंदिराजवळ गावात राहायचे नाही, असे ठरवले. लोक सांगू लागले, 'तुझा स्त्री देह तेथे बर्फात कशी राहणार? फुकट मरून जाशील' माझी ईश्वरनिष्ठा लेचीपेची नव्हती. साधूला जीवन आणि मरण सारखेच. नारायण सान्निध्यात मरण आले, तर त्यात काय वाईट; पण ईश्वर इच्छा होती गोमुखच्या वर तपोवनात मी राहावे अशी. तेथे आल्यावर मात्र पुन्हा पाय निघेना.

तपोवनच्या गुहेत राहायला लागल्यावर माझा निश्चय पाहून काहींनी मदत केली; पण त्या दरम्यान माझा सारा अवतार जंगली जनावरांप्रमाणे बनला होता. बर्फ पदू लागल्यावर सारे खाली निघून जात. बर्फ पडण्यापूर्वी आजूबाजूला ७-८ किलोमीटर पायी फिरून मी झुडपांची वाळलेली लाकडे जमा करून ठेवीत असे. एक-दोन वर्षे लाकूड जाळून राहत होते; पण धुराचा त्रास होऊ लागला. हवेत प्राणवायू कमी, त्यात हा धूर मग पुढे काही वर्षे स्टोव्ह मिळाला.

बर्फवृष्टी सुरु झाली की, कठीण बर्फाचे तुकडे पोत्यात घालून गुहेत एका कोपन्यात रचून ठेवी व हवे तसे तुकडे घेऊन स्टोव्हवर गरम करून पाणी मिळे. अति बर्फवृष्टीनंतर गुहेचे दार उघडणे बंद होई. सारीकडे बर्फच बर्फ. काही वेळा काठीने गुहेच्या दाराला भोक पडल्यावर कळे की, सूर्य उगवला आहे. सूर्य उगवला की गुहेच्या दारावर साठलेल्या बर्फातूनही थोडा प्रकाश जाणवत असे. भोजन म्हणजे मीठ आणि थोडा भात. ध्यानाला बसणाऱ्या आसनाच्या खालीही बर्फ जमलेला असे. गुहेत कोठून तरी पाणी पाझारायचे आणि त्याची बर्फाची लादी बनायची. त्यावर आसन. काही वेळा तो बर्फ काढून टाकता येत असे, तर काही वेळा तो तसाच वाढत राही.

या सान्या काळात उपासना तीव्र होती. साधना केल्याशिवाय मी कशी राहीन? त्या एकांतात दुसऱ्याला वेडच लागले असते. कर्मकांडावर माझा विश्वास नाही, म्हणून मी मानसिक पूजा करीत असे. खूप जपही माळेच्या सहाय्याने केला. त्या

वेळी पंचांगामध्ये दररोज तारीख लिहीत होते. त्यामुळे तारखेचे भान शिळ्क राहिले. स्वप्नदृष्टांत होत. पुढे स्वप्ने खरी झाल्याचा पडताळा येई. गुरु मार्गदर्शन करीत. अशी नऊ वर्षे गेली. प्रकाश दर्शने होत, देवता दर्शने होत. योग्यांचे आवाज, संभाषण ऐकू येई. गुहेच्या बाहेर जाणाऱ्या काहींना आत काही तरी संभाषण सुरू असल्याचा आवाज येई.

ईश्वराची, त्याच्या साक्षात्काराची तहान लागली होती. त्याशिवाय तृसी नाही. ईश्वराची तहान लागली, तर साकारदर्शन महत्वाचे. आम्ही त्याच्यासाठी तहानलेले असतो. त्याची सुंदरता, निरुण-निराकार स्वरूप आत्मानुभावाने कळते. मग प्रत्यक्ष दर्शनानेच समाधान भक्ताला लाभते; पण नऊ वर्षांत तब्येत कधीही बिघडली नाही. 'न दिन का पता न रात का' असे कितीतरी दिवस-महिने गेले. नऊ वर्षे पूर्ण झाली. गंगोत्री, गोमुख, नंदनवन, वासुकताल यामार्गे या संत सुभद्रा माता बद्रिनाथला पोहोचल्या. हा मार्ग फार कठीण आहे. ग्लेशियरवरून जावे लागते. त्याला नऊ दिवस लागले. चार-पाच गिर्यारोही सोबत होते. त्यात या एकच महिला होती. या गटामध्ये एक लंगडा डॉक्टर होता. स्कूटर अपघातात पाय फ्रॅक्चर झाला होता; पण त्याने प्रवास पूर्ण केला. कालिंद पासजवळ काही मृतदेह मिळतात. बर्फात गाडले गेल्याने ते वर्षांनुवर्षे तसेच राहतात.

या कठीण प्रवासाप्रमाणे संत सुभद्रामाताजी कैलास मानस सरोवर यात्राही करून आल्या. त्या वेळचे काही फोटोही त्यांनी दाखविले. मी १९८६ मध्ये कैलास मानस यात्रेला गेलो होतो; पण त्या वेळी लिपूलेखपासमधून आम्ही तिबेटमध्ये प्रवेश केला. या माताजींनी नेपाळमार्गे कैलास-मानस सरोवर यात्रा केली. त्यांना या प्रवासाला दीड महिना लागला. तकलाकोटला लिपूपासहून व नेपाळहून आलेले यात्री एकत्र येतात; पण नेपाळहून आलेले नेपाळी गेस्ट हाऊसला व लिपूपासूनचे चिनी गेस्ट हाऊसला, नेपाळमार्गे ट्रूकमध्ये बसून तिबेटी पठारावरून प्रवास करता येतो.

"दोन व चार वर्षांपूर्वी हिमालयात भूकंप झाला. गंगोत्री मंदिर हादरले. गोमुख ग्लेशियर तुटले व गंगेचे पात्रच बदलले. तपोवनातही पहाड कोसळले. हिमालयात काही वेळा दगड कोसळताना एकमेकांवर आदळून अग्री तयार होतो. झाडे असतात. तेथेही आगी लागतात. भूकंप झाला; पण नशीब चांगले. मी गुहेत गाडले गेली नाही." माताजी स्वानुभव सांगत होत्या.

अलीकडे काही दिवसांपासून या तपस्वी माताजींची प्रकृती बरी नाही. त्यांच्या शब्दात 'अंगात पाणी साठले'. डॉक्टरांच्या मते अतिथंडीने त्यांच्या शरीरात काही दोष निर्माण झाले. तपोवनात असताना त्यांची कीर्ती देश-विदेशात पसरली. अनेक परदेशी लोक त्यांना भेटून जात. आजही जातात. त्यांना आश्चर्य वाटते. एक भारतीय स्त्री नऊ

वर्षे बर्फात एकाकी राहण्याचे धाडस करते कशी? व एवढे करूनही ती वेढी नाही, ज्ञानी आहे. त्यांना अनेकांनी विनंती केली आणि मग त्यांनी तपोवन सोडले. त्यांनी आता गंगोत्रीची वाट धरली. पोस्ट हर्षल, जिल्हा उत्तराखण्ड येथे राहतात.

लालबाबा नावाच्या साधूनी बांधलेली ही झोपडी मोकळीच पडली होती. लालबाबांच्या कानावर तपस्वी मातार्जींची माहिती गेली. त्यांनी त्यांना या झोपडीचा वापर करण्यास परवानगी दिली. या धराली गावात याक प्राणी आहेत. अनेक तिबेटी कुटुंबे आहेत. या भागात पूर्वी मोठ्या संख्येने तिबेटी राहत असत.

या माताजी हार्मोनियमवर सुरेख भजने गातात. त्यांना हिंदी येते. संस्कृत उत्तम येते. सायंकाळी पन्नास-साठ लोक जमतात. समाजासाठी थोडी भक्ती, ज्ञान, कीर्तन त्या सांगतात. वेदांताचा काय उपयोग? या बिचाच्यांना तो कसा समजणार? असे त्या म्हणतात. मोक्ष ही चीज वेगळी आहे. योग्याने अल्पोपहार करावा. थंडीत शरीर टिकण्यासाठी शरीराग्रीत अन्नाची आहुती टाकायला हवी. नाही तर देह सोडायचा विचार पक्का हवा, तरच ईश्वर मिळेल. त्याची इच्छा नसती, तर एक महिला शरीर हिमालयात कसे टिकले असते? अर्थात भगवान स्थिती साक्षात लक्ष्मीलाही कळत नाही, तर आम्हा-तुम्हाला काय समजणार? असा त्यांचा प्रश्न.

तपस्वी मातार्जींना गर्भपात ही हत्या वाटते. त्या म्हणतात, ‘निघेने, तपश्चर्येने शरीर संयम पाळावा, ब्रह्मचर्य पाळावे, त्यांचे संस्कृत चांगले आहे. श्रीकृष्ण भक्तीत त्या रमून जातात. विष्णु पुराणातील कथा सांगता सांगता तल्लीन होऊन जातात. त्यांची प्रकृती बरी नसतानाही त्यांनी आग्रहाने साच्यांना चहा करून दिला नि कोण्या भक्ताने त्यांच्यासाठी भेट दिलेला एकमेव बिस्किट पुडा फोडून तो आम्हाला वाटला. त्या चहा-बिस्किटालाही तपस्येचा, आईच्या प्रेमाचा सुगंध होता.

संत सुभद्रा मातांच्या भेटीनंतर आम्ही केदारनाथकडे निघालो. केदारनाथहून ऋषिकेशला आलो. खळाळणाऱ्या गंगेला येथे शांत स्वरूप लाभले आहे. लक्ष्मण झुल्याच्या अलीकडे तसाच एक पूल बांधला आहे. या वायर रोपच्या पुलाला रामझुला किंवा शिवानंद झुला असेही म्हणतात. याठिकाणी गंगेच्या काठी स्वामी शिवानंद आश्रम आहे. स्वामी शिवानंद हे मूळचे चेन्नईचे. मलेशियात ते वैद्यकीय व्यवसाय करीत. पुढे भारतात आल्यावर त्यांनी हिमालयात जाणाऱ्या साधू-संन्याशांचे हाल पाहिले. त्यांची ते सेवा करीत. त्यांच्यावर वैद्यकीय उपचार करीत. आजही शिवानंद आश्रमाचा धर्मार्थ दवाखाना तेच कार्य मोठ्या जोमाने चालवित आहेत. असंख्य लोकांना त्याचा लाभ होत आहे.

स्वामी शिवानंदांना मी पाहिले नाही; परंतु त्यांच्याबद्दल ऐकले होते. यापूर्वी शिवानंदांच्या तीन शिष्यांपैकी स्वामी चिदानंद आणि केनडाला असणारे दिवंगत स्वामी

विष्णुदेवानंद यांची भेट झाली. त्यांचे तिसरे शिष्य स्वामी कृष्णानंदांची या वेळी भेट झाली. ऋषिकेशला गंगेकाठी स्वामी शिवानंद राहत. त्यांनी वापरलेल्या वस्तू आजही तशाच जतन केल्या आहेत.

रस्त्यापलीकडे आश्रमाचा आठ-दहा एकरांत पसारा वाढला आहे. मुद्रणालय, विश्वनाथ मंदिर, समाधी मंदिर, होस्टेल, भोजनगृह, योग अँकडमी, ग्रंथालय अशा विविध कार्य शाखा विस्तारल्या आहेत. भजनापासून भोजनापर्यंत सारे काम घड्याळाच्या काठ्याप्रमाणे चालते. भजन-पूजनाच्या वेळी ढोल बङ्गणाऱ्या यंत्राप्रमाणे काहीसे साचेबद्ध यांत्रिकी वाटावे इतकी वर्तणुकीची चाकोरी ठरलेली आहे. मी अरविंद आश्रम, स्वामी विवेकानंदांचा बेलूचा आश्रम, श्री आनंदमयी मांचा आश्रम, श्री रमणमर्हणीचा आश्रम, श्री दिलीपकुमार रॉय यांचा आश्रम, कैलासाश्रम हे पाहिले आहेत. तेथे राहिलो आहे. स्वामी शिवानंद आश्रमात गेल्यावर आपण उत्तर भरतात आहोत, हे क्षणभर विसरायला होते. बांधकामापासून भोजनगृहापर्यंत ते संन्याशाच्या चेहन्यापर्यंत दक्षिणात्य संस्कृतीचा प्रभाव पदोपदी जाणवतो.

या स्वच्छ व शिस्तबद्ध आश्रम जीवनाकडे परदेशी युवक-युवतीही आकर्षित झाले आहेत.

स्वामी कृष्णानंदांची भेट

स्वामी कृष्णानंदांना तुम्ही भेटायलाच हवे, असा आग्रह तेथल्या योग अँकडमीचे प्राचार्य ग्रोब्हर आणि प्रा. प्रवीण भट यांनी धरला. स्वामी कृष्णानंद मोठे विद्वान संन्यासी आहेत. त्यांनी धर्माचे तत्त्वज्ञानसारख्या विषयावर ग्रंथ लिहिले आहेत. सहज शक्य असेल तर मुलाखत घ्यावी, असे वाटले. स्वामी कृष्णानंद राहतात त्या इमारतीजवळ गेलो. दुपारी चार वाजता त्यांच्याबरोबर ध्यान करता येते. दार बंद होत; पण मागच्या दाराने नेहमीचे व खास श्रीमंत भक्त सभागृहात जाऊन पोहोचले होते. स्वामीजींच्या मद्रासी चिटणीसाने दार उघडले; पण ते सुरक्षा गार्डला बोलावण्यासाठी. आतल्या सभागृहात स्वामीजींना भेटण्यासाठी आलेला एक वयोवृद्ध संन्यासी बसला होता. तो पूर्वपरवानगी न घेता आल्याने गार्डकडून त्याला बाहेर हाकलण्याचे पुण्यकर्म चिटणीसाने केले. श्रीमंत भक्त मात्र स्वामीजींच्या आतील खोलीचा दरवाजा उघडून आत गेले. हे दृश्य मला नवीन नव्हते. अनेक आश्रमाचा तो साचाच बनून गेला आहे. मुलाखतीचा विचार मी सोडून दिला नि उष्णतेने हैराण झालेल्या शरीराला गंगेत झोकून देऊन म्हटले ‘उँ नमःशिवाय.’

दुसऱ्या दिवशी प्राचार्य ग्रोब्हरनी माझ्याविषयी खासगी चिटणीसाला सांगितले. त्यामुळे माझा भाव वधारला. स्वामीजींच्या कानावर गोष्ट गेली. ध्यानाला बसण्यापूर्वी त्यांनी माझी विचारपूस केली. ‘क्या खबर लाये हो?’ मी म्हटले, ‘कुछ नहीं’ यावर

सारे ध्यानमग्र झाले.

स्वामीजी वयोवृद्ध झालेत. त्यांना चर्चेचा त्रास देण्यापेक्षा मौनातील संवाद साधणेच इष्ट होते. तिसरे स्वामी विष्णुदेवानंद यांचे काही वर्षांपूर्वी निधन झाले; मात्र त्यांच्या देहावर क्रषिकेशलाच अंत्यसंस्कार झाल्याचे समजले. त्यांनी परदेशात बरीच वर्षे काढली. त्यांना फलाईंग स्वामीही म्हणत. एकदा त्यांनी शांती पत्रके खासगी विमानातून जर्मन भिंतीपलीकडे जाऊन टाकली. तेव्हा ते प्रकरण गाजले. जर्मन सैन्याने ते विमान उतरखले व पुन्हा असे न करण्याबद्दल बजावले.

स्वामी शिवानंदांचे विचार सरळ सोपे होते. त्यांच्या लिखाणात तुकाराम, नामदेव, ज्ञानेश्वर या संतांचे उल्लेख आढळतात. ते म्हणत, ‘एका डॉक्टरकडे तुम्ही जाल तर प्रिस्क्रिप्शन मिळेल. दोघांकडे जाल, तर कन्सल्टेशन आणि तिघा डॉक्टरांकडून क्रिमेशन. त्याचप्रमाणे तुम्ही अनेक गुरु केलेत, तर गोंधळून जाल. अनेकांचे ऐका; पण एकाचे पालन करा. स्वामी शिवानंदांचा संदेश सार म्हणजे BE GOOD BEHAVE GOOD अशा संदेशाने भारावलेले किंतीतरी विद्वान लोक सर्वसंत परित्याग करून आश्रमाच्या छायेत कर्मयोग्याप्रमाणे कार्यरत होते ते आश्रमाचे मोठे वैभव होते.

गंगोत्री ते गोमुख

गोमुखला जायचे राहिले होते. त्यासाठी पुन्हा गोमुखकडे निघालो. तो रविवार होता अन् तारीख होती ९ मे १९९९. त्या साधूचे नाव स्वामी प्रयागगिरी. १० वर्षांपासून तो हिमालयात राहतो. मूळचा उत्तर काशी जिल्ह्यातला ब्राह्मणपुत्र. १९६९ च्या कुंभमेल्यात त्याने संन्यास घेतला. तत्पूर्वी घरातून १२ वर्षे गायब झाला होता. तो परत यावा म्हणून त्याच्या आईने तपश्चर्या केली. त्याचे फळ म्हणून तो स्वगृही आला; पण पुन्हा त्याची पावले हिमालयाकडे वळली. हे पर्वतावर राहतात-गिरीपंरेतेले. त्यांना मी विचारले, तुम्ही रेडिओ वगैरे ऐकता का नाही? ‘नाही, अरे आमच्या समोर साक्षात वेदवाणी आहे. गंगामाई आम्हाला सारे सांगते. हवामानात कसे, केव्हा बदल होतील हेही सांगते. सारा निसर्गच बोलका बनतो. इतक्या वर्षांच्या कठोर तपश्चर्येचे काही अनुभव आहेत का, असा बालबोध प्रश्न मी विचारला, त्यावर तो साधू म्हणाला, ‘बेटा जर मला ईश्वराची अनुभूती आली नसती तर तुमच्याप्रमाणे मुंबईला येऊन बसलो असतो.’’ यावर मी पुन्हा विचारले, “‘ईश्वरानुभूती साकार, निराकार स्वरूपात की प्रकाशरूपात? यावर उत्तर होते. साकार! तो साधू पुढे सांगत होता. आत्मा का बहिष्कार सबसे बुरी बात है। परपीडा दूर करना यही उसकी सेवा है। हा साधू भक्ताबोवर कन्याकुमारीपर्यंत जाऊन आला; पण तिकडे तब्येत खराब झाली. मद्रास, मदुराईला तर डासांनी त्याला हैराण केले. त्यात मलेरियाही झाला. पुन्हा तिकडे

फिरकायची त्याची इच्छा नाही. ही थंड हवाच मानवते. शहरातील लोक आपले पोट भरण्यामागे लागलेत. ते प्रकृतीला आहार देत नाहीत. प्रसाद देत नाहीत. देवता यज्ञाने प्रसन्न होतात. त्यामुळे पर्जन्य होतो. त्यातून अन्न निर्माण होते व त्यावर प्राणी जगत जगते. हे न करता मीच गुरु म्हणणारे स्वतः चुकतात. भक्तांनाही चुकीचे मार्गदर्शन करतात. गायत्री वेदवाणी, यांपासून दूर राहू नका. यावर मी गायत्री पुरश्चरणाचे माझे काही अनुभव सांगून ते गायत्री मंत्रानंतरच का यावेत? असे विचारले. यावर ते गंभीर होऊन म्हणाले, “गायत्री ही अष्टसिद्धीची दाता आहे. तिच्या कृपेने मानव त्रिकालदर्शी बनतो.”

स्वामी प्रयागगिरीची कीर्ती परदेशातही पसरली आहे. जपानच्या डिव्हाईन योग क्लबचे तोशियासू टोकेई यांची त्यांना पत्रे येतात. ती उत्तर कांशीच्या पत्त्यावर. आम्ही त्यांना बंदन करून गोमुखाकडे पुढे निघालो. बर्फामुळे रस्ता दिसतच नव्हता. मोठमोठ्या शिळांवरून चालत होतो. अचानक समोरचे विलोभनीय दृश्य दिसले. खाली खोलवर गोमुख व त्यातून उगम पावलेली गंगा.

मी आणि तिशीतला संन्यासी नरसिंहदास चाललो होतो. काही वेळा तो पुढे तर काही वेळा मी पुढे. बर्फावरून चालताना माझ्या लक्षात आले की, तो अनवाणी होता. तो रामानुजाचार्य संप्रदायातला. मूळचा अयोध्येचा. तो बर्फावर पाय ठेवत होता नि मी पाठोपाठ गोमुखाकडे पावले टाकत होतो. त्याच्या पायाच्या ठशात मला गुलाब दिसू लागला होता. खाली वाकून पाहिले तर खरोखरच फुलाप्रमाणे त्या बर्फात काहीतरी उमटत होते. मी लगबगीने पुढे गेलो. मी त्याची अनवाणी पावले पाहिली. ती रक्तबंबाळ झाली होती.

खाली खाली उतरत अगदी गोमुखाला जेथून गंगेचा प्रवाह प्रकटतो तेथे पोहोचलो. तेथल्या एका शिळेवर बसून ती विशाल बर्फाची गुंफा पाहत राहिलो. निळसर रंगाची आभा त्या बर्फाच्या गुंफेत पसरली होती. सारा बर्फच बर्फ. ती शांतता, ती नीरवता आणि ते पवित्र वातावरण आणि नुकताच झालेला सूर्योदय सारेच अविस्मरणीय. स्वर्ग स्वर्ग तो हाच. एक उत्सूर्त प्रार्थना मनाच्या सखोलतेत प्रकटली. त्याला समोर साकारलेल्या गंगामैयाने आशीर्वादाचा प्रतिसादही दिला.

त्याच भारावलेल्या वातावरणात जवळ स्नान केले. आज वाटते एवढ्या थंडीत नीरव ठिकाणी कसे स्नान केले? ते बळ कोणी दिले? का ते आत्मबळ होते?

पुन्हा यात्रा कैलास मानस सरोवराची

मध्यंतरी दरवर्षी नवरात्रोत्सवात दुर्गापूजा, दररोज सप्तशतीचे पाठ, हवन हे चालूच होते. मधून मधून कन्याकुमारी, तर पुन्हा केदारनाथ, बद्रिनाथ, गंगोत्री फेन्या

चालूच होत्या. इकडे लिखाणाला श्रीसरस्वतीच्या कृपेने यश लाभत होते.

पुन्हा एकदा कैलासपतीचे बोलावणे आले. नव्या सहस्रकात ऑगस्ट २००१ मध्ये निघालो. दिल्ली, धारचुला ते लिपूलेख, तिबेटमध्ये तकलाकोट ते मानसकाठाला जैदीपर्यंतचा प्रवास पूर्वीप्रमाणेच होता.

बसने आम्ही दुपारी जैदीला पोहोचलो. तेथे दहावी बँच होती नि परतीच्या वाटेवर होती. तेथे मी कंपैंडच्या आत गेलो तर तेथेला तिबेटी वॉचमन सरळ माझ्या दिशेने आला. मला ओळखले नि आलिंगन दिले. दोन्ही बँचच्या यात्रींना आशर्य वाटले.

१९८६ साली मी कैलास मानस यात्रेला आलो तेव्हा जैदीच्या या मुक्कामाच्या ठिकाणी हाच वॉचमन होता. १५ वर्षांनंतर माझ्यात बदल झालेला होता; पण तो तसाच होता. हिमालयातील कायम वास्तव्याचा परिणाम असेल, शिवाय तो बुद्धधर्मीय उपासकही होता. भाषा अपरिचित; पण परस्परांचे भाव बोलके होते. परतीच्या वाटेवर आमचा एक दिवस जैदीला मुक्काम होता. माझ्या डोळ्यांवरचा सनगांगल त्याला आवडला होता. त्याने खुणेने सुचविले. मी तो काढला नि त्याच्या डोळ्यांवर चढवला. तो तसाच आपला पूजेच्या खोलीत गेला नि तेथून त्याने पांढरा चिनी रेशमाचा स्कार्फ आणला व माझ्या गळ्यात घातला नि माझ्या मित्राला म्हणाला, “आमचा फोटो काढा.” गाईड टेंपाला त्याने भाषांतर करायला सांगितले. तो म्हणत होता, ‘‘हा माझा जुना मित्र आहे. कैलाशपतीजवळ मी प्रार्थना करतो की पुन्हा या मित्राला यात्रेला येथे घेऊन ये.’’

मन मानससरोवरमय

मानस सरोवराचा प्रचंड विस्तार, स्वच्छ, पाचूसारखे दिसणारे पाणी, कित्येक फुटांपर्यंत स्फटिकमय पाण्यातून दिसणारे तळाचे छोटे रंगीबेरंगी दगड, उजव्या बाजूला बर्फाच्छादित मांधाता पर्वत, डाव्या बाजूला दूरवर बर्फाचे डोंगर, त्यात शुभ्रतेने चमकणारा व सर्वात उंच कैलास. सकाळी सूर्योदयाच्या वेळी रंगीबेरंगी आकाश, अवतीभोवती सोनेरी रंगाने चमकणारे बर्फाच्छादित डोंगर नि रंगीबेरंगी लाटांनी सजवलेला मानस सरोवर, सारे दृश्य मनाला एका उंचावर नेते. तेथे शांतता आहे. आनंद आहे. चांगली एकाग्रता या वातावरणात क्षणार्धात साध्य होई. मनच मानससरोवरमय होते.

पश्चिमेस राक्षस तलाव, तर पूर्वेस मानस सरोवर. त्याची पूर्व-पश्चिम लांबी २४ किलोमीटर, तर दक्षिणोत्तर १८ किलोमीटर आहे. समुद्रसपाटीपासून १५ ते साडेपंधरा हजार फूट उंचीच्या जगाच्या छपरावरती ही प्रचंड विस्ताराची सरोवरे आहेत. मानसचे क्षेत्रफळ ५१८ चौरस किलोमीटर इतके आहे. गोड्या पाण्याच्या या सरोवरातील पाणी पश्चिमेस १० किलोमीटर अंतरावर असणाऱ्या प्रत्यक्षात कोणतीही नदी उगम पावताना

दिसत नाही; पण भूगर्भात या सरोवराचे पाणी दूरवर जाऊन पुन्हा पृष्ठभागावर येते व ते नदीचे उगमस्थान ठरते. सतलज, सिंधु, शरयू, ब्रह्मपुत्रा या नद्यांचे उगमस्थान येथेच आहे.

मानसकाठावरून आम्ही निघालो ते तारचेनला सायंकाळी पोहोचलो. आमची बँच फक्त १९ लोकांची असल्यामुळे एकत्रच राहिलो. अन्यथा एक गट मानस परिक्रमा व दुसरा कैलास परिक्रमा करतो व पुन्हा बदल होतो व शेवटी एकत्र तकलाकोटला परतात. आम्ही तारचेनला पोहोचलो. दुरूनच कैलासचे दर्शन होते. आम्ही जवळ जवळ पोहोचलो. १५ वर्षांपूर्वी चार-पाच खोल्यांचे एक धाब्याचे घर तेथे होते. शेजारून स्वच्छ पाण्याचा ओढा खळाळत होता नि इतर काहीही जवळपास नव्हते. या वेळी विश्वास बसणार नाही इतके घरे झालीत. गलिच्छपणा कमालीचा वाढला आहे. इंच इंच भूमीवर हिरव्या चिनी बीअरच्या बाटल्यांचा खच पडला आहे. प्लास्टिक नि धातूचे कॅन सर्वत्र विखुरले गेले आहेत. हे प्रदूषण जीवघेणे वाटते. रात्री शौचालयाकडे जायचे, तर तिघां-चौघांनी काठ्या व बँटी घेऊन बाहेर पडावे लागते नाही, तर चोहोबाजूंनी कुत्रांचा ससेमिरा सुरु होतो.

यमद्वारातून गेल्याशिवाय...

दुसऱ्या दिवशी तीन दिवसांसासाठी आवश्यक साहित्य बरोबर घेऊन आम्ही बसने ८-१० किलोमीटर निघालो. यमद्वारला पोहोचलो. तेथे एक दगडी कमान आहे आणि अनेक रंगीबेरंगी वस्त्रांचे झेंडे लावलेले लाकडी खांब आहेत. यमद्वारातून गेल्याशिवाय कैलाशपती शंकर भेट नाही, अशी भावना असते.

कैलास पर्वतानजीक काही किलोमीटर अंतरावर चीनला सोन्याची खाण सापडलेली आहे. तेथे जमीन खोदणारी मशिन्स, कच्चा माल वाहून नेणारे ट्रक व मजूर यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. साधारण एक किलो इतके सोने तेथे दिवसाला मिळते. जेथे अशा तळेचे खाणकाम चालते तेथे हळूहळू शहर वसते नि तेथील निसर्ग साधनसंपत्ती संपली की ते ‘घोस्ट सिटी’ Ghost City (भूतांचे शहर) बनते. कैलाशजवळ असलेले प्रदूषण वाढत जाईल; पण चीन सरकारला त्याची खंत वाटण्याचे कारण नाही. पूर्वी मानसकाठी होरे हा कॅप होता. तेथे आता तीन लष्कराचा तळ उभारल्याने तेथे भारतीय यात्री थांबू शक्त नाहीत, असे होणारे बदल यात्रेतील निसर्गसौंदर्य कमी करीत आहेत. मानस सरोवर आणि राक्षसताल आता मुद्दाम पाण्यासाठी जोडले आहेत. त्यामुळे मानसची पाण्याची पातळी कमी झालेली पाहून मला धक्काच बसला. हे चीन सरकार हवे तेव्हा हे सुंदर सरोवर मोकळे मैदान तर करणार नाही? अशी शंका मनात चमकून गेली. ब्रह्मपुत्रेचे पात्र वळवणे, त्यावर धरणे

बांधणे व नको त्या वेळी पाणी सोडून भारतात महापूर आणणे असले उद्योग (कदाचित जाणीवूर्क) चीन करीत असावा.

मन आनंदी, शरीर उत्साही

कैलास परिक्रमा सुरुवात झाल्यावर निळेभोर आकाश, त्या पाश्वर्भूमीवर कापूस पिंजल्यासारखे ढग नि बर्फाच्छादित शिखरे हे सौंदर्य डोळ्यांत साठवावे तितके थोडेच. कमालीची थंडी, त्या दरीमध्ये दूरवर वाहणारा जलप्रवाह त्यामुळे आलेला हिरवा रंग, त्यातच वेगवेगळ्या वनस्पतींचे विविध रंग यांचे सुंदर चित्र भूतलावर अवतीर्ण झालेले असते. मन आनंदी असते. शरीर उत्साही असते नि कैलास परिक्रमा पायी करण्याची दुर्दम्य इच्छाशक्ती जवळ असते. मला एकाने काठी दिली. दहा-पंधरा पावले चालल्यावर ॐ नमःशिवाय म्हणून ती मी दरीत फेकून दिली. पाठीमागच्या यात्रीने विचारले, ‘अरे, अरे का काठी टाकलीस, ती फार उपयुक्त ठरते.’ मी चालता चालता त्याला एक कथा सांगितली.

‘एक साधू होता. तो वर्षानुवर्षे धर्माचरण करीत होता. तरीही त्याला ईश्वरदर्शन झाले नाही. एक दिवस त्याने ईश्वराला प्रार्थना केली. तू मला दर्शन का देत नाहीस? त्यावर आकाशवाणी झाली—“तुझा माझ्यावर पूर्ण विश्वास नाही,” हा साधू म्हणाला, “सारं आयुष्य तुझ्यावर अवलंबून वागत आलो. तशी वाटचाल करीत राहिलो, तरीही विश्वास नाही?” यावर ईश्वराने सवाल केला, “मग वाटचाल करताना तुला काठीचा आधार माझ्यापेक्षा महत्त्वाचा का वाटतो?” हे ऐकल्याबरोबर त्या पंथस्थाने काठी फेकून दिली नि ईश्वरदर्शन झाले.

माझी खरोखरच धारणा बनली होती की, कैलाशपती शिवशंभो आपला रक्षणकर्ता असल्यावर आपण निर्भयतेने परिक्रमा करू शकतो. या धारणेने मी काठी नाही, घोडे नाही, याक नाही अशी परिक्रमा पूर्ण केली नि परतीचा प्रवासही तसाच केला.

यज्ञ कसा करायचा?

अशा गप्पागोष्टी करीत आम्ही चालतो. काही वेळानंतर कैलाशपतीचे दर्शन होत नाही. दुपारनंतर पुन्हा तो दिसू लागतो. तो दिसताक्षणीच अहमदाबादचा चतुर्भुज पटेल नि मी सांशांग नमस्कार घालता. मनात जप चालूच होता. मन तृप्त झाले होते. चतुर्भुज हा तरुण मनाने मोकळा, धार्मिक वृत्तीचा तसाच रोखठोक. त्याच्या इंग्रजी नावात सी. एम. असल्याने आम्ही सी.एम. (चीफ मिनिस्टर) म्हणून बोलवत असू. प्रवासात दररोज रात्री आम्ही भजन म्हणत असू नि सत्पुरुषांच्या चरित्राचे स्मरण करीत असू. एके रात्री मी त्यांना लामा मिलारेपांची चरित्रकथा ऐकवली. दुसऱ्या दिवशी यात्रेतील काही जण ती कथा पुन्हा ऐकायला उत्सुक असल्याचे समजले.

आम्हा सान्या यात्रींमध्ये भरपूर यज्ञ साहित्य होते; पण गटप्रमुख रश्मी कपूरना प्रश्न पडला की, आता यज्ञ कसा करायचा? कोण करणार? त्यांना संगितले की, चिंता सोडा, मी यज्ञविधी जाणतो. वयाच्या १६ व्या वर्षापासून मी यज्ञ करीत आहे. हे सांगितल्यामुळे सान्यांचीच चिंता मिटली. कारण प्रत्येक बँच कैलास परिक्रमेत मानसकाठी यज्ञ करीत असते.

आम्ही डेरापूकला पोहोचलो. चार-पाच खोल्या होत्या नि त्या कैलासच्या दिशेला होत्या. त्यामुळे खोलीत जमिनीवर टाकलेल्या अंथरूणात बसून समोरच कैलासचे संपूर्ण दर्शन होत असे. येथे थंडी कडाक्याची होती. त्यामुळे रात्री थंडी वाढणार यात शंकाच नाही. १५ वर्षांपूर्वी येथे तंबू होते. निदान आता मातीची, धाब्याची पक्की घरे होती. आम्ही सामान खोलीत टाकले नि समोरच्या एका टेकडीवर चढून गेलो. कैलासचे अधिक जवळून दर्शन घ्यायचे होते. त्यात एन. जे. प्रसाद म्हणून कॉम्प्युटर इंजिनिअरही होता. तो धार्मिक मुळीच नव्हता; पण त्याचा अनुभव विलक्षण होता. ही यात्रा एक आव्हान म्हणून त्याने स्वीकारली होती. कैलासनजीक गेल्यावर तेथील गहन शांतता हीदेखील एक आगळी शक्ती होती. काळ्या ग्रॅनाईटची भव्यता इतकी मोठी वाटली की, क्षणभर तो भयभीतही झाला. त्या विशाल पत्थराने एक जादू केली. तो सान्यांना सांगत होता, I do not believe on God, but there is some strong power in that black Granite. (मी देव वगैरे मानत नाही, पण त्या काळ्या ग्रॅनाईटमध्ये (कैलास) अद्भुत सामर्थ्य आहे हे निश्चित.)

मी आणि ओरिसाचा शशांक चांद टेकडीवर ध्यानाला बसलो होतो. आकाशात काळे ढग दाटू लागले होते. सूर्यकिरणांचा लपंडाव चालू होता, त्यामुळे कैलासची भिन्नभिन्न दर्शने होत होती. आम्ही खाली उतरलो. तोपर्यंत डेरापूकच्या कँपवर समोरच्या सिमेंट कटूट्यावर अशोक आणि संदीप राडिया या पिता-पुत्रांनी यज्ञाची सर्व सामग्री काढली होती. ते माझीच वाट पाहत होते.

महिलांचा यज्ञ

यज्ञाला ४-५ जण सोडले, तर जवळजवळ सर्वजण सहभागी झाले. तीन महिला आपणाला यज्ञाचा अधिकार नसल्याच्या भावनेने दूरच होत्या. त्यांना मी प्राचीन भारतीय परंपरेतील गार्गी, मैत्रेयीचा उल्लेख करून सांगितले, की तुम्हालाही यज्ञात सहभागी होता येते. त्यांना खूप आनंद झाला. गायत्री, महारुद्ध यज्ञ व्यवस्थित पार पडले. आजूबाजूच्या वस्तीतील तिबेटी निष्ठ्या-पुरुष, मुले तेथे जमली होती. त्यांना धान्य, वस्त्र दान केले. प्रसाद वाटला नि थोड्या वेळाने पावसाला सुरुवात झाली. प्रसादात गुजरात, दिल्ली, महाराष्ट्र, ओरिसा, बंगलोर येथील वेगवेगळी मिठाई तर उजैनीच्या गणेश नाईक यांनी शिवाला भांग किंवा गांजा आवडते म्हणून तीही

आणली होती. डेरापूकला रात्री कडाक्याची थंडी होती. रात्री अंगात जँकेट घालूनच मी झोपलो. त्या रात्री अगदी पहाटे उटून चालू लागायचे होते. यात्रेतला हा सर्वांत कठीण प्रवास. डोल्मापास या खिंडीतून जावे लागते. सर्वात उंच १९,५०० फुटांवरची ही चढण विरळ हवा नि प्राणवायूची कमतरता यामुळे सर्वांना त्रासदायक वाटते. पहाटे अंधारात बॅटरीच्या उजेडात आम्ही चालू लागलो. दिल्लीच्या हरिहरने सान्यांना मधाच्या बाटल्या दिल्या होत्या, तर बेंगलोरच्या कुलकर्णीनी सान्यांना कापूर व तो गळ्यात बांधायला कापडी पट्टी पुरवली होती. मधाने अंगात उष्णात निर्माण व्हावी व कापाराच्या वासाने धाप लागणे कमी होईल, हा त्यामागचा उद्देश होता. प्रत्येकाजवळ गोळ्या, ग्लुकोज, इलेक्ट्रॉलसारख्या शक्तिवर्धक पावडर होत्या. तोंडाने ३० नमःशिवायचा जप चालू होता. आदल्या दिवशी अपुरी झोप झालेली; पण हवेत खूप गारठा असल्याने चालणाऱ्यांना काही अडचण नव्हती; पण याकच्या रुंद पाठीवर बसून येणाऱ्यांना मात्र सावध राहावे लागते. याकवर स्वार होणे ही एक परीक्षाच असते. हा प्राणी डोंगरावरच मन मानेल तसा चालतो. कधी उतारावरून खाली जाईल, तर कधी वेगळ्या वाटेने खडा चढ चढत जाईल, त्यामुळे अनेक यात्री घसरून पडण्याची शक्यता असते. चालताना पावलोपावली दम लागत होता. छातीचा भाता फुलत होता. डोल्मापासच्या वाटेवर उलट दिशेने येणाऱ्या काही तिबेटी स्त्रिया एका मोळ्या दगडाजवळ थांबत त्याला नमस्कार करीत आणि जवळच ठेवलेल्या छोट्या दगडाने मोळ्या दगडाच्या ठिकाणावर बडवीत. मी चकित झालो. मीही तसे केले व याकवाल्या तिबेटीला विचारले तेव्हा तो म्हणाला, ‘‘ही लामा मिलारेपांची ध्यानाची जागा.’’

यापुढे लागणारा खडा चढ लहान मोळ्या दगडांनी भरलेला. यातून याकवर स्वार झालेले यात्री नि याकवाले या दरम्यान कैलासवर सूर्यकिरण पडल्याने सुर्वर्णाभापसरलेली दिसते. हे दृश्यही अभूतपूर्व असेच वाटते. उंच उंच जात जात कैलास पर्वताच्या जवळजवळ पोहोचल्यासारखे वाटते, तर पठारावर पोहोचल्यासारखे वातावरण; पण एखादा पर्वत कोसळावा व सर्वत्र दगडच दगड पसरावेत, असे दृश्य होते. थोडे अंतर गेल्यावर एक मोठा काळा प्रचंड आकाराचा दगड. त्याच्याभोवती अनेक दोन्या नि त्यावर विविधरंगी वस्त्रे! त्याला दोल्मादेवी म्हणतात. तेथे दगडाच्या आडोशाला एक दीप तेवत होता. काही पैसेही तेथे अर्पण केलेले होते, तर सुकामेवा, मिठाईही प्रसाद म्हणून अर्पण केलेली दिसत होती. तेथे भक्तिभावाने नमस्कार करून यात्री, याक, याकवाले थोडा वेळ विश्रांती घेतात. पाठीमागून येणाऱ्यांची वाट पाहतात; पण त्या थंडीत, विरळ हवेत फार वेळ न थांबता पुढे चालण्याचा मी निर्णय घेतला. उद्देश असा की, या अत्युच्च उंचावरून खाली खाली उतरल्यामुळे अधिक प्राणवायू मिळणार होता. अचानक नजर खाली गेली तर खोलवर हिरव्या पाचूसारखे दिसाऱ्ये

पाणी दिसले. यालाच गौरीकुंड म्हणतात. साक्षात माँ पार्वती तेथे स्नानाला येते, अशी श्रद्धा आहे. गौरीकुंडाचे तीर्थ आणण्यासाठी उतरणे कष्टचेच असते. आमच्या यात्रीमध्यले दोघे तरुण संदीप राडिया नि एन. जे. प्रसाद खाली उतरून तीर्थ घेऊन पुन्हा वर आले. त्यांनी आम्हाला तीर्थ दिले. परत आपापल्या गावी हे तीर्थ नेण्यासाठी याकच्या तिबेटी लोकांना काम सांगितले. त्यासाठी त्यांचे दर ठरलेले असतात.

गौरीकुंडामध्ये व त्या परिसरात लॅंडस्लाईड होतच असतात. त्या निर्मळ शांततेतही तो आवाज कानात गुंजत राहतो. डोल्मापासपासून जास्तीत जास्त खाली कमी उंचावर जाण्यासाठी यात्री उत्सुक असतात; पण त्या बिंदूनतर खेरे तर परतीचा प्रवास सुरु होतो. ज्याची मनात भीती बाळगलेली असते ती सर्वोऽच्च उंची गाठल्यानंतर मन निर्भय बनलेले असते.

उतरताना रस्ता असा नाहीच, लहान मोळ्या दगडावरून खाली खाली उतरायचे. काही ठिकाणी त्याच्या खालून पाणी वाहत असते, तर काही ठिकाणी ग्लेशियर पार करायचे असते. काही वेळा तुम्ही वा एखादाच सोबती असतो. सकाळची कोवळी उन्हे घेत बर्फावरून चालताना पैलतीराला कसे जायचे? मग यापूर्वी केलेल्या याकचा वा माणसांच्या पावलांचा खुणा शोधायच्या. बर्फ किती पातळ वा जाड याचा अंदाज नसतो. काठी असेल तर अंदाज घेता येतो. माझ्याकडे काठीही नव्हती.

पहाटेपासून चालणे सुरु असल्याने भूक लागलेली होती. याकवाल्यांना विचारले की, अजून किती अंतर आहे मुक्कामाला, तर ते म्हणत जवळच. याकवाले एकत्र जमले होते. ते आता आपला स्वयंपाक बनवणार, खाणार नि मग पुढे चालू लागणार. मी पायी चालत होतो. माझ्याबरोबर ओरिसाचे देवीप्रसाद होते. बरेचसे यात्री याकवर बसून येण्यासाठी मागे थांबले होते. हा परिसरही खूप सुंदर दिसत होता. एका दीरीच्या खोऱ्यातून चालायचे. पाण्याचे कमी-अधिक ओघळ वाहत असतात. आम्ही दोघे चालत चालत पलीकडे गेलो होतो. आमच्या ध्यानात आले, की पाठीमागून येणारे उजव्या बाजूने येत आहेत. पाण्याचा जोरदार प्रवाह ओलांडून पलीकडे जावे लागणार होते. त्यासाठी प्रवाहातील मोठमोळ्या दगडांचा आधार घ्यावा लागणार होता. मी पलीकडे पोहोचलो; पण देवी प्रसाद एका दगडावरून दुसऱ्यावर उडी मारताना घसरला नि पाण्यात पडला. त्याला कमरेला थोडे लागले; पण थोडक्यात बचावला. थोड्या वेळाने अहमदाबादचे टांग येऊन मिळाले. टांगना मी लामा मिलारेपांची कथा सांगितली. त्यांना ती खूप आवडली. एके ठिकाणी ध्यानाला बसलो तेव्हा मला एक सप्तरंगी प्रकाशाचे वलय एका जागी दिसले. मी म्हटले, हा लामा मिलारेपांचा आशीर्वाद आणि पुढे खरोखर त्या दूरच्या अंतराजवळ येत गेलो तसे तेथे घर दिसले.

आता आम्ही दिंगझेरेबुला पोहोचलो होतो. रात्री चौकशी करताना कळले

की, वर डोंगरातील वास्तू लामा मिलारेपांचे मंदिर आहे. तेथे त्यांनी तपश्चर्या केली होती. त्या जागेचे पुनरुज्जीवन सुरु होते. सकाळी तेथे गेलो. तेथून जैदीला आलो. तेथे मानसकाठी पुन्हा यज्ञ केला. कैलासपतीने काही आशीर्वाद. काही आज्ञा, काही सामर्थ्य प्रदान केले.

परतीच्या वाटेवर हिमालयात गुंजीपुढे चालताना पाठीमागून लहान मुर्लीच्या पाण्यातील पैंजणाचा आवाज येत होता. मी मागे वळून पाहिले तर एक छोटी कन्या व तिची आजी येत होती. मी तिला माझ्या जवळची मिठाई दिली. पाणी दिले. ती गोड हसली, ती पुढे चालत होती. मधून मधून मागे वळून सुहास्य वदनाने थांबत असे नि पुढे जात होती. बुद्धी गाव येण्यापूर्वी ती व तिची आजी एका वळणावर दिसेनाशी झाली. मला ती दुर्गच्या रूपात स्मरणात राहिली.

लेह लडाख

भारताच्या उगवत्या सूर्याच्या राज्यातून परतताना असे ठरवले होते की, आता हिमालयाच्या पदभ्रमंतीला थोडी थोडकी नाही सत्तावीस वर्षे पूर्ण झाली. अतिउंचावर विरळ हवा, प्राणवायूची कमतरता आणि शून्य तापमानाखालची थंडी आता पुरे झाली. कोल्हापूरला अशा विचाराने पोहोचलो खरा; पण १५/२० दिवस झाले असतील आणि लेह लडाखला जायचा विचार मला अस्वस्थ बनवू लागला. हिमालयाची शिखरे पुन्हा साद घालू लागली. पुन्हा चाललो रिझर्व्हेशन करायला. स्वातंत्र्यदिन आणि तो दिवस साधून अतिरेकी कारवाया वाढण्याची शक्यता; पण चला शाळेची घंटा वाजली की शाळा सोडावीच लागते. जीवनाच्या घंटेची दोरी थोडीच आपल्या हाती असते?

कोल्हापुरातून मी एकटाच दिल्लीला निघालो. २६ ऑगस्टला कोल्हापूर सोडले. २८ ला सकाळी निजामुद्दीन स्टेशनवर पोहोचलो. प्रीपेड काऊंटरवरून अॅटो केली. वाटेत मोबाईल रिंग वाजू लागली. तेव्हा लक्षात आले कोणी प्रवासी तो विसरून गेला आहे. रिक्षावाला मला म्हणाला, ‘मी बोलतो, तो प्रवासी माझ्या ध्यानात आला. त्याने मोबाईल परतीचे आश्वासन दिले, नंतर माझ्या लक्षात आले की, त्या प्रवाशाने दिल्ली सोडली होती.

दुपारपर्यंत डॉ. देवीप्रसाद, शशांक चांद, पिलाईबाबू हॉटेलवर पोहोचले. दरम्यान सिंझाटा या औषध कंपनीचे मार्केटिंगचे जनरल मैनेजर बी. आर. देसाई मला त्यांच्या घरी घेऊन गेले. तेथे त्यांच्या उत्तर-पूर्व भारतातील सहा-सात राज्यांतील पीक परिस्थिती, महाराष्ट्रातील लोकरी मावा अशा प्रश्नांवर चर्चा झाली. कीटकनाशके पिकासाठी वापरताना मराठी शेतकऱ्यांनी मास्क वापरणे गरजेचे आहे, हे त्यांनी स्पष्ट केले. त्याअभावी काही शेतकऱ्यांचा मृत्यू ओढवल्याचे त्यांनी सांगितले.

सायंकाळी आम्ही दिल्ली-मनाली जाण्यासाठी टॅक्सीऐवजी व्होल्वो बसची तिकिटे काढली. तो प्रवास होता १८ तासांचा. दुसऱ्या दिवशी तीन वाजता हॉटेलवरून निघालो. दिल्लीतून बाहेर पडायला सहा वाजले. बाहेर पडताना दिल्ली आर.टी.ओं. नी बस थांबविली. सौदा चार हजारांवर मिटला नि बस पुढे निघाली; पण त्यात अर्धा-पाऊण तास गेल्यामुळे गेल्या वेळच्याच ‘याक’ हॉटेलमध्ये उतरलो. सकाळी छान ऊन पडले होते. हवामानाशी जुळवून घेण्यासाठी शहराच्या बाहेर तीन-चार किलोमीटर अंतरावरील घटोत्कच, हिंडिंबा मंदिराकडे चालत निघालो. एका प्रचंड लाकडी मंदिराच्या आत गुंफेसारखा भाग आहे व आजूबाजूला गर्द झाडी आहे. तेथून परतल्यावर येताना टॅक्सी स्टॅंडवर गेलो. स्वतंत्र टॅक्सीने मनाली ते लेह जाण्यासाठी ९ हजारांपासून ते १३ हजार रुपयांपर्यंत काहीही दर निघतो. आम्ही आलो त्यात प्रवासी कमी येतात त्यामुळे हॉटेल वा टॅक्सीचे दर कमी होते. आम्ही जम्मू-काश्मीर राज्य पर्यटन कार्यालयातही चौकशी केली. त्यांच्याही बसेस असतात; पण प्रवाशांची संख्या भरल्याखेरीज ते सोडत नव्हते. त्यामुळे (कोल्हापूर-सांगली-भागातील वडाप) आम्ही शोधली. तिला शेअर ए टॅक्सी म्हणतात. आम्ही चौधे होतो. एक दोन सीटचे जादा पैसे देऊ केले. टाटा सुमो होती. त्यामुळे एक जादा बाहेरचा प्रवासी घेऊन ठरल्याप्रमाणे रात्री १। वाजता टॅक्सीवाला हॉटेलवर आला. रात्री थंडी वाढली होती. अर्ध्या तासात आम्ही मनाली सोडली.

तासभर प्रवास सुरळीत झाला नि अचानक गाडी थांबली. एक लष्करी ट्रक चिखलात चढाला घसरला नि वाहतूक थांबली होती. आमचा सहप्रवासी पिलाईबाबू हा ओरिसातील एक ट्रान्स्पोर्ट कंपनीचा अध्यक्ष होता. अशा आणीबाणीत काय करायचे, हे त्याला अनुभवाने माहीत होते. तो सरळ अंधारात बॅटरी घेऊन उतरला. त्याने आरडाओरडा करून पंधरा मिनिटांत वीस-पंचवीस ट्रक ड्रायव्हर व तरुण मंडळीना गोळा केले. रस्त्यावरचे मोठे दगड दरीत ढकलले. लष्करी ट्रकजवळचा रस्ता साफ केला नि छोट्या गाड्या, टेंपो तेथून पुढे काढले. त्यामुळे आमचा मार्गही मोकळा झाला. सुमारे दहा तासांनंतर एका दरीत नाष्ट्यासाठी आम्ही थांबलो. तेथे दोन चार तंबू होते. नि एका ओढ्याकाठाला जेवण-नाष्ट्याची सोय झाली.

प्रवास न थांबता चालूच होता. दुपारी एक-दोन वाजता जेवणासाठी थांबलो; पण आमच्यापैकी दोघांना अतिउंचावर आल्यामुळे उलट्या सुरु झाल्या. त्या काही थांबेनात. आम्ही बर्फाच्छादित शिखरावरून १७। हजार फुटांवरून निघालो होतो. सायंकाळी शिखरावर पोहोचलो. सूर्यास्ताचा सोनेरी प्रकाश सर्वत्र पसरलेला होता. झाडीचा मागमूसच नव्हता नि सोनेरी रंगाच्या दगडांचे डोंगर आजूबाजूला पसरले होते. टॅक्सीचा ड्रायव्हर

कोठेही चहा-पाण्याला थांबून वेळ घालवायला तयार नव्हता. सलग १८-१९ तास एकच ड्रायव्हर गाडी चालवत होता. अतिउंचावर सर्वसामान्यपणे सांच्यांचेच ब्लड प्रेशर वाढते. ड्रायव्हरचेही वाढले असावे, त्याचा चेहरा लालबुंद झाला होता. दच्याखोन्यांतून अशा अवस्थेत प्रवास करणे धोकादायकही ठरू शकते. वाटेत एक पठार लागले, किती लांबीचे असेल? ५५ किलोमीटर लांबीचे. एखादे मोठे शहर, विमानतळ सहज उभारता येईल असे. त्यावर खास रस्ताच नव्हता. गाड्या जाऊन रुळलेला रस्ता पाहून पुढे जायचे.

असे करता करता लेहमध्ये पोहोचायला रात्री १० वाजले. हॉटेल शोधून मिळेना. लडाख महोत्सवामुळे परदेशी पर्यटक वाढले होते. मग नईलाजाने एका महागड्या हॉटेलवर उतरलो. सकाळी लवकर जाग आली. आमच्यापैकी एक डॉ. देवीप्रसाद पूर्वी एकदा लेहला आले होते. ते पहाटेच बाहेर पडले नि तासाभरात परत आले. त्यांनी एक स्वस्त पर्याय शोधला होता. आम्ही साहित्य घेऊन तिकडे निघालो; पण तेथे कोणी हमाल मिळत नाही. आम्हीच आमचे साहित्य घेऊन एक किलोमीटर रेपेट मारली. हवा विरळ त्यामुळे खूपच परिश्रम झाले. अजून आमची शरीरे हवेला जुळली नव्हती. नवी जागा स्वस्त होती. १०-१२ दिवस मुक्काम आहे म्हटल्यावर बिलात तडजोड ठरली व नाष्ट, जेवण तेथेच पुरवला जाणार होता.

लेहला आम्ही पोहोचलो ते रोडने; पण आमचे दोन साथीदार भुवनेश्वर-दिल्ली-लेह असे आले म्हणजे समुद्रतळ ते हिमातल. रोडने येण्याचा त्रास झाला म्हणजे कोल्हापूर ते दिल्ली ३२ तास, दिल्ली-मनाली १८ तास व मनाली लेह २१ तास; पण त्याचा फायदा असा झाला की, आम्ही बदलणाऱ्या हवामानाशी हळूहळू जुळून गेलो; पण विमानाने आलेल्यांना ती संधी मिळत नाही. त्या दोघांत परमहंस स्वामी आत्मानंद होते. त्यांचे वय ७०; परंतु ते नॉन रेसिडेंट इंडियन असल्यामुळे परदेशात थंड प्रदेशात नेहमी वावरतात; पण त्यांनाही पहिले दोन दिवस त्रास झाला त्यामुळे त्यांनी गेस्ट हाऊसमध्ये राहणे पसंत केले. आम्ही मात्र गावात सकाळ-संध्याकाळ फेरफटका मारतच होतो.

लडाखी महोत्सवाच्या दरम्यान तेथे असल्यामुळे रस्त्यावर शोभायात्रा पाहता आली. त्यात पारंपरिक वेषातले राजा-राणी, दरबारी, गायक, नृत्य करणारे, वाजंत्री सारे पोलो ग्राउंडकडे निघाले होते. लेहमध्ये येणारे पर्यटक ९५ टक्के परदेशी व ५ टक्के आमच्यासारखे होते. त्यामुळे शोभायात्रेचे फोटो काढणारे अधिकतर परदेशी स्त्री-पुरुष होते. पोलो ग्राउंडवर धनुष्यबाण, घोड्यावरचा पोलो, विविध नृत्य, भारतीय व चिनी बनावटीच्या वस्तूंची विक्री जत्रा भरलेली होती. लडाखी स्त्री-पुरुष मोठ्या उत्साहाने

रंगीबेरंगी वेशभूषा करून सामील झाले होते.

३ सप्टेंबरला आम्ही स्थानिक प्रेक्षणीय स्थळांना भेटी दिल्या. त्यात 'आडाख गोंफा' या बुद्ध गोंफांमध्ये गेलो. तेथे लडाखी बुद्धिस्ट असोसिएशनचे कार्यालय आहे. तेथून लडाख संस्कृतीविषयक मासिकही प्रकाशित होते. या गोंफेच्या प्रवेशद्वारावर भगवान बुद्धांचे वचन कोरलेले होते.

"Commit not one unwhole some deed
But gather a wealth of virtue
Subdue your mind in its entirely
This is the teaching of Budha."

त्या दिवशी दुपारी तीन-चार वाजता बौद्ध स्तूपाकडे चालत निघालो. दुपारचे ऊन थंडीमुळे जाणवत नव्हते. समोर उंच टेकडीवर निळ्या गर्द रंगाच्या आकाशावर शुभ्र स्तूप शोभून दिसत होता. छोट्या छोट्या पायच्या चढतानाही दमछाक होत होती. वरती पोहोचल्यावर मात्र पाचशे पायच्या चढून आलोत, हे विसरायला होते. स्तूपाच्या चारी बाजूला बुद्ध जीवन चरित्र कोरलेले आहे. सायंकाळचा सूर्यप्रकाश त्यावर पडल्यामुळे स्पष्ट फोटो घेता आले. उंचावरून लेह शहर दिसते. दूरवरच्या गिरीशिखरे, दच्या दिसतात. उत्तरेकडे कारगील, खुर्दमपा पास, सियाचीनकडे जाणारा रस्ता दिसतो. लष्कराचे असंख्य ट्रक्स एका ठिकाणाहून दुसरीकडे मुऱ्यांच्या रांगेप्रमाणे निघालेले दिसतात. त्या स्तूपाजवळच छोटा बुद्धविहार आहे. तो पाहून आम्ही पायच्या उतरू लागलो.

सर्वात मोठी गोंफा :

चौथ्या दिवशी टिकसे गोंफा पाहायला गेलो. लडाखमधली ही सर्वात मोठी गोंफा आहे. ड्यूका करायुट्या या स्कूलची ही मॉनेस्ट्री. महायान पंथाची. गॅलसूरिंपोचे हे कुसोक सटगांग रासप्पा या लामाचा तिसरा अवतार मानले जातात. तेथे ५०० बुद्धभिक्खू निवास करतात. तेथे मौलिक हस्तलिखिते, प्राचीन चित्रे, दुर्मिळ मूर्ती आणि किमती वस्तू आहेत. या गोंफेची स्थापना १६३० सालातील आहे.

त्यानंतर आम्ही (Shey palace) शीय राजवाड्याला गेलो. या ठिकाणी नॅम गॅल वंशाच्या राजानी इ. सन. १७५ पासून राज्य केले. पहिला राजा डी नवी मामगॉन हा होता. त्यानंतरचा २० वा वंशज १९९७ सालापर्यंत या राजवाड्यात राहत होता. बस्तान रडझीन जिग मे नामग्याल हे राजे लडाखमध्ये होते. आता या राजवाड्याचे वस्तुसंग्रहालयात रूपांतर केले आहे.

सिंधु घाट :

भाजपच्या कारकिर्दीत २००१ साली गृहमंत्री लालकृष्ण अडवाणी असताना येथे सिंधु नदीवर एक पठारावर एक घाट बांधला आहे. तेथे सिंधु महोत्सव साजरा

केला होता. येथे नदीचे पात्रही छोटे व उथळ आहे. एक संगमरवरी बोर्ड व एक शेड याशिवाय तेथे पाहण्यासारखे काही नाही.

५ सप्टेंबरला आम्ही पहाटे ५/६ वाजताच गेस्ट हाऊस सोडले व टॅक्सीने पांगोम तळे पाहण्यासाठी निघालो. लेहमध्ये त्या आठवड्यात टाटा सुमोच्या नव्या मॉडेल्सच्या गाड्या आल्या होत्या त्यातील एक टॅक्सी आम्ही घेतली त्यामुळे पांगुम लेकपर्यंतचा प्रवास आरामदायी होणार होता; पण त्यासाठी १५० किलोमीटरचा प्रवास करावा लागणार होता आणि समुद्रसपाटीपासून १७।। हजार फूट उंचावरील चांगला खिंड ओलांडावी लागणार होती, अर्थात एवढ्या उंचावर बर्फच बर्फ असते. सकाळ सकाळची बोचरी थंडी, डोंगरावर बर्फच बर्फ, वाटेत चहाची टपरीही नाही. दोन तासांनंतर खिंडीजवळ पोहोचलो; पण आमच्यापुढे जाणारी क्वालिस गाडी बर्फात अडकली होती. चिखलात गाडीचे चाक नुसते फिरत राहते तसा प्रकार सुरु होता. मग इतर गाड्यांचे ड्रायब्रह्मी खाली उतरतात. गाडी ढकलतात बर्फावर माती टाकतात. गाडी पुढे गेली नि पुन्हा अडकली त्यामुळे इतर गाड्या नि प्रवाशांना अडकून पडावे लागते. कुशलतने गाडी वर काढून आम्ही पुढे गेलो. काही वेळानंतर खिंडीत पोहोचलो. तेथे लष्करी तळ होता. त्यांनी प्रवाशांसाठी मोफत चहा, बिस्किटांची व्यवस्था केली होती. थंडी भयानक होती. लष्कराच्या शेडमध्ये काही वस्तू विक्रीसाठी होत्या त्यात एक काचेचा मग होता, टोपी होती, लोकरीची इनर होती. मी ती खरेदी केली नि गाडीत जाऊन वापरली त्यामुळे शुन्याखालच्या तापमानात बर्फात चालता आले. ती खिंड ओलांडल्यावर पुन्हा उतार होता. आता छोटी छोटी गोठलेली तळी दिसत होती; पण त्यांच्या खोलीचा अंदाज येत नव्हता.

खाऱ्या पाण्याचे तळे

थोड्या वेळाने एक विलोभनीय दृश्य दिसू लागले. दाट निळ्या रंगाचा जलाशय, त्यावरच्या टेकडावर शुभ्र बर्फ व वर निळे आकाश. पुढे पुढे गेल्यावर प्रचंड निळे सरोवर दिसू लागले. काठावर पोहोचलो. तेथे तिबेटमधल्या मानससरोवराची आठवण आली. दहा फूट खोलीपर्यंतचे दगड दिसत होते. हे शंभर किलोमीटर लांबीचे तळे आहे त्यापैकी २० किलोमीटर भारतात तर ८० किलोमीटर चीनच्या हद्दीत आहे. चीन व भारतीय लष्कराच्या फ्लॅग मीटिंग शुशाल या ठिकाणी तळ्याच्या काठी होतात. येथे एक छोटी वस्ती आहे. तेथे लडाखी भाषा बोलली जाते. जनपोसारची हा गायक प्रेमगीते गातो, तर दोर्जे स्टमगो हा पॉपगायक लडाखमध्ये प्रसिद्ध आहे. तळ्याच्या काठी आमच्या टॅक्सीत त्यांची लावलेली गाणी निसर्गसौंदर्यात भर टाकीत होती; पण असा सुंदर निसर्ग आजपर्यंत पाहिला नव्हता. वाळूच्या डोंगरावर बर्फ वितळल्यामुळे विशाल झाडाच्या फांद्याप्रमाणे आकार दिसत होते. तळ्याच्या काठी आम्ही दूरपर्यंत

फिरलो. पाणी चाखून पाहिले ते खारट होते. आजूबाजूच्या डोंगरातील क्षार त्यात मिसळले असावेत. मात्र मानससरोवर हे गोड्या पाण्याचे तळे होते. लष्करी पहारा असल्यामुळे फार लांबपर्यंत जाता येत नाही.

सान्यांना भूक लागली होती. तळ्याकाठी एक तंबू होता त्यात शिरलो. तेथे एक कुटुंबच काम करीत होते. सहा महिन्यांचे मूल पाठीशी बांधून काम चालू होते. तेथे नूदल्स, चहा मिळाला. इतक्या थंडीत, जोरदार थंड वाऱ्यात तो तंबू नि तेथे राहणे कठीणच! नेमके आमच्या टॅक्सीवाल्याचे डिझेल संपत आले होते. तंबूच्या मालकाने त्याच्याकडच्या कॅनमधले वीस लिटर डिझेल दिले. तो सांगत होता पूर्वी लष्कराचे जवान आम्हाला डिझेल देत; पण आता देत नाहीत. हे लेहमधून आणावे लागते. आम्ही फोटो काढले नि लेहकडे परतलो. रात्री उशिरा लेहमध्ये पोहोचलो.

रात्री जेवणानंतर काड्याच्या पेटीतील काडी घेतली नि दात टोकरत बसलो. अचानक हातात मेटलचा दाढेचा एक भागच निखळून हातात आला. ही साधी बाब; पण त्या प्रचंड थंडीत बर्फासारखे पाणी पिता येर्इना, गरम पाणी काही सहन होईना. मित्राने सांगितले, तो भाग टाकून द्या; पण मी तो एका डबीत घालून ठेवला. सकाळी उठलो नि गेस्ट हाऊसच्या मालकाला येथे कोणी डेंटिस्ट आहे का, याची चौकशी केली. त्याने सांगितले जम्मू-काश्मीर बँकेच्या समोरच्या माडीवर एकजण आहे. त्यानुसार एक मित्र व मी चालत निघालो. त्या इमारतीत गेलो. एका दुकानात चौकशी केली तो म्हणाला हाच दवाखाना. ‘डॉक्टर कोठे आहेत?’ ‘ते काय आत बसलेले.’ ‘बूट कोठे काढायचे?’ ‘नाही ऑपरेशन थिएटरमध्येही चालतात.’ एकंदरीत सारा मामला मोटर मेक्निक नि त्याच्या गैरजसारखा दिसत होता. मी बुटासहच त्या खुर्चीवर बसलो. डॉक्टरांना सांगितले, ‘एक तर निखळलेला दात बसवा नाही तर चांदी भरून द्या म्हणजे १५/२० दिवसांनी आमच्या गावी दाढेचे काम करून घेतो.’ डॉक्टरने दहा मिनिटात ठाकठीक केले. ‘डॉक्टर फी किती?’ ‘१५० रु.’ ते दिले. आमच्या पाठोपाठ डॉक्टरही बाहेर पडला. लेह-लडाखमधल्या वास्तव्यात मी सुखाने राहू शकलो.

आमच्याबरोबर वयोवृद्ध परमहंस स्वामी आत्मानंद होते. त्यांना जर खर्दुमपा पासवर यावयाचे झाले, तर श्वासोच्छवासाचा त्रास झाला असता म्हणून लेहमधल्या एका मोठ्या औषध दुकानात गेलो. तेथे आम्हाला ३५० रुपयाला एक लिटर ऑक्सिजनचे सिलिंडर मिळाले. ते एकदम छोटे व हलके होते.

लेह पॅलेस :

गेस्ट हाऊसकडे परताना लेहमधल्या पॅलेसला जायचे ठरवले. तो सात मजली होता. एखाद्या रहस्यमय चित्रपटात शोभावा तसा. अंधारा मार्ग, भिंतीतील पायऱ्या, कोठे रस्ता निघतो कळतच नाही. पुराणवस्तू खात्याने त्याची डागडुजी चालवली आहे.

ती उत्तम प्रकारे चालली आहे. आत गाईड कोणीही नाही. अचानक एका खोलीतून आम्ही बाल्कनीत व टेरेसवर आलो. तेथून लेहचे दर्शन होते. सुंदर निसर्ग दिसला. तेथूनच पोलो ग्राऊंड दिसत होता. आम्ही खाली उतरलो. संग्रहालय कोठे दिसले नाही ते कोठे आहे? अशी विचारणा केल्यावर वॉचमनने बोट वर नेले. सातव्या मजल्यावर डाव्या बाजूला. पुन्हा तेथपर्यंत जाण्याचा विचार आम्ही सोडला. समोर एक उंच टेकडीवर बुद्धविहार दिसत होता. तेथेही चालत जाण्याचे टाळले नि पोलो ग्राऊंडवर आलो. वाटेत आमच्यापैकी दोघांची चुकामूळे झाली. पोलो ग्राऊंडवर पोहोचलो नि दहा मिनिटांतच वादळ सुरु झाले. आकाश काळ्या ढगाने भरले. आम्हाला वाटले आम्ही पावसात सापडणार. मुख्य बाजारेठेत पोहोचलो तो सारी दुकाने पटापट बंद होत होती.

वाटेत एक लष्करी जवान भेटला त्याच्या ड्रेसवर नाव होते. मला वाटले तो महाराष्ट्रीयन असणार विचारले, तर होय म्हणाला. तो कोल्हापूर जिल्ह्यातील चंदगड तालुक्यात निवूर गावचा संदीप कृष्णा पाटील. लेहमधल्या आर्मी हॉस्पिटलमध्ये तो काम करीत होता. ‘तुम्हाला वैद्यकीय मदत लागली तर मला फोन करा’ असे म्हणून आपुलकीने त्याने फोन नंबरही दिला.

१८७०० फुटाची खिंड :

एक दिवस पूर्ण विश्रांतीसाठी ठेवला. गावात इकडे तिकडे फिरलो. कोणाला शिलाजीत हवे होते ते शुद्धस्वरूपात लेह लडाखमध्ये मिळते. अशा काही खास गोष्टी हिमालयातच मिळतात. दुसऱ्या दिवशी खरदुमपा खिंड ओलांडून नुंब्रा व्हॅलीत जायचे होते. तेथे एक-दोन दिवस मुक्काम होणार होता. जगातला सर्वांत उंचावरचा मोटार जाणारा हा रस्ता. वरती बफर्ने भरलेला. उंची १८ हजार सातशे पन्नास फूट होती. म्हणजे अमरनाथपेक्षाही चार-पाच हजार फूट अधिक उंच. हवामान उत्तम होते; पण येताना बर्फ जादा आला नि एखादा दिवस वाढला, तर हातचा असावा म्हणून एक दिवस राखून ठेवला. आम्ही पहाटेच निघालो होतो. त्यामुळे सकाळी लवकरच खिंड ओलांडली. उतरताना परवाचीच काळी क्लालिस गाडी पुन्हा बर्फात अडकली होती. आम्ही तीस किलोमीटर खाली उतरलो. मग एक मोठे वालुकामय पठार लागले. ते ओलांडून एका पाण्याच्या प्रवाहाजवळ आलो. त्यावर लष्कराने लाकडी पूल बांधला होता. त्यावर लष्कराची चौकी होती. परवानाधारकच पुढे जाऊ शकतात.

पुनर्जन्म झालेला लामा :

आम्ही एका छोट्या गावात जेवण केले नि ‘सांतुनी मॉनेस्ट्रीला’ गेलो तिला सुमुर गोंफा असेही म्हणतात. या भागाला सियाचीन भाग म्हणतात. ही मॉनेस्ट्री शरूमबकुल या मंगोलियन लामाने स्थापन केली. ती १५० वर्षांची जुनी आहे. तेथे

लामा चोझेन व लामा तुपतानी यांची भेट झाली. यलो कल्ट Yellow cult पंथाची ही मॉनेस्ट्री आहे. आत अमितयस, मैत्र्य बुद्ध यांच्या २६ फूट उंचीच्या मूर्ती आहेत. या शिवाय एक हजार बुद्धांच्या विविध ध्यान मुद्रेतील छोट्या मूर्ती आहेत. बकुल रिंपोचे हे मंगोलियातून येथे स्थायिक झालेले लामा. या ठिकाणी लामा मिलारेपांचे जीवन चरित्र चित्रमय रूपात भिंतीवर मांडले होते. ते मी एका मित्राला समजून सांगताना लामाला आमच्याशी बोलावे वाटले, तो म्हणाला, आमच्या पंथाची तुम्हाला चांगली माहिती दिसते. आमचे एक रहस्य तुम्हाला सांगतो व दाखवितो. त्याने आम्हाला एका इमारतीत नेले. तेथे एक खोली सुंदररित्या सजवलेली होती. त्यात प्रमुख आसनही होते. हे कोणाचे असे विचारल्यावर त्याने सांगितले, ‘लामा बकुल रिंपोचे यांचे’ ‘मग आता ते कोठे आहेत?’ त्यावर त्याने सांगितले ‘त्यांचे निर्वाण झाले’ ‘मग आता कोण वापरते हे आसन?’ तर उत्तर मिळाले ‘त्यांचा पुनर्जन्म झाला आहे’ ‘कोठे?’ ‘ते बालक रूपात याच मॉनेस्ट्रीत आहेत.’

आमची उत्सुकता वाढली. पुन्हा आम्हाला दुसऱ्या इमारतीच्या आवारात घेऊन गेले. तेथे अनेक लामा एका छोट्या बालकाशी खेळत होते. ते दोन वर्षांचे बालक लामाच्याच वेशात होते; पण सारेजण त्याच्याशी अत्यंत आदराने वागत होते. मी पुढे झालो त्या बाल लामाला चॉकलेट दिले. त्याला खांद्यावर घेतले. काही फोटोग्राफ्सही घेतले नि मॉनेस्ट्रीतील या वेगळ्याच जगतातून बाहेर आलो. मॉनेस्ट्रीची इमारतही सुरेख होती. आवार स्वच्छ व फुलांनी भरलेले होते.

सायंकाळ होत चालली होती. त्या भागात एका गेस्ट हाऊसवर आलो. एका बाजूला उंच कडा होता आणि त्याच्या पायथ्याला एक पाण्याचा प्रवाह वाहत होता. त्या काठाला हिरळीवर सात-आठ तंबू होते व एक पक्की इमारतही होती. गर्दी नसल्यामुळे आम्ही इमारतीच्या दोन खोल्या घेतल्या. थंडी खूप होती. खोल्या आरामदायी होत्या. पहाटे पाऊस सुरु झाला; पण तो थोडा वेळच. मी गच्चीत गेलो तर तेथे पांढऱ्या मातीच्या धाब्याची घरासारखी रचना होती. तेथे जादातर बर्फच पडतो पाऊस कमी त्यामुळे सिमेंटच्या स्लॅबची घरे नव्हती. न्याहारीनंतर आम्ही निघालो.

सियाचीन हॉस्पिटल :

वाटेत एक लष्करी छावणी होती नि एक-दोन मोठ्या गरेजसारख्या दुमजली इमारती होत्या. त्या पाहताच वाटले की, कोल्हापूरच्या आम जनतेने कारगिल युद्धानंतर देणगी दिली त्यातून सियाचीन हॉस्पिटल उभे राहिले ते हेच असावे. गाडी त्या दिशेने वळवली. लष्कराचा पहारा होता. आमची ओळख दिल्यावर त्यांनी आत सोडले. गाडी पार्किंगच्या ठिकाणी गेली नि आम्ही चालत आत आलो. एका लष्करी अधिकाऱ्याला कर्नल कमांडंटना भेटायचे आहे, हे सांगितले. तो तेथल्या मेडिकल ऑफिसरकडे

घेऊन गेला. ते कॅप्टन डॉ. पी. के. यादव म्हणून तरुण डॉक्टर होते. पुण्याच्या आम्र्स मेडिकलमधून उत्तीर्ण झाल्यावर त्यांचे पहिलेच पोस्टिंग सियाचीनला झाले होते. त्यांनी आमचे स्वागत गरम गरम चहाने केले. बोलताना त्यांनी सांगितले की, या सियाचीन भागात अतिथंडीमुळे जखमा होतात व अतिउंचीवरील वेगवेगळे आजार होतात. काही वेळा ते जीव घेणारे ठरतात. काही वेळा अपघातही होतात. लष्करी जवानांप्रमाणे अलीकडे लडाखी नागरिकांनाही या हॉस्पिटलचा लाभ होतो. चार दिवसांपूर्वीच बाळंतपणात अडकलेल्या बाईचे शस्त्रक्रिया करून प्राण वाचवता आले.

कॅप्टन यादवानी त्यांच्या सर्वांत मोठ्या साहेबांना आम्ही आल्याचे सांगितले व त्यांच्या कार्यालयात आम्हाला घेऊन गेले. कार्यालय सुसज्ज होते नि आधुनिक सोयीही उपलब्ध होत्या. त्यांचे नाव कर्नल एस. के. शर्मा होते. सियाचीनचा भाग हा अतिशय धोकादायक राहतो. लष्कराला मोठ्या कठीण परिस्थितीत देशाचे संरक्षण करावे लागते. कोल्हापूरच्या आमजनतेने दोन कोटीवर रक्कम उभारल्याने हे हॉस्पिटल उभारले गेले. त्या वेळी जॉर्ज फर्नार्डिस संरक्षण मंत्री होते. कोल्हापूरच्या दैनिक पुढारीने त्या फंडासाठी पुढाकार घेतला होता.

गेले ७ वर्षे या हॉस्पिटलमुळे शेकडो जवानांचे प्राण वाचले. सद्भावनेपोटी या हॉस्पिटलमध्ये लडाखी मुसलमानावरही औषधोपचार केले जातात. कमांडर शर्मांनी सारे हॉस्पिटल आम्हाला फिरवून दाखवले. अतिशय स्वच्छ व शिस्तबद्ध हॉस्पिटल पाहून खूप आनंद झाला.

अंजिक्य भाग :

सियाचीन भागातला एक जुना राजवाडा आता मॉनेस्ट्री बनला आहे. १४२० साली तकपा भूतान या राजाने आपल्या मंदिरासह राजवाडा बुद्ध भिक्खूंना दिला. याचा इतिहासही अगदी अतर्क्य वाटावा, असा आहे. ६०० वर्षांपूर्वी मंगोलियाच्या राजाने सियाचीन भागात आक्रमण केले; पण तेथे त्याचा पराभव झाला. त्याला पकडले. त्या मंदिरात महाकालीसारखी दहा फूट उंचीची मूर्ती आहे. त्यासमोर त्याला बळी दिले. त्याचे शिर व एक हात देवीच्या दोन हातात आहे. आता तो हात सुकला आहे नि कवटी शिल्लक आहे. त्यानंतर मात्र सियाचीनवर परकियांनी आक्रमण करण्याचे धाडस केले नाही. हा भारताचा अंजिक्य भागच ठरला. अगदी आजही!

हिमालयातील मंदिरे

हिमालयाच्या नैसर्गिक सौंदर्याने जगभरातील आबालवृद्ध भारावले जातात. त्यातल्या गढवाल भागात तर सौंदर्याची लयलूट आहे. त्या सौंदर्याचा शोध घेता घेताच वेद पुराण आणि उपनिषद काळातील साधुसंतांना अनंततेची मोहिनी पडली आणि त्या अतिंद्रीय शक्तीला प्रसन्न करण्यासाठी विविध रीतीने मानवानी पूजा बांधली त्यामुळे

अनेक मंदिराचा जन्म झाला. यामध्येच चारोधाम म्हणजे ब्रह्मिनाथ, केदारनाथ, यमनोत्री व गंगोत्री या ठिकाणाचा समावेश होतो. या ठिकाणाला बहुतांश यात्री आणि थोडे पर्यटक भेट देतात. फारच थोड्या यात्रींना हिमालयातील डडलेली असंख्य सौंदर्यस्थळे अपरिचित आहेत, त्यामुळे त्या सुंदर मंदिरांचा रेखाचित्रासह परिचय करून द्यायचा हा प्रयत्न आहे. अनेक यात्रा कंपनीच्या माहितीपत्रकात ही माहिती कधीही आढळत नाही. त्यामुळे हिमालयाचा खराखुरा ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक वारसा लोकांपर्यंत पोहोचतच नाही. या लेखमालेतून हिमालयाचे खरे दर्शन सचित्र घडविष्याचा हा प्रयत्न आहे. यामध्ये वापरलेली रेखाचित्रे ‘रथिन मित्र’ या थोर चित्रकाराने रेखाटली आहेत.

या चित्रकाराच्या मते हिमालय हा दगड मातीचा डोंगर नसून ही देवभूमी आहे. दहा हजार फूट उंचीवरील ही सारी मंदिरे तुम्ही जितके हिमालयात उंच उंच जाल तितके तुम्ही अधिकाधिक पवित्र बनता, असेच सांगतात. याठिकाणी क्रष्णांनी चिंतन केले, ध्यान केले आणि मानवासाठी पवित्र आणि उदात्त जीवनाचा संदेश देण्यासाठी साहित्यही लिहिले. हिमालयातील प्रत्येक गुंफेत खळाळणाऱ्या निर्झरात, धबधब्यात आणि दीरी, नदीत हा संदेश आजही गुंजत असतो. तो ऐकायला कान हवेत आणि पाहायला डोळे हवेत. जेव्हा तुम्ही आकाशाला भेदणारी हिमालयातील मंदिरे, रोरावणारा आवाज करत धावणाऱ्या नद्या, हजारो फुटांवरून कोसळणारे धबधबे, गोठलेली तळी, हिमनद्या पाहता पाहता आपला जीव शिवरूप होऊन जातो, हे आपल्याला समजतही नाही.

जसजसा हिमालयाचा तुमचा परिचय वाढत जाईल, तसेतसे हिमालय नावचे पुस्तक आपले एकेक रहस्य तुमच्या समोर प्रगट करेल. ना केवळ पौराणिक वा धार्मिक दृष्टीने निसर्गाकडे निसर्ग हाच जणू त्रिमितीमध्ये साकारलेला ईश्वर आहे, अशी माझी धारणा आहे.

१) डेहराडूनचा तपेश्वर महादेव :

दिल्ली, हरिद्वार ऋषिकेश या मार्गानी पुढे गेल्यावर डेहराडून-मसुरी ही हिमालयातील थंड हवेची ठिकाणे. या ठिकाणी तमस ही नदी वाहते. डेहराडूनला फार पूर्वीपासून ब्रिटिशांचा मुक्काम वसत असे, त्यामुळे या नदीला टोन्स (Tons) असेही म्हणायचे. या ठिकाणी २००-३०० वर्षांपूर्वी अतिशय दाट जंगल होते. यातील एका गुंफेला द्रोणाचार्यांनी तपश्चर्या केल्यामुळे द्रोण गुंफा असे म्हणण्याची प्रथा आहे. या गुंफा मंदिराचे वैशिष्ट्य असे की, त्यामध्ये दोन शिवलिंगाचे आकार लोकांनी शोधले आहेत. संकेत पुराणामध्ये या ठिकाणाचा उल्लेख सिद्ध पीठ असा केला आहे. त्याला तपेश्वर असेही म्हणतात आणि काही जण तापकेश्वर असेही म्हणतात.

या मंदिरांची पौराणिक कथा पुढीलप्रमाणे सांगितली जाते. द्रोणाचार्य गरीब

होते. त्यांचा पुत्र अशवत्थामा याचे पालनपोषण करताना त्याला दुधाची व्यवस्था करता आली नाही, अशवत्थाम्याला त्याची आई उपमन्यूची कथा सांगत असे. तो एक शिवभक्त होता. बालपणी शिवाची भक्ती केल्यामुळे त्याचे पुढील आयुष्य सुखसमृद्धी आणि शांतीचे गेले. हे ऐकून अशवत्थाम्याने नदीच्या काठी एका पायावर उभा राहून शिवाची तपस्या केली, त्यामुळे या शिवाला तपेश्वर महादेव असे म्हणतात. त्याच्या तपश्चर्येला प्रसन्न होऊन शिवाने त्याला कीर्ती, चिरतारुण्य आणि अमरत्व दिले. अशा रितीने या डेहराडूनपासूनच्या ५ किलोमीटर अंतरावरील या ठिकाणाला अनेक भाविक आजही भेट देतात.

२) गंगेश्वर महादेव : (विकासनगरचा गंगेश्वर महादेव) :

डेहराडूनपासून ४६ किलोमीटर अंतरावर डाकजबल हे गाव आहे. येथे दोन नद्यांचा संगम होतो. यमुनेला तमस नदी मिळते. या ठिकाणापासून जवळच ४ किलोमीटर अंतरावर निसर्गरम्य आणि शांत असे बाबरी मंदिर आणि गंगेश्वर महादेवाचे मंदिर आहे. हे मंदिर एका तळ्याच्या काठी असून त्यात शिव, दुर्गा आणि गणपतीच्या मूर्ती आहेत. एक शिवलिंगही आहे. या तळ्याचा वापर मासेमारीसाठी केला जातो. या मंदिराची पौराणिक कथा गमतीशीर आहे. ही कथा अशी सांगते की, इंद्रदेव हा नेहमीच सुंदर स्त्री कोणती? त्याच्या मनातला हेतू ओळखून सूर्याने त्याला उत्तर देण्याचे टाळले आणि चंद्राला त्याचे उत्तर दे, असे सुचविले. चंद्राने अहिल्येचे नाव सांगितले. यमुना आणि तमस नदीच्या संगमावर तपस्या करणाऱ्या गौतम ऋषींची अहिल्या पत्नी. इंद्राने चंद्राला आपल्या बरोबर घेतले आणि पहाट झाल्याचा भास निर्माण झाला. पहाट झाल्याचे समजून गौतम ऋषी गंगास्नानासाठी हरद्वाराला निघून गेले. इंद्राने गौतम ऋषीचे रूप धारण केले आणि तो आश्रमामध्ये गेला. अहिल्येने त्याचा उद्देश ओळखला आणि त्याला शाप दिला. इकडे ही गोष्ट गंगेने गौतम ऋषीना सांगितली. गौतम ऋषीही क्रोधित झाले. अहिल्येने चंद्रालाही शाप दिला. पुढे गौतम ऋषींचा इंद्राच्या मूर्खपणावरील राग ओसरला; पण काही कारणामुळे अहिल्येवरच ते भडकले आणि तिला शाप देऊन दगडात रूपांतर केले. पुढे प्रभू रामचंद्रांच्या पदम्पशाने अहिल्येचा उद्धार झाला. पुढे महादेवाने गौतमाला या ठिकाणी दर्शन दिले. पूर्वी याठिकाणी गंगा नदी वाहत असे. म्हणून भौगोलिक उत्पातामुळे डोंगर कोसळणे, भूकंप झाल्यामुळे नदीचे पात्र बदलले; परंतु गंगेश्वर महादेव हे नाव आजही प्रचलित आहे.

भूगोल बदलला, इतिहास बदलला; पण असे म्हणतात की, अहिल्या प्रकरणामुळे इंद्राच्या स्वभावात फारसा पडला नाही. तो आजही सुंदर सुंदर स्त्रीयांच्या शोधात फिरतच असतो.

३) हनौलची महसूदेवता :

डेहराडूनपासून १३ किलोमीटर अंतरावर टेमोनी-मोडी रोडवर हनौल हे ठिकाण आहे. इथल्या देवतेचे नाव महसू, समुद्रसपाटीपासून ५००० फूट उंचीवर हनौल हे खेडे आहे. तमस नदीच्या पूर्व किनाऱ्यावर हे मंदिर असून हुना या वस्तुशिल्प पद्धतीचे हे मंदिर बांधले आहे; पण कालांतराने त्यात फरक पडत चालला.

या ठिकाणची पौराणिक कथा अशी आहे, येथे नरभक्षक राक्षस राहत होता. दररोज एका माणसाला तो खात असे. मद्रथ नावाच्या एका तरुणाने या जुलमी राक्षसाचा सामना करण्याचे ठरविले. तो शिवभक्त होता. शिवानं देवलारी देवीची पूजा करण्यास त्याला सांगितले. तिने प्रसन्न होऊन आपल्या चार मुलांना त्याच्या मदतीला पाठविले. त्या चौघांनी त्यांची जमीन नांगरली, तेव्हा चार शिवलिंग मिळाली. त्यांची नाव महसू, पावसी व सीख आणि चालदा. देवीच्या चार मुलांनी त्या राक्षसाला चारी बाजूंनी घेरले. युद्ध किंत्येक दिवस चालले आणि तो राक्षस मारला गेला. त्या खेडुतांनी आनंदोत्सव साजरा केला आणि तेथे शिवाला महसू म्हणून सारे ओळखू लागले.

ब्रिटिश राजवटीपर्यंत हे मंदिर आणि इतर मंदिरे हिमाचल प्रदेशचा भाग होती. पुढे उत्तर प्रदेशची आणि आता उत्तरांचलमध्यली मंदिरे.

४) नैतवारची पोखू देवता :

मोरी गावापासून आणि चक्रातापासून ६९ कि.मी. अंतरावर तमस नदीच्या काठी पोखू देवता मंदिर, कर्ण मंदिर आणि दुर्योधन मंदिरही आहे. जणू कौरवांच्या महान योद्ध्यांची मंदिरे याखेरीज भारतात अन्यत्र कोठे नसावीत. या गावाला चीर, पाईन, देवदार, वृक्षांचा जणू वेढाच पडला आहे. १४ किमी. अंतरामध्ये ही तीनही मंदिरे आहेत. चक्राता सिमला रोडवर नटवर मंदिर असून ट्युनी खेड्याला पोहोचण्यासाठी मोरीमार्ग हरकितून बळीतून जावे लागते. अगदी बकरी मेंद्या जाऊ शकतील, अशा पायवाटेने तुम्हाला चालावे लागते आणि मग रूपसा आणि सपण या दोन नद्यांचा संगम लागतो, तेथे तुम्ही पोहोचता.

एका छोट्या लोखंडी पुलावरून पुढे गेल्यावर साधारण २ ते २।। कि.मी. चा अत्यंत धोकादायक दगड, धोऱ्यांनी भरलेला रस्ता तुम्हाला चालत ओलांडावा लागतो. हे दगड बन्याच वेळा पाण्याने भिजलेले आणि शेवाळलेले असतात, त्यामुळे त्यातून चालणे कसोटीच असते. यानंतर तुम्हाला पोखू देवतेचे मंदिर लागते. तेथे पोहोचल्यावर मात्र निसर्ग दृश्याने तुमचा सारा थकवा निघून जातो. सकाळच्या सूर्यकिरणांत पिवळी धमक मक्याची कणसं पाहून तुम्हाला आनंद झाल्याशिवाय राहत नाही.

गंगटोक- दार्जिलिंगचे हिमालयीन सौंदर्य :

छोटे पण सौंदर्याने नटलेले भारतातले कोणते राज्य म्हणून विचारले, तर

म्हणेन सिक्कीम. अतिशय उंच पर्वतशिखरे, नजर खिळून राहणारा निसर्ग, पारदर्शी पाण्याची तळी, गर्द जंगल, खळाळणाऱ्या नद्या, ज्या फुलांची स्पर्धा स्वर्गातील फुलाशीच करावी अशी मनमोहक फुले पाहावीत, तर सिक्कीममध्येच, दार्जिलिंग, सिक्कीम, कुरसांग, कॅलिंगपांग, मिरीक, नथुला पास, रूमटेक मॉनेस्ट्री या सान्या गोष्टी पर्यटकांना आकर्षित करतात. गेले २५ वर्षे हिमालयातील काश्मीर, बद्रिकेदार, अमरनाथ, वैष्णोदेवी, करौनी, अल्मोडा, नैनिताल, डेहराडून, मसुरी, व्हॅली ऑफ फ्लॉवर, हेमकुंड, चोपा व्हॅली, बागेश्वर, धारचूला, कैलास, मानस या भागात माझी भ्रमंती होत होती. कलकत्यार्पर्यंत काही वेळा गेलो; पण सिक्किम मला सर्वांत सुंदर, स्वच्छ व कमी गर्दीचा भाग वाटला.

मग चला, तर आपण मे महिन्याच्या सुट्टीत सिक्किमच्या पर्यटनाचा बेत आखू. भूतानी, नेपाली व सिक्कीम या तिन्ही संस्कृतीचा परिचय होतो. महाराष्ट्रातून निघायचे तर पूर्वतयारी हवीच. साधारण १५ दिवस राखून ठेवा नि दहा/बारा हजार रुपये प्रत्येकी जाताना. थंडीसाठी स्वेटर, बूट, कानटोपी, शाल घ्या, तर पावसासाठी छोटी छत्री, उन्हाळाही जाणवारांना म्हणून कॉटनचे कपडे, सोबत औषधे घ्यायला विसरू नका.

पुण्याहून आझाद हिंद सुपर फास्ट रेल्वे सायंकाळी ६.०० वाजता सुट्टे. सकाळी तुम्ही अकोला, नागपूर, विलासपूरमार्गे तिसऱ्या दिवशी पहाटे हावडा या कलकत्याच्या स्टेशनला पोहोचता. स्टेशनवर तीन मजली यात्री निवास आहे. तेथे राहण्याची सोय होते किंवा हाजरा रोडवर महाराष्ट्र मंडळ आहे किंवा स्टेशनबाहेर डॉबसॉन लेनवर हावडा ब्रिजजवळ चांगली हॉटेल्स आहेत. साधारण नॉन एसी रूम पाचशेच्या आत व एसी रूम सातशेच्या पुढे असा दर असतो.

त्या दिवशी हॉटेल वा मुक्कामाच्या ठिकाणी ताजेतवाने झाल्यावर कोलकत्यात काही ठिकाणी फिरू शकता. स्वामी विवेकानंदांचा बेलू मठ, रामकृष्णांचे दक्षिणेश्वर, कोलकत्याचे काली मंदिर, नेताजी सुभाषचंद्रांचे निवासस्थान, स्वामी विवेकानंदांचे निवासस्थान, म्युद्धियम, व्हिक्टोरिया मेमोरियल, मेट्रो फ्लॅनोटोरियम त्याच दिवशी सिक्कीमला निघायचे असेल, तर हावडाहून सिलदाह या ५/६ कि.मी. अंतरावरील या स्टेशनला जावे लागते. रात्रभर प्रवास करून सकाळी तुम्ही न्यू जयपालगुडी या स्टेशनला पोहोचता. तेथे प्री पेड टॅक्सी करून गंगटोक किंवा दार्जिलिंग येथे जाता येते. गंगटोकसाठी टॅक्सीचा दर १४०० रुपये असतो, तर दार्जिलिंगसाठी १२०० रुपयेला जीप असतात. ६ माणसे बसू शकतात. दुपारपर्यंत आपण गंगटोकला पोहोचतो.

गंगटोकला पोहोचल्यावर एक गोष्टीतला फरक ध्यानात येतो. येथे मारुती व्हॅन, टॅक्सीज आहेत. यात फक्त चारच प्रवासी चालतात. आपल्याकडील ऑटोप्रमाणे यांचा सिटीत वावर असतो. बाहेर मात्र महिंद्रा जीप. त्यामुळे पाच, सहा जण असाल

तर दोन टॅक्सीज कराव्या लागतात. गंगटोकच्या स्टॅडभोवती हॉटेल्स आहेत, शिवाय त्याच्या वरच्या भागात मार्केट रोडवर अधिक चांगली दुकाने व हॉटेल्स आहेत. मे-जून, ऑक्टो-नोव्हें. हे गर्दीचे महिने त्यामुळे दर जास्त. ऑफ सिझनला दर जवळजवळ निम्मे, बारेनिंग आलेच.

गंगटोकला छोट्या टॅक्सीने जवळपासचे १० पॉईंट दाखवायला ५००-६०० रुपये घेतात. हे पॉईंट खास नसतात. खरा सिक्कीम बघायचा तर उत्तर पूर्व भागात जायला हवे. त्यासाठी दोन रात्री तीन दिवसांचे पॅकेज घ्यावे. सहा लोकांना १२/१३ हजार घेतात. त्यात चहा, ब्रेकफास्ट, दोन जेवणे, राहण्याची सोय.

उत्तर सिक्कीममध्ये प्रेक्षणीय स्थळे पुढीलप्रमाणे :

- १) कबीलुंगचोक,
- २) सेब्हन रिस्टर्स वॉटर फॉल्स
- ३) फेनसंग मॉनेस्ट्री
- ४) फोडोंग मॉनेस्ट्री
- ५) सिंगहिंक
- ६) लाचुंग
- ७) युमथांग-व्हॅली ऑफ फ्लॉवर्स
- ८) लाचेन
- ९) थांगू
- १०) गुरु डोंगरम-लेक (१७८०० फूट)

कबीलुंगचोक :

या ऐतिहासिक स्थळावर लेपचा जमातीचा प्रमुख तेन कुंग टेक आणि भूतिया प्रमुख खेच, बुम, सा यांनी समारंभपूर्वक समझोता घडवून आणला. गंगटोकपासून हे ठिकाण १७ कि.मी. अंतरावर आहे.

फेनसिंग मॉनेस्ट्री :

निनगंमपा या बुद्ध परंपरेचा हा बुद्ध विहार १७२१ मध्ये उभारला गेला. १९४७ साली तो आगीत भस्म झाला. पुन्हा १९४८ साली उभारला. येथे चंद्रवर्षानुसार तिबेटियन कॅलेंडरनुसार दहाव्या महिन्यांत २८ व २९ व्या दिवशी मोठा सण साजरा होतो. लामांचा सामुदायिक धार्मिक नृत्य समारंभ होतो. फोडोंग मॉनेस्ट्री कागयुत या परंपरेची महत्त्वाची ठरते.

सिंगहिंक येथून कांचनगंगा या हिमालयातील उंच शिखराचे दर्शन घडते. टिस्ता नदीचा उगम चुंगशांग येथे आहे. लाचेन आणि लाचुंगला जाणारे रस्ते येथे दुभंगतात. या दरीत गुरु पद्मसंभवांचे चरणस्पर्श लाभले होते. आर्चीड व इतर वनस्पतींचे वैविध्य येथे आढळते. गंगटोकपासून १५ कि.मी. अंतरावर हे ठिकाण आहे. येथून २३ कि.मी. वर लाचुंग व २८ कि.मी. अंतरावर लाचेन आहे.

प्रथम आम्ही लाचुंगला गेलो. हिमालयाच्या कुशीत ८ हजार फूट उंचीवरचे हे स्वच्छ, सुंदर खेडे. या खेड्यात स्वयंशासन चालते. पंचायतीऐवजी येथे 'दझुमया' म्हणतात. स्वच्छ खोल्या, गरम पाण्याची सोय, समोर हिमालयाचे सौंदर्य, धबधबे दिसून मन प्रसन्न होते. येथे बन्यापैकी थंडी जाणवते. पहाटे चारला उटून पुढील प्रवासाला निघायचे होते. त्या गेस्ट हाऊसमध्येच वरच्या मजल्यावर घरगुती पद्धतीचे

जेवण झाले. त्यात आदरभाव होता. व्यापारी वृत्ती नव्हती. शहरी मनोवृत्तीचा मागमूसही नव्हता. ही गोष्ट अलीकडे दुर्मिळ बनत चालली आहे.

कटोब्ह हे चीन सरहदीवरचे खेडे ३२ कि.मी. वर आहे. त्या दिशेने सूर्यास्तापूर्वी निघालो. वाटेत लष्कराची गेट आहेत. ठरावीक वेळेपूर्वी तेथे पोहोचावे लागते. बर्फाचा प्रदेश सुरु होतो. वाटेत उतरून बर्फात खेळण्याची, ताज्या बर्फाचे गोळे करून एकमेकांना मारण्याची स्पर्धा सुरु झाली. बर्फावर चालता येत नव्हते. काचेसारखा कठीण बनलेल्या बर्फावरून घसरंगुंडी व्हायची. या सान्या खेळात हाताच्या बोटाच्या संवेदनाच नाहीशा झाल्या होत्या. जवळच वरून उंचावरून बर्फाचा गोठलेला हिमखंड खाली आला नि लष्कराची इमारत, गाड्या, त्यातील ७/८ लोक यांना उद्धवस्त करून गेला त्याची भग्न चिन्हे दिसत होती. दुपारी लाचुंगला परतलो. जेवण केले नि पुढे सिक्कीमधल्या व्हॅली ऑफ फ्लॉवर्सला निघालो. त्याला युमथंग व्हॅली म्हणतात. त्याची उंची १४,५०० फूट आहे. प्राणवायूची कमतरता जाणवते. विविध रंगाची फुले मन आकर्षित करतात. फुलांचे गालिचे पसरले आहेत. तशी विविध फुले आपल्या भागात येत नाहीत. त्या दरीमध्ये एक मैदान आहे. तेथे लष्करी जवान पॅराशूटचा खेळ (पॅरासेलिंग) खेळत होते. गंगटोकपासून हे ठिकाण १७० ते २०० कि.मी. अंतरावर आहे.

बर्फाच्छादित प्रदेशात :

लाचुंग आणि लाचेन ही दोन भिन्न ठिकाणे असून ती वेगवेगळ्या दिशेला आहेत. आम्ही आता लाचेनला पोहोचलो होतो. समुद्रसपाटीपासून ९४०० फु. उंचीवर हे ठिकाण आहे. हेही सुंदर आहे. येथून थांगू ३० कि.मी. चोप्रा व्हॅली तेथून २६ कि.मी. वर गुरुदोंगमार हे ठिकाण. तेथे पोहोचण्यासाठी लष्कराची काही गेट्स ठरावीक वेळेतच उघडी असतात. ती पार करावी लागतात. त्यामुळे पहाटे ४ वाजता पोहोचलो.

आंध्र प्रदेशातील बौद्धस्तूपांचा शोध :

कृष्णा, गोदावरी या नद्या उगम पावतात महाराष्ट्रात आणि तेथून कर्नाटकातून आंध्र प्रदेशात जातात. कृष्णोचे स्वरूप महानदीचे बनते. मच्छलीपटणम् या पूर्व किनाऱ्याच्या जवळच ती समुद्राला मिळते. तेथे प्रतिपंदरपूर समजले जाणारे लाखो भाविकांचे श्री विठ्ठल-रखुमाईचे मोठे मंदिर आहे. महाराष्ट्राची संस्कृती कृष्णामार्ई आपल्यासोबत आंध्र प्रदेशात घेऊन जाते. इतकेच नाही तर कृष्णा-गोदावरीच्या कुशीतच बुद्धसंस्कृती लहानाची मोठी झाली. असे हे महाराष्ट्र-आंध्रचे नाते आहे.

अमरावतीचा महास्तूप :

आंध्र प्रदेशातल्या गुंटुर जिल्ह्यात कृष्णा नदीच्या काठी अमरावती आहे. आंध्रामध्ये सर्वांत प्राचीन कालखंडात सर्वप्रथम बुद्धधर्म येथे स्थिरावला. त्यामुळे येथे मिळालेल्या अवशेषांना जागतिक महत्त्व आहे. हे ओळखून येथल्या पुराणवस्तू आज ब्रिटिश म्युझियममध्ये, पॅरिसच्या गुर्हमेट म्युझियम, अमेरिकेच्या बोस्टन म्युझियममध्ये आजही आहेत. भारतात हैद्राबाद येथे स्टेट म्युझियममध्ये त्यातील काही महत्त्वाचा भाग जतन केलेला आहे. मी लंडन, पॅरिस येथे गेलो होतो; पण त्या वेळेला बुद्धावशेष तेथे आहेत, याची पुस्टशी कल्पनाही नव्हती. त्या अज्ञानाचे दुःख होते. निदान भारतात बुद्धांचे परिव्रत अवशेष आजही पाहायला मिळाले, ही केवढी समाधानाची बाब.

विजयवाड्याहून अमरावतीला पावसाळ्यात कृष्णा नदीतून लांचमधूनी जाता येते. अमरावतीला अमरेश्वरचे मंदिर आहे. त्यामुळे तेथे तीर्थक्षेत्राचा दर्जा प्राप्त झाला आहे. जवळच धरणीकोटा हे खेडे आहे. याचे प्राचीन नाव धन्यकटक असे आहे. भगवान बुद्धांच्या आवडत्या घोड्याचे नाव कंटक होते. स्थानिक भाषेत महास्तूपाला दिपलादिने (Hill of Lamps) म्हणतात. कर्नल कॉलीन मॅकेंझी याला १७९७ साली या महास्तूपाचा शोध लागला; पण त्यापूर्वी एक वर्ष अगोदर त्या भागातल्या स्थानिक जमीनदाराने आपला मुक्काम चिंतापल्लीहून अमरावतीला हलवला. अमरेश्वर मंदिराभोवती नवे गावच वसवले. त्याच्या निमंत्रणावरून आजबूजूचे अनेक लोक आले. त्यांनी आपली घरे बांधताना या प्राचीन महत्त्वाच्या महास्तूपाच्या विटा, माती चोरायला सुरु केले. जमीनदारालाही वाटले की, या प्रचंड आकाराच्या म्हणजे २० फूट (६.०९M) आणि ९० फूट (२७.४३M) व्यासाच्या बांधकामात काहीतरी मौल्यवान खजिना असावा या हेतूने मुळ स्तूपाचा विध्वंसच सुरु झाला. याची वार्ता ब्रिटिश कर्नल मॅकेंझीच्या कानावर केली. तो सैनिकांना घेऊन त्वरित तेथे आला. ते १८१८ साल होते. त्यांना इंजिनिअर्स व अर्किटेक्चरच्या मदतीने महास्तूपाचे डिझाईन बनवले. चोरलेल्या अनेक महलाचे अवशेष लोकांकडून जमा करायला लावले. यानंतर मात्र अनेक युरोपियन तज्ज्ञांनी अमरावतीचे अवशेष, शिल्पकला, १८४५ मध्येही स्तूपाचे उत्खनन झाले. सर वॉल्टर स्मिथच्या मार्गदर्शनाखाली स्तूपाच्या नैऋत्य भागाचे संशोधन झाले. त्यानंतर रॉबर्ट सिवेल १८७७, बर्जेस १८८१, अलेक्झांडर रि १८८९ आणि १९०५, १९०९ यावेळी काही ब्रॉड्झ मूर्तीही मिळाल्या. स्वातंत्र्यानंतर १९५८-५९ साली अॅर्किलॉजिकल सर्व्हें ऑफ इंडियाने महाचैत्याजवळ उत्खननात मिळालेले मार्बल स्लॅब, शिलालेख, शिल्पे आणि असंख्य गोष्टी जतन केल्या. हे फार महत्त्वाचे काम झाले आहे.

सतवाहन राजांची धन्यकटक ही राजधानी होती. या महास्तूपाच्या काळात पाच वेगवेगळे राजे होऊन गेले. रेडिओ कार्बन टेस्टमुळे या भागातील प्राचीन संस्कृतीचा

इतिहास बुद्धपूर्व काळात म्हणजे ख्रिस्तपूर्व ५०० वर्षांपर्यंत शोधला गेला आहे. मोहेजोदडो-हडाप्पा संस्कृतीच्या शोधाप्रमाणे आदिमानवाच्या प्रगतीचा इतिहासच येथे मिळतो. त्या दृष्टीनेही अमरावतीला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

सम्राट अशोकाच्या राजाश्रयामुळे बुद्धसंस्कृती कृष्णा, गोदावरीकाठी बहरली हे मात्र निश्चित. बुद्धांनंतर नागार्जुन या महात्म्याने अमरावतीच्या महास्तूपाची बांधणी केली. त्यांच्या नावावरून नागार्जुनकोंडा हे नाव पडले आहे. सातवाहन, वशीष्टीपुत्र पुलुभवी, इकशवाकू, पल्लव, रेणी, विजयनगर सम्राट यांच्या कारकिर्दीतही १४व्या शतकापर्यंत महाचैत्य उत्तम स्थितीत राहिला. त्याची दुरुस्ती होत राहिली आणि बुद्धधर्म प्रचार वाढतच राहिला. श्रीलंकेतून समुद्रामार्गे अनेक भिक्खू येथे ज्ञानसंपदेसाठी येत. १७ व्या शतकाच्या उत्तराधीत ह्या एन संगने तेथे भेट दिली तेव्हा तो म्हणतो, मोठ्या संख्येने बुद्धधर्मीय तेथे वावरत होते; पण अनेक मॉनेस्ट्रीज रिकाम्या होत्या. बोधिसत्त्वाच्या जातक कथा या स्तूपावरील संगमरवरी (Lime Stone) कोरलेल्या आहेत. बुद्धांचे ते पूर्वजन्म होते. बुद्धत्व हे एका जन्मातील कमाई नसून एक एक गुण, एक एक पारमितता प्राप्त करत ते संपूर्ण ज्ञान लाभते. मग व्यक्ती ज्ञानी बनते. अमरावतीच्या स्तूपावर शिंबीजातक कोरलेले आहे. एका कबुतराच्या रूपातला अग्रिदेव उडत उडत येतो, त्याचा पाठलाग गुप्तरूपाने, शिकाच्याच्या रूपात पाठलाग करीत येतो. राजा शिंबी हा दयाळू आणि सत्यवचनी असतो. त्या कबुतराला आश्रय देतो. शिकारी त्या पक्ष्याची मागणी करतो. राजा शिंबी त्याच्या बजनाइतके स्वतःचे मांस देण्याची तयारी दर्शवितो. तराजूत एका बाजूला पक्षी व दुसऱ्या पारड्यात राजाचे मांस; पण ते पुरेसे भरत नाही, म्हणून राजा पारड्यात बसतो. या वेळी हे दोन्ही देव आपले खेरे स्वरूप प्रगट करतात आणि राजावर स्तुती व आशीर्वादाचा वर्षाव करतात. शिल्पकाराने ही कथा दोन पॅनलमधून या अमरावतीच्या स्तूपावर बोलकी केली आहे. पुढील चार पॅनलवर मांधातू जातक कोरले आहे. राजा मांधाता सात खडे, चक्र, हती, घोडा, पत्नी, त्याचा मंत्री व नोकर घेऊन स्वर्ग जिंकण्यासाठी निघाला आहे. इंद्राबरोबर राज्यात त्यालाही सहभागी करून घेण्यात येते; परंतु इंद्राला तो घालवू शकत नाही. कुविचारामुळे तो स्वर्गातून सिंहासनावर मांधाता बसला आहे, तर तिसऱ्यात आकाशाकडे केवळ हात करून त्याच्या हातात सोने येते.

पुढील पॅनलमध्ये वेसंतरा जातक आहे. पाऊस पाडणारा दैवी शक्ती लाभलेला हत्ती कलिंगच्या ब्राह्मणास दान दिल्याबद्दल पिता चिडतो व राजपुत्राला घालवून देतो. अशा बोधिसत्त्वाच्या कथा शिल्पातून प्रगट झाल्या आहेत. त्या अभ्यासल्यानंतर ती शिल्पे अधिक बोलकी होतात. आपल्याशी चांगला संवाद साधतात.

अमरावतीचे म्युझियम पाहण्यासारखे आहे. आत प्रवेश केल्या केल्या

महाचैत्यातून काढलेली पूर्णांकृती बुद्धमूर्ती उभी असल्याचे दिसते. डावा खांदा व हात संधतीने (वस्त्राने) झाकला आहे. उजवा हात आशीर्वादासाठी उभालेला असावा. (तो हरवलेला आहे.) कपाळावर महापुरुषाची चिन्हे उमटलेली आहेत. डोक्यावर छोटे कुरळे केस, २ मीटर उंचीची ही भव्य, शांत बुद्धमुद्रा पाहूनच हात आपोआप जोडले जातात.

बुद्ध धर्म :

मच्छलीपटणम् हे पूर्व किनाच्यावरचे बंदर. पूर्वीचे नाव मैसोलिया. कृष्णा-गोदावरीच्या खोन्यातील बुद्ध धर्म याच बंदरातून बुद्ध साधूंच्यामुळे दक्षिण पूर्व आशियात आणि सिलोन येथे पसरला. जर्मन संशोधक हेलमुट हॉफमन (Helmut Hoffmann) याने कालचक्र तंत्राचे संशोधन केले होते. तो भगवान बुद्धाने स्वतः धन्यकटक येथील स्तूपामध्ये कालचक्र मूलतंत्र आणि मंत्रायन शिकवले होते. त्यामुळे तिबेटीयन परंपरेनुसार ज्येष्ठ शुद्ध सप्तमी हा दिवस बुद्ध जयंती साजरी करतात. पूर्वी वैशाख महिन्यात साजरी करीत होते. ज्येष्ठ पौर्णिमेला साक्षात्कार आणि परिनिर्वाण आणि धर्मचक्र प्रवर्तन श्रावण शुक्ल चतुर्थी दिवस निश्चित करण्यात आला. स्थावीरा परंपरेनुसार पूर्वी बुद्धांचा जन्म, साक्षात्कार, निर्वाण हे सारे वैशाख पौर्णिमेला साजरे होत.

तिबेटीयन लेखकांच्या मते नागार्जुन, आर्यदेव, असंग, वसुबंधु, दिनागा आणि धर्मकीर्ती ही सहा बुद्धधर्माची नररत्ने आणि जगभर ज्यांनी बुद्धधर्म पसरविला त्या या सहांपैकी चार नररत्ने आंश्च भूमीत जन्मलेली होती. आंश्च प्रदेशातल्या बुद्धधर्माच्या प्रसाराबरोबरच विविध कला व अभियांत्रिकी ज्ञान प्रगत झाले. धन्यकटकचा अतिभव्य स्तूप, अमरावतीचा स्तूप बुद्धजगतातला वैभवशाली, देखणी वास्तु ठरली. हा आंश्च प्रदेशातला सुवर्णकाळ मानला जातो.

विजयवाडाजवळील गुंफा :

विजयवाड्याजवळच्या गुंफेकडे वळण्यापूर्वी तिथल्या म्युझियमची भेट महत्त्वाची ठरते. याला व्हिक्टोरिया ज्युबिली म्युझियम असे म्हणतात. त्यात मानवी संस्कृतीच्या प्रारंभीपासूनच्या वस्तू जतन केलेल्या आहेत. व्हिक्टोरिया राणीच्या सुवर्णमहोत्सवी वर्षानिमित्त याची उभारणी २७ जून १८८७ साली झाली. अमरावती येथले बुद्ध अवशेषाचे स्लॅब येथे पाहायला मिळतात. हिंदूंच्या विविध देवतांच्या मूर्ती, विजयनगर, बहामनी, कुतुबशाही नाणी याशिवाय बिद्री या खास परंपरेतील, डिंक, तांबे, पत्रा व शिसे या धातूतील कारागिरी येथे पाहायला मिळते. युद्ध हत्यारांचेही प्रदर्शन येथे आहे.

तिरंगा झेंडा गांधींना दिला

याच ऐतिहासिक इमारतीत सर पिंगली व्यंकट्या यांनी महात्मा गांधींना तिरंगा ध्वज अर्पण केला. त्या बैठकीला येथे मोतीलाल नेहरू, जवाहरलाल नेहरू, वल्लभभाई पटेल उपस्थित होते. लाला लजपतराय, बाबू राजेंद्र प्रसाद उपस्थित होते. महात्मा गांधींनी या तिरंगा झेंड्यामध्ये अशोकचक्राची भर घातली. मग तो १९४७ नंतर स्वतंत्र भारताचा राष्ट्रीय ध्वज बनला. भगवान बुद्धांच्या धम्मचक्राला सन्मान मिळाला.

या म्युझियममध्ये महावीरांची १० व्या शतकातली सुंदर मूर्ती आहे. १४ व्या शतकातल्या सप्तमातृका आहेत आणि बागेत बागेत डच भाषेतील मोठे शिलालेख आहेत. या ठिकाणी समुद्रमार्गाने डच लोक आल्याचे ते चिन्ह आहे. हे शिलालेख (६' बाय ४') एवढे प्रचंड आहेत. असे १० शिलालेख पाहायला मिळतात.

या ठिकाणी युरोपियन चित्रकार पिटर पॉल रूबेन्स हा सातव्या फिलीप या स्पेनच्या राजाकडे दरबारचा चित्रकार होता. रूबेन्सचे स्वतःचेच व्यक्तिचित्र ('४३') आकाराचे तैलरंगातील चित्र आहे. रेब्रांट या जगप्रसिद्ध चित्रकाराने (१६०६-१६०९) सालातील स्पष्ट रंगातील चित्र आहे. अर्थात या प्रतिकृती आहेत.

या भागात पसरला तो महायानपंथ किंवा थेरवाद. यात सिंहासन, बुद्धपाद, बोधीवृक्ष, धम्मचक्र आणि स्तूप याला महत्त्व असल्याने शिल्पपरंपरेत त्या गोष्टी प्रकर्षणी आढळतात. मूर्तीच्या स्वरूपात भगवान बुद्धांची पूजा करण्याचे पुढे चालू झाले. स्थानिक लोकप्रथा, समजुती यानुसार वेगवेगळी रूपे प्रगट झाली. त्यात गंधर्व, मथुरा, अमरावती अशा शिल्पकलेच्या शाखा निर्माण झाल्या. भारतातून श्रीलंका व इतरत्र जसा बुद्धधर्म पसरत गेला तसा बुद्ध प्रतिमा वेगवेगळ्या पोझेसमध्ये प्रगट झाल्या. भावमुद्रा प्रगट झाल्या त्या खूपच बोलक्या ठरल्या.

महायान : हीनयान याबरोबरच तिसरा पंथ वज्रयान याने तंत्रमार्ग स्वीकारला. यामुळे रूढी, कर्मठ, क्रियाकांड याचा प्रभाव वाढला. साहजिकच शृंगारिक, लैंगिक शिल्पेही बनवण्यात आली. या वज्रयान पंथामुळे पुढे बुद्धविहारांची हिमालयातील प्रगती झाली. थंगकाज नावाने ही उत्क्रांती ओळखली जाते. थंगकाज आणि मंडलाज यामधून विश्वाचे चार आधारभूत खांब दाखवले जातात. तिबेटमधल्या बुद्धधर्माच्या शाखेने धातुमधील बुद्धप्रतिमा व तांत्रिक मूर्ती निर्माण केल्या. त्याचा प्रभाव नेपाळच्या शिल्पकलेवर पडलेला दिसून येतो. दक्षिण-पूर्वेकडच्या आशिया खंडातही तो प्रभाव दिसतो; मात्र हीनयान, महायान व वज्रयान ही तिन्ही बुद्धविचार परंपरा त्रिरूप घेतात. त्यांचा तत्त्वज्ञानिक आणि कलात्मक रूपात हा प्रभाव पूर्णपणे आढळतो.

विजयवाडा सोडल्यावर कृष्णा नदीच्या धरणावर प्रवेशद्वारावर १० फूट बाय ५ फूट अशी दोन काळ्या दगडातील सुंदर उठावशिल्पे आहे. एकामध्ये भगवान बुद्ध

घोड्यावर बसून अरण्यात निघाल्याचे शिल्प आहे, तर दुसऱ्यामध्ये बोधिवृक्षाखाली बसलेला ज्ञान बुद्ध दिसतो. ही सुंदर शिल्पे एम.सी. पोरमलराजु यांनी बनवली आहेत.

या धरणाच्या उजव्या बाजूच्या रस्त्याने गेल्यावर डाव्या बाजूला एका डोंगरात खोदलेल्या इडवली गुंफा आहेत. याचे वैशिष्ट्य म्हणजे चार मजले आहेत. तिसऱ्या मजल्यावर १८ फूट लांबीचा भव्य शेषशायी विष्णूची अखंड काळ्या पाषाणातील मूर्ती पाहून मन थक्क होते. त्या मूर्तीभोवती इतर यक्ष, गंधर्वाच्या मूर्ती आहेत; पण शेषशायी विष्णूच्या चेहन्यावरील शांत भाव आणि पाच फड्यांचा साप तपशील कोरलेला आहे. द्व्या आणि उव्या शतकातील या गुंफेला १६ व्या शतकापर्यंत राजाश्रय होता. चालुक्य काळात राजा मचमारेडी हा कोंडाविडुच्या रेडी या बलाढ्य राजाचा मांडलिक म्हणून राज्य करीत असल्याचा शिलालेख आढळतो.

विजयवाड्यातून या गुंफा पाहून अमरावती गाठली आणि तेथून नागार्जुन कोंडा येथे आलो.

नागार्जुन

कोल्हापूर, नळदुर्ग, हैद्राबाद येथून आम्ही जगय्यापेठ या गावी आलो. राष्ट्रीय महामार्गावर (NH 9) आतमध्ये सहा किं.मी. अंतरावर एका छोट्या शहराचे स्वरूप जगय्यापेठला आहे. बुद्धधर्माचे हे एक महत्त्वाचे केंद्र होते. येथे महास्तूप होता. जगय्यापेठ येथील कोरीव लेखात नागार्जुनांचा शिष्य असलेल्या कोणा एका जयप्रभ नावाच्या व्यक्तीचा उल्लेख आहे. गावाभोवती तळे आहे. या तळ्याच्या एका बाजूला उंच टेकडीवर महाचैत्याचे भग्नावशेष आजही पाहायला मिळतात. तेथले निसर्गसौंदर्य पाहून निळे आकाश, खाली पसरलेले तळ्याचे पाणी पाहिले की बुद्ध धर्मीयांनी चिंतन, ध्यान यासाठी केलेली निवड अप्रतिम होती असे वाटते.

अमरावतीच्या वायव्येस तीस मैलांवर कृष्णेची उपनदी असलेल्या पालेर नदीच्या संगमापासून चार मैलांवर जगय्यापेठ हे ठिकाण. प्राचीनकाळी याला बेताहोलू किंवा वेलेगिरी म्हणून ओळखले जाई. येथेल्या महास्तूपाच्या उत्खननात राजा सिरी वीरपुरुषदत्त याचे प्राकृत भाषेतील अनेक कोरीव लेख आढळले. एका चौकटीत उंच व उठावदार अशी गौतम बुद्धांची उभी मूर्ती व तिच्या पायाखाली संस्कृत लेख आहे. त्यात म्हटले आहे की, कोणीतरी चंद्रप्रभा नावाच्या व्यक्तीने बुद्धत्वाच्या प्राप्तीसाठी या प्रतिमेची प्रतिष्ठापना केली होती. तो जयप्रभावाचाचार्यांचा शिष्य होता. स्वतः जयप्रभावाचाचार्य हा भदन्त नागार्जुनांचा शिष्य होता. ही लिपी इ.स. ४५० ते ५५० काळातील ब्राह्मी लिपी होय. नागार्जुनाचा उल्लेख असणारा हा एकमेव कोरीव लेख होय.

हे कोण नागार्जुन ?

नागार्जुन हे दक्षिण भारतातील विदर्भाच्या दक्षिणेस असलेल्या ठिकाणी जन्मलेले ब्राह्मण होते. त्यांचे आई-वडील दीर्घकाळ अपत्यहीन होते. शंभर ब्राह्मणांना भोजन देण्याचे ब्रत केल्याने त्यांना नागार्जुन हा पुत्र झाला. तशा अर्थाचे त्यांना स्वप्न पडले किंवा भविष्य सांगण्यात आले; पण तो अल्पायुषी आहे, असेही सांगितले होते. आपल्या मुलाचा मृत्यू आपल्यासमोर नको म्हणून आई-वडिलांनी एका नोकराबरोबर सात वर्षांच्या नागार्जुनाला प्रवासाला पाठवले. त्या दरम्यान तो नालंदा येथील सहार विद्यापीठात पोहोचला. तेथे सामवेदाचे पठण केल्यामुळे सहाराचे लक्ष त्याच्याकडे वेधले. सहाराने त्याला अमितायुस (बुद्धाचा अपरिमित आयुष्य असलेला) बुद्धाचा मंत्र दिला. त्या बुद्धाच्या कृपेमुळे त्याला दीर्घायुष्य प्राप्त झाले. नालंदा येथे नागार्जुनांनी प्रथम सहाराजवळ आणि नंतर राहुलभद्राजवळ अध्ययन केले. राहुलभद्र हा नालंदा येथील मठाधिपती होता. कालांतराने नागार्जुनांना भिक्खू म्हणून दीक्षा देण्यात आली आणि पुढे बुद्धधर्म परिषदेचा प्रमुख होण्याइतपत त्यांनी प्रगती केली. ते नालंदाचे प्रमुख बनले. ते एक महान, तांत्रिक, किमयागार, जादू विद्या विशारद बनले. त्यांनी हजारे बुद्धविहार बांधले. अमरावती येथील स्तूपाचा जीर्णोद्धार केला. पुढे ते अत्यंत थोर पंडित बनले. त्यांनी अनेक शास्त्रे लिहिली. त्यांची राजाबरोबर मैत्री होती. श्रीपर्वतावर त्यांचे दीर्घ वास्तव्य होते. नागार्जुन हे बुद्धांचा लाडका शिष्य आनंदाचे अवतार होते, अशी एक लामापरंपरा सांगते. बुद्धांच्या निर्वाणानंतर साधारण बाराशे वर्षानंतर नागार्जुनाचा कालावधी येतो. इ.स. १५० ते २०० दरम्यानचा हा काळ असावा. चीन, जपान व तिबेटमधील धर्मनिष्ठ बौद्धांच्या मते नागार्जुन हे धर्मचक्राचे पुन्हा एकदा प्रवर्तन करणारे द्वितीय बुद्ध होते. जुन्या मूलभूत बुद्धविचारांची सविस्तर मांडणी केली, काही नव्या संकल्पना विकसित झाल्या आणि ध्यानाची तंत्रे, पूजेचे प्रकार आणि सर्वांशी सुसंगत अशी एक जीवनपद्धती निर्माण झाली आणि विकास पावली. काळाच्या ओघात या गोष्टी संपूर्ण भारतभर पसरल्या. मध्य आशिया, चीन, कोरिया, जपान व तिबेट या दूरवरच्या प्रदेशांतूनही त्यांचा प्रसार झाला. तेथील लोकांच्या अस्तित्वाचा बुद्धविचार हा एक भाग बनला. या धर्मश्रद्धा आणि आचार यांचे पालन करणाऱ्या लोकांनी या धर्मपंथाय महायान (महान मार्ग अथवा महान वाहन) असे नाव दिले. महायान ही गौतम बुद्धांच्या उपदेशांची एक पुनर्मांडणी आणि विश्लेषण पद्धती होती. महायान पंथाला परिपूर्ण बनविण्याच्या आणि तत्त्वज्ञानाची एक बैठक देण्याच्या बाबतीत नागार्जुनांनी अत्यंत महत्त्वाची भूमिका पार पाडली. ते महायान पंथाच्या दृष्टीने मानस पिता बनले. ते भावी बुद्ध (बोधिसत्त्व) बनले.

नागार्जुनांच्या मृत्यूनंतर शंभर वर्षांनी दक्षिण भारतात त्यांच्या स्मरणार्थ अनेक

मंदिरे बांधण्यात आली. बुद्धांसारखी त्यांची पूजा होऊ लागली. नागार्जुनकोंडा येथे १९३८ साली झालेल्या पुरातत्त्वशास्त्रीय उत्खननात एका विहाराचे अवशेष सापडले आहेत. या विहारात भिक्षूसांठी असलेल्या खोलीत चुनखडकाचा एक पूर्ण कुंभ सापडला. तो १५ फूट उंच आहे. मध्यभागी त्याचा व्यास १०.५ फूट रुंद आहे. तोंडाजवळ त्याची रुंदी चार फूट आहे. या कुंभात फक्त दोन दात सापडले. यामध्ये दुसरे काहीही नव्हते. हे नागार्जुनाचे अवशेष आहेत असे काहीना वाटते. आर्यदेव हा नागार्जुनाचा प्रमुख शिष्य गुंटुर जिल्ह्यात त्याचे अवशेष सापडले.

आर्यदेव व नागार्जुनाची पहिली भेट फार वेगळ्या रितीने घडली. युआन च्वांगच्या मते नागार्जुन एका विहारात होते. त्यांना भेटण्यासाठी आर्यदेव गेला. यापूर्वीच त्याचा लौकिक नागार्जुनांच्या कानावर गेला होता. त्यांनी आपल्या शिष्याजवळ पाण्याने भरलेला एक वाडगा दिला व तो आर्यदेवास दाखवावा, असे सांगितले. तो जेव्हा दाखविण्यात आला तेव्हा त्याने शांतपणे त्या पाण्यात एक सुई टाकली आणि शिष्यास आत पाठवले. नागार्जुनाला हे जेव्हा सांगण्यात आले तेव्हा ते म्हणाले, 'आर्यदेव हा गुणवत्ता असलेला एक शहाणा माणूस आहे.' तसेच, त्यांनी त्याला आत पाठवण्याची सूचनाही शिष्यास दिली. हे पाहून तो शिष्य आश्चर्यचकित झाला. तेव्हा नागार्जुनांनी पुढील खुलासा केला : पाण्याने भरलेला वाडगा हे माझ्या वैशिक ज्ञानाचे प्रतीक आहे आणि आर्यदेवाने त्यामध्ये सुई टाकली याचा अर्थ त्याने त्या वैशिक ज्ञानामध्ये प्रवेश मिळविला आहे. त्यानंतर आर्यदेव नम्रपणे आत आला व आपणाला उपदेश मिळावा अशी इच्छा व्यक्त केली. एक महान विद्वान म्हणून नागार्जुनांनी त्याचे स्वागत केले. आपण स्वतः वृद्ध व क्षीण होऊ लागल्यामुळे आपण धर्माचा अखंड दीप (महायान पंथाचे नेतृत्व) तुझ्या स्वाधीन करू इच्छित आहोत असे त्यांनी त्याला सांगितले.

चतुर्शतक आणि शतशास्त्र हे आर्यदेवाचे प्रमुख ग्रंथ आहे. शतशास्त्राचा चीन व जपानमधील लोकांवर मोठा प्रभाव पडला.

नागार्जुनसागर येथे पुराणवस्तू विभागाच्या संग्रहालयाची पायाभरणी हुमायन कबीर यांनी ३१ जाने. १९५९ ला केली आणि न्यायमूर्ती एम. सी. छगला यांनी २३ एप्रिल १९६६ ला त्याचे उद्घाटन केले.

या म्युझियमला जाण्यासाठी नागार्जुनसागरच्या पाण्यामध्ये लांचमधून धोट्या बेटावर जावे लागते. प्रचंड पाण्याचा विस्तार आहे. धरणाजवळ आंध्र प्रदेश पर्यटन विभागाचे सुंदर गेस्ट हाऊस सर्व सोर्योनी आणि सुंदर निसर्ग सौंदर्याचे दर्शन घडविणारे आहे. लांच सकाळी ९.०० सुटते. प्रवासी असतील तर पुन्हा ४.०० वा तेथून परतावे लागते. मध्यंतरी बोट नाही.

नागार्जुनकोंडा या ठिकाणी दरीमध्ये प्राचीन संस्कृती, बुद्ध संस्कृतीचे महत्त्वाचे अवशेष सापडले. ते धरणपाणी साठ्यात बुडणार म्हणून त्यांची पुनर्बाधणी वर बेटावर केली आहे. या ठिकाणच्या संस्कृतीच्या पाऊलखुणा थेट ५००० वर्षांपर्यंत पोहोचतात. स्टोन एज, कॉपर (तांब्याच्या) वस्तू, मातीची हाताने बनवलेली भाजलेली मडकी, भांडी, त्यानंतर कुंभाराच्या चाकावर बनवलेली भांडी उत्खननात मिळाली. तंत्रज्ञानाचा विकास तेथे दिसतो. स्मशान आणि दफनभूमीत पूर्ण शरीर व काही भागांचे दफन आढळते. काही ठिकाणी देह अग्रीला अर्पण करून अस्थी व रक्षा भांड्यात साठवलेल्या आढळतात. बुद्ध स्तूपामध्ये हा प्रकार होता.

बेटावरचे म्युझियम :

नागार्जुन सागरातील बेटावर कृष्णा नदीच्या खोन्यात सापडलेल्या वास्तूंचे छोटे छोटे नमुने मांडले आहेत त्यात, 'स्टेडियम, विश्वविद्यालय, स्मशान, १०० खांबांचे कुबेर मंदिर, कार्तिकेय मंदिर, स्वस्तिक स्तूप, नवग्रह मंदिर, बुद्धविहार, १० आरे असणारा स्तूप, चार आरे असणारा स्तूप, जलकुंड किंवा अश्वमेध यज्ञवेदी.' असे नमुने आहेत. या सान्यांच्या भव्य मूळ आकारातील प्रतिकृती बेटावर मांडल्या आहेत. आता या बेटाला हिरवळ, बगीचा, पाणी, वीज यांच्या सोयीमुळे विदेशी पर्यटकांनाही आकर्षक वाटावे, असे केंद्र बनत चालले आहे.

येथेल्या काही शिलालेखांवर खालील अर्थाचा मजकूर आहे.

'सर्वांना यज्ञप्राप्ती होवो.' या ठिकाणी बुद्धांच्या नलमलाई नावच्या डोंगरांच्या रांगांच्या पायथ्याशी अतिशय व्यापक स्वरूपाच्या बुद्धविहारांच्या संकुलाची स्थापना झालेली आढळते. स्वतः आचार्य नागार्जुन यांनी त्या काळी प्रसिद्ध पावलेल्या बुद्धिस्त विश्वविद्यालयाची स्थापना केली होती. आचार्य नागार्जुन वैद्यकीय महाविद्यालयाच्या इमारतीत व्याख्यान हॉल, निवासी खोल्या, स्वयंपाकघर, दगडी शौचालय आढळते. इक्काळाकू काळात फिरुलाबोडे या टेकडीवर अऱ्पी थिएटरचे अवशेष आढळतात. एका टेकडीवर उतारावर बांधलेल्या या थिएटरमध्ये तीन ते चार हजार बुद्धभिक्खुंना बसता येईल आणि प्रवचन ऐकता येईल, अशी चकित करणारी रचना आढळते. १७ मीटर बाय १४ मीटर आकाराच्या चार गॅलरिज विटांच्या बांधकामात होत्या, तर थिएटरमध्ये येण्यापूर्वी पाय धुअन येणारी पाण्याची व्यवस्था व ते पाणी वाहून जाण्याचे गटरही आढळते.

बुद्ध साधूना उघड्यावर जेवण घेताना थंडी, ऊन, पावसाचा त्रास होतो. हे स्वतः बुद्धांच्या लक्षात आले नि मग त्यांनी भोजनालय (उपथानाशाला) बांधायला परवानगी दिली. या टेकडीवर विविध प्रकारच्या बुद्धविहारांची उभारणी झाली होती.

त्या सान्यांची व्याप्ती कित्येक मैलात आहे. त्यामुळे नागार्जुनकोंडा हे महायान बुद्ध परंपरेचे आचार्य नागार्जुन यांनी ज्ञान, शील, युक्त धर्माने भरभराटीस आणलेले केंद्र होते त्यात शंका नाही. आचार्य नागार्जुनांच्या स्मरणार्थ सात फड्यांच्या नागाचे छत्र धरलेला सुंदर पुतळा या परिसरात उभारलेला आहे.

नागार्जुनसागर धरणापासून १५ कि.मी. अंतरावर एक नदी दरीत कोसळते तेथे निर्माण झालेल्या धबधब्याच्या ठिकाणी सुंदर पर्यटन स्थळाची उभारणी आंध्र सरकारने केली आहे. सायंकाळी ७ ते ९ || पर्यंत त्या धबधब्यावर वेगवेगळ्या रंगातील प्रकाशझोत टाकल्याने निसर्गाची शोभा अधिक वाढल्याचा आनंद घेता येतो.

दुर्देवाने या नागार्जुन जलसागरात पाण्याखाली ५२ खेडी गेली. चिंचू आणि लंबाडी जातीचे आदिवासी तेथे राहत. या धरणाच्या बांधकामात बडे कंत्राटदार, इंजिनियर्स, नोकरशाहीचा आर्थिक उद्धार झाला पण या आदिवासींना वाच्यावर सोडले आहे. त्यांचे पुनर्वसन झालेलेच नाही. ते आज शहरी संस्कृतीतही मिसळू शकत नाहीत नि गेलेले वैभव परत मिळवू शकत नाहीत. पाढुकांची प्रतिष्ठापना केली आहे. बुद्धांच्या पायाशी आमची प्रार्थना आहे की सर्वांना सुख-शांती, समृद्धी, आनंदाचा लाभ होवो'

दुसऱ्या एका शिलालेखात म्हटले आहे की,

बुद्ध धर्म स्वीकारल्याने आम्हाला आनंद झाला. येथे थेरवादी (महायान पंथाचे) झानी बुद्ध महंत आहेत त्यांना चांगले शास्त्रज्ञान आहे. एका लाईम स्टोनवर भगवान बुद्धांच्या भेटीला आलेल्या पूर्वाश्रमीची पत्नी यशोधरा आणि पुत्र राहुल हा प्रसंग कोरलेला आहे. राजवाड्यातून एका रात्री सिद्धार्थ आपल्या पत्नीचा आणि नवजात बालकाचा त्याग करून ज्ञानाच्या प्राप्तीसाठी वीरकृत बनून अरण्यात निघून गेला. त्यानंतर त्याला बुद्धत्व प्राप्त झाले; पण पत्नी आणि पुत्राची भेट झालेली नव्हती. एका हत्तीवरून यशोधरा आणि राहुल येतात. बुद्धांच्या पायावर राहुलला घातल्याचा हृदयस्पर्शी प्रसंग या शिल्पात पाहताना आपलेही मन हळवे बनल्याखेरीज राहत नाही. तो अज्ञात शिल्पी या मानसिकतेशी किती एकरूप झाला असेल? असा प्रश्न मनात उमटतो.

असाच दुसरा प्रसंग गौतम वनात जाण्याच्या वेळचा आहे. चेन्ना नावच्या नोकराकडे आपल्या अंगावरचे दागिने उतरून देताना सिद्धार्थांच्या चेहन्यावर निशचयाची कठोरता स्पष्ट दिसते. पुढच्या स्लॅबवर चेन्ना कंटक घोड्याबरोबर राजधानीत परततो. राजा शुद्धेधनाला सिद्धार्थने सर्वस्वाचा त्याग केला व हे दागिनेही परत केल्याचे सांगतो. त्या वेळी राजा शोकमग्र अवस्थेत सिंहासनावर बसलेला आहे, तर यशोधरा हे वर्तमान ऐकून मानसिक धक्क्याने बेशुद्ध पडते, असे सुंदर भावस्पर्शी शिल्प पाहून आपण हजारो वर्षे मागे भूतकाळात रमून जातो; पण या पृथ्वीवरच्या शोकसागरापेक्षा

वेगळे चित्र स्वर्गात असते. तिकडे स्वर्गातील देवतागण बुद्धाया राजमुकुट स्वर्गात नेतात ते आनंदोत्सव साजरा करीत. पृथ्वी आणि स्वर्ग या दोन लोकांतील वेगवेगळ्या प्रतिक्रिया एकाच वेळी दाखवण्याचे अजब कौशल्य शिल्पकारांनी दाखवले आहे. मात्र अनेक ठिकाणी चैत्य स्लॅबवर बोधिवृक्ष, धम्मचक्र हे बुद्धांचे प्रतीक म्हणून आढळते.

लाहू स्पिती व्हॅलीतील प्राचीन संस्कृती

गेल्या वर्षी गंगोत्री ग्लेशियरच्या वरती शिवलिंग पिकच्या पायथ्याला असणाऱ्या तपोबनच्या गिर्यारोहणाच्यावेळीच आम्ही स्पिती-लाहूल व्हॅलीत जाण्याचे योजले होते. प्रथमत: या नावावरून कोठेती परदेशात जायचे असे वाटते. पण ही देवभूमी किती दुर्गम आणि कठीण प्रवासाची आहे हे प्रत्यक्ष तेथे गेल्यावरच समजले. वर्षातून अधिकतर काळ एस्किमोप्रमाणे बर्फातील जीवन जगणाऱ्या या लोकांनी आपला बुद्धधर्म, संस्कृती, चालीरिती वर्षानुवर्षे जशाच्या तशा जपाव्यात, याचे मला फार आकर्षण वाटले. आमच्या नियोजनाप्रमाणे स्पिती-लाहूल व्हॅलीची भटकंती ही १७ दिवसांची होती. कोल्हापूर ते परत साधारण सहा हजार कि.मी. चा प्रवास होता. गिर्यारोहण फार कमी होते. खर्च होता १२ हजार रुपयांचा. हिमाचल प्रदेशाला घड्याळ्याच्या उलट्या काढ्याप्रमाणे (डावीकडून उजवीकडे) अशी प्रदक्षिणा होती. निघण्यापूर्वी चीन भागात दरडी कोसळून तयार झालेले तळे केव्हाही फुटून स्पिती-व्हॅलीत महापुराची भीती होती. रस्ते, पूल, छोटे जलविद्युत प्रकल्प पाण्याखाली जाण्याची भीती होती. पण तरीही आमची प्रवास योजना ठाम होती. ऐनवेळी नैसर्गिक संकटामुळे रस्ता बदलावा लागला तरी तयारी होती. एखाद्या ठिकाणी अडकून पडण्याची शक्यताही गृहीत धरली होती. चीन सरहदीजवळचा प्रवास असल्याने वाटेत पोलिस इनर लाईन परवाना नाकारतील अशीही शंका होती.

कैलास-मानसरोवराप्रमाणे हिमालयाच्या रांगांमध्ये अनेक कैलासदृश्य पर्वतशिखरे आहेत. त्यापैकी एक किन्नर कैलास. आम्ही प्रवासासाठी कॉलिस गाडी ठरवली. सकाळी ७ वा. दिल्लीहून निघालो. चंदीगढला न जाता सकाळी वाटेतील एका उंच पहाडावरील तारादेवीच्या ठिकाणी पोहोचलो. हिमालयाच्या बर्फाच्छादित शिखरांचे दर्शन येथून होऊ लागले. मंदिर प्राचीन होते आणि त्याचे शिल्पसौंदर्य देखणे होते. तेथून नदीच्या पलीकडे दूर अंतरावर सिमला शहर दिसत होते. त्याच्या अलीकडे च सूर्य अस्ताला गेला, नजीकचे शहर होते. सोलन, थोळ्या धावण्यानंतर मुक्कामाला जागा मिळाली. मी सोबत स्लिपिंग बॅग घेतली होती. रात्री दीमधले विजेचे दिवे आणि आकाशातल्या लुकलुकणाऱ्या तान्यांची जणू स्पर्धाच चालल्याचा भास होत होता. थंडी कडाक्याची होती. पहाटे लवकर उटून

पुढचा प्रवास सुरु करायचा होता. वाटेत नारकुंड गाव लागते, तेथे गरम पाण्याचे झारे आहेत. त्यारात्री सराहनला एका देवस्थानातील अतिशय स्वच्छ, सुंदर चौकातील खोली मिळाली. जवळच प्राचीन दुर्गामंदिर होते. खास तिबेटी, लडाखी पद्धतीचे. तो खरा तर हिमाचल प्रदेशच्या राजाचा राजवाडा होता आणि ते मंदिर पूर्वी खासगी होते. आता तो सारा परिसर देवस्थान ट्रस्टकडे आहे. मंदिर संपूर्ण लाकडी आणि चार पाच मजली उंच. त्यामुळे ते बंद आहे. चौथ्या मजल्यावर राजवैभवात दुर्गादेवी आणि राजघराण्यातील व्यक्तींच्या प्रतिमा आणि बुद्ध परंपरेतील मूर्ती होत्या. वाटेत सनला व्हॅली लागते. तेथून सफरचंदाच्या बागा लागतात. तेथे थांबून एका शेतकऱ्याकडून सफरचंद घेतली. रस्त्यावर उतरल्यावर शंभराची नोट देताना तो हात जोडून म्हणाला, मी शेतकरी आहे, तुम्ही आमच्या प्रदेशातले पाहुणे. तुम्हाला माझी भेट. तो पैसे घेईना. शेवटी म्हटले मुलांना मिठाई घेऊन जा. मग त्याचा चेहरा आनंदला. एकूण शेतकरी दिलाचा राजा सर्वत्र सारखाच!

कल्पा या ठिकाणी आलो. दरीकाठच्या एका हॉटेलात उतरलो. रात्री चांदणे होते नि समोर किन्नर कैलास दिसत होता. त्यापूर्वी सूर्यास्ताच्या वेळी सोन्याने मढल्यासारखे दिसणारे बर्फाच्छादित शिखरे, सारे दृश्यच भान हरणणारे. गावात खाली उतरून तिथल्या मॉनेस्ट्रीत जाऊन आलो. तिथल्या लामाला भेटलो. स्पिती व्हॅलीबाबत अधिक माहिती मिळाली. सराहनपासून कल्पा ११० कि.मी. आणि समुद्रसपाटीपासून २७५८ मीटर उंचीवर आहे. थंडीत उणे तपमान असते. कल्पापासून १३ कि.मी. अंतरावर रेकांगपिओ लागते. किन्नोर जिल्ह्याचे मुख्यालय येथे आहे. नाकोकडे जाणारा रस्ता खराब आणि धोकादायक आहे. वाटेत लक्षात आले की, या १०० कि.मी. अंतरात चहा नाही, पाणीही नाही, आमच्या जवळचे पिण्याचे पाणीही जवळजवळ संपले. निसर्ग, तिबेटच्या पठारावरून दिसणारे क्षितिज आणि बर्फाच्छादित शिखरे खोल दरीतून वाहणारी सतलज नदी, अशी बैरैन ब्युटी पाहायला मिळालेले भाग्यवान! नाको हे छोटे गाव एका तळ्यामुळे सजीव बनले आहे. छोटी घरे, थोडी शेती नि वाळवंटावर दिसणारी झाडे-झुडपे, हिरवाई, त्या हिरवाईचे महत्त्व, अपूर्वाई फार फार वाटली. उंच टेकडीवर लामा लोकांच्या समाधी, एक दोन लामाच्या शेकडो वर्षापूर्वीच्या मरीज. रेकांगपिओ पुन्हा त्या जीवघेण्या रस्त्यावरून सूर्यास्तापूर्वी गाठायचे होते.

भारताच्या उत्तरेस जम्मू-काश्मीरचा हिमालय प्रदेश हा भाग निसर्ग सौंदर्याने बहरलेला आहे. त्यातील निसर्ग म्हणजे पर्यटकांसाठी स्वर्गच मानला जातो. प्रचंड पसरलेली बर्फाच्छादित शिखरे. खळखळणाऱ्या नद्या, खोल खोल दृश्य, असंख्य जलाशये, फुलांच्या ताटव्याने फुललेली पर्वतराई, भूतकाळापासून वर्तमानातही

जगणाऱ्या शिखरांवरच्या मॉनेस्ट्रीज (गोंपा) सारंच अद्भूत. अकल्पनीय असे जग आकाशातच पसरलेले!

उत्तरेला लडाख आणि तिबेट, दक्षिणेला कुलू व्हॅली असलेली लाहूल व्हॅली आणि जबळची स्पिती व्हॅली. बर्फातला अधिकतकर काळ या दोन दन्या बर्फनी आच्छादलेल्या असतात. साधारण या स्पिती-लाहूल व्हॅलीतील बर्फाच्छादित शिखरे १८ हजार फुटांपेक्षा जास्त उंचीची आहेत. मूळ किला हे शिखर १९५०० फूट उंचीचे आहे.

लाहूल स्पितीमध्ये लोक अधिकतर बुद्धधर्मीय आहेत. त्यांची भाषा बोधी आहे. तिबेटी भाषेशी तिचे साम्य आहे. चीन सरहद्वीपासून २-३ कि. मी. अंतरावर जायचे असल्याने इनर लाईन परमिशन घेणे गरजेचे असते. (आता भारतीयांना परवानगी आहे. जर तुमच्याबरोबर परदेशी पर्यटक असेल तर गृहमंत्रालयाकडून पूर्वपरवानगी घ्यावी लागते. ती फक्त एका आठवड्यासाठी मिळते.) जुलैपूर्वी आणि सप्टेंबरनंतर अतिबर्फवृष्टीने तेथे जाणे अशक्य बनते. या सान्या भौगोलिक परिस्थितीमुळे या दन्याखोन्यातील बुद्ध धर्माचे प्राचीन स्वरूप, कला, संस्कृती, जीवनपद्धती आजही शहरी संस्कृतीने बिघडलेली नाही. आपण दोन हजार वर्षांपूर्वीच्या काळातच जाऊन आल्यासारखे भासते. विशेषत: बुद्ध मॉनेस्ट्रीत गेल्यावर काळाचे भानच हरपते. येथे पाऊस पडत नाही.

हिमालयाच्या उंच उंच पर्वतरांगा पावसाचे ढग अडवतात. त्यामुळे दन्यात पाऊस पडत नाही. फक्त बर्फवृष्टीच होते. हवामान बेभवशाचे असते. थंडी कडाक्याची आणि उन्हाची झळ कातडी करपवणारी असते. मनालीहून निघाल्यानंतर २-३ तासाच्या बसगाडीच्या, जीपच्या प्रवासानंतर मारीगाव लागते. तेथून पुढे दोन-अडीच कि. मी. चा रोहतांग खिंड किंवा रोहतांग पास लागतो. ती ओलांडल्यावर लाहूल स्पिती व्हॅली सुरु होते. काही वर्षांपूर्वी रोहतांग पासला जाणारा रस्ता अतिशय कठीण होता. तेथे नऊ हजार फुटांवरून जाताना जणू ऐखाद्या पुलावरून पलीकडे जात आहेत, असे वाटायला लागते. येथून सर्व पूर्व बाजूला जाणारा रस्ता स्पिती व्हॅलीत नेतो तर लाहूलमध्ये मुख्य गाव केलांग आणि स्पितीतीले धानकर किंवा खाजा.

स्पिती व्हॅलीत अतिबर्फामुळे झाडे-बनस्पती येत नाहीत. त्यामुळे उघडे ओसाड डोंगर आणि बर्फनी भरलेली शिखरे दिसतात. पण त्यातील सौंदर्य अवर्णनीय आहे. तिथल्या लोकांचे जीवन अतिशय कष्टमय पण ते दुःखी नाहीत. जणू कष्ट आणि सुख यात त्यांची दुःखे ऊन पडल्यावर वितळणाऱ्या बर्फासारखी वितळून जातात. मानवी जीवनातील दुःख निवारण्याचा गुरुमंत्र मानव जातीला देणाऱ्या बुद्धांचे हे अनुयायी बुद्धधर्म जगतात. हे लोक खूप उत्साही आहेत. आनंदी आहेत.

मंगोलियन, शिबो-तिबेटियन टोळ्या उत्तरेकडून आल्या आणि स्पिती व्हॅलीत ठाण मांडून बसल्या. तिबेटच्या सान्या पठारावर त्यांनी वस्त्या केल्या. दन्या खोन्यात छोट्या छोट्या टोळ्या राहू लागल्या. या लोकांना शाक्यपंथाचे मानले जाते. ते लडाख भागात मूळचे राहणारे. त्यांना पूर्वापार मुंडा म्हटले जाते. आजमितीला साधारण दहा हजार लोक ८० खेड्यात पसरले ओत. सात हजार सहाशे स्के. मीटर भागात त्यांची वस्ती आहे.

पुरुषप्रधान संस्कृती

ही पुरुषप्रधान संस्कृती आहे. वडिलोपार्जित संपत्ती थोरल्या मुलाकडे जाते आणि धाकटे भाऊ बुद्धमॉनेस्ट्रीत लहानपणापासून साधू बनतात. या मॉनेस्ट्रीत धानकर, टोबो, कुंगरी, टानगुइच, कि. मॉनेस्ट्री महत्वाच्या ठरतात. त्यातील धानकर मॉनेस्ट्री ७-८ व्या शतकातील आहेत. यापैकी काही मॉनेस्ट्रींचा इतिहास महत्वपूर्ण आहे.

सारा भारत ब्रिटिशांनी बळकावल्यानंतर त्यांची नजर लाहूल-स्पिती या दुर्गम भागावर गेली. १८४६ साली ते प्रथम या दरीत उतरले. त्यापूर्वी १८४० ते १८४६ या सहा वर्षात शीख जमातीने या भागात लूटमार केली. त्या शिखांना या घाटीत शिंगो म्हणत. रोहतांग खिंड म्हणजे यमाचे द्वार मानले जाई. तो ओलांडून या घाटीत कुलूचा राजा, लडाखचा राजा, चंबाचा राजा, शीख आणि ब्रिटिश यांनी वर्चस्व गाजवले. पण या दरीतील मूळ बुद्ध संस्कृती, परंपरा बदललल्या नाहीत. देवतांच्या भूमी म्हणजे लाहूल-स्पिती हजारो वर्षांची परंपरा जशीच्या तशी जतन करून उभी आहे. काही आक्रमकांनी लालुंग गोंपा भस्मसात केली पण हे आक्रमक कुलूच्या दिशेने परतताना रोहतांग खिंडीत अति बर्फवृष्टी, कडाक्याच्या थंडीत गोंदलाच्या येथे बर्फाच्या वादळात सापडून सर्व सैन्य गारद झाले. चंद्रभागा, स्पिती, सतलज या नद्या या भागातून वाहतात. सतलजचा उगम मानससरोवरातून होतो. स्पिती व्हॅलीतून कैलास मानस हा तिबेटचा भाग खूपच जवळ आहे. भाग म्हणजे सूर्यपुत्र, चंद्रभागा म्हणजे चंद्रकन्या, तांड येथे त्यांचा संगम होतो. त्यानंतर पुढे तिला चिनाब नावाने ओळखले जाते. येथे वाटाण्याचे पीक चांगले येते. पाऊसच नसल्याने इतर पिकांचा प्रश्नच उद्द्वेष्ट नाही. आता शासनाच्या शेती विभागातर्फे संशोधन करून वनस्पतींच्या नव्या जाती येथे जगवण्याचे, वाढवण्याचे प्रयोग सुरु आहेत. लाहूल व्हॅलीत मात्र थोडा पाऊस होत असल्याने बटाण्याचे पीक मोठ्या प्रमाणात येते. याक या हिमालयातील प्राण्याचे दूध, दही, लोणी वापरले जाते. सांबर, स्नो लिओपार्ड (बर्फातच राहणारा वाघ) या भागात वावरतात. विशेषत: कुंगरी गोपापासून ताबोकडे जाताना १७ कि. मी. अंतरावरील पिनघाटीतील राष्ट्रीय उद्यानात बर्फातील वाघ आहेत. रस्ते धोकादायक आहेत. टाटा सुमो, जीप फारतर कॉलीस गाड्या चालतात. बहुतांश पांढऱ्या मातीचे भुसभुशीत रस्ते. एकट्या-दुकट्याने प्रवास करण्यासारखा हा भाग नाही. खाण्या-पिण्याचे हाल होणार हे गृहित धरायचे.

हिंडिंबचे मंदिर

बसपा नदी ज्या दरीतून १५ कि. मी. चा प्रवास करते तिला संगला व्हॅली म्हणतात. एखादी निसर्गाची जादू पाहायची असेल तर या दरीत पाहता येते. येथूनच २ कि. मी. अंतरावर कमरुचा किळा आहे. तो या भागावर राज्य करणाऱ्या बुशेहार या घराण्याच्या राजाने बांधला. त्याची रचना वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. त्या पलीकडे चीनव्याप्त तिबेट लागतो. मनालीत मुक्कामासाठी थांबल्यावर गावाबाहेची हिंडिंबचे मंदिर पाहिले. चिनार वृक्षांच्या गर्द झाडीतील जुन्या पद्धतीचे हे मंदिर वेगळेपण राखून आहे. जवळच असणाऱ्या म्युद्धियमचे तिकीट काढून गेलो तर घोर निराशा झाली.

घरच्या जुन्या मोडक्या ५/२५ वस्तू अस्तव्यस्त मांडल्या होत्या आणि प्रवाशांची लूटमारच होती. ते एका माणसाचे खासगी संग्रहालय होते.

मनाली, रोहतांग पास ओलांडून सायंकाळी लोसरला पोहोचलो. या भागात जवळजवळ सान्यांनाच श्वास कोंडल्यासारखे वाटत होते. ती अस्वस्थथा १५ हजार फूट उंचावर प्राणवायू विरळ झाल्यामुळे होती. तेथून मुक्कामाला काजाला पोहचायचे ठरवले. स्पिती नदीच्या काठाने रात्री काजाला पोहोचलो. गिर्यारोहण पायी करत करत जाण्याने शरीर विरळ हवेला जुळवून घेते पण गाडीने, विमानाने अतिउंचावर जाण्याने हाय अलिट्ट्यूड सिकनेस जाणवतो. उलट्या होतात. बेशुद्ध होणे, डोके दुखणे असे प्रकार जाणवतात. झोप, भूक कमी होते. मला आजपर्यंत कधी त्रास जाणवला नव्हता पण यावेळी झाला. चेहन्यावर सूज आली. झोप कमी झाली नि थंडीत खिडक्या उघड्या टाकूनही श्वासोच्छ्वासाला त्रास जाणवू लागला. सकाळी फिरायला बाहेर पडलो. जवळच एक बुद्ध मॉनेस्ट्री होती. तेथे गेलो. एका बुद्ध साधूने प्रार्थनाघर उघडून दिले. आत जाऊन त्या नीरव शांततेत ध्यानाला बसलो, पण प्रसन्न झाले. न्याहारीसाठी ब्रेड मिळतो काय ते शोधले. गावाबाहेर एक बेकरी होती. तेथे काही मिळाले ते घेऊन परतलो. छोट्या गावात सरकारी डॉ. दोरोजी यांनी तपासले. रक्तदाब बन्यापैकी वाढला होता. त्यांनी त्यावर गोळ्या दिल्या. डॉक्टर दोरोजी स्थानिक व्यक्ती. त्यांच्या घराण्यात वैद्यकीय सेवा आहे. या खोन्यातील वाढत्या शहरीकरणाबद्दल काय वाटते? ते म्हणाले ठीक आहे. पण पाश्चात्य पद्धतीने बदल आम्हाला नकोत. आमची वैशिष्ट्ये, संस्कृती आम्हाला हरवायची नाही. डॉ. दोरोजी यांचा प्रार्थनेच्या सामर्थ्यावर विश्वास आहे. सायकोसोमॅटिक मानसिकतेमुळे होणाऱ्या शीर व्याधी प्रार्थनेमुळे बन्या होऊ शकतात. शहरातून स्पिती व्हॅलीला येणाऱ्या रुणांना ८० टके रुण असेच आढळतात, असे त्यांचे म्हणणे होते.

सर्वांत उंचीवरचे खेडे

आशिया खंडातील सर्वांत उंचावरचे किंबूर हे खेडे आहे. तेथे आम्ही गेलो. समुद्रसपाटीपासून त्याची उंची साडेचौदा हजार फुटांपेक्षा जास्त होती. प्रेमचंद शर्मा आणि जसवाल राठोड हे दोन शिक्षक भेटले. त्यांची शाळाही पाहिली. या किंबूर गावाची लोकसंख्या होती चारशे पन्नास. येथील शाळांना जुलै/ऑगस्ट महिन्यात सुट्टी असते. येथे साठ टके मुली आणि चाळीस टके मुले शाळेला येतात. बर्फाच्या ऋतुमध्ये शाळेत लाकडे आणि कोळसा वापरून वातावरण उबदार ठेवले जाते. या व्हॅलीत बर्फच पडतो. पाऊस पडत नाही. त्यामुळे बर्फ पडला तर मटारसारखे पीक शेतकरी काढतो. त्यातून चार पैसे मिळतात. पण यावर्षी बर्फही पडलाच नाही. त्यामुळे शेते पिकली नाहीत.

या किंबूर गावातून चालत गेले तर चार दिवसात (५०/६० कि.मी.) लेहला पोहोचता येते. या गावात अतिउंचावर एक बुद्ध गोंपा आहे. तेथे चदत चदत गेलो. तेथून तर आपण हिमालयाच्या पठारावर आहोत, अशी सर्वत्र बर्फाच्छादित शिखरे दिसू लागतात. त्या मॉनेस्ट्रीत गेलो. मुख्य लामा बाहेर गेले होते. त्यांच्यासाठी लामा मिलारेपा हे पुस्तक तिथल्या रखवालदाराकडे दिले. भाषेपेक्षा फोटो बोलके होते. ते त्यांना समजतात. त्या वृद्ध रखवालदाराने आपल्या डोक्यावरली टोपी काढली, माझा हात हातात घेतला नि आपल्या डोक्यावर ठेवून म्हणाला, मला आशीर्वाद द्या, मी अचानक गोंधळलो. त्याने एका खास खोलीत नेले. तेथे धर्मचक्र होते. तेथे मला बसवून ते चक्र थोडा वेळ फिरवले.

की गोंपा ही पश्चिम हिमालयातील अतिशय महत्वाची मॉनेस्ट्री मानली जाते. दक्षिणेकडे अरुंद होणारी नि उत्तरेकडे रुंद बनलेली ही स्पिती व्हॅली नि त्यात उंचावर गरुडाचे घरटे असते तशी बांधलेली कि गोंपा मंडलाचा केंद्रबिंदू मानली जाते. तिला बोली भाषेत नोरबू (हिरा) म्हणतात. ती काझा आणि लोझर दरम्यान आहे. ती गेलगुपा पंथाची आहे. त्याचे दुसरे नाव पिवळ्या टोप्यांचा पंथ म्हणून ओळखला जातो. याशिवाय स्पिती व्हॅलीतील कासाचे साक्यापास आणि पिन व्हॅलीतील निंगमाप्पा पंथाचे साधूही पूर्वापार वस्ती करून आहेत.

की गोंपा ज्या उंच सुळक्यावर बांधलेली आहे ती तांत्रिक देवता चक्रसमवरा या देवतेचे अधिष्ठान पीठ आहे. गोंपाच्या मागची बर्फाच्छादित तीन शिखरे म्हणजे चामसिंग, त्वामो आणि नेसर या तीन देवता संरक्षण करतात, अशी तिबेटी लोकांची श्रद्धा आहे.

मुख्य टेकडीवर धर्ममंदिर आहे. मनि लाखांग आणि नागपो कुसूम ही देवळे व्हॅलीकडे तोंड करून आहेत. अलीकडे बांधलेल्या प्रार्थना सभागृहात शाक्यमुनीचा

भव्य पुतळा आहे. या गोंपेचे गुरु रिनपोचे स्थान नैक्रेत्य दिशेला आहे. लामा शेराब, सांगपो आणि त्यांच्या शिष्य शेराब लोड्रो हे या मॉनेस्ट्रीचे संस्थापक. तळमजल्यावर शिंजेशे या मृत्यूदेवतेचेही मंदिर आहे. या मॉनेस्ट्रीत ग्रंथालयाला महत्त्वाचे स्थान आहे. दर महिन्याच्या २९ व्या दिवशी येथे धार्मिक नृत्य होते.

सध्याचे लामा रिंपोचे हे १९ वे अवतार मानले जातात. त्यांना भेटायला गेलो तेव्हा त्यांच्यापैकी एका शिष्याने पाहुण्यांच्या हॉलचे दार उघडून बसायला सांगितले. दहा मिनिटातच लाल जॅकेट घातलेले तरुण हसतमुख व्यक्तिमत्त्व समोर उभे राहिले. त्यांनी हस्तांदोलन केले आणि उशीर झाल्याबद्दल माफी मागितली. (एखाद्या आश्रमाच्या मुख्य महाराजांना तुम्ही कधी भेटायला गेलात तर हस्तांदोलन ते करणार नाहीत कारण ते परमपदाला पोहोचलेले असतात. त्यांना दंडवत नाही तर वाकून नमस्कार केलेला आवडतो. असे त्या माताजी वा महाराजांचा सेक्रेटरीच तुम्हाल अगोदर सुचवतो) तसा कोणताही प्रकार येथे नव्हता. साच्या तिबेटमध्ये मानाचे धार्मिक स्थान असूनही लोचेन रिंपोच लामा विनप्र होते. हिंदी छान बोलत, त्याहूनही चांगले इंग्रजीतून बोलत. आमचे तास-दीड तासाचे संभाषण इंग्रजीतून झाले.

मी त्यांना विचारले, ‘भगवान बुद्धांनी मूर्तीपूजा नाकारली होती. त्याआधारे होणारे भक्तांचे शोषण त्यांना थांबावयाचे होते पण आज भगवान बुद्धांच्या मूर्तीची पूजा होते. बुद्धानुयायांचे पुतळे उभारले जातात, ही दिशा चुकीची तर नाही. यावर लामा शांतपणे म्हणाले, तुम्ही म्हणता ते बरोबर आहे पण पूजा ही विविध प्रकारे होते. पूजेचा अर्थ कोणत्याही शब्दकोषात स्पष्ट होत नाही. असे सांगून माझे ओरिसाचे मित्र शशांक चांद व डॉ. देवीप्रसाद संद्या यांच्याकडे पाहून ते म्हणाले, कदाचित डॉ. सुभाष देसाई यावर प्रकाश टाकतील. He will illumine us. मी त्वरित म्हणालो, हे पाहा, आदरणीय लामा, शब्दाने, बुद्धीने हे काम होत नाही. मनुष्य अंतर्गतून उजळला तरच खेरे उजळणे होते. सत्य सापडते. त्यांना तो विचार आवडला. यानंतर आमची चर्चा तिबेटच्या स्वातंत्र्यापासून जर बुद्ध धर्माचे मार्शल आर्टच्या जोडीला शास्त्रसज्जता ठेवली असती तर तिबेट इतक्या सहज चीनला बळकावला आला नसता, असे मी मत मांडताच लामांनी त्याला सहमती दर्शवली.

हजारो वर्षांची परंपरा आता सीडीजवर जतन केली का? असे विचारता ते म्हणाले, स्पिती लाहूल व्हॅलीत तुम्ही पाहता ना किती दारिद्र्य आणि अशिक्षितपणा आहे? पण आम्ही नव्या तंत्राने परंपरा जतन करायलाच हवी.

१९७२ नि ८६ ला इंदिरा गांधींनी या की गोंपाला भेट दिली होती. प. पू. दलाई लामांचे वास्तव्य या व्हॅलीत ताबो, की मॉनेस्ट्रीत वरचेवर असते. लामा रिचेन सांगपो या मूळ (१५७-१०५५) सालातील लामाचा १९ वा अवतार म्हणजे लामा तेनझिन,

असे अद्वितीय स्थान या लामांना लाभले. त्यांचे धर्मशिक्षण मंडगोड आणि धर्मशाळेत झाले. परदेशातील बुद्धधर्मीयांशी ते संपर्कात असतात.

त्यांच्या या अवताराला विवाहाची परवानगी असते. त्यानुसार ते गृहस्थी लामा आहेत. त्यांना दोन मुले आहेत. २००० मध्ये कालचक्र हा धार्मिक सोहळा फार मोठ्या प्रमाणात साजरा झाला. त्यावेळी १५ वे दलाई लामा उपस्थित होते. समारंभाची पूर्वतयारी चालू असताना ज्या टेकडीवर ही गोंपा बांधली आहे. ती खालून वरपर्यंत एका बोगद्याने जोडल्याचे आढळले. याचा अर्थ एक हजार वर्षांपूर्वी पाण्याचा अखंड प्रवाह बुद्ध साधूना मॉनेस्ट्रीत मिळावा, अशी व्यवस्था होती. असेच एक तांत्रिक साधन तळापारंग या पश्चिम तिबेटमधल्या मॉनेस्ट्रीत प्राचीन काळी बसवल्याचे आढळले आहे. स्पिती व नुंब्रा व्हॅलीत काही विज्ञानशाखा खूप प्रगत होत्या, असा याचा अर्थ आहे.

की गोंपाचे वैशिष्ट्य असे, की स्थापनेपासूनच्या सर्व १८ लामांची जीवन टिपणी, ग्रंथ, चित्र-शिल्प जतन करून ठेवले आहे. नवा अवतार कसा शोधला याचेही वर्णन उपलब्ध आहे.

तेनझिन कलसंग रिनचेन हे जन्माला आले. ते चार वर्षांचे असताना आपल्या आईला म्हणाले, आज एक पाहुणा आपल्याकडे येणार आहे, त्याचे स्वागत करण्यासाठी मला छान, छान ड्रेस घाल. त्यावेळी दिवंगत लामांचा सहायक लामा काचेन त्यांच्या घरी आला. त्यानंतर जाहीर केले की प. पू. दलाई लामांनी तेनझिनला १९ वा अवतारी लामा म्हणून घोषित केले आहे. त्यानंतर महिनाभरातच त्यांच्या माता-पित्यांनी आपल्या चार वर्षांच्या तेनझिनला कि मॉनेस्ट्रीत आणून स्वाधीन केले. वयाच्या आठव्या वर्षी त्याला धार्मिक दीक्षा दिली गेली. स्वतः लामा काचेन त्याला धार्मिक ज्ञान देत होते. १९७० ते ८५ त्यांनी धर्मशाळेमध्ये पुढील शिक्षण घेतले. उमा राजंपा ही पीएच. डी. समतुल्य पदवी त्यांनी घेतली. मुडगोड (कर्नाटक) येथेही त्यांनी काहीकाळ अभ्यासात घालवला. अतिशय प्रेमल स्वभावामुळे ते आपल्या तिबेटी लोकात, स्पिती व्हॅलीत प्रसिद्ध पावले. ते अनेकांचे श्रद्धास्थान बनले आहेत.

त्यांना मी म्हटले राजकीय वातावरणामुळे खरा बुद्धधर्म झाकला गेला आहे. तुम्ही महाराष्ट्रात निं कोल्हापूरला याल का? तेहा ते म्हणाले, सध्या लगेच नाही पण तुमचे निमंत्रण स्वीकारेन. तेथून परतल्यावर आदरणीय लामांनी पत्र पाठवले. भगवान बुद्ध तुम्हाला आशीर्वाद देवोत.

नर्मदा परिक्रमा कळी करावी

माँ नर्मदे हर चा जयघोष कानी पडला की समजा की कोणीतरी नर्मदा परिक्रमा करून परतले आहे. गंगा, यमुनेच्या उगमापर्यंत पर्यटक जातात पण उगमापासून समुद्राला नदी मिळते तेथपर्यंत आणि पुन्हा उगमापर्यंत जाण्याला परिक्रमा म्हणतात. अशी परिक्रमा नर्मदा नदीची करतात. गंगा-यमुनेच्या तीरावर अनेक धार्मिक स्थळे आहेत परंतु नर्मदेच्या काठी विरक्त आणि तपस्यांची गर्दी फार असते. मला फोन आला की, ” नर्मदा परिक्रमेला जाणार आहे येणार का? ” ताबडतोब मी होकार दिला.

नर्मदा परिक्रमा करणारे श्री जगन्नाथ कुंटे यांचे पुस्तक वाचणारे बेरेच भेटले होते. दिवंगत काढंबरीकार गो. नी. दांडेकर यांचे ‘कोणा एकाची भ्रमण गाथा’ या पुस्तकातही नर्मदा परिक्रमेचे विलोभनीय दर्शन घडले होते. साधारणपणे नर्मदा परिक्रमा करण्यामागे भौतिक, अतिभौतिक तापापासून मुक्ती मिळावी व आध्यात्मिक प्रगती, अनुभूती, साक्षात्कार व्हावा, असे विविध हेतू असतात. आध्यात्मिक मनोकामनांची पूर्ती व्हावी हा संकल्प ध्यानी-मनी ठेवून आम्ही चौघांनी यात्रा करण्याचे ठरवले.

परिक्रमा पायी करतात पण तिला तीन / चार महिने किंवा तपशीलात करण्यास तीन वर्षेही लागतात. अल्पवेळेत परिक्रमेचे अनुष्ठान पूर्ण होण्यासाठी आम्ही वाहनाने परिक्रमा करण्याचे ठरवले. त्यामुळे घरातून निघाल्यावर साधारण तीन आठवड्यांनी परतता येते. वाहनाने केलेल्या यात्रेत शरीराला कमी परिश्रम व मनाची शांती विचलित होत नाही. महत्वाच्या नर्मदा घाटावर हवा तितका वेळ देता येतो. ध्यान, पूजनमध्ये सहजता राहते.

आमचे एक मित्र जगन्नाथपुरीहून टाटा सुमो गाडी घेऊन छत्तीसगढची राजधानी रायपूरमध्ये आले. दुसरे मित्र उज्जैनहून रेल्वेने तेथे आले नि आम्ही दोघे बंधू पुण्याहून रेल्वेने तेथे पोहचलो. कोलकत्ता ते नागपूरदरम्यानच्या नक्षलवाद्यांच्या कारवायांमुळे रेल्वेचे वेळापत्रक पुरते कोलमडले होते. त्यामुळे आम्ही १४ तास उशिरा पोहचलो. आमचे मित्र सुप्रसिद्ध कार्डियाक सर्जन डॉ. आनंद संचेती यांनी रायपूरमध्ये आमची मुक्कामाची सोय केली होती. आम्ही तेथे पोहचलो नि स्नान, जेवण आटोपून लागलीच अमरकंटकडे निघालो. विलासपूर, पेंड्रा रोड मार्गे जाताना दाट जंगल लागते. ते वाघाचे अभयारण्य आहे. आम्ही सायंकाळ्पर्यंत अमरकंटकला पोहचलो. तेथे अनेक धर्मशाळा, हॉटेल आहेत. तेथे बाबा कल्याणदास महाराजांच्या आश्रमात आम्ही उतरलो. ओरिसातील एक सदगृहस्थ त्या आश्रमाचे विश्वस्त आहेत. त्यांनी कळवल्याने आमची उत्तम सोय झाली. अर्थात आश्रमाची शिस्त व वेळापत्रक तंतोतंत पाळावे लागते. बाबा कल्याणदास हिमालयातील आश्रमात गेल्यामुळे त्यांची त्यांची भेट झाली नाही. मात्र

त्यांनी १९७८ साली या आश्रमाची स्थापना केली. नर्मदा परिक्रमा करून आल्यावर बाबा कल्याणदासांनी १४ वर्षे धुनी पेटवून एका झाडाखाली अमरकंटकला ध्यान-धारणा केली होती. आज त्याच जागेवर हा आश्रम आहे. याच्या शाखा मध्यप्रदेश, ओडिशा, उत्तरप्रदेश, गुजरात व छत्तीसगढ या राज्यात पसरल्या आहेत. सी. बी. एस. ई. अभ्यासक्रमाचे केंद्रिय विद्यालयही या संस्थेने सुरु केले आहे. या आश्रमात नर्मदा परिक्रमा पूर्ण केलेल्या एका तपस्वीची भेट आश्रमाच्या व्यवस्थापकांनी करून दिली व वाहनाने करावयाच्या परिक्रमेचा नकाशाही उपलब्ध करून दिला.

परिक्रमेचा तपशील

- १) परिक्रमा पूर्ण करण्यासाठी कालावधी १५ दिवस.
- २) परिक्रमेचा प्रवास ३५०० किलोमीटर.
- ३) अंदाजे खर्च

वाहन भाडे	५ हजार रु.
डिझेल / पेट्रोल - ३०० लिटर ..	२० हजार रु.
चार व्यक्तीसाठी भोजन निवास	५ हजार रु.
पूजन सामग्री	१ हजार रु.
अन्य खर्च	४ हजार रु.
 ५५ हजार रु.
रायपूरपर्यंत येता जागा	८ हजार रु.
प्रवास, भोजन खर्च	८ हजार रु.
एकूण	७१ हजार रु.
सर्वसाधारणपणे प्रत्येकी .१८ ते २० हजार रुपये खर्च येतो.	

अमरकंटक

मध्य प्रदेशमधला जिल्हा अनुपपूरमध्ये अमरकंटक हे ठिकाण येते. अतिशय रमणीय असे हे ठिकाण आहे. आमराईमध्ये एका गोमुखातून नर्मदा प्रगट होते. नर्मदा मातेचे मंदिर, स्वच्छ शुभ्र रंगाने संगवलेली छोटी देवळे व तीन-चार पाण्याचे कुंड असे प्रसन्न वातावरण आहे. अमरकंटकपासून पाच कि. मी. अंतरावर कपिलधारा नावाचे ठिकाण आहे. तेथे वेगाने जाऊन एका धबधब्याच्या रुपात नर्मदा जंगलात कोसळते. या अमरकंटकच्या जंगलात, जटाशंकरी, काळी हळद, पथराचटा अशा प्रकारच्या अनेक औषधी वनस्पती सापडतात. शिवरात्रीला देशभरातून असंख्य भाविक या ठिकाणी जमतात. याशिवाय अमावस्या, पौर्णिमा, संक्रांती, ग्रहण काळातही श्रद्धाळू

मोठ्या संख्येने एकत्र येतात. प्रथम ते जंगलात माईका बगीचामध्ये जातात तेथे पूजा करतात. तेथून जवळच पूर्ववाहिनी सोम नदीचा उगम होतो, ते ठिकाणही रम्य आहे. त्याच माळावर एका साधूने श्री यंत्राचे प्रचंड मंदिर उभा करण्याचे काम सुरु केले आहे. यानंतर नर्मदा परिक्रमेची सुरवात होते. जलकुंभ घेतलेला असतो. त्याच वेळी परिक्रमा पूर्ण केलेले यात्रीही सांगता करतात. काही यात्री माँ नर्मदेचे नाव घेऊन झोळी गळ्यात घालून भिक्षान्न प्राप्त करतात. किनाऱ्यावर जेवण तयार करतात. प्रथम नैवेद्य माँ नर्मदेला अर्पण करतात, गाईला अर्पण करतात आणि स्वतः भोजन करतात. काही सन्यासी असे आम्हाला भेटले की त्यांना काही वेळा भिक्षा मिळत नाही त्या दिवशी उपवास घडतो. फक्त माँ नर्मदेचे जलप्राशन करतात पण पदयात्रा थांबत नाही. माँ लहान सहान गोष्टीची पूर्तता करते. नर्मदा मातेचे भजन करीत करीत सांसारिक गोष्टी पुर्णपणे विसरल्या जातात. जेथे जेथे इतर नद्यांचा संगम होतो तेथे अवश्य पूजा केली जाते. उजव्या हाताला माँ नर्मदा ठेवून प्रवास करायचा. नदी ओलांडावयाची नाही. काहीजण कांदा, लसूणही खात नाहीत.

माँ नर्मदेची परिक्रमा दोन प्रकारची असते. पहिली रुंड परिक्रमा आणि दुसरी जिल्हेरी परिक्रमा. रुंड परिक्रमा करणारे साधारणपणे ऑंकरेश्वर येथे पूजा करून परिक्रमा सुरवात करतात. प्रथम ते समुद्रापर्यंत जातात. समुद्र ओलांडून अमरकंटकपर्यंत जातात नि तट बदलून पुन्हा ऑंकरेश्वरला परत येतात. तेथे यात्रा संपूर्ण होते. दुसरी परिक्रमा म्हणजे जिल्हेरी परिक्रमा होय. ते अमरकंटकला माईका बगीचा या ठिकाणी जाऊन ८५० मैल अंतरावरील येथूनच पुन्हा भडोचपर्यंत जातात. समुद्र पार न करता बंबलेश्वर येथूनच पुन्हा अमरकंटकला परत येतात. तेथे पूजा करून तेथे पूजा, प्रसाद करून घरी परतात. ही परिक्रमा ७।। वर्षे चालते. फारच कमी लोक ती करू शकतात.

गोमती-नर्मदा संगम

अमरकंटकहून आम्ही निघालो ते गाडासराई, सुरसा टोलसे, गिधा येथपर्यंत आलो. त्याठिकाणी चौकशी केल्यावर चार कि.मी. अंतर गेल्यावर गोमती व नर्मदेचा संगम आहे, असे समजले. गाडी १।। ते २ कि. मी. अंतरापर्यंत गेली. तेथून आम्ही पायी चालत संगमावर गेलो. दुपारचे ऊन तल्पत होते. दोन दिवसापूर्वी थोडा पाऊस झाला होता. त्यामुळे नांगरलेल्या शेतातून पोहचणे सोपे बनले. संगमावर पोहचण्यास शेवाळलेल्या दगडामुळे थोडा वेळ लागला. दोन माणसे स्नान करीत होती. भाऊ सर्जेरावनी नेहमी प्रमाणे मातीचे छोटे शिवलिंग बनवले. नदीकाठची माती उत्तम मिळाली. सोबत बेल-फुले नेली होती. अगरबत्ती, दीप लावला नि नर्मदा मैयाला भक्तीभावाने वंदन करून परत फिरलो. आमचे सहयात्रीपैकी एक शशांक चांद हे जगन्नाथपुरीचा प्रसाद घेऊन आले

होते. ते भुवनेश्वरचे तर श्रीपती नाईक यांचे ठिकाण उज्जैन. ते मूळचे महाराष्ट्रातील असल्याने त्यांना मराठी भाषा अवगत होती. उज्जैन, जगन्नाथपुरी न करवीरक्षेत्राचे आम्ही असा त्रिवेणी संगम झालेलाच होता.

नर्मदा नदीच्या उत्तरेला विंध्य पर्वताच्या रांगा आहेत. अमरकंटकच्या बाजूला मैकल पर्वतरांगा आहेतर तर बन्हाणपूर ते सूरतपर्यंत सातपुडा पर्वताच्या रांगा आहेत. भारत देश ही माता मानली तर तिचा कमरपट्टा म्हणजे नर्मदा होय. आम्ही चाललो होतो नर्मदेच्या दक्षिण किनाऱ्यावरून. या वाटेत जबलपूर लागत नाही. मंडला लागते. येथे सहस्रधारेच्या ठिकाणी काळ्या पत्थरातून शेकडो मार्गने कोसळते. हे दृश्य विहंगम आहे. घन्सार, लखतादान, मुगवानी करत आम्ही नरसिंहपूरला पोहचलो. येथे सांकल घाट, बरमान घाट आणि पिपरियाला सांडिया घाट आहे. या घाटावर आम्ही नर्मदा स्नान, पूजा आटोपली. होशिंगाबाद येथे आलो. इटारसी ते भोपाल मार्गावर हे महत्वाचे ठिकाण आहे. होशिंगाबाद हे नर्मदाकाठचे एक ऐतिहासिक शहर आहे. १५५१ मध्ये मालवा नरेश होशिंगशाह यांनी हे शहर वाढविले व त्याला स्वतःचेच नाव दिले. त्यापूर्वीचे प्राचीन नाव नर्मदापूर होते. शंभर वर्षापूर्वी ब्रिटिश राजवटीत एन. पी. रेक्टन या ब्रिटिश अधिकाऱ्याला मकर संक्रांतीच्या सणादिवशी श्रद्धाळू लोकांना नर्मदेच्या पात्रात स्नान करण्यासाठी किती त्रास होतो हे दिसले. त्याचे हृदय करूणेने भरले. त्या भागातील एका श्रीमंत व्यक्तीकडे जानकी शेठकडे रेक्टन कमिशनर स्वतः गेले आणि त्यांना होशिंगाबादला पक्का घाट बांधला. कमिशनर रेक्टन आणि शेठ यांनी मोठ्या प्रयत्नातून हा सुंदर घाट उभारला. १८८१ ला तो बांधून पूर्ण झाला. त्यावेळी अठरा हजार रुपये खर्च झाला. असे सुंदर आणि भव्य घाट भारतात फारच कमी ठिकाणी आहेत. होशिंगाबादला श्री संत रामबाबा होऊन गेले. त्यांची समाधी स्टेशनजवळ आहे. ही जिवंत समाधी असल्याने मोठ्या यात्रेचे स्वरूप येथे येते. होशिंगाबादला पावसाच्या जोरदार सरी आल्या. त्यामुळे हवेत गारवा पसरला. नर्मदेच्या पाण्याचाही रंग बदलला. होशिंगाबादहून भोपाल ९९ कि.मी. तर इंदौर २८१ कि.मी., मुंबई ८२२, पुणे ८३९, नागपूर ३५७, हरदा ८३ किमी. होशिंगाबादजवळ १ कि.मी. लांबीचा पूल ओलांडताना वाटले की आपण नर्मदा नदी ओलांडवयाची नव्हती मग आता ओलांडण्याची चूक घडली. पण ती सुदैवाने तवा नदी असल्याचे समजले. करेली स्टेशनजवळ बरमान घाट आहे. तेथील सूरज कुंड औषधी गुणधर्मासाठी प्रसिद्ध आहे.

हरदा, हरसूदमार्गे आम्ही खांडवा या ठिकाणी पोहचलो. किशोर कुमार या थोर गायकाचे हे गाव. खांडवा स्टेशनवर दिल्लीला जाताना थांबलो होतो पण शहरात आत जाण्याचा योग आला नव्हता. महाराष्ट्राजवळचे हे शहर

असल्याने मराठी बोलणारे अनेक जण भेटले. चौकशी करताना समजले की दादार्जींचा दरबार नावाचे एक धार्मिक ठिकाण आहे. तेथे गेलो शेगावच्या गजानन महाराजांच्या प्रमाणे या संस्थेचा व्याप मोठा आहे. या सत्पुरुषाला धुनीवाले स्वामी केशवानंद दादार्जी असेही म्हणतात. १९३० मध्ये ते समाधीस्थ झाले. त्यावेळी त्यांनी वापरलेल्या रोल्स राईस, प्लायमाऊथ सारख्या राजेशाही थाटाच्या गड्या व इतर बस्तू आजही श्रद्धेने जतन केलेल्या दिसतात. सतत पेटलेली धुनी ही लोकांच्या श्रद्धेचे ठिकाण आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात श्री. मोतीलाल, श्री. जवाहरलाल, पंडित मदनमोहन मालवीय, गांधीजी, शौकत अली हे सारे नेते साईखेडा येथे दादार्जींना भेटले होते. सान्यांनी प्रार्थना केली. दादार्जी स्वराज्य दिला दो.” दादार्जी म्हणाले, “मग तुम्ही देश सांभाळायला नालायक आहात?” सारे चूप बसले. मोतीलाल म्हणाले, ” हा बाबा आम्ही नालायक आहोत. तेव्हा दादार्जींनी जवाहरलाल यांच्याकडे बोट करून म्हटले, “हा पोरगा लायक आहे तो देश सांभाळेल.” पुढे ही भविष्यवाणी खरी ठरली. पुढे नेहरू खास आले आणि छोटे दादार्जींना भेटले.

खांडवाहून सनावदमार्गे ममलेश्वरला पोहचलो. ते ठिकाण प्रसिद्ध ज्योतिर्लिंग ओंकारेश्वरच्या समोर नर्मदाकाठी आहे. याठिकाणाच्याजवळच नर्मदा नदीवर नर्मदासागर प्रकल्प उभारला आहे. त्यामुळे पूर्वीसारखे नर्मदा नदीचे पात्र सतत प्रवाही नसते. प्रकल्पातून पाणी सोडण्यावर ते अवलंबून राहते. ममलेश्वर मंदिराचे दर्शन घेतले. तेथे जवळच शेगावच्या श्री गजानन महाराज संस्थानाने भव्य संगमरवरी मंदिर आणि भक्त निवास उभारले आहे. तेथे शेगाव-अमरावतीहून एस.टी. गाड्या मुक्कामाला येतात. ओंकारेश्वरचे दर्शन घेऊन परतात. २५ रु. मध्ये पोटभर जेवण, स्वच्छता या गोष्टी मध्यप्रदेशमध्ये या संस्थेने केल्याने यात्री पोटभर आशीर्वाद देऊन मार्गस्थ होतात. नर्मदा ओलांडावयाची नसल्याने ओंकारेश्वरला जाता येत नाही.

नर्मदा नदीवरचे जलप्रकल्प

अमरकंटक ते भडोचर्पयत असंख्य छोटे मोठे जलप्रकल्प नर्मदा नदीवर उभारलेले आहेत. ओंकारेश्वरजवळून प्रचंड कालव्याचे काम सुरु आहे. भडोचर्च्या अलीकडे सरदार सरोवर प्रकल्प आहे. बडोदा-गोधरामधून प्रमुख कालवा गांधीनगर, मेहसाणा करून राजस्थानकडे वळतो. एक शाखा कच्छच्या प्रमुख रणात जाते. भावनगर, राजकोट भागात नर्मदेचे पाणी जाते. मध्यप्रदेश, राजस्थान व गुजरातला सुजलाम-सुफलाम बनवणारे हे प्रकल्प किंती महत्त्वाचे आहेत हे समजल्यावर त्यांना विरोध करण्यामागे अंतरराष्ट्रीय राजकारणच अधिक आहे हे पटते.

सनावद-खारगाव, जुलवानिया, सेंधा, नेवाली, खेटिया, शहादा, प्रकाशा-तळोदा-सागवारा-देदियापाडा-राजपिपला, अंकलेश्वर भडोच असा प्रवास करीत नर्मदा समुद्राला मिळते. त्याठिकाणी तुम्ही पोहचता म्हणजे दक्षिण तटावरून सुरु केलेली यात्रा अर्धी पूर्ण होते. अंकलेश्वरला आम्ही मुक्काम केला. मध्य प्रदेशमध्येही विजेचे भारनियमन आहे याचा अनेक ठिकाणी अनुभव आला.

अंकलेश्वरजवळ नर्मदा नदीवर १५० वर्षांपूर्वीचा लोखंडी पूल आहे. त्याला गोल्डन ब्रिज म्हणतात. हंसोटा, विमलेश्वर या मार्गे कटपोल या ७५ कि.मी. अंतरावरच्या खेड्यात नाव घेऊन समुद्रातून पलीकडे जायचे. तुमची गाडी पुन्हा परत येऊन गोल्डन ब्रिजवरून नर्मदा ओलांडून तुमची बाट पाहते मग उत्तर तटावरून नर्मदा उगमाकडे मार्गक्रमणा करायची असते. पावसामुळे कटपोल खेड्यात चिखलच चिखल झालेला होता. त्यातून मार्ग काढीत आम्ही सरपंचांचे घरी गेलो. सरपंच नाव घेऊन मच्छिमारीसाठी सकाळीच गेले होते. त्यांचे बंधू भेटले. ते म्हणाले, “धर्मशाळेत थांबा. तोपर्यंत नावाडी पाहतो.” धर्मशाळेकडे जाताना नावाडी भेटला. तो म्हणाला ‘नाव शिल्क नाही आणि जिल्हाधिकाऱ्यांनी आदेश काढल्याने यात्रेकरूना पलीकडे नेता येत नाही.’ मग आम्ही थोडे नाराज झालो. आता पावसाळा संपल्याशिवाय समुद्र ओलांडता येणार नव्हता. आम्ही पुन्हा गोल्डन ब्रिजवर आलो. खाली नर्मदा पात्रापर्यंत गेलो पण प्रचंड गाळ आणि झुडपे यामुळे पात्रापर्यंत पोहचता येत नाही. मग आम्ही पुलावरून उत्तर तटावर आलो. मीठी तलाई, अम्बेडा, भरुच, कर्जन, दमोईमार्गे छोटा उदयपूर गाठले. ४ जुलैचा दिवस. रस्त्यावर, छोट्या गावात सर्वत्र ट्रक मुक्कामाला थांबले होते. ५ तारखेला भारत बंद पुकारलेला होता त्यामुळे कदाचित आम्हाला याच ठिकाणी दोन दिवस थांबावे लागणार होते. पण सर्वांनी रात्री उशिरा ठरवले की उद्या पहाटे लवकर निघायचे जेवढे अंतर कापता येईल तेवढे कापायचे. रात्रीच गाडीत डिझेल भरले नि ठरल्याप्रमाणे पहाटे निघालो. अलिराजपूर, कुक्की, मनार, खलघाट, धामनोद करून महेश्वरला पोहचलो.

महेश्वर हे देवी अहिल्याबाई होळकर यांचे ठिकाण. त्यांचा जन्म ३१ मे १७२५ साली चौंजे (महाराष्ट्र) आणि महाप्रयाण गुरुवार १८ ऑगस्ट १७९५ दुपारी ४-१० वा. महेश या ठिकाणी. या ठिकाणी अप्रतिम दगडी, कोरीब नक्षीचा घाट आहे. त्यावर काही सती गेलेल्या स्थियांच्या समाधी आहेत. अहिल्याबाईचीही समाधी आहे. येथील नर्मदेचे पात्र खोल आहे. धोकादायक आहे. मगरीचाही वावर असतो. याचठिकाणी स्थानिक विणकरांना अहिल्यादेवीनी उद्योगधंदा काढून दिला त्या हातमागावरच्या माहेश्वरी साड्या सहाशे रुपयांपासून वीस हजार रुपयांपर्यंत विक्री केंद्र आहे.

अलिराजपूरहून कुक्षी ४४, बाग ६३, धार १६५, बडवानी ८९, खरगोन १७८, खांडवा २६६ किमी अंतर आहे. महेश्वरहून महू, इंदौरमार्ग आम्ही उज्जैनला पोहचलो. प्रथेप्रमाणे प्रथम भैरव नंतर गदकालिका, महाकाल या देवस्थानाला भेट दिली. गदकालिका हे शक्तिपीठ तर महाकाल हे बारा ज्योतिर्लिंगापैकी एक आहे. उज्जैनीचाच मित्र सहभागी असल्याने त्याच्या घरी जाऊन पुढे निघालो. उज्जैनची मेंदी आणि नमकीन मिठाई प्रसिद्ध आहे. उज्जैनला भैरवाच्या मंदिराजवळ मस्तान भूतनाथ कपाली भेटला. पूर्ण काळी वस्त्रे, दाढी वाढलेली, गळ्यात मानवी हाडांचे मणी, त्याचे गुरु शुक्रनाथ बाबा वारले. काशीच्या किनारामबाबांच्या पंथातला तो होता. गदकालिका मंदिरात अमृतहाट दवे हा पुजारी दुर्गासप्तशतीचे पाठ करित बसलेला होता. आम्ही ७ जुलैला उज्जैनला होतो.

उज्जैनहून देवाज, भोपाल, औबदुल्लागंज, बेरेली, तेंदुखेडा वरून जबलपूरला पोचलो. जबलपूरला भेडाघाटवर स्नान केले. तेथेच अतिशय सुंदर ठिकाणी रिहरव्हू हॉटेलमध्ये राहिलो. सायंकाळी रोपवेने जलहली घाट, ग्वारी घाट, भेडाघाटला जाऊन आलो. धबधब्याच्या प्रवाहाच्या उलट दिशेने उड्या मारणारे मासे पाहिले. त्यांना अतिशय कठीण खडकात उतरून जाळीने मासे पकडणारे कोळीही पाहिले. रात्री मुसळधार पाऊस, विजांचे तांडव अनुभवले. सकाळी जवळच असणाऱ्या चौसष्ठ योगिनांनी ठिकाण चढून गेलो. हे भारतातील एक प्रसिद्ध तांत्रिक ठिकाण होय.

जबलपूरनंतर अमरकंटकला शेवटचा मुक्काम. सर्व परिक्रमेत सोबत घेतलेले नर्मदा तीर्थ पुन्हा उगमाजवळ कुंडात व शिवपिंडीवर अभिषेक करून पूजा केली. योगायोगाने नर्मदा देवीची आरतीही त्यावेळी सुरु झाली. अशा रितीने आमची परिक्रमा निर्विघ्न आनंदाने पार पडली. त्या तीर्थापैकी थोडे तीर्थ उज्जैनी येथील सहप्रवासी श्रीपती नाईक यांच्याकडे सोपविले व ते प्रथेप्रमाणे ओंकारेश्वर येथे ज्योतिर्लिंगावर अभिषेकासाठी त्यांनी वापरले.

३० नर्मदा हर हा मंत्र किंवा

त्वदीय पात पंकजम्

नमामी देवी नर्मदे

हा मंत्र जपावा त्यामुळे निश्चितच मनःशांती, आध्यात्मिक समाधान मनाचा निर्मलपणा अनुभवता येईल.

वर्ल्ड हेरिटेजचे मानस अभयारण्य

कलकत्ता ते सिलिगुडी त्यानंतर ४७५ कि.मी. वर गोहती. गोहती ते काजीरंगा अभयारण्य २१५ कि.मी. काजीरंगा-बोमडिला २३५ कि.मी. बोमडिला ते तवांग १६० कि.मी. अशी अंतरे असली तरी पहाडी भागातला प्रवास हा फार धीम्या गतीने असतो त्यामुळे महाराष्ट्रातील प्रवासाचे अंतर व कारने लागणारा वेळ हे गणित हिमालयात कोठेच लागू पडत नाही.

काजीरंगा राष्ट्रीय अभयारण्यानंतर आम्ही दुसऱ्या एका राष्ट्रीय अभयारण्याकडे निघालो. त्याला मानस टायगर रिझर्व असे म्हणतात. पर्यावरणाच्या दृष्टीने याला जागतिक दर्जा प्राप्त झाला आहे. याखाली केरळमध्ये निलगिरी, उ. प्रदेशमध्ये नंदादेवी, नोकरेक (मेघालय), मानस (आसाम) सुंदरबन (प. बंगाल) मन्नार (तामिळनाडू), ग्रेट निकोबार सिमिलिपाल (ओरिसा), दिधु (साईखोवा) आसाम, देहांग देबांग (अरुणाचल प्रदेश), पंचगठी (म. प्रदेश) या सान्यांना Biospheres Reserves in India असे संबोधले जाते.

मी भारतात नि आफिकेत अनेक घनदाट जंगले पाहिली, पण मानसइतके घनदाट जंगल कोठेच पाहिले नाही. भूतान सीमारेषेपर्यंत ५० कि.मी. रुंदीचे हे अभयारण्य पसरले आहे. प्रांगंभी एक खळाळती नदी ओलांडून आम्हाला जावे लागले. वन विभागाच्या अतिथी निवासाचे आम्ही अगोदरच आरक्षण केले होते; पण तिथे पोचल्यावर लक्षात आले की, ते सारे फारैस्ट ऑफिसरच्या मर्जीवर अवलंबून. जे पर्यटक त्याला दारू, सिगारेट, मटण देऊ शकतात त्यांची तो उत्तम बडदास्त ठेवतो, इतरांना वाटेला लावतो. फारैस्ट कर नावाचा स्वघोषित कर दर माणशी वसूल करतो. जंगलात जाताना एक रायफलधारी गार्ड देतो. त्याचा दिवसाचा पगार हा वन अधिकारी तुमच्याकडून घेतो. त्याचं नाव होतं फक्कुदिन अली अहमद! आम्ही सकाळी ७.०० वाजताच जंगलात आत आत निघालो. हे अभयारण्य पश्चिमेकडे वाहणारी संकोश नदी व पूर्वेकडी धनसिरी या दरम्यान २८३७ चौरस कि.मी. इतके पसरले आहे.

या वर्ल्ड हेरिटेज अभयारण्यात ५४३ विविध प्रकारच्या वनस्पती आढळल्या आहेत. त्यांपैकी ३७४ द्विदल (Dicotylendons) आणि १३९ एकदल (Monocotylendons) प्रकारातल्या आहेत. भूतान सीमेवरील हे अभयारण्य नेहमीच हिरवेगार असते, हे त्याचे वैशिष्ट्य होय. सहा विभागांत वेगवेगळ्या वनस्पतींची वाढ होते. घनदाट भागात हिंस्र श्वापदांच्या वावरामुळे तिथल्या वनस्पतींचा अभ्यास अद्याप झालेला नाही.

या अभयारण्यात ६० प्रकारच्या प्राण्यांची नोंद आहे. शेड्युल नं. १ मध्ये २९

प्राणी येतात. त्यात गोल्डन लंगुर, स्लो लोरीस, कॅटसूमध्ये- वाघ, ब्लॅक पॅथर, लिओपार्ड कॅट, क्लाउडेट लिओपार्ड गोल्डन कॅट, फिशिंग कॅट, याशिवाय हत्ती, अस्वल, गहुरेडे, सांबर, हरणे, उडणारी खार, डाल्फीन, डुक्कर हे आढळतात. ३१२ प्रकारचे पक्षी या अभयारण्यात आहेत. गरुड, बैंगाल फ्लोरिकन, हॉर्नबील, भोर. सरपटणारे प्राणी - ४२ प्रकारचे आहेत. त्यात ३० प्रकारचे साप, ९ पाली, २ कासवे, मगरी, सुसरी. मासे ५४ प्रकारचे. विविध वैशिष्ट्यपूर्ण कीटकांच्या १०३ जाती आढळल्या पण यापेक्षा कितीतरी प्रकारची जैवविविधता या ठिकाणी आहे.

या घनदाट जंगलामध्ये छोट्या छोट्या आदिवासींच्या वाड्या-वस्त्या आहेत. त्या वाडीमधील अंतर सर्वसाधारण २ कि.मी. असते. बारपेटा आणि बोंगाई गाव या दोन जिल्ह्यांत ही गावे विभागली आहेत. बहुतेक सर्व खेडूत शिक्षणापासून वंचित आहेत. आसामी, बंगाली, नेपाळी या जमाती व्यतिरिक्त बोडो जमातीचे लोक बहुमंख्येने आहेत. या जमातींनी आपल्या उद्घारासाठी शासनाकडे मदतीची भीक कधी मागितली नाही. ते जगतात निसर्गावर. सुधारणेच्या नावाखाली आम्ही त्यांची संस्कृती आणि निसर्गाचे नाते बिघडवितो आणि त्याबाबत ते खवल्ले की शासन आणि मीडिया एक सुरात ओरडू लागतात, 'ते बोडो अतिरेकी आहेत.' बोडो हे आसामी नाव आहे. त्याचा अर्थ पाणी असा आहे. हे बोडो आदिवासी गाई, म्हैशी चारणे, लाकडांचा उपयोग घरबांधणी आणि स्वयंपाकासाठी करणे, जंगलातील भाजीपाला, फळे, मध आणि शिकार यावरती उपजीविका करतात. नदी आणि तळ्यातील मच्छीमारी यावरही ते गुजरण करतात. ते या भूमीचे खेरे भूमिपुत्र आहेत. बोडो जमातीतील एक तरुण मला भेटला. एका दुभाषकाकरवी संवाद साधला असता तो म्हणाला, 'तुमचे सरकार मला धनुष्यबाण, भाला सोडून बंदूक शीक आणि फॉरेस्ट गार्ड बन, असे सांगते. त्यासाठी थोड्या नोटा देऊ करते. जंगलात त्या काय चाटायच्या?' या त्याच्या प्रश्नाला माझ्याकडे च काय, सरकारकडेही उत्तर नाही. शेतीविषयी अज्ञानामुळे या लोकांचा विकास होत नाही हे जरी खेरे असले तरी या आदिवासी जमातीबाबत स्वातंत्र्यापासून सरकारचे लक्ष फारसे गेले नाही, हेच खेरे.

आदिवासींच्या विरोधामुळे १९८९ ते १९९४ पर्यंत हे अभयारण्य पर्यटकांसाठी बंद होते सध्या ते नोव्हेंबर ते एप्रिलपर्यंत खुले असते. आतमध्ये वन खात्याची अतिथी गृहे आहेत. मानस नदीच्या काठापर्यंत आम्ही गेलो. भूतान आणि भारताच्या सीमेवरून ही नदी वाहते. अतिशय सुंदर. ब्रिटिशकालीन गेस्ट हाऊसचे आमचे आरक्षणी होते, पण गुवाहाटीहून आम्ही भाड्याने आणलेल्या टँक्सीचा चालक थांबायला तयार नव्हता. त्यामुळे हिरम्युसले होऊन परतलो. दरम्यान भूतानहून किराणा, भुसार आणि भाजीपाला खेरेदीसाठी आलेले सहा ट्रक लष्करी गाडीसह तेजपूरच्या दिशेने रवाना झाल्याने काही

महत्त्वाचे प्राणी पहायला मिळाले नाहीत. पुढे गुवाहाटीत आल्यानंतर आम्हाला कळले, या तवेरा टँक्सीचा मालक उल्फा अतिरेकी संघटनेचा कार्यकर्ता होता. त्यामुळे अपवाद आणि संघर्ष टाळणे हिताचे होते.

आसाम (आजही जादूटोणा मानणारी)

आसाम, अरुणाचल प्रदेश (नेफा), नागालँड आणि मणिपूर या पूर्वोक्तील राज्यांतील लोक मंगोलॉईड्स (Mongoloids) मानली जातात. रामायणात प्रागज्योतिष राज्याचा उल्लेख आहे. तो आसामचा उल्लेख आहे, असे संशोधकांचे मत आहे. या राज्यांतील लोकांना किरात म्हणतात. त्यांची त्वचा सोन्याप्रमाणे चम कणारी, ते शूर योद्धे आणि क्रूर अशी वर्णने रामायण, महाभारतात आढळतात. खासी जमातीची भाषा वेगळी आहे, तर बोडोंची भाषा तिबेटी व बऱ्गांग भाषेचे मिश्रण आहे. ब्रह्मपुत्रा नदीच्या खोन्यात या जमाती वस्ती करून आहेत. त्याला हजारो वर्षे झाली. बोडो लोक या नदीला भुलंग भुतर म्हणजे 'फेसाळणारी प्रचंड प्रवाहाची नदी' असे म्हणतात. मिळो जमातीचे पाच लाख लोक मिळोरामध्ये राहतात. त्यांच्यात साक्षरतेचे प्रमाण चांगले आहे. या भागात पूर्वीपासून बुद्ध धर्माचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला, मात्र अहोत जमात मात्र बुद्धधर्मापासून वेगळी राहिली.

पूर्वीचे प्रागज्योतिषपूर म्हणजे आसाम तर रोणीतपूर म्हणजे सध्याचे तेजपूर. चौथ्या शतकात युआन चवांगने आपल्या प्रवासाचे वर्णन केले, त्यातून या भागाची चांगली कल्पना येते. त्याचप्रमाणे बाणाने राजा हर्षचे चरित्र लिहिले. त्यावरूनही या भागाचे भौगोलिक व राजकीय महत्त्व ध्यानात येते. १८१६ साली बर्मा देशाच्या सैनने हजारो सैन्यांसह आसामवर हल्ला केला. त्यानंतर पुन्हा १८१९ व १८२१ साली आसाम लुटण्याचा प्रयत्न बर्मीजीनी केला. त्यांनी प्रचंड नासधूस केली. लोकांना अकारण ठार मारले. इतकेच नव्हे, तर ३०,००० लोकांना बर्मामध्ये गुलाम म्हणून नेले. मात्र बर्मीजीचा सामना ब्रिटीशांबोरबर झाला तेव्हा मात्र बर्मीज पळून गेले. मात्र या काळात आसामचे सांस्कृतिक वैभव नष्ट झाले. भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा सर्वांत शेवटी ब्रिटिशांनी आसाम सोडला. या भागातील कवी पार्वती प्रसाद बरुआ म्हणाले, 'आसाम ही भारताची सर्वात लहान मुलगी आहे.' भारत स्वतंत्र झाल्यावर पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी एक गोष्ट चांगली केली. या भागातील प्रत्येक जाती-जमातींचे वैशिष्ट्य, त्यांच्या चालीरीती, संस्कृती जतन करण्याचे आदेश दिले.

आसामच्या अनेक जातीजमातीत धर्मकल्पना प्राचीन आहेत. चंद्र-सूर्य या देवांच्याकडून ईश्वर मानवावर लक्ष ठेवून आहे, त्याचा कोप नको म्हणून प्रार्थना,

बळी, धर्म कर्मकांड केले जातात. आर्याकडून काही देवदेवता या संस्कृतीत आल्या. त्यापैकीच शिव आणि कामारव्या ही देवी आसाममध्ये रुढ झाली. कामारव्या हे तंत्रपीठ भारतभर प्रसिद्ध आहे. गोहत्तीच्या उपनगरात नीलाचल टेकडीवर शक्तीची विविध तांत्रिक रूपे, बगलामुखी, छिन्नमस्ता, राजराजेश्वरी, भुवनेश्वरी, पाताळभैरवी अशी मंदिरे आहेत. मोठ्या प्रमाणात पशुबळी तेथे आजही दिले जातात.

आसाममध्ये अनेक जमातीत जादूटोणा यावर विश्वास आहे. जादूमुळे माणसाचे रूपांतर प्राण्यात करता येते, असे आजही मानले जाते. आदि शंकराचार्यांनी या भागाला भेट दिली असे मानले जाते, तर महायान बुद्धिज्ञामचा प्रभाव पडलेला आढळतो. श्रीकृष्ण भक्तीची लाटही या भागात पसरली, त्यामुळे शैव आणि वैष्णव पंथाचे अनुयायी या भागात वावरतात. मात्र कोणीही शक्यतो साप मारत नाहीत. तो पवित्र मानतात.

या आदिवार्सीमधल्या शिक्षाही तितक्याच क्रूर आहेत. मिशमीज ही जमात त्याबाबत प्रसिद्ध आहे. अनैतिकता, चोरी, खून अशासाठी क्रूर शिक्षा आहेत. मृत्युदंडही दिला जात होता. आता खेड्यातील पंचायत दंड लावते. मृत्यूनंतर दफ नविधी हा प्रकार सार्वत्रिक आहे. हिंदू धर्माच्या प्रभावामुळे आता काही भागात प्रेत दहन करतात. तर काही ठिकाणी पक्ष्यांना खाण्यासाठी उघडे ठेवले जाते. सर्वच आसामी जमाती मरणोत्तर अस्तित्वावर श्रद्धा ठेवून आहेत. निसर्गसंपन्न तरीही भारताच्या राष्ट्रीय प्रवाहापासून किंचित अलिस राहिलेला हा पूर्वेकडचा भाग पर्यटक म्हणून तुम्ही पहायलाच हवा.

अस्वस्थ पूर्व

आपल्याला जम्मू-काश्मीर हा भाग अशांत आहे, असे वाटते. अमरनाथ, वैष्णौदेवीसारख्या हिंदूंच्या तीर्थस्थानाला जाणाऱ्या लाखो यात्रेकरूंमुळे आपण या भागातील घडामोर्डीविषयी सतर्क असतो. जागरूक असतो. त्या मानाने अति पुर्वेकडील आसाम, मेघालय, त्रिपुरा, अरुणाचल प्रदेश या भागाशी आपला संपर्क येत नाही. शिवाय नागा, उल्फा, बोडो या जामातींच्या हिंसाचाराची भीती ही पर्यटकांच्या मनात डडलेली असते. शिवाय दूरचित्रवाणीवरून किंवा वृत्तपत्रे आणि रेडिओ या प्रसारमाध्यमातून फारसे प्रतिबिंब पडत नाही. आसामच्या उत्तरेकडील सच्चर या पहाडी जिल्ह्याच्या भागामध्ये अतिरेक्यांचे अनेक गट कार्यरत आहेत. उदा. दिमासा, ब्लॅक विंडो टेररिस्ट ग्रुप यांनी हिंसाचार वाढवला होता. या गटाचा प्रसिद्धीप्रमुख फैफांग दिमासा यांनी हिंसाचार थांबवत असल्याचे प्रसिद्ध केले; मात्र त्यांनी रेल्वे किंवा राष्ट्रीय महामार्गाच्या अधिकाऱ्यांना त्यांचे विस्तारीकरण होऊ देणार नाही, असा इशारा

दिला होता. आम्ही तेथे पोहोचवण्यापूर्वी दहा दिवस अगोदर राष्ट्रीय महामार्ग रस्ते रुंदीकरण करणाऱ्या व रेल्वे लाईन टाकणाऱ्या छत्तीस लोकांना या गटाने ठार केले.

लुंबंडिंग या रेल्वेस्थानकातील सर्व कर्मचारी वर्ग स्टेशन सोडून स्थलांतरित झाला होता. त्यामुळे बराक व्हॅली आणि त्रिपुरा येथील दलणवळण पूर्ण थांबले होते. या सगळ्या दहशतवादाविरुद्ध पंथरा हजार लोकांनी निदर्शने केली. सरकारला ह्या लोकांनी विनंतीही केली, या भागातील आर्थिक प्रश्न समजून घेऊन त्यातून मार्ग काढावा. नॉर्थ सच्चर कौन्सिलचा प्रमुख देपोलाला फौजाई हा म्हणतो की, तोडगा काढणे शक्य आहे, पण राज्य प्रशासनाला ते नकोच आहे. त्यामुळे सरकार प्रामाणिकपणे प्रयत्न करत नाही. नॉर्थ फ्रंटिअर रेल्वे प्रशासनाने दूरवरच्या २१ रेल्वे स्थानकावर दहशतवाद थांबल्याशिवाय कर्मचारी न पाठविण्याचा निर्णय घेतला. याच दरम्यान मणिपूरचे मुख्यमंत्री ओ ईबोबी सिंग यांनी केंद्रीय गृहमंत्री शिवराज पाटील यांच्याबरोबर कुकी मिलिटंटबरोबर चर्चा घडवून आणण्याचे मान्य केले. याच काळात कोहिमामध्ये दिमापूर जिल्ह्यात दोन जमातातील चकमकीबद्दल संचारबंदी लागू केली होती. गुवाहाटीमध्ये बंदी घातलेल्या आसाम लिब्रेशन फंड (उल्फा) अतिरेक्यांनी आसामला स्वायत्तता दिल्याशिवाय हिंसाचार थांबवणार नाही, असा पवित्र घेतला. याउलट हिंसाचार थांबविल्याशिवाय बोलणी करणार नाही. असा पवित्र शासनाने घेतला आणि तीन सुखिया जिल्ह्यात काही उल्फा अतिरेक्यांना लष्कराने ठार केले. गेल्या वर्षभरामध्ये ३१ मार्चअखेर लष्कराने ३६८ अतिरेक्यांना ठार केले.

आम्ही या भागामध्ये फिरत असताना बगदोगरा या भागात पंतप्रधान मनमोहन सिंग आले होते. भूतानचा दोन दिवसांचा दौरा करून परतताना त्यांना ईशान्य भारताच्या प्रश्नाकडे तीव्रतेने लक्ष घालण्याची गरज निर्माण झाली. या भागाचा विकास करण्याचे राहून गेले, हे त्यांनी मान्य केले. या भागामध्ये औद्योगिकीकरणाचा निर्णय घेतल्यामुळे अनेक तसुणांना नोकरीची संधी उपलब्ध होईल, असे त्यांनी सांगितले. डॉ. मनमोहन सिंग हे राज्यसभेचे सदस्य असून ते आसामचे प्रतिनिधित्व करतात आणि त्यांना आसामच्या वाढत्या दहशतवादामागे दारिद्र्यबेरोजगारही आणि आजपर्यंत अक्षम्य दुर्लक्ष कारणीभूत आहे. हे समजायला कित्येक वर्षे जावी लागली हे दुदैव आहे. रेल्वे, रस्ते, आसाम गेंस क्रॅकर प्रोजेक्ट जाहीर होऊन खूप वर्षे झाली. निदान उशिरा सुचलेले शहाणपण हिंसाचार कमी करेल का?

नागा बंडखोर

नागा या जमातीची नोंद प्रथम ब्रिटिशांनी केली ती १९३२ साली. ही नागा जमात अत्यंत कडवी आणि लढवैय्यी आहे. पूर्वी ही जमात नग्नावस्थेत डोंगरमाथ्यावर राहात होती, आणि प्राणी वा माणसाचा शिरच्छेद करणे हे शौर्याचे प्रतिक मानले

जायचे. ब्रिटिशांनी त्या भागाचा ताबा घेतल्यावर त्या भागात स्थिरता धर्माचा प्रसार मोठ्या प्रमाणावर झाला. ब्रिटिशांनी १८७३ आणि १८९६ चे दोन कायदे करून या रानटी आणि लढवय्या जमातीला संपूर्ण भारतापासून दूरच ठेवले. त्यावेळेपासून आजपर्यंत नागा जमात स्वतःला पारतंत्र्यात आहोत, असे समजते. त्यांचा भाग हा आसाम, अरुणाचल, मणिपूर आणि बर्मा यांमध्ये विस्तारला आहे आणि तरुण नागांनी स्वतंत्र नागालॅंडचा ध्यास घेतला आहे. नागा नेशनल कौन्सिलचा प्रमुख अनगामी झाकू फिजो हा आहे. दिवंगत पंतप्रधान इंदिरा गांधींनी आणीबाणीच्या काळात नागा नेत्यांना तुरुंगात टाकले. त्यामुळे गेली दहा वर्षे नागांच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न धगधगत राहिला. केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्या आवाक्याच्या बाहेर येथील कायदा व सुव्यवस्थेची बाब बनली आहे. खुद्द नागांनाही लढाई नको आहे, पण लष्कराशी त्यांचा सुसंवाद घडू शकत नाही हे निश्चित. एकंदरीत भारताचा हा भाग इतका अशांत आहे की, ह्या भागातून पर्यटकांना फिरणे कठीण आहे. फक्त १० मेच्या एकाच वृत्तपत्रातील फक्त दोन पानावरील बातम्यांचे मथळे पाहा.

१) खासी जमातीने म्युनिसिपल निवडणुका घेऊ देणार नाही, अशी धमकी दिली.

२) इंफाल व्हॅलीमध्ये आठशे कमांडोंची भर.

३) इंफालच्या शाळेमध्ये जिवंत बॉम्ब.

४) मणिपूरच्या बेरोजगाराचा प्रश्न गंभीर.

५) नागालॅंडच्या पोलटी आयातीवर बंदी.

६) आगरतळ्याला ४० अतिरेक्यांचे समर्पण.

७) सिल्चरमध्ये हमर जातीच्या हमरम भूमीसाठी स्वातंत्र्य लढा सुरु.

८) दोन उल्फा अतिरेक्यांना अटक.

ईशान्य भारतातील या छोट्या राज्यांना सेब्हन सिस्टर असे म्हणतात. या सात बहिर्णीना पर्यटक म्हणून भेटणे कठीण आहे. इतकेच काय, अरुणाचल प्रदेशसाठी इनर लाईन परवाना आवश्यक आहे.

सियाचीनहून परतताना थरारक अनुभव

सियाचीन भागातून परतताना आमचे नियोजन ठरलेले होते. आम्ही चौघे लेहला रात्री पोहोचायचे. तेथे दोघे जण थांबलेले होते. त्यांना प्राणवायू कमी झाल्याने सियाचीनला येता आले नव्हते. अर्थात एक दिवस आम्ही जादा ठेवलेला होता. खर्दुम पासवर जर बर्फवृष्टी झाली तर आम्हाला थांबावे लागेल, असे वाट होते. आम्ही एका छोट्या धाव्यावर नुडल्स मिळाले तेवढे दुपारी खाल्ले नि खुर्दमपासकडे निघालो.

दुपारी तीनच्या दरम्यान वातावरणात बदल जाणवू लागला. ढग, काळे ढग एकदम दाटून आले. अंधारल्यासारखे वाटू लागले.

खिंडीपासून सात-आठ कि.मी. अंतरावर लष्कराचा तळ आहे. तेथे आमची गाडी आली. आमच्या अगोदर बन्याच गाड्या थांबल्या होत्या. सियाचीनहून लेहला निघालेले लष्कराची शंभर ट्रकही थांबले होते. चौकशी करता समजले की वरती लेहून येणारा लष्करी ट्रक अडकला होता व वाहतूकही खोलंबली होती. आम्ही इकडे तिकडे फिरत होतो. गाडीत त्या थंडीत किती वेळा बसून राहणार. एवढ्यात बर्फाची भूरभूर सुरु झाली. टपोरे मोती अवकाशातून खाली येत होते. बघता बघता रस्ता, वाहने यावर पांढरी शुभ्र चादर पसरायला लागली. दुपारनंतर अति उंचावर बर्फ पडतो, पाऊस पडत नाही हा अनुभव काही नवा नव्हता. पण बघता बघता बर्फवृष्टीने जोर धरला. गाडीच्या काचेवरही बर्फ साठायला लागला. रस्त्यावर बर्फच बर्फ. अडकलेली गाडी काढणे आणखी कठीण बनले होते. एकंदर परिस्थिती पाहून आमची चर्चा सुरु झाली. ड्रायव्हरचाही कल पाहिला. पुन्हा काही अंतर परतावे हा शहाणपणा होता.

अंधार आणि बर्फ

आम्ही गाडी परतवली. आम्ही पहिलेच होतो. पुन्हा २५-३० किमी अंतरावर थांबायचे का ५०-६० किमी. अंतरावर? यात मतभेद झाले. मी म्हणत होतो, ज्या गेस्ट हाऊसला काल थांबलो ते सुरक्षित होईल, पण थोडे अंतर जादा होईल. पण यावर डॉ. देवीप्रसादनी ठामपणे सांगितले नाही. पुन्हा उद्या अशीच परिस्थिती झाली तर त्यापेक्षा जवळच्या ठिकाणी राहू. एक रात्र तर काढायची आहे. टॅक्सी ड्रायव्हरला तसे सांगितले. दुपारी जेथे जेवणासाठी थांबलो होतो तेथे टॅक्सी थांबली. तेथेही बर्फ सुरुच होता. टॅक्सी ड्रायव्हर २ खोल्या शोधण्यासाठी गेला नि पंधरा मिनिटांत परतला. त्याला दोन खोल्या मिळाल्या. आम्ही पहायला उतरलो. एक खोली बरी होती. दुसरी खराब होती. निर्णय घेईपर्यंत आमच्या पाठोपाठ सर्वच गाड्या तेथे पोहोचल्या. आम्ही पाहिलेल्या चांगल्या खोलीत एक रानगट टॅक्सी ड्रायव्हर घुसला. त्याने सोबत एक परदेशी वयस्क जोडपे आणले होते. त्यांना तेथे थांबवून त्यांचे सामान आणायला गेला. आम्हाला उशिरा शहाणपण सुचले. आम्ही दुसरी खोली घेतली; पण तिची दुर्दशा पाहून काय करावे सुचेना. बाहेर व्हरांड्यातील चारपाई आणली नि ती आत ढकलली. दोन गाद्या नि एक रजई फाटलेली नि धुळीने भरलेली. टॅक्सीवाल्याला सांगून तीन रथ्या व एक मोठी चादर कोठून तरी मिळवली पण तोपर्यंत रात्रीचे आठ वाजून गेले होते. दोघांना पाठवून दिले. त्या चहा स्टॉलवर काय मिळेल ते खा व आमच्यासाठी ठेव म्हणून निरोप दिला. ते थोड्या वेळात परतले, पण आम्ही

दोघे तेथे पोहोचेपर्यंत प्रचंड बर्फ पडला होता. तो चहावाला टपरी बंद करून निघून गेला होता.

सर्वत्र अंधार, बर्फ पडत होता. थंडी वाढत होती नि आम्हाला खोलीवर परतावे लागले.

कोणाच्या पिशवीत काही खायला आहे का याची चौकशी करता दोन सफरचंदे, एक बिस्किटाचा पुडा सापडला. पिण्याचे पाणी देखील अर्धी बिसलरी शिळ्यक होती. आहाहा! ती रात्र वीज नाही, पाणी नाही, खायला काही नाही, गरम अंथरुण नाही अशा स्थितीत रात्र बसून काढली. सर्वात अवघड गोष्ट म्हणजे उणे तापमान व प्राणवायू कमी. क्षणभर रात्री वाटून जाते, अशी स्थिती किती वेळ राहणार? कोणालाच सांगता येत नाही.

खुर्दम पासच्या दिशेने

टँक्सी ड्रायब्हर हाही माणूसच! त्याने चक्क गाडी चालू ठेवली. एसी चालूच ठेवला. गाडीत त्याच्याकडे स्लिपिंग बँग असते, पण वरून पडणारा बर्फ. सकाळी तेही गारदून गेले होते, पण सकाळ झाली. बर्फ थांबला होता. आम्ही लवकर टँक्सीत येऊन बसलो. पुन्हा खिंड केव्हा गाठायची? हाच प्रश्न. इतक्यात पहाडातून लष्करी ट्रक येताना दिसले. सान्यांना महाआनंद झाला. ट्रक मोजत होतो. पन्नास-साठ याचा अर्थ रस्ता खुला झाला होता. टँक्सीवाला आम्हाला घेऊन तेथल्या एका छोट्या घरात गेला. तेथले लोक त्याच्या ओळखीचे! हाका मारल्यावर दार उघडले तर दोन तरुण स्थिया होत्या. त्यांना चहा, बिस्किटे देण्याची विनंती केली. त्यांनी तत्परतेने दिली. थोडी तरतरी आली. जिवात जीव आला.

खुर्दम पासच्या दिशेने एक किमी. चालून आलो. अंगात थोडी ऊब आली. लष्कराच्या ट्रकच्या काफिल्यात ट्रकवर लाल निशाण होते. त्यापैकी एक ट्रकला थांबवून विचारले तर तो म्हणाला, रस्ता अजून साफ नाही. ट्रक निघाला, पण आठ-दहा फूट बर्फ आहे. तो साफ करायचे काम सकाळपासून सुरु आहे. आम्ही विवंचनेत होतो. पण सान्या टँक्सीचे ड्रायब्हर एकत्र आले. त्यांना ही परिस्थिती नवी नव्हती. त्यांनी निर्णय घेतला. तो सामुदायिक असतो. ही एकी विशेष वाटली.

पुन्हा आमची वरात लष्करी तळाजवळ आली. आता तेथल्या कँटीनवर चहाही शिळ्यक नव्हता, पण सर्वत्र दोन-तीन फूट बर्फ. लष्कराने पुन्हा सान्यांना थांबविले. थोड्या वेळात रस्ता साफ होईल या आशेवर आम्ही सारे होतो. साधारण शंभर एक लोक अडकले होते. पुन्हा दुपार झाली. सकाळी थोडा वेळ पडलेले ऊन आशादायी होते, पण आता थोडी बर्फवृष्टी सुरु झाली. सान्यांच्या मनात धस्स झाले.

पुन्हा कालच्यासारखे झाले तर?

आमच्या मोबाईल फोनचा उपयोग नव्हता. लेहमध्ये दोघे थांबलेत, त्यांना परिस्थितीची कल्पना नव्हती. कसे कळवायचे! जर आज आम्ही लेहला पोहोचू शकलो नाही तर? दुसऱ्या दिवशी सकाळी लेह-दिल्ली विमानाची काढलेली तिकिटे वाया जाणार होती. म्हणजे त्यापुढची रेल्वेची तिकिटेही निरुपयोगी? आर्थिक गणित पाहून मी विचारात पडलो. ते पाहून माझा मित्र म्हणाला, एवढी काळजी कशाला करता? जे होईल ते सर्वाचे! एवढ्यात टँक्सीवाला म्हणाला, गाडील डिझेलही फार नाही!

लष्कराच्या खर्दुम पासवरच्या टेहळणी केंद्रातून वायरलेस मेसेज आला नि आम्हाला परमानंद झाला. गाड्या सोडण्याचे आदेश आले. त्यातही पुन्हा चढाओढ. आम्ही हळूहळू निघालो. दोन किलोमीटरवर एक कालिस गाडी बर्फात रुतली. आम्हीही त्यापाठोपाठ थांबलो. सारे टँक्सीवाले उतरले त्यांनी साखळ्या काढल्या. त्या कालिसच्या चाकावर चढवल्या. त्यात एक तास वाया. आता ती गाडी बर्फात अडकत नव्हती. एकमेकाला मदत करत सान्या गाड्या खर्दुम पासवर आल्या. सर्वत्र बर्फच बर्फ. १८७०० फूट उंची. तेथल्या लष्कराच्या दुकानात स्मृतिचिन्हे मिळतात. त्या खिंडीचे चित्र असलेली काचेची प्लेट मी खेरेदी केली. थोडे फोटो काढले नि आता मात्र संकट टळल्याने मोठ्या आत्मविश्वासाने लेहच्या बाजूला उतरू लागलो. गेस्ट हाऊसच्या मालकाने लष्कराशी संपर्क साधल्याने आमच्या सहकाऱ्यांना माहिती मिळाली. त्यांनाही पुनर्भूटीने आनंद झाला.

झाले गेले संकट विसरलो नि लेह गावात बाजारपेठेत शिरलो. कोणी शिलाजीत, कोणी स्वेटर, कोणी सरदारच्या दुकानात गरम पकोडे खेरेदी केले. तेथून सात मजली राजवाडा चढून गेलो. तेथल्या बाल्कनीतून लेहचे विहंगम दृश्य दिसते, पण सायंकाळी त्या राजवाड्यात चढणे, मोठमोठ्या मोकळ्या खोल्यातून फिरणे म्हणजे भूत बंगल्यात वावरल्यासारखे. तेथले म्युझियम कोणत्या मजल्यावर कोणत्या खोलीत हे सांगायला कोणी गाईड नव्हता व बोर्डही नव्हता. आत लाईट नसल्याने तेथून बाहेर पडणे शहाणपणाचे. पुराणवस्तू विभाग तो राजवाडा आता दुरुस्त करत आहे.

आम्ही त्या टेकडीवरून परतताना दोघे दोघे रस्ता चुकलो, पण पोलो ग्राऊंडजवळ येण्याचे ठरल्यामुळे पुन्हा भेट झाली. लडाख फेस्टिव्हल चालू होते. सामुदायिक नृत्य, सांस्कृतिक कार्यक्रम चालू होते. अर्ध्या तासात काळे ढग जमा झाले. वादळी वारे वाहू लागले. लोकांची तारांबळ उडाली. आम्हीही लगबगीने हॉटेलकडे चालू लागलो. वाटेत हॉटेलचा कर्मचारी भेटला. त्याला म्हटले, बाजार

पटापट बंद होऊ लागला, बर्फ पडणार का? तो म्हणाला, केव्हा तरी रात्री पडेल, लगेच नाही.

पुन्हा आम्हाला काळजी. दिल्लीहून लेहला विमान येईल ना? पहाटे टक्सीने विमानतळ गाठला. विमान आले नि दिल्लीकडे निघालो. हिमालय वरून पाहिल्याशिवाय शत्रूशी युद्ध करणे का व किती कठीण, हे समजत नाही.

उगवत्या सूर्याच्या राज्यात – अरुणाचल

कल्पना करा की, माऊंट एव्हरेस्टच्या उंचीच्या दुप्पट उंचीवरून तुम्ही आकाशात भरारी मारीत आहात. हिमालयाच्या ईशान्य भागात ब्रह्मपुत्रा नदीच्या खोल्यात तुम्ही आकाशातून खाली पाहता तेव्हा जे दृश्य दिसेल ते एकांत, शांत अशा नामची, बारवा या ठिकाणी उभे राहिल्यावर दिसते. समुद्रसपाटीपासून ७७५६ मीटर उंचीवर हे ठिकाण आहे. भौगोलिकरीत्या सांगायचे तर भारताच्या उत्तरेला हिमालय २५०० कि.मी. पसरला आहे. नामची, बारवा या अरुणाचल प्रदेशात सूर्यही लवकर प्रवेश करतो नि ब्रह्मपुत्राही!

भूतानला नजीक असणारा अरुणाचल प्रदेशातला कार्मेंगा हा जिल्हा आहे. ८०० पासून ७ हजार मीटर उंचीच्या दन्याखोल्यांनी हा प्रदेश व्यापला आहे. सुरीप्रमाणे धारदार दगडाच्या शिखरावर पावसाचे ढग थांबतात नि कोर्मेंग नदीतील नयनमोहर फुलावर बरसतात. अनेक धबधब्यांतून प्रवाही होतात. तिबेटमध्ये ब्रह्मपुत्रा नदीला यारलुंग तझांगपो असे म्हणतात. हा तिबेटचा भाग अत्यंत दाट जंगलाचा नि व्हर्जिन मानला जातो. ग्रॅंड कॅनयॉनच्या तिप्पट उंचीवरून ब्रह्मपुत्रा या ठिकाणी उंचीवरून कोसळते

या भागाचा जगाला परिचय झाला तो १६ व्या शतकापासून. आसामचे राजे अहोम यांच्या कारकीर्दीत या प्रदेशातल्या अनेक मूळ जाती-जमाती व त्यांच्या संस्कृतीची माहिती बाहेर आली. या भागात नैसर्गिक साधनसंपत्ती अफाट आहे. हैद्रोलिक पॉवर, डोलामाईट, चुनखडी, ग्राफाईट, निका, लोखंड, तांबे मोठ्या प्रमाणात सापडते.

अरुणाचल प्रदेशच्या पश्चिमेला भूतान, ईशान्येला चीन, पूर्वेला म्यानमार (ब्रह्मदेश) दक्षिणेला आसाम. या प्रदेशात १६ जिल्हे असून इटानगर ही राजधानी आहे. इटा म्हणजे वीटा. वीटानी १४ व्या शतकात किल्ला बांधला होता. त्यामुळे त्याला इटानगर नाव पडले. महाभारत व कालिका पुराणात याचा उल्लेख सापडतो. अनेक ठिकाणी पुराणवस्तू सापडतात. या प्रदेशात पाच नद्या वाहतात, त्यामुळे राज्य

पाच भागांत विभागले जाते. कार्मेंग, सुबानसिरी, सिआंग, लोहित आणि तिराप या नद्यांमुळे प्रत्येक ठिकाणचे सौंदर्य आगळे-वेगळे आहे. या तील सिआंग ही सर्वात मोठी नदी आहे. तिला तझांगपो असे तिबेटमध्ये म्हणतात. पण भारतात ब्रह्मपुत्रा म्हणतात. दिबांग व लोहित नद्यांचा संगम आसाममध्ये होतो. १९५४ पासून नॉर्थ इस्ट फ्रंटियर ऑफिसिस्ट्रेशन रेग्युलेशन एजन्सीनुसार या भागाला नेफा म्हणतात.

पंडित जवाहरलाल नेहरूनी नेफा भागातील विविध जाती-जमातींना भारताच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्यासाठी मदतीचा हात दिला. परंतु पैसा किंवा प्रशासनाचा दबाव यांच्यावर येणार नाही याची काळजी घेतली त्यांचा सांस्कृतिक वारसा व माणुसकीच्या भावनेला महत्व दिले. दुर्दैवाने १९६२ च्या चीनने केलेल्या आक्रमणात २४०० सैनिक, अधिकारी मारले गेले. भारतीय जवानांच्या मृत शरीराचे लचके जंगली जनावरांनी तोडले. रक्त आणि मांसाचा सडा तवांग भागात पडला.

त्यावेळी यशवंतराव चव्हाण, इंदिरा गांधी, नेहरूंच्याबरोबर तेजपूरच्या दवाखान्यात जखमींना भेटल्या. इंदिरा गांधी पंतप्रधान झाल्यावर १९७२ साली नेफाचे नामकरण अरुणाचल प्रदेश झाले आणि २० फेब्रु. १९८७ ला भारताचे २५ वे राज्य बनले. मुळातच आदिवासीच्यांत गणतंत्र होते. त्याला संरक्षण लाभले.

त्यांगच्या वॉर मेमोरियलमध्ये ज्या दोन हजारांवर जवानांची नावे कोरली आहेत. त्यांत १९ मराठा लाईट इन्फंट्रीचे जे जवान १९ नोव्हे. ६२ रोजी चीनच्या आक्रमणात मारले गेले त्यांची नावे कोरली आहेत. त्यात पुढील नावांचा समावेश आहे. तुकाराम पठाडे, सालेकर, वासुदेव गावकर, विठ्ठल पाटील, कृष्णा पांढरे, नामदेव शिंदे, बाळकृष्ण पाटील, शंकर पाटील, कृष्णा चव्हाण, मुरलीधर कालेकर, शाळीग्राम धानगोटे, शेषराव पवार, शांताराम पवार, संताजी घोरपडे, वसंत पवार, दशरथ रावते, झानदेव बोरडे, काशिनाथ सावंत, आनंद माने, शांताराम बन्ने, ३६ मराठा रेजिमेंट (Hy MORj REGT.) यातील पुढील जवान शहीद झाले. ता. २१ नोव्हेंबर ६२ विष्णु गावडे, माधव, विजय मरीघल, भैरू कुंभार, लिंगाप्पा भंडारी, जयसिंग यादव, रामचंद्र कुडतरकर, सीताराम निंबाळकर, विश्वनाथ गोसावी, जगू शेळके, बी. बी. सुबाई, संभाजी जाधव या नावाशिवाय अनेक जवानांचा शोध लागला नाही.

मेजर जनरल एस. पी. पी. थोरात

१९५३-५४ मध्ये ११० इन्फंट्री ब्रिगेड त्यावेळी ब्रिगेडियर एस. पी. पी. थोरातांच्या नेतृत्वाखाली कोरियाला गेली. भारताची ही शांती सेना उत्तम काम करून

२२ मार्च १९५४ ला परतली. त्यानंतर आज तिचा उल्लेख कोरिया ब्रिगेड म्हणून केला जाते. अरुणाचल प्रदेशमध्ये आजही मे. जनरल एस. पी. पी. थोरात यांच्याकडे आदराने पाहिले जाते. लष्करी अधिकारी त्यांचा उल्लेख गौरवाने करताना पाहून अभिमानाने छाती फुलून येते.

भारत-चीन युद्ध कोणत्या भूमीत घडले ते पाहण्याची सर्वांची खूप इच्छा होती. तो भाग अत्यंत दूरचा व हवामानाचा अंदाज बांधता न येणार आहे. तवांगला जाण्यासाठी गुवाहाटीहून आम्ही निघालो. काजीरंगा या अभयारण्यात गेलो. त्यानंतर तेजपूरमार्गे बोमडिला येथे मुक्काम केला. येथून हवेत थंडी सुरु होते. बोमडिला छोटेसे गाव. अनेक ठिकाणी कचन्याने भरलेले हॉटेलचे दरही महागडे. डबल रूमला १२०० रु. मोजले. त्या रात्री लोड शेडिंगमुळे वीज उशिराच आली. ते हॉटेल होते अरुणाचलच्या एका मंत्राच्या मालकीचे. पहाटे लवकर उटून तवांगच्या वाटेला निघालो.

उंची जशी वाढत निघाली तशी थंडीही. १३७०० फूट उंचीवर आल्यावर प्राणवायूची कमतरता जाणवू लागली. तेथल्या खिंडीला शिलापास म्हणतात. भारतीय सैन्याने तेथे शहीद जवानांचे स्मारक उभारले आहे. या ठिकाणी आम्ही पोहोचलो नि पाऊस व बर्फवृष्टीला सुरवात झाली. शुभ्र मोत्यांच्या वर्षावात आनंदाने सारे जण नाचलो. मनोहारी दृश्यात हेही विसरतो की गाडीवर बर्फ साचत होता. रस्त्यावर भुरभुरीत बर्फ साठला होता. बर्फ गोठल्याने काही ठिकाणी तळ्यातही बर्फ गोठला होता, तर कोसळणाऱ्या धबध्यातही बर्फ गोठत होता. फार उशिरापर्यंत गाढ्या सुरु होणे कठीण! खिंडीत उभ्या असणाऱ्या जवानाशी गप्पा मारताना समजले की, आजही या दुर्गम भागात हवामानाच्या दृष्टीने अनेक गैरसोर्योंचा सामना करावा लागतो.

अमरकंटकच्या दिशेने – नर्मदा परिक्रमा

‘माँ नर्मदे हर’चा जयघोष कानी पडला की समजावे, कोणीतरी नर्मदा परिक्रमा करून परतले आहे. गंगा-यमुनेच्या उगमापर्यंत पर्यटक जातात. पण उगमापासून समुद्राला नदी मिळते तेथपर्यंत पुन्हा उगमापर्यंत जाण्याला परिक्रमा म्हणतात. अशी परिक्रमा नर्मदा नदीची करतात. गंगा-यमुनेच्या तीरावर अनेक धार्मिक स्थळे आहेत, परंतु नर्मदेच्या काठी विरक्त आणि तपस्व्यांची गर्दी फार असते. मी भावाला फोन केला व सांगितले, नर्मदा परिक्रमेला जाणार आहे, येणार का? ताबडतोब त्याने होकार दिला. बरीच वर्षे नोकरी, प्रपंचाच्या अडीअडचणीतून दीर्घ प्रवास, यात्रा त्यांना घडली नव्हती. पूर्वी कन्याकुमारीपासून बद्रिनाथ, केदारनाथ असा त्यांचा प्रवास झाला होता.

नर्मदा परिक्रमा करणारे जगन्नाथ कुंटे यांचे पुस्तक वाचणारे बरेच भेटले होते. दिवंगत कादंबीकार गो. नी. दांडेकर यांचे कोणा एकाची भ्रमणगाथा या पुस्तकातही नर्मदा परिक्रमा करण्यामागे भौतिक, अधिभौतिक तापापासून मुक्ती मिळावी व आध्यात्मिक प्रगती, अनुभूती, साक्षात्कार व्हावा, असे विविध हेतू असतात. आध्यात्मिक मनोकामनांची पूर्ती व्हावी हा संकल्प ध्यानी मनी ठेवून आम्ही चौघांनी यात्रा करण्याचे ठरवले.

परिक्रमा पायी करतात, पण तिला तीन-चार महिने किंवा तपशिलात करण्यास तीन वर्षेही लागतात. अल्पवेळेत परिक्रमेचे अनुष्ठान पूर्ण होण्यासाठी आम्ही वाहनाने परिक्रमा करण्याचे ठरवले. त्यामुळे घरातून निघाल्यावर साधारण तीन आठवड्यांनी परतता येते. वाहनाने केलेल्या यात्रेत शरीराला कमी परिश्रम व मनाची शांती विचलित होत नाही. महत्वाच्या नर्मदा घाटावर हवा तितका वेळ देता येतो. ध्यान, पूजनामध्ये सहजता येते.

आमचे एक मित्र जगन्नाथपुरीहून टाटा सुपो गाडी घेऊन छत्तीसगढची राजधानी रायपूरमध्ये आले. दुसरे मित्र उज्जैनीहून रेल्वेने तेथे आले नि आम्ही दोघे बंधू पुण्याहून रेल्वेने तेथे पोहोचलो. कोलकत्ता ते नागपूर दरम्यान, नक्षलवाद्यांच्या कारवायांमुळे रेल्वेचे वेळापत्रक पुरते कोलमडले होते. त्यामुळे आम्ही १४ तास उशिरा पोहोचलो. आमचे मित्र सुप्रसिद्ध कर्डियाक सर्जन डॉ. आनंद संचेती यांनी रायपूरमध्ये आमची मुक्कामाची सोय केली होती. आम्ही तेथे पोहोचलो नि स्नान, जेवण आटोपून लागलीच अमरकंटककडे निघालो. विलासपूर, पेंडा रोड मार्गे जाताना दाट जंगल लागते. ते वाघाचे अभयारण्य आहे. आम्ही सायंकाळ्यपर्यंत अमरकंटकला पोहोचलो. तेथे अनेक धर्मशाळा, हॉटेल आहेत. तेथे बाबा कल्याणदास महाराजांच्या आश्रमात आम्ही उतरलो. ओरिसातील एक सदगृहस्थ त्या आश्रमाचे विश्वस्त असल्याने त्यांनी कळवल्याने आमची उत्तम सोय झाली. अर्थात आश्रमाची शिस्त व वेळापत्रक तंतोतंत पाळावे लागते. बाबा कल्याणदास हिमालयातील आश्रमात गेल्यामुळे त्यांची भेट झाली नाही, मात्र त्यांनी १९७८ मध्ये या आश्रमाची स्थापना केली. नर्मदा परिक्रमा करून आल्यावर बाबा कल्याणदासांनी १४ वर्षे धुनी पेटवून एका झाडाखाली अमरकंटकला ध्यान-धारणा केली होती.

आज त्याच जागेवर हा आश्रम आहे. याच्या शाखा मध्य प्रदेश, उडिसा, उत्तर प्रदेश, गुजरात व छत्तीसगढ या राज्यात पसरल्या आहेत. सी.बी.एस.ई. अभ्यासक्रमाचे केंद्रीय विद्यालयही या संस्थेने सुरु केले आहे. या आश्रमात नर्मदा परिक्रमा पूर्ण केलेल्या एका तपस्वीची भेट आश्रमाच्या व्यवस्थापकांनी करून दिली व वाहनाने करायच्या परिक्रमेचा नकाशाही उपलब्ध करून दिला.

परिक्रमेचा तपशील.

१) परिक्रमा पूर्ण करण्यासाठी कालावधी-१५ दिवस. २) परिक्रमेचा प्रवास ३५०० कि.मी. ३) अंदाजे खर्च वाहन भाडे १० हजार रुपये, डिझेल/पेट्रोल (३०० लिटर) १५ हजार, चार व्यक्तींसाठी भोजन, निवास १० हजार रुपये, पूजन सामग्री १ हजार रुपये, अन्य खर्च ४ हजार रुपये, रायपूर पर्यंत येता-जाता प्रवास, भोजन खर्च ८ हजार रुपये. एकूण ४७ हजार रुपये. सर्वसाधारणपणे प्रत्येकी १२ ते १५ हजार रुपये खर्च येतो. (२०१२ सालचा अंदाज)

अमरकंटक : मध्यम प्रदेशमध्या जिल्हा अनुपूरमध्ये अमरकंटक ठिकाण येते. अतिशय रमणीय असे हे ठिकाण आहे. आमराईमध्ये एका गोमुखातून नर्मदा प्रगत होते. नर्मदा मातेचे मंदिर, स्वच्छ शुभ्र रंगाने रंगवलेली छोटी देवळे व तीन-चार पाण्याचे कुंड असे प्रसन्न वातावरण आहे. अमरकंटकपासून पाच कि.मी. अंतरावर कपिलधारा नावाचे ठिकाण आहे. तेथे वेगाने जाऊन एका धबधब्याच्या रूपात नर्मदा जंगलात कोसळते. या अमरकंटकच्या जंगलात जटाशंकरी, काळी हळद, पथराचटा अशा प्रकारच्या अनेक औषधी वनस्पती सापडतात. याशिवाय अमावस्या, पौर्णिमा, संक्रांती, ग्रहण काळातही श्रद्धाळू मोठ्या संख्येने एकत्र येतात. प्रथम ते जंगलात माईका बगीचामध्ये जातात. तेथे पूजा करतात. तेथून जवळच पूर्व वाहिनी सोम नदीचा उगम होते ते ठिकाणही रम्य आहे. त्याच माळावर एका साधूने श्रीयंत्राचे प्रचंड मंदिर उभे करण्याचे काम सुरु केले आहे. यानंतर नर्मदा परिक्रमेची सुरवात होते. सोबत जलकुंभ घेतलेला असतो. त्याच वेळी परिक्रमा पूर्ण केलेले यात्रीही सांगता करतात. काही यात्री माँ नर्मदेचे नाव घेऊन झोळी गळ्यात घालून घराघरात भिक्षान्न प्राप्त करतात. किनाऱ्यावर जेवण तयार करतात. प्रथम नैवेद्य माँ नर्मदेला अर्पण करतात. गाईला अर्पण करतात. स्वतः भोजन करतात. काही संन्याशी असे आम्हाला भेटले की त्यांना काही काही वेळा भिक्षा मिळत नाही, त्या दिवशी उपवास घडतो. फक्त माँ नर्मदेचे जल प्राशन करतात, पण पदयात्रा थांबत नाही. माँ लहान सहान गोर्धनीची पूर्ता करते. नर्मदामातेचे भजन करीत करीत सांसारिक गोष्टी पूर्णपणे विसरल्या जातात. जेथे जेथे इतर नद्यांचा संगम होतो तेथे आवश्यक पूजा केली जाते. उजव्या हाताला माँ नर्मदा ठेवून प्रवास करायचा. नदी ओलांडावयाची नाही. काही जण कांदा-लसूणही खात नाहीत.

माँ नर्मदेची परिक्रमा दोन प्रकारची असते. पहिली खंड परिक्रमा आणि दुसरी जिल्हेही परिक्रमा. खंड परिक्रमा करणारे साधारणपणे आंकरेश्वर येथे पूजा करून परिक्रमास सुरवात करतात. प्रथम ते समुद्रापर्यंत जातात, समुद्र ओलांडून अमरकंटकपर्यंत जातात नि तट बदलून पुन्हा आंकरेश्वरला परत येतात. तेथे यात्रा संपूर्ण होते. दुसरी परिक्रमा म्हणजे जिल्हेही परिक्रमा होय. ते अमरकंटकला माईकी

बगीचा याठिकाणी जाऊन ८५० मैल अंतरावरील भडोचपर्यंत जातात. समुद्र पार न करता बंबलेश्वर येथूनच पुन्हा अमरकंटकला परत येतात. तेथे पूजा करून तेथले तीर्थ भरून आंकरेश्वरला अभिषेक करतात. मग तेथे पूजा, प्रसाद करून घरी परततात. ही परिक्रमा साडेसात वर्षे चालते. फारच कमी लोक ती करू शकतात.

गोमती-नर्मदा संगम

अमरकंटकहून आम्ही निघालो ते गाडासराई, सुरसा टोलसे, गिधा येथपर्यंत आलो. त्या ठिकाणी चौकशी केल्यावर चार कि.मी. अंतर गेल्यावर गोमती व नर्मदेचा संगम आहे, असे समजले. गाडीने दीड ते दोन कि.मी. अंतरापर्यंत गेलो. तेथून आम्ही पायी चालत संगमावर गेलो. दुपारचे उन तळपत होते. दोन दिवसांपूर्वी थोडा पाऊस झाला होता. त्यामुळे नांगरलेल्या शेतातून संगमापर्यंत पोहोचणे सोपे बनले. संगमावर पोहोचण्यास शेवाळलेल्या दगडांमुळे थोडा वेळ लागला. दोन माणसे स्नान करीत होती. सर्जेरावांनी मातीचे छोटे शिवलिंग बनवले. नदीकाठची माती उत्तम मिळाली. सोबत बेल, फुले नेली होती. अगरबत्ती, दीप लावला नि नर्मदा मैयाला भक्तिभावाने वंदन करून परत फिरलो. आमच्या सहयार्तीपैकी एक शशांक चांद हे जगन्नाथपुरीचा प्रसाद घेऊन आले होते. ते भुवनेश्वरचे, तर श्रीपती नाईक यांचे ठिकाण उज्जैन. ते मूळचे महाराष्ट्रातील असल्याने त्यांना मराठी भाषा अवगत होती. उज्जैन, जगन्नाथपुरी नि करवीरक्षेत्राचे आम्ही असा त्रिवेणी संगम झालेलाच होता.

नर्मदा नदीच्या उत्तरेला विंध्य पर्वतांच्या रांगा आहेत. अमरकंटकच्या बाजूला मैकल पर्वत रांगा आहेत तर बन्हाणपूर ते सुरतपर्यंत सातपुडा पर्वताच्या रांगा आहेत, भारत देश ही माता मानली तर तिचा कमरपट्टा म्हणजे नर्मदा होय. आम्ही चाललो होतो नर्मदेच्या दक्षिण किनाऱ्यावरून. या वाटेत जबलपूर लागत नाही. मंडला लागते. येथे सहस्रधारेच्या ठिकाणी काळ्या पश्थंरातून शेकडो मार्गाने नर्मदा कोसळते. हे दृश्य विहंगम आहे. घन्सार, लखनादान, मुगवानी करत आम्ही नरसिंगपूरला पोहोचलो. येथे सांकल घाट, बरमान घाट आणि पिपरिया सांडिया घाट आहे. या घाटावर आम्ही नर्मदा स्नान, पूजा आटोपली. पुढे होशंगाबाद येथे आलो. इटारसी ते भोपाल मार्गावर हे महत्वाचे ठिकाण आहे.

होशंगाबाद हे नर्मदा काठचे एक ऐतिहासिक शहर आहे. १५५१ मध्ये मालवा नरेश होशंगशाह यांनी हे शहर वाढवले व त्याला स्वतःचे नाव दिले. त्यापूर्वीचे प्राचीन नाव नर्मदापूर होते. शंभर वर्षांपूर्वी ब्रिटिश राजवटीत एन. पी. रेक्टन या ब्रिटिश अधिकाऱ्याला मकर संक्रांतीच्या सणादिवशी श्रद्धाळू लोकांना नर्मदेच्या पात्रात स्नान करण्यासाठी किती त्रास होतो हे दिसले. त्यांचे हृदय करूणेने भरले. त्या भागातल्या एका श्रीमंत व्यक्तीकडे जानकी शेठकडे रेक्टन कमिशनर स्वतः गेले नि त्यांनी होशंगाबादला

पक्का घाट बांधण्याचा प्रस्ताव मांडला. कमिशनर रेक्टन व शेठ या दोघांनी मोठ्या प्रयत्नातून हा सुंदर घाट उभारला. १८८१ ला तो बांधून पूर्ण झाला. त्यावेळी १८ हजार रुपये खर्च झाला. असे भव्य व सुंदर घाट भारतात फारच कमी ठिकाणी आहेत. होशिंगाबादला श्री संत रामबाबा होऊन गेले. त्यांची समाधी स्टेशनजवळ आहे. ही जिवंत समाधी असल्याचे समजले. करेली स्टेशनजवळ बरमान घाट आहे. तेथले सूरज कुंड औषधी गुणधर्मासाठी प्रसिद्ध आहे.

हरदा, हरसूदमार्गे आम्ही खांडवा या ठिकाणी पोहोचलो. किशोरकुमार या थोर गायकाचे हे गाव. खांडवा स्टेशनवर दिल्लीला जाताना अनेक वेळा थांबलो होतो, पण शहरात आत जाण्याचा योग आला नव्हता. महाराष्ट्राजवळचे हे शहर असल्याने मराठी बोलणारे अनेक जण भेटले. चौकशी करताना समजले की, दादार्जींचा दरबार नावाचे एक धार्मिक ठिकाण आहे. तेथे गेलो. शेगावच्या गजानन महाराजांच्या प्रमाणे या संस्थेचा व्याप मोठा आहे. या सत्पुरुषाला धुनीवाले स्वामी केशवानंद दादार्जी असेही म्हणतात. १९३० मध्ये ते समाधिस्थ झाले. त्यावेळी त्यांनी वापरलेल्या रोल्स राईस, प्लायमाऊथसारख्या राजेशाही गाड्या व इतर वस्तु आजही श्रद्धेने जतन केलेल्या दिसतात. सतत पेटलेली धुनी ही लोकांच्या श्रद्धेचे ठिकाण आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात मोतीलाल, जवाहरलाल, पंडित मदनमोहन मालवीय, गांधीजी, शौकत अली हे सारे नेते साईखेडा येथून दादार्जींना भेटले होते. सांच्यांनी प्रार्थना केली. दादार्जी स्वराज्य दिला दो, दादार्जी म्हणाले, मग तुम्ही देश सांभाळायला नालायक आहात? सारे चूप बसले. मोतीलाल म्हणाले, हा बाबा, आम्ही नालायक आहोत. तेव्हा दादार्जींनी जवाहरलाल यांच्याकडे बोट करून म्हटले, हा पोरगा लायक आहे. तो देश सांभाळेल. पुढे ही भविष्यवाणी खरी ठरली. पुढे नेहरू खास आले आणि छोटे दादार्जींना भेटले.

खांडवाहून सनावदमार्गे ममलेश्वरला पोहोचलो. ते ठिकाण प्रसिद्ध ज्योतिर्लिंग आंकारेश्वरच्या समोर नर्मदाकाठी आहे. या ठिकाणच्या जवळच नर्मदा नदीवर नर्मदासागर प्रकल्प उभारला आहे. त्यामुळे पूर्वीसारखे नर्मदा नदीचे पात्र सतत प्रवाही नसते. प्रकल्पातून पाणी सोडण्यावर ते अवलंबून राहते. ममलेश्वर मंदिराचे दर्शन, पूजा केली. तेथे जवळच शेगावच्या श्री गजानन महाराज संस्थानाने भव्य संगमरवरी मंदिर आणि भक्तनिवास उभारले आहे. तेथे शेगाव, अमरावतीहून एस. टी. गाड्या मुक्कामाला येतात. आंकारेश्वरचे दर्शन घेऊन परतात. २५ रुपयांमध्ये मध्ये पोटभर जेवण, स्वच्छता या गोष्टी मध्य प्रदेशमध्ये या संस्थेने केल्याने यात्री पोटभर आशीर्वाद देऊन मार्गस्थ होतात. नर्मदा ओलांडावयाची नसल्याने आंकारेश्वरला जाता येत नाही.

अमरकंटक ते भडोचर्पर्यंत असंख्य छोटे-मोठे जलप्रकल्प नर्मदा नदीवर

उभारलेले आहेत. आंकारेश्वरजवळून प्रचंड कालव्याचे काम सुरु आहे. भडोचर्च्या अलीकडे सरदार सरोवर प्रकल्प आहे. बडोदा-गोधरामधून प्रमुख कालवा गांधीनगर, मेहसाणा करून राजस्थानकडे वळतो. एक शाखा कच्छच्या प्रमुख रणात जाते. भावनगर, राजकोट भागात नर्मदेचे पाणी जाते. मध्यप्रदेश, राजस्थान व गुजराथला सुजलाम सुफलाम बनवणारे हे प्रकल्प किती महत्वाचे आहेत हे समजल्यावर त्यांना विरोध करण्यामागे आंतराश्रीय राजकारणच अधिक आहे, हे पटते. सनावद-खारगाव-जुलवानिया, सेंधा, नेवाली, खेटिया, शहादा, प्रकाशा-तळोदा-सागबरा-देदियापाडा-राजपिपा, अंकलेश्वर-भडोच असा प्रवास करीत नर्मदा समुद्राला मिळते. त्या ठिकाणी तुम्ही पोहोचता. म्हणजे दक्षिण तटावरून सुरु केलेली यात्रा अर्धी पूर्ण होते. अंकलेश्वरला आम्ही मुक्काम केला. मध्य प्रदेशमध्येही विजेचे भारनियमन आहे याचा अनेक ठिकाणी अनुभव आला.

अंकलेश्वरजवळ नर्मदा नदीवर १५० वर्षांपूर्वीचा लोखंडी पूल आहे. त्याला गोल्डन ब्रिज म्हणतात. हसोटा, विमलेश्वरया मार्गे कटपोल या ७५ कि. मी. अंतरावरच्या खेड्यात नाव घेऊन समुद्रात पलीकडे जायचे. तुमची गाडी पुन्हा परत येऊन गोल्डन ब्रिजवरून नर्मदा ओलांडून तुमची वाट पाहते. मग उत्तर तटावरून नर्मदा उगमाकडे मार्गक्रमणा करायची असते. पावसामुळे कटपोल खेड्यात चिखलच चिखल झालेला होता. त्यातून मार्ग काढीत आम्ही सरपंचांच्या घरी गेलो. सरपंच नाव घेऊन मच्छीमारीसाठी सकाळीच गेले होते. त्यांचे बंधू भेटले. ते म्हणाले, धर्मशाळेत थांबा, तोपर्यंत नावाडी पाहतो. धर्मशाळेकडे जाताना नावाडी भेटला. तो म्हणाला, नाव शिळ्क नाही आणि जिल्हाधिकाऱ्याने आदेश काढल्याने यात्रेकरूना पलीकडे नेता येत नाही. मग आम्ही थोडे नाराज झालो. आता पावसाळा संपल्याशिवाय समुद्र ओलांडता येणार नव्हता. आम्ही पुन्हा गोल्डन ब्रिजवर आलो. खाली नर्मदा पात्रापर्यंत गेलो, पण प्रचंड गाळ आणि झुडपे यामुळे पात्रापर्यंत पोहोचता येत नाही. मग आम्ही पुलावरून उत्तर तटावर आलो. मोठी तलाई, अम्बेडा, भरुच, कर्जन, दमोईमार्गे छोटा उदयपूर गाठले. दि. ४ जुलैचा दिवस. रस्त्यावर छोट्या गावात सर्वत्र ट्रक मुक्कामाला थांबले होते. ४ तारखेला भारत बंद पुकारलेला होता. त्यामुळे कदाचित आम्हाला याच ठिकाणी दोन दिवस थांबावे लागणार होते, पण सर्वांनी रात्री उशिरा ठरवले की, उद्या पहाटे लवकर निघायचे. जेवढे अंतर कापता येईल तेवढे कापायचे. रात्रीच गाडीत डिझेल भरले निठरल्याप्रमाणे पहाटे निघालो. अलिराजपूर, कुक्षी, मनावर, खलघाट, धामनोद करून महेश्वरला पोहोचलो. महेश्वर हे देवी अहिल्याबाई होळकर यांचे ठिकाण. त्यांचा जन्म ३१ मे १७२५ मध्ये चौंडे (महाराष्ट्र) आणि महाप्रयाण गुरुवार, दि. १८ ऑगस्ट १७९५ दुपारी ४.१७ ला महेश्वर या ठिकाणी. या ठिकाणी अप्रतिम दगडी कोरीव, नक्षीचा

घाट आहे. त्यावर काही सती गेलेल्या स्नियांच्या समाध्या आहेत. अहिल्याबाईंची समाधी आहे. येथेले नर्मदेचे पात्र खोल आहे. धोकादायक आहे. मगरींचाही वावर असतो. याच ठिकाणी स्थानिक विणकरांना उद्योगर्थंदा काढून दिला. त्या हातमागावरच माहेश्वरी साड्या सहाशे रुपयांपासून वीस हजारांपर्यंत विक्री केंद्र आहे.

अलिराजपूरहून कुधी ४४, बाग ६३, धार १६५, बडवानी ८९, खरगोन १८७, खांडवा २६६ कि.मी. अंतर आहे. महेश्वरहून महू, इंदोरमार्गे आम्ही उज्जैनला पोहोचलो. प्रथेप्रमाणे प्रथम भैरव नंतर गदकालिका, महांकाल या देवस्थानला भेट दिली. गदकालिका हे शक्तिपीठ तर महाकाल हे बारा ज्योतिर्लिंगापैकी एक. उज्जैनीचाच मित्र सहयोगी असल्याने त्याच्या घरी जाऊन पुढे निघालो. उज्जैनीची मेंदी आणि नमकीन मिठाई प्रसिद्ध आहे. उज्जैनला भैरवाच्या मंदिराजवळ मस्तान भूतनाथ कपाली भेटला. पूर्ण काळी वस्त्रे, दाढी वाढलेली, गळ्यात मानवी हाडाचे मणी, त्याचे गुरु शुकरनाथ बाबा वारले. काशीच्या किनारामबाबांच्या पंथातला तो होता. गदकालिका मंदिरात अमृतहाट दवे हा पुजारी दुर्गा सप्तशक्तीचे पाठ करीत बसलेला होता. आम्ही ७ जुलैला उज्जैनला होतो.

उज्जैनहून देवास, भोपाल, औबदुल्लांज, बरेली, तेंदुखेडावरून जबलपूरला पोहोचलो. जबरलपूरला भेडाघाटावर स्नान केले. तेथेच अतिशय सुंदर ठिकाणी रिब्हरव्ह्यू हॉटेलमध्ये राहिलो. सायंकाळी रोपवेने जलहली घाट, ग्वारी घाट, भेडाघाटला जाऊन आलो. धबधब्याच्या प्रवाहाच्या उलट दिशेने उड्या मारणारे मासे पाहिले. अतिशय कठीण खडकात उतरून जाळीने मासे पकडणारे कोळीही पाहिले. रात्री मुसळधार पाऊस, विजांचे तांडव अनुभवले. सकाळी जवळच असणाऱ्या चौसष्ठ योगिनींचे ठिकाण चढून गेलो. हे भारतातील एक प्रसिद्ध तांत्रिक ठिकाण होय. काही अनुभव हे शरीर-मनाच्या पलीकडच्या जगात घेऊन जातात. काहींचा विश्वास असतो, काहींचा नसतो. एखाद्या स्वच्छ आरशात प्रतिबिंब स्पष्ट उमटावे तसे मन निर्मळ बनले की, अर्तीद्रिय जगताच्या पाऊलखुणा बाह्य मनावर उमटायला लागतात. ज्याची जशी धारणा तसे त्या अनुभवांचे स्वरूप कोणाला सगुण साकार रूपात दर्शन होईल तर कोणाला निरुण निराकार स्वरूपात दर्शन होईल; पण कोणत्याही परिस्थितीत तो भ्रम अशा पद्धतीने करायचा संकल्प मनी धरावा, तर ध्यानी मनी नसताना त्या त्या वस्तू मिळत जात. वारुळाची माती पार्थिव शिवलिंग बनवण्यास हवी आहे, असे म्हणता क्षणीच वेगाने जाणाऱ्या गाडीच्या बाजूला रस्त्यावर चार-पाच वारुळे दिसली. दीप हवा तर शशांकने बँगमधून नवा कोरा जगन्नाथपुरीहून आणलेला दीप, वाती, उद्बर्ती दिली. वाटेत तूप मिळाले. बेल, फुले सारे काही ताजे प्रत्येक ठिकाणी मिळत गेले.

ममलेश्वरला एक कुमारिका नर्मदेच्या पात्रातून आली. दुपारचे बारा वाजले

होते. काळी-सावळी, रेखीव, विलक्षण वेगळी. तिला घाटावर बोलावले. तिची पूजा केली. प्रसाद, पैसे, फुले दिली. प्रसन्न चित्ताने बालिका गर्दीत निघून गेली. चार-पाच मिनिटांचा हा कार्यक्रम, पण अजून ती ६-७ वर्षांची कन्या डोळ्यांसमोर दिसते. नर्मदामय्याने तिच्या रूपात प्रसन्न दर्शन दिले.

एक दिवस बडवानीच्या तिथे, दिवसा घाटावर कोणी नाही, पण पात्रातून दोन व्यक्ती व एक स्त्री धुसर रूपात धुक्यासारख्या आल्या नि जवळून निघून गेल्या. काही वेळा सुंगंध पसरल्याचा अनुभव येई, तर काही वेळा प्रकाशाचा लोळा. हे काय होते? त्याचा पंचनामा लंगळ्या तर्कवितर्कानी करून झालेला आनंद, मनःशांती का हरवावी?

जबलपूरहून अमरकंटकला आलो. उगमाजवळ शिवपिंडीवर अभिषेक केला. नर्मदेची आरती सुरु झाली होती. निर्विघ्न, आनंदाने परिक्रमा पूर्ण झाली होती.

ओम नर्मदा हर आणि

त्वदीय पाद पंकजम् नमामी देवी नर्मदे

या दोन मंत्रजपाने मनःशांती, निर्मळपणा अनुभवता येतो. मी अनुभवला, तुम्हीही अनुभवा.

उदे गं अंबाबाई! गोंधळ! गोंधळ!

भारतात हिंदू धर्मात द्वादश शक्तिपीठे मानली जातात. त्यांतील एक करवीरची अंबाबाई हे शक्तिपीठ भारतभर प्रसिद्ध आहे. इतर पीठांची नावे पुढीलप्रमाणे - कामाक्षी- कांचीपुरम, श्रीभ्रामरी-मलयगिरी, श्रीकुमारी- कन्याकुमारी, श्रीअंबाजी-गिरनार पर्वत, श्री अंबाबाई-करवीर (महाराष्ट्र), श्रीकालिका-उज्जैन (मालवा), श्रीलिता-प्रयाग (अलाहाबाद), विंध्यगिरी, विशालाक्षी-वाराणसी (मीरघाट), आनर्त-गुजरात, मंगलावती-गया (बिहार), मंगलागौरी-ब्रह्मसरोवरजवळ.

या शक्तिपीठांची निर्मिती कशी झाली, याची पौराणिक कथा. गंगेकाठचे उत्तर प्रदेशमध्ये तीर्थक्षेत्र हरिद्वार होय. या पुरातन हरिद्वारमध्ये कनरवल या ठिकाणी प्रजापिता दक्ष राजाने एक यज्ञ मांडला. त्या समारंभाला आपली कन्या पार्वतीला निमंत्रण दिल, पण जावई शिवाला आमंत्रण दिले नाही. पार्वती शिवगणांसह समारंभाला उपस्थित झाली तेव्हा, तिला आपल्या पतीला न बोलावून अपमान केल्याचे समजले. तिने तो अपमान सहन न होऊन यज्ञकुंडात अग्निप्रवेश केला. मग शिवगणांनी तो समारंभ उधळून लावला. शिवाला ही गोष्ट कैलास पर्वतावर समजल्यावर ते हरिद्वारला आले. ते अत्यंत क्रोधित व शोकाकुल झाले. त्यानंतर सृष्टीचा विनाश शिव करेल या भीतीने विष्णूने सती पार्वतीच्या देहाचे तुकडे केले. शिव तो नश्वर देह घेऊन सर्वत्र फिरताना त्याचे तुकडे, शरीराचे भाग विविध ठिकाणी पडले. त्या त्या ठिकाणी शक्तिपीठे निर्माण झाली.

या विवेचनावरून असे आढळून येते की, सर्व शक्तिपीठे ही दुर्गेची, मा पार्वतीची रूपे आहेत. कोठेही महालक्ष्मीशी संबंध नाही. करवीरच्या अंबाबाईची मूर्ती सिंहवाहिनी आहे. तिच्या मस्तकावर शिवलिंग आहे व गाभान्यावरच्या वरच्या मजल्यावर शिवपिंड आहे. मंदिरातील श्रीचक्र हे दगडावरचे कोरलेले असून शिव व शक्तीच्या संगमाचे प्रतीक असे हे तांत्रिक चक्र आहे. त्यामुळे या शक्तिपीठाचे पुजारी हेदेखील तंत्रपूजक, शक्तिपूजक आहेत. विद्यमान पुजान्यांची काही घराणी मूळ कोल्हापूरची नसून आंध्र प्रदेशातून आलेली आहेत. आजही विशिष्ट दिवस अंबाबाईच्या गाभान्याची दारे बंद करून चक्रपूजेचा विधी व तांत्रिक पुजा गुप्तपणे पार पाडली जाते. जी पोथी पूजेसाठी वापरतात, ती शक्ती संप्रदायाची आहे. राष्ट्रकृत, शालिवाहन, देवगिरीचे यादव, चालुक्य हे सारे मराठा सप्राट होऊन गेले. या परंपरेतल्या क्षत्रिय राजांनी बांधलेली बदामीच्या

बणशंकरीचे मंदिर, करवीरचे मंदिर ही दुर्गेची होत. करवीरच्या मंदिरातील सरस्वतीची मूर्ती मूळ स्वरूपात महिषासुरमर्दिनी म्हणजे दुर्गाच आहे. मग हिला महालक्ष्मी कोणी केले?

क्षत्रियांची महादेवाची, दुर्गेची मंदिरे सान्या समाजाला परंपरेनेच मुक्त आहेत. पांडुरंगाच्या मूर्तीला कोणीही स्पर्श करू शकतो. स्पर्शास्पर्श, सोवळेओवळे, चातुर्वर्ण या कालबाह्य रूढी आहेत. अडीच हजार वर्षांपूर्वी क्षत्रिय राजपुत्र गौतम बुद्धाने या रूढी मोडलेल्या आहेत. या परंपरा अमान्य केल्या आहेत. स्वतः छत्रपती शिवाजी महाराजांनी कृतीने दाखविले की, धार्मिक रूढी, परंपरेच्या नावाखालच्या शृंखला झुगारून द्या. समुद्रोल्लंघन पाप मानणाऱ्या धर्मपंडितांना त्यांनी दाखवले की, मराठ्यांचे आरमार स्थापून समुद्रातून जाऊन त्यांनी लढाया जिंकल्या, नेताजी पालकरांना पुन्हा हिंदू धर्मात घेतले. क्षत्रिय राहिलाच नाही म्हणणाऱ्यांना समजून दिले की, मी क्षत्रिय कुलवंतास आणि त्यांना गोब्राह्मण प्रतिपालक म्हणणाऱ्यांना चपराक दिली की, सर्व धर्माच्या लोकांना सर्व जातीजमार्तींना त्यांच्या आदर्श राज्यात स्थान होते. त्यामुळे श्री अंबाबाई मंदिरातील स्पर्शास्पर्शाच्या गोष्टीतून आतील गाभान्यातील बंधने ही कालबाह्य झालेली आहेत. काही दिवसांपूर्वीचा गाभारा प्रवेश हा राजकीय पक्षांनी घडवलेला अंबाबाईचा वेगळ्या प्रकारचा गोंधळच म्हणावा लागेल. देवीच्या पुजान्यानेच आपल्या राजकीय पक्षाच्या महिलेला सांगलीहून बोलावले. दुसऱ्या राजकीय पक्षाने आपणच गर्भगृह खुले केल्याची घोषणा केली, पण यापूर्वीच हा मंदिर प्रवेश दलितांनाही खुला केला गेला आहे. पुजान्यांची नवी पिढी आली, तिलाही याची कल्पना नाही.

सोमवार, १६ जुलै १९७८ रोजी सामाजिक समता सप्ताहाचा प्रारंभ करून दै. पुढारीचे संपादक प्रतापसिंह जाधव यांनी आपले पिताजी कै. ग. गो. जाधव यांची परंपरा जोपासली. नाशिकच्या काळाराम मंदिरात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या बरोबर ग. गो. जाधव यांनी मंदिर प्रवेश केला होता. पाच हरिजन दाम्पत्यांच्या हस्ते देवीला अभिषेक घालण्याची प्रेरणा प्रतापसिंह जाधव यांनी शाहूसेनेचे संस्थापक अध्यक्ष कै. अशोक रावरांनें दिली. त्या ऐतिहासिक क्रांतिकारक घटनेच्या वेळी टीव्ही चॅनेल्स नव्हते आणि बहुसंख्य मुद्रित माध्यमे पुजान्यांच्याच वर्णाच्या वर्चस्वाखाली होती. त्यामुळे या सामाजिक न्यायाच्या दिशाने घडलेल्या परिवर्तनाला देशभर व परदेशात प्रसिद्धी मिळाली नाही. छ. शाहू, फुले, आंबेडकरांचा हा सामाजिक समतेचा परिवर्तनाचा प्रयोग करवीरच्या इतिहासात ठळकपणे नमूद करायला हवा.

करवीरची अंबाबाई का महालक्ष्मी ?

एक सत्यशोधन ...

२०१४ च्या नवरात्रीपूर्वी आम्ही एक छोटी पुस्तिका प्रसिद्ध केली. समाजप्रबोधनार्थ प्रकाशित केलेल्या या पुस्तिकेचे स्वागत समाजातील सर्व थरातून झाले. प्रसारमाध्यमे, शेतकरी कामगार पक्ष, संभाजी ब्रिगेड, भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी अशा राजकीय पक्षांनी आणि अंबाबाईच्या लाखो भक्तांनी त्याबद्दल आमचे अभिनंदन केले. एक धर्मचिकित्सा सुरु झाली. जाणीवपूर्वक शिवपत्नीला विष्णुपत्नी करण्याची चूक दुर्घास्त झाली श्री अंबेचीच इच्छा! आता तिरूपतीहून येणारा शालू पत्नी म्हणून नव्हे तर मातृभावनेतून स्विकारला जाण्याचे जाहीर झाले हे ऐतिहासिक परिवर्तन झाले. ते खिलाडूवृत्तीने व कायमस्वरूपी स्विकारावे ही भक्तांची इच्छा. 'काली आणि सरस्वती' याबाबतचे ढोंगाचे मुखवटे गळून पडण्याची अपेक्षा आहे. व्यसनी पुजान्यांनी मंदिराचे पावित्र बिघडवू नये. सरस्वतीची मूर्ती ही शारदेची नसून दुर्गेची आहे. काली ही महिषासूरची जीभ ओढणारा महिषासूरमर्दिनी आहे. हे सत्य भक्तांसमोर पुजान्यांनीच जाहीर करावे. अन्यथा त्याचे मूळ फोटो प्रसिद्ध करावे लागतील. या दोन्ही मूर्तीना कधीही स्नान घातले जात नाही. मुखवटे काढले तर सत्य बाहेर येईल ही भीती कशाला? मुखवट्यामागे हजारो झुरळे लपतात हे काय पुजान्यांना माहित नाही? श्री अंबेला विष्णुपत्नी केले तसाच हा निर्लज्जपणा आहे.

मंदिराचा ऐतिहासिक आढावा -

सर्वसामान्य भक्तांना लक्ष्मी, महालक्ष्मी, दूर्गा, तुळजाभवानी, काली, सरस्वती, कात्यायनी, अंबेली या सान्या देवता एकाच जगदंबेची रूपे वाटतात आणि त्यात काही गैरही नाही. परंतु त्या श्रद्धेचा खेळखंडोबा करणे, भक्तांची दिशाभूल करणे हे पाप आहे, धार्मिक व नैतिक गुन्हा आहे.

करवीर या क्षेत्रावर विविध धार्मिक, सांस्कृतिक परंपरांनी राज्य केले आहे. अनेक मूर्ती, मंदिरे यात बदल झाले आहेत. त्यामुळे बुद्ध, जैन, हिंदू धर्माचे प्राबल्य वेगवेगळ्या कालखंडात दिसून येते. किंवृहून हे तिन्ही धर्म खिस्तपूर्व काळात स्वतंत्र नव्हते. ते एक सांस्कृतिक अभिसरण होते. प्राचीन शिलालेखांचा

अभ्यास केलेल्या प्रा. ग. ह. खरे, प. स. देसाई, अ. ब. करवीरकर यांची मते अभ्यासपूर्ण आहेत. ११-१२ व्या शतकातील शिलाहार राजांचे शिलालेखात असा संदर्भ मिळतो की, या करवीर निवासिनी देवीने मस्तकावर लिंग धारण केले आहे. दुसरा शिलालेख राजा भोजने पूजा, नैवेद्यासाठी कोपरवाड गावातील जमिन दिल्याचा उल्लेख आहे. काही शिलालेखात 'महालक्ष्मी' असा आलेला उल्लेख विद्यमान मूर्तीचा नसावा. त्याचप्रमाणे कल्याणचा चालुक्य राजा, देवगिरीचे यादव यांनीही मंदिरासाठी जमिन, जागा दान केल्याचा संदर्भ आहे. अलिकडच्या काळात या मंदिराची व्यवस्था श्री. प्रधान वहिवाटदार यांचेकडे होती. मध्यांतरीच्या काही बदलांची नोंदही उपलब्ध आहे. १९६९ साली महाराष्ट्र शासनाने. प. ट्र. र. कलमाने पश्चिम महाराष्ट्र देवस्थान समितीची स्थापना केली. गॅंगेट २ मे १९६९ डिक्लरेशन १५ मे १९६९ या समितीकडे मंदिराच्या व्यवस्थापनाची जबाबदारी आहे. भक्तांनी देवीला अर्पण करावयाच्या सर्व वस्तू या समितीकडे देऊन रीतसर पावती घ्यावी. पुजान्यांच्याकडे देवीसाठी अर्पण केलेल्या दानाचा भक्तासाठी काहीही परतफेड होत नाही. ती त्यांची खासगी मालमत्ता बनते. त्यामुळे मंदिराच्या उंबऱ्याच्या आत काही दान न ठेवता ते सरकारी दान पेटीत टाकावे.

१९१८ च्या दरम्यान अपघाताने किंवा जाणीवपूर्वकक मूर्तीच्या मस्तकावरील साडेतीन वेटोळ्याची नाग फणी आणि शिवपिंड भंगली. त्यानंतर १९५५ साली मूर्तीवर वज्रलेप करण्यात आला. (१६ जाने. ते ३१ जाने. १९५५) त्यावेळी सप्तशती पाठ व श्रीसूक्त आवर्तने, श्री यंत्राची षोडषोपचार पूजा दि. २५/२/५५ रोजी झाली. पुन्हा २०१४ मध्ये वज्रलेपाचा वाद सुरु झाला आहे.

या मूर्तीचा भंगलेला हात चांदीचा पत्रा व तारांनी कमरपट्ट्यांनी बांधून ठेवला होता. सध्या त्याचे मूळचे सौंदर्य हरवले आहे व तो हात बोजड बनला आहे. या मंदिराचे बांधकाम हेमाडपंथी, भव्य सुबक व निळसर काळ्या पाषाणात सर्वतोभद्र चक्राकार आहे. मूर्तीचे सभागृह ३०बाय २० फूट रुंद आहे. मूर्तीचे मागे एक व दोन्ही बाजूस दोन अशा ८ बाय १० फुटाच्या तीन खोल्या आहेत. पाठीमागच्या खोलीत पुजारी आपले व भक्तांनी दान केलेले दागिने, साड्या ठेवतात. तिथे कोणालाही प्रवेश दिला जात नाही. उजव्या खोलीत देवीचे स्नानाचे पाणी, तीर्थ ठेवतात. त्यासमोर तीर्थासाठी गोमुख आहे. त्याचे खाली ३ बाय ३ फुटाचे कुंड आहे. त्या कुंडात पाणी पडते व तेथून अंतर्गत मार्गातून मणिकर्णिकेत सोडले जाते. मध्यांतरी एका पुजान्याने या कुंडात लघूशंका

केल्याची वदंता पसरली होती. त्यामुळे भक्तांच्यात फार मोठी असंतोषाची लाट पसरली होती. तर देवीला भक्ताने अर्पण केलेले सोन्याचे डोळे चोरल्याचा कोणा पुजाच्यावर गुन्हाही दाखल झाला होता. हे शक्तिपीठ असल्याने महाराष्ट्रातील ब्राह्मण पुजारी तयार झाले नाहीत म्हणून आंध्र (तेलंगणा) येथून मुकुंदस्वामी महामुनी हे आले. त्यांचे वारस मुनिश्वर. पुजाच्यात काहींना कन्यावारसाने पुजेत वाटा मिळाला. श्रीपूजेचे हक्क सनदा कधी जाहीर केलेल्या नाहीत. त्या होण्याची गरज आहे. म्हणजे त्यातला खरेखोटेपणा उघड होईल. आता राज्य शासनाने वटहुकुमाद्वारे पंढरपूर श्री विठ्ठलमंदिर जसे बडव्यांच्या कैदेतून मुक्त केले तसे श्री अंबाबाई मंदिर पुजाच्यांच्या कैदेतून मुक्त व्हायला हवे तरच भक्तांच्या कोट्यवधी रुपयांचा विकासकामासाठी उपयोग होईल आणि उत्पन्नही वाढेल.

श्रीचक्रमागच्या दगडी जिन्याने माडीवर गेले असता समोर नंदी असून श्री अंबाबाईच्या मस्तकावर शिवाची उत्तराभिमुख पिंड आहे याला ‘मातुलिंग’ म्हणतात. (महालक्ष्मीच्या मस्तकावर कधी शिवपिंड असते?) ती अंबाबाई, महादेवी आहे म्हणूनच शिवपिंड आहे. त्यामुळेच शारदीय नवरात्रात अष्टमीचे जागर व घटस्थापना व होमहवन होत असते. ती विष्णुपत्नी आहे याला आणखी कोणता पुरावा हवा?

शक्तीरूपात प्रगट होऊन कोल्हासुरासारख्या राक्षसांचा वेध केला म्हणून ती जगाची आई ‘जगत अंबा म्हणजे अंबाबाई’ बनली. तिच्या गळ्याती कवड्यांची माळ, पंचमीचा कोहळा फोडण्याचा विधी, अष्टमीची पूजा, सप्तशक्तीचे पाठ, यज्ञ, विजयादशमीचा सोहळा, नायकिणीसह, लव्याजम्यासह निघणारी पालखी हे सर्व विधी तांत्रिक आणि शक्तिपीठाचे आहेत. राजा दक्षाचा शिरच्छेद करून त्याच्या धडावर मेंढऱ्याचे शीर शंकराने लावले ती मेंढऱ्याची शिळाही आहे. या देवीचा मूळ प्रसाद शुक्रवारचे फुटाणे आहे.

यापुढे मराठमोळ्या महाराष्ट्रीय सांस्कृतिक परंपरेवर आंध्र संस्कृतीचे अतिक्रमण करवीरवासियांनी थांबवायला. उदा. लाडू प्रसाद, तिरूपती-पद्मावती विवाह सोहळा, शालूची मिरवणूक, अपॉईटमेंटद्वारे दर्शन, रेल्वेचे हरिप्रिया नाव आणि कॅलेंडरपासून दुकानाच्या, रस्त्यावरच्या बोर्डवरील नावे अंबाबाई अशीच करावीत. अतिउत्साही सदस्यांनी तिरूपती देवस्थानाला ही लक्ष्मी आणि विष्णुपत्नी आहे. त्यामुळे दसन्याला साडी पाठवा अशी विनंती केली. पडत्या फळाची आज्ञा म्हणून साडी येऊ लागली.

चौसष्ट योगिनी पूजा काय दर्शविते?

मी नर्मदा परिभ्रमणाच्यावेळी जबलपूरजवळ भेडाघाट व खजुराहो व येथील चौसष्ट योगिनींचे मंदिरे पाहिली आहेत. योगिनींच्या उपासनेचा संप्रदाय हा ‘योगिनी कौल संप्रदाय’ म्हणून ओळखला जातो व त्याचा संबंध मच्छिंद्रनाथांशी जोडला जातो. करवीर क्षेत्री (सध्याच्या शालिनी पॅलेसच्या जागी) कानफाट्या नाथांचा मठ होता. ते रंकभैरवाचे दर्शन महाद्वारातून येऊन श्री अंबाबाईचे दर्शन घेत असत. नवरात्रीपूर्वी करवीर क्षेत्री चौसष्ट योगिनींची पूजा आजही केली जाते.

गोंधळ हा पूजा, लोकगीताची पद्धत दुर्गा, तुळजाभवानी या देवतांच्यासाठीच केली जाते. गोंधळात गाताना ते म्हणतात -

इकडे अंबेच्या दळी | औटकोटी भूतावळी | नवकोटी चामुळा सकळी |

चौसष्ट कोटी योगिनी | वेताळ भैरव अपार | तेहतीस कोटी दवभार |

दिवट्या घेऊन समग्र | गोंधळ घालिती अंबेपुढे || उदो... उदो.

श्री चक्र उपासना

या शिव-शक्ति उपासनेत जसे शत्रूपासून संरक्षण भक्तांना मिळते तसे श्रीचक्रउपासनेतून घरी-दारी, सुख-समृद्धी नांदते. हे श्रीचक्र प्रत्येक शक्तिपीठात असते. बदामीची बनशंकरी, करवीरची अंबाबाई या ठिकाणी आहे. या पूजेसाठी श्रीसुक्त, सौंदर्यलहरी, त्रिशती उपासना होत असते. कुंकुम, बिल्व, कमळ, दीप, धूप, दीपानी पूजा होते. पौर्णिमेला पंचामृताचा अभिषेकही केला जातो. करवीरच्या श्री अंबाबाई मंदिरातील उत्तरेच्या छोट्या खोलीतील श्रीचक्राचे दर्शन भक्त आवर्जून घेतात. (त्यावरचा महालक्ष्मी यंत्र हा फलक हटवावा)

श्रीदूर्गासिसी पाठ

श्रीअंबाबाई म्हणजे दुर्गेची पूजा, तिचे वर्णन, स्तूती, चंडमुळ राक्षसांचा वध, तिच्या उपासनेचे फळ यासाठी सप्तशक्तीचे पूर्ण पाठ केले जातात किंवा देवीकवच, नवार्णव व ओम व ऐं न्हीं चामुळायै विच्चे हा नर्वाणव मंत्र नित्य

केला जातो.

त्यामुळे यापुढे श्रीअंबाबाईची महाराष्ट्र संस्कृतीच्या मूळ पद्धतीने पूजा, उपासना श्रद्धेने करावी. विशिष्ट वर्ग स्वतःच्या फायद्यासाठी, पैसा मिळवण्याचा धंदा करण्यासाठी करतो त्याचा निषेध करावा. त्याचा जाब विचारावा, देवीचे वाहन सिंहाचे दर्शन सान्यांना व्हावे. तो लपवण्याचा प्रयत्न अधार्मिक, अनैतिक आहे. मद्य, गुटखा प्राशन करणाऱ्या पुजान्यांना पोलिसांच्या ताब्यात द्या. ब्राह्मणधर्माचा अशोभनीय अशा आचरणामुळे काही पुजान्यांची अवस्था संत रामदासांनी म्हटल्याप्रमाणे झाली आहे -

आमुंची वंशवेल का खुंटिली । हा हा देवी वृत्ती बुडाली । कुलस्वामीण कां क्षोभली । विझला कुलदीप । केली नाना कवटाले । पुत्रलोभे केली ढाले । तरी अदृष्य फिरले । पुत्र नाही । आम्हाच द्रव्य काये करावे । ते जावे परी अपत्य व्हावे अपत्यालागी त्यजावे । लागले सर्व ॥

-(श्रीदासबोध सत्वगुण परीक्षा) (ब))

यामुळेच जावायाला या गोरख धंद्यात भागीदार करावे लागले. धर्माचा धंदा तेजीत चालण्यासाठी असंख्य कथा, पुराणकथा लिहायच्या, त्या चोपड्या प्रसिद्ध करायच्या, प्रसारित करायच्या हा व्यवसायाचा भाग आहे. नरकाची भीती घालायची, शापाची भीती घालायची हे धंदे आता बंद व्हावेत. देवीला साडी-चोळी कोण मागते? देवीला दागिना अर्पण करणाऱ्या भक्ताला माहित नसते की त्याच सायंकाळी तो दागिना पुजान्याच्या बायकोच्या गळ्यात असू शकतो. मग भक्तांनी विचार करावा देवीला श्रद्धेने अर्पण केलेला लाखो रुपयांच्या साड्या, दागिने कोठे जातात? त्या विकल्या जातात. अनेक दुकानदारांकडे जातात. दरवर्षी तीन/ चार किलो सोन्याचे, चांदीचे दागिने कोठे जातात? काळ्या बाजारात विकले जातात. हे काळे धन जमा करणे तेही धर्माच्या, देवीच्या नावावर! म्हणजे धर्मद्रोह झाला, राष्ट्रद्रोह झाला, सरकारची, आयकर विभागाची फसवणूक झाली. काळेधन बाहेर काढणाऱ्या ‘भाजप सरकारवर मोठी जबाबदारी पडली आहे. धर्माच्या नावावरचे काळे धन त्यांनी बाहेर काढावे.’

रा. चि. ढेरेचे अंबाबाईबाबतचे बोगस संशोधन

श्री. रामचंद्र चिंतामण ढेरे यांनी पंढरपूरच्या श्री विठ्ठल आणि तुळजापूरच्या श्री तुळजाभवानी या महाराष्ट्राच्या आराध्य दैवताबद्दल अभ्यासपूर्ण ग्रंथ लिहिले आहेत. त्याबद्दल त्यांना धन्यवाद द्यायला हवेत. परंतु त्यांनी करवीरनिवासिनी श्री अंबाबाईबाबत मांडलेली मते अन् अभ्यासी, घाईघाईतली आहेत हे निर्विवाद. कदाचित त्यांना वेळ देता आला नसेल पण त्यामुळे लाखो भक्तांची दिशाभूल व्हायला या विद्वानांची मते कारणीभूत ठरली आहेत. श्रीतुळजाभवानी या ग्रंथात त्यांनी पान नं. १३ वर करवीरच्या अंबाबाईचा फोटो रंगीत छापला आहे. तो मूळ मूर्तीचा नसून डिजिटल मिक्सिंगने फोटोग्राफरने बनवलेले काल्पनिक चित्र आहे. श्री. रा. चि. ढेरे यांनी हे कसले संशोधन केले आहे? त्यातील समया, मखर कृत्रिम आहे. देवीच्या उजव्या हातातील गदा नि डाव्या हातातील ढाल कोठे आहे? शिवाय ही सिंहवासिनी महादेवी, दुर्गा! तिचा डाव्या बाजूला दिसणारा सिंह कोठे आहे? हे प्रश्न ढेरेना का भेडसावले नाहीत?

ढेरेच्यासारखा संशोधकानेही शिवप्रियेला हरिप्रिया बनवावे हे जसे दुर्दैव तसेच “रूसलेल्या बायकांच्या दादल्यांचा विषय लोक दैवतांच्या अभ्यासक्षेत्रात मोठा रोचक आहे. करवीर क्षेत्राची अधिष्ठात्री देवी ही गिरीच्या व्यंकटेशवर रूसून आलेली पद्मावतीच आहे.” हे विधान करणे हे निषेधार्ह बनले आहे. ढेरेनी यापुढे मारलेली मजल तर त्यांच्या संशोधनाचे तीन तेरा वाजवते. पान नं. २३ वर ते म्हणतात, “ त्या रूसलेल्या बायकांचा अनुनय करणे ‘प्रिया शरण नायक’ स्थल पुराणात आपल्याला भेट राहतात. गिरीचा व्यंकटेश दर प्रतिवर्ष महालक्ष्मीला महागातली साडी भेट म्हणून पाठवित असतो. त्याचा प्रियानुनय ध्यानी घेऊनच, व्यंकटेश-महालक्ष्मीच्या नात्यातले हे नाजूक सौंदर्य हळ्वारपणे सांभाळूनच आमच्या केंद्रीय रेल विभागाने कोल्हापूर-तिरुपती या मार्गावरील गाडीला नाव दिले आहे हरिप्रिया.”

आता या बोगस संशोधनाबद्दल ढेरेना एखादा पुरस्कारच द्यायला हवा. कांचिकामकोठीच्या दिवंगत शंकराचार्य चंद्रशेखर सरस्वती, करवीरचे विद्यमान शंकराचार्य, देवस्थान कमेटी, तिरुपती ट्रस्ट आणि अंबाबाईचे कोट्यावधी भक्त ही देवी शिवप्रिया महादेवी, पार्वती, दुर्गेचे रूप आहे हे ठामपणे सांगत असताना ढेरेनी आपल्या श्रीतुळजाभवानी या ग्रंथातील बनावट फोटो नि चुकीची विधाने काढून टाकणे हे खन्या संशोधनवृत्तीला साजेसे ठरेल.

बोलक्या प्रतिक्रिया

१. २००३ मध्ये करवीरपीठ शंकराचान्यांनी एका पुस्तकाला आशीर्वाद देताना महालक्ष्मी उल्लेख केला पण त्यांनी आता त्यात बदल केला आहे. ते म्हणतात, देवीचे खरे नाव अंबाबाई. आम्ही अंबाबाई म्हणूनच संबोधतो. कालानुरूप व कार्यानुरूप आदिमायेने २१ प्रकारची रूपे घेतल्याचा उल्लेख ‘सप्तशती’त आहे. काही रूपे सौम्य व काही उग्र आहेत. देवीचे कोल्हापुरातील रूप सौम्य आहे. तर देवी तुळजाभवानी उग्र स्वरूपाची आहे. देवीने घेतलेल्या २१ रूपांतील पहिले रूप लक्ष्मीचे सगळ्याच देवता या आदिमायेचे रूप असल्याने हा वाद उत्पन्न होऊ नये.

- विद्यानृसिंह भारती (शंकराचार्य, करवीर पीठ)

२. शालुचा स्वीकार मातृभावनेतून : मी देवस्थानच्या सचिवपदाचा कार्यभार घेतल्यापासून म्हणजे गेल्या दोन वर्षात आम्ही कुठेही श्री देवीची ‘पत्नी’ असा उल्लेख केलेला नाही. देवीचा इतिहास पुन्हा प्रकाशित झाला. या मंदिराचा आणि कोल्हापूरचा विकास स्वतंत्र शक्तिपीठ म्हणून करण्याचाच आमचा प्रयत्न असेल. यापुढे शालुचा स्वीकार मातृभावनेतून केला जाईल.

- संजय पवार (सचिव, पश्चिम महाराष्ट्र देवस्थान समिती)

३. विकास कोणत्या अर्थाते ? - काहीजण या देवतेला विष्णुपत्नी, तर काहीजण पार्वती म्हणतात. मूर्तिवर्णनानुसार ही देवी विष्णुपत्नी नव्हे. कारण देवीचा मत्स्यकंद व पद्मपुराणात उल्लेख असून या क्षेत्राला ‘औटपीठ’ असेही म्हणतात. मंदिराचा तिरूपतीच्या धर्तीवर विकास व्हावा, यामागील उद्देश असा की, तेथे गेल्यानंतर भक्तांना मिळाण्या सोयी-सुविधा, स्वच्छता, प्रसादाची गुणवत्ता अशा चांगल्या सुविधा येथेही भाविकांनाही मिळाव्यात.

- राजू मेवेकरी (अध्यक्ष, महालक्ष्मी अन्नचत्र सेवा ट्रस्ट)

४ . मूर्ती हाच खरा पुरावा : महालक्ष्मी कमळात असते. तिच्या हातून धनाचा वर्षाव होतो. पार्वतीच्या हातात त्रिशूल असतो. महाकाली तमोगुणी देवता असल्याने उग्र स्वरूपाची असते. सरस्वती सत्वगुणी. मात्र या सर्व देवतांपैकी एकाही देवतेच्या मर्तीच्या वर्णानुसार मूर्ती नाही. ही देवी अन्य कोणत्याही देवतेचे रूप नाही, तर ती जगत्‌जननी आहे. अशी मूर्ती फक्त कोल्हापुरातच

घडविली जावी, असा नियम हेमाद्रीने लिहिलेल्या ग्रंथात आहे.

- उमाकांत राणिंगा (मूर्ती अभ्यासक)

५. अशीही एक आठवण - ज्येष्ठ पत्रकार आप्पासाहेब शिंदे यांनी या घटनेची एक आठवण सांगितली. त्यावेळी देवस्थान समितीचे खजानीस डफळे हे तिरूपतीहून साडी घेऊन आल्यानंतर बैठक ठेवण्यात आली होती. यावेळी डफळे यांनी अंबाबाईला पत्नी म्हणून तिरूपती देवस्थानने ही साडी दिल्याचे सांगताच डी. डी. शिंदे सरकार उठले आणि म्हणाले, ‘ काय विष्णूपत्नी म्हणतोयस? आई म्हणून कोण साडी देऊ शकत नाही का ? ’

६. इतिहासाची चुकीची मांडणी : करवीर महात्म्यातील उल्लेखानुसार ही देवी आदिशक्ती असून, कुणाचीही पत्नी नाही, शिवस्वपीणी, अशी सर्व रूपे या देवीमध्ये आहेत. लक्ष्मी या देवीच्या हृदयात विलीन झाली. मात्र अज्ञानातून आणि मार्केटिंगसाठी मंदिराचा इतिहास चुकीच्या पद्धतीने मांडला जात आहे.

- अजित ठाणेकर (श्रीपूजक)

७. दिशादर्शकावर ‘अंबाबाई’ असा उल्लेख करा : ‘करवीर महात्म्य’ ज्यांनी लिहिले, त्या ग. गो. पतकी यांचा मी वंशज. या देवीचे खरे स्वरूप ‘अंबाबाई’ असे आहे. त्यामुळे कोल्हापूर शहरात ठिकठिकाणी लागलेले डिजिटल, दिशादर्शक फलक किंवा बोर्ड यावर ‘महालक्ष्मी’ ऐवजी ‘अंबाबाई’ मंदिर असा उल्लेख केला पाहिजे.

- रामेश्वर पतकी

८. अंधानुकरण नकोच : तिरूपीत देवस्थानने त्या काळी अंबाबाईसह अन्य शक्तिपीठांनाही साडी पाठविली होती. नंतरक देवस्थान समितीनेच ही पद्धत सुरु केली. माझ्या काळात सखारामबापूंनी ‘तुम्ही काय ही महालक्ष्मी म्हणून नवीन पद्धत सुरु केली?’ ही देवी अंबाबाई आहे’, असे सांगून मला मंदिराच्या दरवाजावर ‘अंबाबाई’ असा फलक लावायला लावला होता. अशी खरी माहिती सांगणारी अनेक मंडळी आजही आहेत. उद्या तिरूपतीप्रमाणेच मंद प्रकाशात देवीचे दर्शन घडवा, असे सांगितले तर तेही आपण मान्य करू का? देवीची महाराष्ट्रीयरूप अबाधित राखले गेले पाहिजे. केवळ मार्केटिंगसाठी अन्य

देवस्थानांचे अंधानुकरण केले जाऊ नये.

- अँड गुलाबराव घोरपडे (माजी अध्यक्ष, पश्चिम महाराष्ट्र देवस्थान समिती)

९. तिरुपती देवस्थानला कळविणार - मी श्रीशैलला गेलो होतो. तेथे सर्व शक्तीपीठांची माहिती व फोटो लावण्यात आले आहेत. याठिकाणीही कोल्हापूरच्या अंबाबाईचे शक्तीपीठांत पाचव्या क्रमांकावर स्थान आहे. तिरुपती देवस्थानाला व तेथील अधिकाऱ्यांना या सगळ्या इतिहासाची माहिती देण्यात येईल.

- रामाराव (समन्वयक, तिरुपती देवस्थान)

१०. शंकराचार्य चंद्रशेखर सरस्वतींची आठवण - त्यांना मी भेटायला गेलो तेव्हा त्यांनी मला विचारले, ‘‘देवीच्या दर्शनाला जाता का ?’’ मी म्हणालो, ‘‘हो ! महालक्ष्मी मंदिरात जातो.’’ तेव्हा ते म्हणाले, ‘‘ती पार्वती आहे, तिच्या मस्तकावर शिवलिंग आहे. ती महालक्ष्मी नव्हे.’’ त्यावेळी मला आठवले की लहानपणापासून आपण अंबाबाईला जातो असेच म्हणत होतो.’

- यशवंतराव थोरात (माजी अध्यक्ष, नाबार्ड)

भारतामध्ये शैव आणि वैष्णव म्हणजे ‘शिव-पार्वती’ आणि ‘विष्णु-लक्ष्मी’ यांना उपास्य दैवत मानणारे हे दोन मोठे संप्रदाय आहेत. शिव-पार्वती ही सर्वसाधारणपणे बहुजन समाजाचे दैवत होत आणि वरील सर्व शक्तीपीठे ही दुर्गेची, पार्वतीच रूपे आहेत. अनेक राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदलांमुळे सांस्कृतिक अभिसरणामुळे, परकीय आक्रमणांमुळे अनेक मंदिरांचा ताबा वेगवेगळ्या धार्मिक आणि सांप्रदायिक लोकांनी घेतला. बद्रीनाथचे मंदिर किंवा जगन्नाथपुरीचे मंदीर ही प्राचीन काळी बुद्ध धर्मियांची पूजास्थाने होती. असे इतिहास संशोधकांचे मत आहे. महाराष्ट्रातील लेण्याद्रिपर्वतामध्ये असणाऱ्या तेवीस गुंफा या बुद्ध गुंफा आहेत हे निर्विवाद सत्य आहे. मग प्रश्न पडतो, तेथे लेण्याद्री गणपती आलाच कसा ? अशीच न सुटलेली कोटी आपण नव्याने सोडवण्याची सामाजिक आणि ऐतिहासिक प्रबोधनाची गरज आहे. गौतमबुद्ध यांच्या जीवनतत्वज्ञानावर मी मराठी व इंग्रजी असे दोन ग्रंथ लिहिले आहेत. स्वामी विवेकानंदांचे चरित्र लिहिले आहे. छ. शिवाजी महाराजांचेही चरित्र लिहिले आहे. ते तिन्ही महापुरुष बहुजन समाजातले आहेत. मग यांची मंदिरे, यांच्या संस्था, यांचे पोवाडे आणि चरित्र बहुजन समाजाच्या प्रभावाखाली,

अधिथिपत्याखाली नाहीत हे वास्तव आहे. धर्म तत्वज्ञान भाषा संस्कृती किंबहुना ज्ञानाच्या शाखा या स्वतःला ब्रह्माच्या मुखातून प्रकट झालेल्याचा अभिमान बाळगणाऱ्यांनीच आपल्याच कब्जात ठेवला यात शंका नाही. मालक आणि गुलाम असेच हे धार्मिक नाते त्यामुळे मालक आणि गुलाब असे दोन भाग पडतात आणि मग हे धर्माचे ठेकेदार बहुजन समाजाच्या नैर्गिक न्यायाच्या हक्कावर गदा आणतात. समाज आणि शासन यांना मूर्ख बनवतात आणि देशातील धर्माच्या नावावरच्या अफाट संपत्तीवरचे नाग बनून राहतात. देशातील पुरोगामी चळवळींनी या सामाजिक भ्रमाचा भोपळा प्रबोधनाच्या स्वरूपात फोडण्याची गरज आहे.

सिंहवाहिनी अंबाबाई

करवीरच्या अंबाबाईची मूर्ती ही सिंहवाहिनी आहे. तिच्या मस्तकावर शिवलिंग आहे. मंदिरातील श्रीचक्र हे दगडावर कोरलेले आहे. जे भारतात जिथे जिथे शक्तीपीठे आहेत. तिथे तिथे श्रीचक्र उपासना होत असते. शृंगेची शारदांबा असो नाहीतर बदामीची बनशंकरी असो तेथे तेथे शिव आणि शक्तीच्या संगमातून सारे विश्व निर्माण झाले. असा तांत्रिक नकाशाच कोरलेला असतो. या श्रीविद्येचे उपासक श्री ललित सहस्रनाम, श्रीसुक्त, त्रिशती अशा विविध रूपात उपासना करीत असतात. त्यामुळे नवरात्रीमध्ये नवचंडिचे पाठ करताना दुर्गा सप्तशतीचे संपूर्ण तेरा अद्याय करणारे उपासक आहेत. काही लोक श्रीदेवी कवच, कुंजिका आणि नवार्ण मंत्राचा जप करण्याचे अनुष्ठान करतात. नवरात्रीमध्ये तांत्रिक विधीयुक्त यज्ञ करून प्राणिबळी किंवा कोहळा दिला जातो. दुर्गा ही महिषासूरमर्दिनी असल्यामुळे काही ठिकाणी रेड्याचाही बळी दिला जातो. कलकत्ता, गोहत्ती (असाम) सारख्या तांत्रिक पीठांना मी भेट दिली आहे. तेथे अनेक प्रकारचे बळी आजही दिले जातात. आपल्या मुळ विवेचनाकडे वळताना, कोल्हापुरच्या अंबाबाई हे तुळजा भवानीचे रूप असल्यामुळे अनेक तांत्रिक विधी आजही पाळले जातात. जुने जाणते लोक सांगतात की, ‘यज्ञ आणि पश्चूबळी, मद्य आणि मांसाला नैवेद्य दाखवला जातो. वर्षातून एक दिवस चक्रउपासनेचा तांत्रिकविधी पार पाडला जातो पण त्याची जाहीर वाच्यता कोणी करीत नाहीत.’ कारण ती अंबाबाई आहे हे जळजळीत सत्य समाजापासून का लपवले जाते ?

कोल्हापुरची अंबाबाई ही राष्ट्रकुट, शालीवाहन, देवगिरीचे यादव, चालुक्य या

सान्या मराठा सप्राटांची कुलदैवत आहे. ती मुळात युद्धदेवत आहे. त्यामुळे जी पोथी वापरली जाते ती शक्ती संप्रदायाच आहे.

करवीरच्या अंबाबाईची मूर्ती ही स्पष्टच दुर्गेची आहे हे पुराणवास्तु विभागाचे निवृत्त संचालकही मान्य करतात. पुजारीही मान्य करतात, छत्रपती घराणेही मान्य करते, जुने जाणतेही लोक मान्य करतात. याच मंदिरातील सरस्वतीची मूर्ती ही सरस्वती नसून तिचा मुखवटा काढला तर दुर्गा आहे स्पष्ट होते आणि काली हे महिषासूरमर्दिनीचे स्वरूप आहे. त्यामुळे तिन्हीही मूर्ती या अंबेच्याच आहेत.

मग प्रश्न असा पडतो की, “अंबाबाईचे रूपांतर महाक्षमी करण्याचे पाप कोणी आणि का केले. धर्मआज्ञेप्रमाणे हे करणाऱ्यांना काही शाप लागतील ? लागले आहेत का ? याचाही विचार अनेक भक्त करतात.

क्षत्रियांची महादेवाची, दुर्गेची मंदिरे सान्या समाजाला परंपरेनेच मुक्त आहेत. पांडुरंगाच्या मूर्तीला कोणीही स्पर्श करू शकतो. स्पर्शास्पर्श, सोवळेओवळे, चातुर्वर्ण्य या कालबाह्य रूढी आहेत. अडीच हजार वर्षांपूर्वी क्षत्रिय राजपुत्र गौतम बुद्धाने या रूढी मोडलेल्या आहेत. या परंपरा अमान्य केल्या आहेत. स्वतः छत्रपती शिवाजी महाराजांनी कृतीने दाखवले की, धार्मिक रूढी परंपरेच्या नावाखालच्या शृंखला झुगारून द्या. समुद्रोल्लंघन पाप मानणाऱ्या धर्मपंडितांना त्यांनी दाखवले की, मराठ्यांचे आरमार स्थापून समुद्रातून जाऊन त्यांनी लढाया जिंकल्या, नेताजी पालकरांना पुन्हा हिंदू धर्मात घेतले. क्षत्रिय राहिलाच नाही म्हणणाऱ्यांना समजून दिले की, ‘मी क्षत्रिय कुलावंतास आणि त्यांना गोब्राह्मण प्रतिपालक म्हणणाऱ्यांना चपराक दिली आहे की, सर्व धर्माच्या लोकांना, सर्व जाती-जमातींना त्यांच्या आदर्श राज्यात स्थान होते.’

मंदिराची गरज आहे?

शिवसेनाप्रमुख बाळासाहेब ठाकरे यांचे पिताजी प्रबोधनकार ठाकरे यांचे विचार रोखठोक, जहाल व सत्यशोधकी होते. त्यांचे देवळांचा धर्म आणि धर्माची देवळे हे छोटे पुस्तक जवळजवळ शंभर वर्षांपूर्वीचे आहे; पण धर्माचा धंदा कसा चालतो. यावरचे विचार आजही चिंतनीय आहेत. त्यांची मीमांसा पाहू. ते म्हणतात, “भटेतरांच्या धार्मिक गुलामगिरीच्या थोतांडात देवळांचा नंबर पहिला लागतो. देवळांची उत्पत्ती ब्रह्मदेवाच्या बारशाला खास झालेली नाही. हिंदू धर्माची ही अलीकडची कमाई होय. देऊळ वा देवालय हा शब्दाचा

अपभ्रंश आहे. देवाचे जे आलय-वसतिस्थान ते देवालय. आमचे तत्त्वज्ञान पाहावे तो देव चराचर व्यापुनि आणखी वर दशांगुळे उरला अशा सर्वव्यापी देवाला चार भिंतीच्या आणि कळसबाज घुमटाच्या घरात येऊन राहण्याची जरूरच काय पडली ? आजचा देवळातला थाट पाहिला तर जिवंत माणसाला एक वेळच्या कोरड्या भाकरीची पंचाईत, पण या देवांना सकाळची न्याहरी, दुपारी पंचपक्नांचे भरगच्च ताट, पुन्हा तीन प्रहरी टिफिन आणि रात्री जेवण. मनुस्मृती, पुराणे आणि देवळे असा तीन पेंडी फास हिंदू समाजावर लटकला आहे. पुजारी तर दुनियेच्या उरावर या तीन प्राणघातक धोंडी आहेत. या नष्ट करा, जाळून खाक करा, कोट्यवधी हिंदू काय म्हणून देवळात जातात ?”

प्रबोधनकारांचे हे जहाल विचार, हे प्रश्न आपण स्वतःला विचारायला हवेत. या देवळांच्या शोषण व्यवस्थेत आजही बदल झालेला नाही. रोज नवी देवळे निर्माण होतात. ज्या पाथरवटांनी मूर्ती घडवल्या, त्यांना मूर्तीला स्पर्श करू द्यायला नाही, हा धार्मिक, सांस्कृतिक दहशतवादच ठरतो. देवळे ही विशिष्ट वर्गाची वतनी जहागिरी. त्यांच्याशिवाय देवळे नाहीत, त्यामुळे देवांची संख्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात वाढत गेली. आज गरज आहे प्रबोधनाची. मंदिराऐवजी सार्वजनिक वाचनालये, संशोधन, वेधशाळा, दवाखाने, अनाथाश्रम, व्याख्यान मंदिरे, तालीमखाने यावर बहुजन समाजाने पैसा खर्च करावा.

व्यसनाधीन पुजारी

पावित्र्याच्या गोष्टी करणाऱ्या अनेक पुजाऱ्यांकडे देवळात दान, दक्षिणारूपाने जमणारा काळा पैसा त्यांना व्यसनाधीन बनवित आहे. तंबाखू, गुटखा, दारूसारख्या व्यसनांमुळे त्यांचे संसार शापित भूदेवांचे बनले आहेत. देवा शपथ खरं सांगतो अशी जाहीर कबुली देण्याची आता वेळ आली आहे. जर धर्माच्या नावावर कोट्यवधी रूपये दरवर्षी कोणी मिळवू लागला तर सर्वांना समान न्याय अर्थाते आयकर खात्याने देव नि भक्तांच्या कृपेने व्यवसाय करणाऱ्यांवर धाडी टाकाव्यात. त्यांना व्यवसाय कर, नगरपालिका, महानगरपालिका यांचे व्यवसाय परवाना सक्तीचे व्हायला काहीच हरकत नाही.

प्रमोद तोगडिया यांची-माझी शाहूपुरीतील राधा-कृष्ण मंदिरात काही वर्षांपूर्वी भेट झाली होती. ते भारतभर प्रचार सभेत सांगत की, “अहमदाबादच्या स्वामिनारायण मंदिरावर मुस्लिम अतिरेक्यांनी हल्ला केला. हा हल्ला हिंदू धर्मावर झालेला हल्ला आहे. आक्रमण आहे.” याबाबत मी त्यांना विचारले की, ‘‘तुम्ही

ज्या स्वामीनारायण पंथाच्या मंदिराबाबत बोलता तो पंथ म्हणतो, आम्ही हिंदू नाही.” यावर तोगडिया म्हणाले, “ते शक्यच नाही.” यावेळी मला सविस्तर सांगावे लागले ते असे...

पंढरपूरच्या पांडुरंग मंदिरात अस्पृश्यांना प्रवेश नाकारलेला होता. त्याविरोधात साने गुरुजी आमरण उपोषणाला बसले. बडव्यांनी गांधींना तारा केल्या की, हा प्रसिद्धी स्टंट आहे. साने गुरुजी रात्री चोरून पेढे खातो. गांधींनी उपोषण सोडण्याचा सळ्हा दिला. साने गुरुजींनी प्रत्युत्तर ठामपणे दिले, “बापू, मी तुमचा अनुयायी आहे. हा सत्याग्रह आहे तो अस्पृश्यांना मंदिराची दारे खुली करण्याबाबत.” मग गांधींनी पाठिंबा दिला. आचार्य अत्रे, एस. एम. जोशी व लाखो लोक या आंदोलनात सामील झाले, मग मंदिर खुले झाले. महाराष्ट्रात मंदिर प्रवेशाबाबतचा कायदा झाला. त्याचा आधार घेऊन दलित खासदार मुन्शीभाईंनी गुजरातमध्ये, स्वामिनारायण पंथाने आम्ही हिंदू नाही, सबूब हिंदूचे कायदे आम्हाला लागू नाहीत, असा लढा सर्वोच्च न्यायालयापर्यंत लढला. १९६४ साली सर्वोच्च न्यायालयाने स्वामिनारायण पंथ, त्यांचे पूजा, विधी, विचार हिंदूच आहेत, त्यामुळे हा कायदा लागू आहे, असा निकाल दिला.

प्रवीण तोगडियांनी आमच्या चर्चेनंतर अश्वमेध घोडा रोखल्यावर भारतभर पुन्हा कोणत्याही भाषणात हिंदूच्या मंदिरावर मुस्लिमांचा हळ्हा हा विषय काढला नाही. तोगडियांनी उलट हिंदुस्थानच्या सर्व देवळांचे राष्ट्रीयीकरण व्हावे, असा प्रचार करायला हवा.

मंदिर संस्थेच्या मूळ कल्पनेत साहित्य, संगीत, शिल्प, चित्रकला, नाट्य, विज्ञान या रूपाने निष्काम सेवा होत होती. समाजातील सर्व थरातील लोक तेथे एकत्र येत. नित्यनियमाने प्रार्थना, गायन, कथा, कीर्तने, शास्त्रीय सुसंवाद, बादिके चालत. सार्वजनिक उत्सवाच्या निमित्ताने निरनिराळ्या क्षेत्रांतील स्त्री-पुरुष एकत्र येत. अशा मंदिरातील पुजारीही चारित्र्यसंपन्न व निःस्वार्थी होते. त्यामुळे त्या त्या ठिकाणाला तीर्थस्थानाचा दर्जा प्राप झाला, पण पुढे मूठभर स्वार्थी लोकांनी संस्था भ्रष्ट केल्या. मंदिरांची स्वतःची जहागिरी बनवली. स्वातंत्र्यानंतर या जहागिन्याही राष्ट्रीय प्रवाहात विलीन करायला हव्यात, शिर्डी, तुळजापूर, पंढरपूरप्रमाणे करवीरच्या अंबाबाईंचे मंदिरही शासनाने ताब्यात घ्यावे. आता ब्राह्मणेतरांनी मंदिरात जाण्यावर बहिष्कार घालावा, त्याशिवाय ‘ते’ ताळ्यावर येणार नाहीत. संहिता, श्रुती, स्मृती, पुराणे, ब्राह्मणे आणि धर्मपीठाधीश हे मोडीत काढण्याची गरज आहे. धर्मचिकित्सा करताना बिळाला उंदीर साक्षी ठरतो. या बहुजनावर गुलामगिरी लादणाऱ्या चोपड्यांचा आधार

घेऊन रूढी लादायचा प्रकार होतो. क्रग्वेदातील पुरुषसूक्त हे चातुर्वर्ण्याचे उगमस्थान आहे. ते ब्राह्मणेतरांनी का स्वीकारावे? स्वर्ग आणि नरकाच्या भीतीने? गौतम बुद्धाने एकाला प्रश्न विचारला, तू स्वर्ग पाहिला आहेस? तुझ्या वाडवडिलांनी तरी? पंचक्रोशीत राहणाऱ्या तुझ्या जातभाईंनी तरी? या प्रश्नाला नकारात्मक उत्तर आले. मग गौतम बुद्ध म्हणाले, जो स्वर्ग तुम्ही कोणीही पाहिला नाही, तेथे आम्हाला धाडणारे तुम्ही कोण? तेव्हा स्वर्ग व नरक तेथेच आहे.. ती एक कपोलकल्पित पिळ्यान्‌पिळ्या माथी मारलेली थाप आहे. हे थापा मारणारे कधीही स्वतः श्राद्ध घालीत नाहीत वा सत्यनारायणही घालणार नाहीत.

अंबाबाईंचे रूपांतर महालक्ष्मीत?

पूर्वापार हे दुर्गा मंदिर अंबाबाई या नावाने प्रसिद्ध होते. एका कॅलेंडर कंपनीच्या प्रसिद्धीनंतर पैसा देणारी, समृद्धी देणारी, समृद्धी आणणारी देवी असा जाणीवपूर्वक प्रचार करण्यासाठी शिवपत्नी अंबेला विष्णुपत्नी लक्ष्मी बनवले. महाप्रसाद, महामंडळ तसाच महालक्ष्मी हा शब्दप्रयोग रूढ करण्यात आला, माथी मारण्यात आला. क्षत्रियांच्या युद्धदेतेवतेला हरिप्रिया बनवले. त्या महाप्रयोगात तिरुपतीचे पुजारीही सामील झाले. तेथून शालू येऊ लागला. नागबळीचे कर्मकांड करायला नाशिकच्या कर्मकांडाची एजन्सी मिळते तोच प्रकार. नाग नावाच्या भारतातील दलित, गरीब आदिवासींना पूर्वी यज्ञातही बळी देत. तोच प्रकार पुजारूपाने चालू आहे. नाग लोकांच्या वस्तीवरून नागपूर हे नाव पडले. तेथल्या नदीचे नाव नाग आहे. टेकडीचे नाव नागार्जुन टेकडी आहे.

तेव्हा सहजतेने शिवाच्या पत्नीला विष्णुपत्नी करणे हा बहुजनांच्या भक्तीशी, श्रद्धेशी खेळ आहे. सांस्कृतिक दहशतवाद आहे. याविरुद्ध जनजागृतीची गरज आहे. मंगळवार, शुक्रवार देवीचा, सोमवार शिवाचा, गुरुवार दत्ताचा, शनिवार मारुतीचा ही वाटणी कोणी केली? आणि कशासाठी? या देवाला नवस, दान, दक्षिणा कोण मागते? या सांच्या प्रश्नांची उत्तरे स्वामी विवेकानंदांची शंभर वर्षांपूर्वीच दिली आहेत. ‘खरा धर्म मंदिरात, धार्मिक उत्सवात नसून व्यक्तीच्या प्रामाणिक आणि पवित्र हृदयात आहे.’ या संदेशाचा गांभीर्याने विचार केला तर देवीचा जागर साजरा होईल. गोंधळ घालणारे शांत होतील.

पुराणावर विश्वास ठेवू नका

पुराणातील भक्तीमार्गाचे महातम्य कमी होऊन कर्मकांडाचे स्वरूप आहे. निर्गुण, निराकाराचे ध्यान करता येत नाही म्हणून सगुन मुर्तीचा आश्रय घ्यावा असे पुजान्यांनी सांगितले पण त्यांनी अवडंबर माजवले. प्रत्येक देवतेचा वार, तिच्या आवडी निवडी ठरल्या. नैवेद्य, अभिषेक, प्रदक्षिणा ठरवल्या. त्यावर ग्रंथ रचले. या धार्मिक विधीत जर कोठे चुकले तर देवाचा कोप होईल अशी धमकीवजा सूचना सर्वसामान्य भक्तांच्या मनात ठसवली. त्यामुळे देवी- देवतांचे राग-लोभ ठरवणारे धार्मिक विधी पक्के झाले मग देवाच्या भोग-विलास मुरु झाले. त्यातच पुजारी आणि मंदिरे, बाबा, महाराज, ताई महाराज रमून गेले. त्यामुळे धर्माचा धंदा जोरात फोफावला.

चिकित्सा करा

धार्मिक स्थान, उत्सव आणि विधी यात पुजारी लोकांची मिरासदारी होऊन सर्वसामान्य भक्त खन्या धर्मापासून आणि देवापासून दूर राहिला. भक्तिभाव हा मूर्तिपुजेचा खरा गाभा ते स्वरूप जाऊन व्रत वैकल्ये, उद्यापने, प्रायशिच्छते, उपासतापास यांनाही बुवाबाजीचे स्वरूप आले. त्यांनी ताळतंत्र सोडला आहे. स्वतःच नीतितत्वाची पायमळी केली. चारित्र्य, मनोनिग्रह यांना फाटा दिला. त्यामुळे धार्मिक स्थान, उत्सव किंवा विधी यात खरा धर्म राहिलेला नाही हे सत्य आहे.

दहा वर्षे, पाच धर्मातील दोन हजार लोकांना भेटलो. आठ राज्यात फिरून पाचशे भक्तांच्या मी मुलाखती घेतल्या त्यावर संशोधनात्मक निधर्मी नैतिकता हा ग्रंथ मी प्रकाशित केला. त्याला प्रस्तावना लिहिताना ज्येष्ठ कम्युनिष्ट नेते ॲड. गोविंद पानसरे म्हणतात, सध्या धर्माचे काम समाजधारणा पण सध्या धर्माच्या नावावर जे चालू आहे ते विकृत, किळसवाणे, आंगळवाणे आणि एका समाजाच्या स्वार्थासाठी चालू आहे. हेतुपूर्वक चालू आहे. हा हेतू दुष्ट आहे. धर्माच्या रूपाने मिळणाऱ्या काल्पनिक सुखातून पिडिताना बाहेर काढल्याशिवाय खेरे सुख मिळणार नाही. डॉ. सुभाष के. देसाई यांच्या पुस्तिकेचा मी एवढ्यासाठी पुरस्कार करतो की हे पुस्तक वाचकांना चिकित्सा करायला प्रवृत्त करू शकेल. धर्माचीही करायला पाहिजे. भ्रमावर आधारलेली परंतु वास्तवात करणारी धर्म-देव-नरक या जाणिवांची चिकित्सा व्हायला हवी.

काय काय सांगतो ?

आयपीसी २९५ कलम काय सांगते.

या कलमामध्ये जो कोणी लोकांच्या दृष्टीने पवित्र मानली गेलेली वस्तू किंवा पुजेचे स्थानाचे नुकसान करेल, उद्धवस्त करेल तर तो गुन्हा होतो याचा विचार केला आहे. यातील महत्त्वाचा भाग म्हणजे या कृतीमागचा उद्देश असा विधवंसापासून किंवा नुकसानीतून लोकांच्या धार्मिक भावना दुखावल्या तर तो गुन्हा ठरतो आणि त्याला दोन वर्षांची शिक्षा आणि तुरुंगवास होऊ शकतो.

- डॉ. सुभाष के. देसाई

- महालक्ष्मी ही विष्णुपत्नी नाही त्यामुळे तिरुपतीचा शालूची भीक मागण्याचे बंद करा.
- सरस्वती व काळी नाहीत त्या महिषासुरमर्दिनी आहेत हे सत्य मान्य करा.
- श्री अंबाबाई ही स्त्री देवता आहे. तिला स्नान घालणे, वस्त्रालंकार घालणे ही कामे स्त्रियांनीच करायला सुरवात करावी.
- भारतातील मंदिरातील करोडोंची संपत्ती बाहेर काढली तर बहुजन समाजाच्या कल्याणाच्या अनेक योजना हिंदुस्थानात राबवता येतील, असे स्वामी विवेकानंदांनी शंभर वर्षापूर्वी सांगितले. ते केव्हा प्रत्यक्षात येणार?
- श्री क्षेत्र पंढरपूरच्या मंदिराप्रमाणे श्री अंबाबाई मंदिरातील भक्त आणि देवता मधील दलाल हटवा आणि मंदिराचे उत्पन्न कितीतरी पट वाढेल त्याचा वापर भक्तांसाठी करावा अशी लाखो भक्तांची मागणी आहे

ब्रीफ हिस्टरी ऑफ टाईमचे रहस्य देसाईनी

मराठीतून अगदी उजाळून दाखवले

- पद्मभूषण डॉ. एकनाथ चिटणीस

मी माझे सद्भाग्य समजतो की, मोठ्या आपुलकीने मला कालाची जन्मकथा ह्या पुस्तकांविषयी माझे मत व्यक्त करण्याची विनंती केली. मला अतिशय आनंद झाला. या निमित्ताने माझ्या मनात बरेच प्रश्न उपस्थित झाले. त्यापैकी एक पुस्तकाचा प्रसार कसा होतो? त्याची लोकप्रियता कशावर अवलंबून असते? बायबलसारखे पुस्तक सुमारे दोन हजार वर्षांचे जुने पुराणे खूप सर्वत्र पसरलेले. बहुभाषांतरित, लोकांनी खूप वाचन-मनन केले गेलेले. शेक्सपिअरची नाटके पण, हॅम्लेट, मँकबेथसारखी, पाचशे वर्षांची, बहुभाषांतरित खूप चर्चा झाली. अनेक प्रयोग जगभर झाले. खूप लोकप्रिय.

अलिकडच्या काळात बन्याच कांदंबन्या (Fiction)आणि (Non Fiction) लोकांच्या अनुभवावर आधारित वगैरे. उदाहरणार्थ he God of small things असंधति रॉय, Hillar Chirton History Suitable bay, the Golden Gate Bridge. विक्रमसेठ इत्यादि. काही सणसणाटी, लोकांच्या भावना दुखविणारी, कल्पनांना धक्का देणारी पुस्तके. नायपॉल, तसलिमा नसरीन, सलमान रशदी.

अशा पुस्तकांचे भाषांतर हाणे साहजिक आहे. मराठीत भाषांतर करण्याचा उपक्रम डॉ. सुभाष देसाई यांनी करून त्यांनी मराठी वाचकाना क्रणी केले आहे. डॉ. सुभाष देसाई यांना माझे ५४ वर्षे स्नेही असलेले प्रोफेसर डॉ. आर. व्ही. भोसले यांनी बहुमोल साथ दिली. त्यांनी विज्ञानाची बाजू भक्कमपणे सांभाळली. या यशस्वी घटनेमागे खास महत्व, त्यामागे दडलेला पराक्रम, कष्ट, चिकाटी कौतुक वाटेल. आचंबा वाटेल व अभिमानही. डॉ. देसाईनी मला मराठी अनुवादित पुस्तकाचे प्रकाशन करण्यासाठी पाचारण केले. त्याकरिता मी त्यांचा सदैव कृतज्ञ राहीन.

पण ह्या सर्वपेक्षा वेगाले पुस्तक म्हणजे Stephen W. Hawking यांनी लिहिलेले A Brief History of Time. पुस्तकाचे लेखक यांना एका असाध्य व्याधीमुळे ना बोलता, ना लिहिता येते. ते पूर्ण अपंग आहेत पण त्यांचे मन. अवकाशकालाच्या विश्वात, मोठ्या झगमगटाने भरारी मारते. त्याचे मन चित्तथरारक विश्वाची गूढ रहस्ये लीलया उघडते. त्यांनी १९८७ मध्ये लिहिलेल्या या पुस्तकाचा विक्री खप झाला. त्यांना अमाप पैसा मिळाला. जगभर प्रसिद्धी मिळाली. भाषणांची

असंख्य आमंत्रणे आली. त्यांनी ती Speech Synthesizer च्या साह्यानी दिली. पुस्तकाने लोकप्रियतेचे शिखर गाठले. आपल्या विज्ञानाबद्दलच्या विचारसरणीत आमूलाग्र बदल झाला. जिज्ञासा जागृत केली. शास्त्रज्ञ आयडॉक न्यूटन आणि पॉल डिरंक यांनी सुशोभित केलेल्या खुर्चीचे ते सध्या वारसदार आहेत.

मी या लेखकाचा, विषयाचा नि पुस्तकाचा चाहता आहे. डॉ. देसाई, खरोखरी मी आपला आभारी आहे. A Brief History of Time हे पुस्तक १५-१६ वर्षांपूर्वी माझ्या वाचनात आले. माझ्या मुलाने आम्हाला भेट दिले. पुस्तकाच्या पृष्ठ पानावर त्याने लिहिले होते- O Ai & Daddy, wishing you many hours enjoyable reading. Love chetan. तेब्हापासून या पुस्तकाने खूप खूप आनंद दिला आहे.

हे पुस्तक एकदा वाचून हातावेगळे करता येत नाही. ते मनात घर करून राहते. संवाद करते. पुनः पुन्हा दाद मागते आणि आपण त्याच्या समेला साथ देतो. टाळी देतो. असे हे मजेदार रमणीय पुस्तक आहे. धन्य त्याचा लेखक! किती असामान्य बुद्धिमत्ता की त्याचे नाव आर्झेन्स्टाईननंतर घेतले जाते.

ह्या पुस्तकाच्या विषयाची गहनता, आवाका व झेप कमालीची आहे. तरीही हॉर्किंगसाहेब यांनी फार सोप्या रीतीने व छान भाषेत गोष्टी विशद करून सांगितल्या आहेत. जागोजागी इंग्रजी पद्धतीचा नर्म विनोदही पेरला आहे. जात्याच इंग्रजी भाषा समृद्ध व लवचिक आहे. नवनवे शब्द ती सहज स्वीकारते. तसेच विज्ञानाची प्रगती, मोठ्या प्रमाणात इंग्रजी भाषा अवगत असणाऱ्या शास्त्रज्ञांच्या प्रयत्नातून होते. अनुवाद करणे हे मोठेच आव्हान आहे. योग्य, तोडीस तोड मराठी शब्द सापडणे, सुचणे नि निवडणे खूप कठीण. दोन्ही मराठी नि इंग्रजी भाषा चांगल्या अवगत असणे जरूरी आहे. पण पुरेसे नाही. विज्ञानाच्या संकल्पना मराठीत जशाच्या तशा उतरणे त्याहून कठीण. एक मोठी अडचण उद्धृत करतो. आपल्या मराठी शास्त्रज्ञांना मराठीचा विज्ञानात वापर करण्याचा सराव नसतो. शिक्षण इंग्रजीत, संशोधनाची भाषा इंग्रजी. सारं इंग्रजीमय! भाषांतरकारासमोरेचे आव्हान ध्यानात यावे यासाठी विस्ताराने सांगितले. हे आव्हान पेलवायचे असेल तर विज्ञानाचा सखोल अभ्यास जरूरी आहे. विशेषत: Astronomy d Astrophysics विषयात. शिवाय पदार्थविज्ञानाचा पायाही मजबूत पाहिजे. मूलभूत कल्पना म्हणजे Fundamental clear पाहिजेत. यावरून हे ध्यानात आले असेल की, डॉ. भोसले जे अहमदाबादच्या फिजिकल रिसर्च लॅबोरेटरीतून Senior Professor म्हणून निवृत्त झाले. ज्यांनी ठरवले Astronomy त जागतिक स्तरावर काम केले, त्यांनी डॉ. सुभाष देसाई यांच्याबोरोबर केलेल्या सहकार्याची महती पटेल.

A Brief History of Time या इंग्रजी ग्रंथाचा मराठी अवतार कालाची जन्मकथा हा किती चांगला जमला आहे. याचे परीक्षण मी केले. एक प्रयोग केला. काही मूळ इंग्रजी मजकुराचे वाचन करून त्याचा मराठी अनुवाद तपासला. याउलट काही मजकूर प्रथम मराठीत वाचून इंग्रजीतील मजकूर त्या संदर्भातला पडताळला. ही जुगलबंदी बन्याच वेळा केली. Space-Time, प्रसरणारे विश्व Uncertainty Principle, मूलकण व निसर्गाच्या शक्ती, Black Holes. कृष्ण विवरेही म्हणावी तितकी काळी नाहीत वगैरे वगैरे. तेव्हा हे पुस्तक माझ्या पसंतीस उतरले. अनुवाद छान जमला आहे. मूळ आशय जसाच्या तसा उतरला आहे. पदार्थविज्ञानाशी इमान राखून, मजकुराचा ओघ सतत कायम राहिला आहे. पहिल्या इंग्रजीच्या तोडीस तोड. अवघड कसरतीत, सहजता टिकून आहे. मूळ ग्रंथाचे रहस्य अगदी उजाळून दाखवले आहे. देसाईचे पुस्तक हॉकिंगच्या पुस्तकाइतकेच रसाळ व रमणीय झाले आहे. मूळच्या इंग्रजी सुंदर स्थीला, मराठमोठी साडी नेसून अस्सल कोल्हापुरी साज चढविला तर ती जशी दिसेल तसे हे मराठी पुस्तक देखणे व नेटके झाले आहे. डॉ. भोसले यांचे योगदान लक्षात घेता सुभाष देसाईनी कालाची जन्मकथा डॉ. भोसले यांना अर्पण केले हे अगदी योग्य झाले. यानिमित्ताने त्यांचे अभिनंदन व डॉ. सुभाष देसाईना धन्यवाद.

मला अखेर आठवण येते ज्ञानेश्वरीची. सातशे वर्षांपूर्वी श्रीकृष्णाने आपल्या हृदयीचे जे ज्ञान अर्जुनाच्या हृदयी घातिले द्वैत न मोडिता ते ज्ञानेश्वरीद्वारे मराठीत अवतरले. ज्ञानेश्वरी हा मराठीला लाभलेला पहिला मोलाचा ठेवा आहे. ग्रंथ रसाळ आहे. अमृताहूनही गोड नि गुणी. ज्ञानेश्वरी केवळ अनुवाद ग्रंथ नाही. ज्ञानेश्वरांनी श्रीमद् भगवत गीतेचे संपूर्ण आव्हान यशस्वीरीत्या पेललं आहे. तद्वतच आपल्या समोरच्या सध्या असलेल्या A Brief History of Time यावर आधारित कालाच्या जन्माची कथा या पुस्तकाचे आहे. ते केवळ प्रतिकृती भाषांतर नाही. ते पुस्तक आणखी बरेच काही आहे. याचा वाचकांना प्रत्यय येईल. ते वाचकांच्या अपेक्षा पूर्ण करून त्यांच्या पसंतीस उतरेल. अशी मला खात्री वाटते. त्याला उदंड प्रसिद्धी लाभो, ही आशा प्रकट करतो.

- पद्मभूषण डॉ. एकनाथ चिटणीस

माजी संचालक- स्पेस अॅफिलेशन सेंटर (इस्रो)

माजी चेअरमन- दि प्रेस ट्रस्ट ऑफ इंडिया

माझे वडील! माझेच कशाला, तुम्हा-आम्हा सान्यांचे वडील हे छत्र असते. ते असते तोपर्यंत आपण छत्रधारी असतो, पण प्रत्येकाच्या छत्राचे स्वरूप वेगवेगळे. निसर्ग हाच मुळी इतका बहुरूपांनी, बहुअंगांनी फुलणारा आहे की, त्याची प्रत्येक निर्मिती आगळी, वेगळी असते. शिवाय त्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनही वेगवेगळा असतो.

माझ्या दृष्टीने माझे वडील प्रामाणिक वर्तनाचे, चोख हिशोबाचे सहदयी विचार नि कृतीचे मूर्तिमंत आविष्कार होते. स्वभावाने शिस्तप्रिय, थोडे कडक परंतु त्यांनी आम्हाला शिक्षा म्हणूनही कधी हात उगारला नाही; पण त्यांच्या नजरेत इतकी जरब होती की त्याचाच धाक मोठा होता. त्यांचे विशिष्ट मूल्यावर आधारित जीवन ही प्रेरणाही होती नि आमच्यासाठी आदर्शही होता. कदाचित त्याचा वारसा त्यांच्या वडिलांपासून दादोबा दत्तात्रेय घाटगे (देसाई) यांच्याकडून मिळाला असावा. मी माझ्या आजोबांना पाहिले नाही. त्यांचे अकाली निधन झाले, मृत्युशय्येवर असताना त्यांनी वडिलांना जवळ बोलावले. म्हणाले, ‘बाल! तुम्ही आता गावचे पाटील आहात. मला वचन द्या. कोणाचा पैसा खाणार नाही. गोरगरिबांसाठी सत्ता राबवेन.’ वचन दिले नि ते मरेपर्यंत पाळले. ते पाळताना जीवनात मूल्य जोपासणाऱ्या प्रत्येकाला जी किंमत मोजावी लागते ती त्यांनी मोजली.

त्यांना कुस्तीची आवड होती. आजोबांनी एक तालीम बांधली नि आम्हाला एक तालीम बांधायला वडिलांनी प्रेरणा दिली. काका (माजी आमदार आनंदराव देसाई) हे पट्टीचे शिकारी. त्यांच्याबरोबर ते शिकारीला जात. त्या दरम्यान स्वातंत्र्यलढा सुरु झाला होता. गारगोटीचा खजिना लुटला आणि त्यावेळच्या गोळीबारात काही स्वातंत्र्यसैनिक बळी पडले. काही जखमी झाले. गावचे पाटील म्हणून वडिलांना बोलावले. जखर्मीना पाणी द्यायला ते गेले तर साढी नावाच्या पोलिसप्रमुखाने त्यांना अडवले. या घटनेचा त्यांच्या मनावर सखोल ठसा उमटला. त्यावेळी ते १८/१९ वर्षांचे होते.

आमच्या वाड्यात पाच, सहा गडीमाणसे, पाच पन्नास माणसे गजबजलेले एकत्र कुटुंब. चुलत, सावत्र भावंडे, शिक्षणासाठी पाहुण्यांची मुले त्यांनी ठेवून घेतली होती. सान्यांना सारखाच न्याय. आपल्यापेक्षा पुढच्या पिढीला अधिक चांगले शिक्षण मिळावे म्हणून आम्हाला कोल्हापूरला न्यू हायस्कूलमध्ये पाठवले.

चुलत आजोबा विट्ठलराव देसाई जिल्हा शेतकरी संघाचे अध्यक्ष, इलाखा पंचायतीचे चेअरमन, के.डी.सी.सी.चे पहिले संचालक होते. त्यामुळे घरी क्षात्रजगद्गुरु बेनाडीकर, खासदार व्ही. टी. पाटील, तात्यासाहेब मोहिते, रावसाहेब पी. ए. राणे, पॅकोचे वाय. पी. पोवार, अतिग्रे, कोठावळे यांचे वारंवार येणे-जाणे असे. तसेच बेलूरच्या रामकृष्ण मिशनचे संन्यासी येऊन जात. मात्र बालपणीच एकत्र कुटुंबाची

जबाबदारी पडल्याने वडिलांनी राजकारणात भाग घेतला, पण मर्यादितच; आणि सश्रद्ध होते, पण कर्मकांडाविरुद्ध साहजिकच ते डाव्या विचारसरणीकडे वळले. कित्येक वर्षे भुदरगड तालुका कम्युनिस्ट पक्षाच्या प्रभावाखाली होता.

वडिलांनी शांतपणे, तटस्थपणे आमची वाटचाल न्याहाळली. नेमक्या बदलाच्या वळणावर सावध केले. दिशा दिली, पण कोठेही हस्तक्षेप नाही. सान्या पै पाहुण्यांना धनधान्य, अर्थसहाय्य, मानसिक आधार दिला. आजही तालुक्यात प्रामाणिक, चोख व्यवहार, सहदयी कार्यकर्ता म्हणून त्यांची आठवण लोक काढतात. अनेक व्यक्ती व संस्थांना सढळ हाताने दान करूनही त्यांनी त्याची वाच्यता कधी केली नाही. १९६८ पासून मी त्रैमासिक प्रणव, सा. सिंहवाणी, दैनिक संपादक होतो. पुण्या-मुंबईच्या वृत्तपत्रांचा प्रतिनिधी होतो पण वडिलांनी मला कधीही त्यांच्या भाषणाला, वा कार्याला प्रसिद्धी द्यावी, असे सांगितले वा सुचवले नाही. त्यांच्या सहकार, राजकीय क्षेत्रातील कामापेक्षाही त्यांची सहदयता मला फार फार मोलाची वाटते. ते गावचे पाटील, सरपंच असताना नि नसताना गल्लीतील, गावातील गोरगरिबांच्या आजारपणात, अडल्यानडल्या गोषीत मदतीसाठी धावून जात. त्यावेळी त्यांनी रात्र पाहिली नाही, दिवस पाहिला नाही. त्या कामात माझ्या सोशिक स्वभावाच्या आईची मोलाची साथ मी पाहिली आहे.

लंडनहून मी त्यांच्या आजारपणात चौकशी केली. त्यांनी सांगितले, मी उत्तम आहे. रेल्वे स्टेशनवर स्वतः उपस्थित राहिले. खरे तर ते दवाखान्यातून हड्डाने डिसचार्ज घेऊन आले होते. मला दाखवायचे होते की मी उत्तम आहे. माझ्या पीएच.डी. पदवी ग्रहण समारंभातही ते अनपेक्षितरीत्या गंभीर आजारी असतानाही उपस्थित होते. त्यांच्या चेहन्यावरचा तो आनंद नि हास्य आजही आठवते. पी. सरदारांनी त्यांचे सुरेख पेटिंग केले होते. ते पाहून त्यांनी त्यांना पत्र लिहिले होते, ‘मला तुम्ही जिवंत केलेत.’ खरोखरच वडील हे आईसारखेच एक जिवंत रसरशीत प्रेमही आहे नि मूल्य ते सावलीसारखे तुमच्याबरोबर राहते. कायमचेच!

ग्रीस – पर्यटकाची स्वर्गभूमी

पाश्चिमात्य संस्कृतीचे जन्मस्थळ म्हणजे ग्रीस. या देशाला ३५०० वर्षांची नोंद असलेला प्राचीन इतिहास आहे. हजारो वर्षांपूर्वीची दगडावर कोरलेली लिपी आजही आधुनिक ग्रीक तरुण वाचू शकतो. ‘युनेस्को’ने जागतिक वारसा म्हणून वीसहून अधिक जागा संरक्षित केल्या आहेत. त्यात ॲक्रोपोलिस, ॲलंपिया, डेल्फी, डेलॉस, इपिडॉरस, सामोस, माउंट अॅथोस, मेरिओरा, मायसीने, न्होडेस यांचा समावेश आहे. साधारण सरकारी आणि खासगी अशी तिनशे म्युझियम्स उत्तमरीत्या ग्रीसचा इतिहास जगापुढे प्रदर्शित करतात.

ग्रीस हे नाव ब्रिटिशांनी दिले, त्यामुळे प्रत्येक ग्रीक नागरिक हेलेनिक संस्कृती असे अभिमानाने म्हणतो नि ॲथिना देवतेचे नाव ॲथेन्सला देतो. या देशांत आधुनिक लोकशाही तच्चांचा, न्याय व्यवस्थेचा समानतेचा, विज्ञानाच्या विविध शाखा, ललित साहित्य नि कलांचा जन्म झाला. अर्थात याला कारण ख्रिस्तांच्या जन्मापूर्वी म्हणजे २५०० वर्षांपूर्वी पायथागोरस, सॉक्रेटिस, प्लेटो, ॲरिस्टॉटल या तत्त्वचिंतकांनी ग्रीसचं वैचारिक जग उजळून गेलं आहे.

ग्रीसची राजधानी अथेन्सच्या इतिहासात प्रथमच २३वी जागतिक तत्त्वज्ञान परिषद ४ ते १० ऑगस्ट २०१३ मध्ये भरली. तिची तयारी त्याअगोदर पाच वर्षे चालली होती. जगभरातले तीन हजार तत्त्वज्ञ, विचारवंत त्यासाठी उपस्थित राहिले. ‘वर्ल्ड कॅंग्रेस ॲफ फिलॉसॉफी’ या शिखर संस्थेने ही परिषद भरवली होती. जगभरातून जगप्रसिद्ध तत्त्वज्ञानाबरोबर नव्या पिढीतील संशोधक तरुण – तरुणीनीही उपस्थिती लावली. ही एक अपूर्व संधी होती. माझा संशोधन पेपर स्वीकारल्याचं जागतिक परिषदेच्या अध्यक्षांचं पत्र आणि परिषदेला येण्याचं आमंत्रण मिळाल्यावर मला अतिशय आनंद झाला, मात्र सर्व खर्च पेलावा लागणार म्हटल्यावर, युरोचा बाढलेला दर पाहून विचार सोडून दिला; पण या ऐतिहासिक घटनेचे साक्षीदार होण्याची, या परिषदेत सहभागी होण्याची सुवर्णसंधी सोडू नये, म्हणून अनेक मित्रांनी आग्रह धरला, सक्रिय आर्थिक सहाय्य केलं. त्यामुळे हा दौरा यशस्वी झाला आणि परिषदेनंतर मध्य ग्रीस आणि मायकॉन, सॅटोनरीसारखी जगप्रसिद्ध पर्यटन स्थळांचा आनंदही लुटता आला.

अथेन्सला सूर्यास्तच रात्री आठ वाजता होतो. त्यामुळे ॲक्रोपोलिस या भागातील ओडेआन ॲफ हेरोडस अँटिक्स या प्राचीन अर्धगोलाकार दगडी स्टेडियमकडे लोकांची पावले वळू लागली. तिथे प्रत्येक प्रतिनिधीला चुंबकीय पट्टी असलेली प्रवेशिका दिली जाते. एका सहा मजली उंच भव्य दगडी कमानीतून प्रवेश

होतो नि दोन हजार वर्षांपूर्वीची दगडी पायन्यांची बैठक व्यवस्था पाहून आपण थक्क होतो. प्रत्येक जण आपापल्या नंबरच्या सीटवर स्थानापन्न होतो. बघता-बघता दहा हजार श्रोते जमतात. व्यासपीठावर रंगीबेरंगी प्रकाशझोतांचं नर्तन सुरु होतं. जवळच ग्रीक आर्केस्ट्राची वाद्यं रचलेली होती. प्रत्येकाला व्यासपीठ स्पष्ट दिसत होतं. भव्य व्यासपीठावर टेबल, खुर्ची, पाहुणे, अध्यक्ष, वक्ते कोणीही नव्हतं. एक-एक वक्ता येत होता. त्यावर प्रकाशझोत पडत होता. बाकी सर्वत्र मंद प्रकाश, वर निळेभोर आकाश, थोऱ्या वेळाने चमचमणाच्या चांदण्यांनी ते भरून गेलं. अथेन्सच्या महापौरांनी स्वागत केलं. जागतिक काँग्रेसच्या अध्यक्षांनी मनोगत मोजक्या शब्दांत व्यक्त केलं. त्यानंतर ग्रीसचे सांस्कृतिक खात्याचे मंत्री पांजी ओटोपाँडलोस व्यासपीठावर येतात. जितक्या जोषपूर्ण भाषेत ते बोलतात, तितक्याच जोशपूर्ण भाषेत ग्रीसची उपस्थित सात हजार जनता त्यांचा निषेध करते. आम्ही पाहुणे गोंधळतो. ‘‘परत जा. तू मूर्ख आहेस, गेट आउट’’ अशी मुक्ताफळे त्याना ऐकावी लागतात. नंतर ग्रीसमधल्या पत्रकारांशी चर्चा करताना समजलं की, ग्रीसमध्ये लोकशाही नावालाच आहे. तिथे हुक्मशाहीच आहे. ग्रीस आर्थिकरीत्या डबघाईला आला आहे. परिषदेला सरकारने आर्थिक सहाय्य दिलं, त्यामागेही राजकारण होते. मार्क्सवादाचा बुरखा पांघरून मूठभर नेते जनतेला लुबाडत आहेत. सॉक्रेटिसच्या काळात २५०० वर्षांपूर्वी अशीच परिस्थिती होती. मूठभर लोक लोकशाहीच्या नावावर सर्वसामान्यांची लूट करत होते. सॉक्रेटिस अथेन्सच्या चौकाचौकात जाऊन जनजागृती करीत होता. त्याची त्यांना शिक्षा मिळाली. विष पिऊन जीवन संपवण्याची ती गुहा, तो तुरंग आजही त्याची साक्ष देतो. जणू सॉक्रेटिसचा आत्माच जनतेच्या उद्रेकातून प्रकट होत होता.

या भाषणानंतर मात्र मध्यरात्रीपर्यंत जगप्रसिद्ध वाद्यवृद्धांनी त्यातील तीनशे स्त्री-पुरुषांनी, गायन, नृत्य नि वाद्याद्वारे अप्रतिम कलाप्रदर्शन केलं. बिथोवनचा स्वरमेळ स्वर्गातून अङ्कोपोलिसच्या थिएटरमध्ये अवतरले होते. त्या स्टेडियमच्या भिंतीवर लेसर किरणातून ग्रीक हिरोंचे चेहरे साकारत होते. बदलणारे रंग, प्रकाशझोत गूढ वातावरणात घेऊन जात होते. ग्रीस संगीतानेही कान तृप्त झाले. सान्या कलाकारांचं, नर्तकांचं, गायकांचं टाळ्यांच्या गजरात श्रोत्यानी अभिनंदन केलं आणि कलाकारांनीही नम्रतेने वाकून त्याचा स्वीकार केला. वाद्यवृद्धप्रमुख कलकोशीले कलेनीच यांना दुसऱ्या दिवशी भेटून त्यांचं भारतीयांच्यावतीने मी अभिनंदन केलं.

मानवी बुद्धीच्या यशोगाथेचा हा मोठा उत्सव आहे, प्रत्येक संस्कृतीचं हे यश आहे, ऐतिहासिकरीत्या आम्ही कोठे आहोत, याचा आढावा घेणं गरजेचं होतं. तत्त्वज्ञानाची दुसरी बाजू म्हणजे जीवन जगण्याशी त्याचा प्रत्यक्ष संबंध. भविष्यात

चांगली मूलं व विचारांचा प्रभाव जगात वाढेल. अनेक राजकीय संघर्षामुळे मानवजातीपुढे संकटं उभी आहेत. मुक्त समाज हा काही संघर्षापासून दूर राहतो, अशा शब्दांत जागतिक फिलॉसॉफी काँग्रेसचे अध्यक्ष प्रो. विल्यम एस. मॅकबाइट यांनी परिषदेची भूमिका स्पष्ट केली. या परिषदेची व्याप्ती फार मोठी होती. दररोज सकाळी स्कूल ऑफ फिलॉसॉफी, अथेन्स विद्यापीठात मुख्य सभागृहात जगातील नामवंत तत्त्वज्ञांची भाषणं होत. भव्य सभागृह खचाखच भरलेलं असे. लोक पायन्यावर, जमिनीवरही बसत. जर्मन तत्त्वज्ञ जुगान हॅबरमास यांना फार मोठा मान होता. सारं सभागृह उठून त्यांना अभिवादन करत असे. अनेक वक्ते त्यांच्या विचारांचा उल्लेख करत. जगभर एक आंतराष्ट्रीय कायदा होण्यामुळे जागतिक ऐक्य निर्माण होण्यास मदत होईल, हा त्यांचा प्रमुख विचार होता. सुदैवाने मला त्यांना भेटता आले.

वैज्ञानिक तत्त्वज्ञान, विध्वंसानंतरचं जपानी तत्त्वज्ञान व विज्ञान, बुद्धिज्ञम हे तत्त्वज्ञान, धर्म की मानसशास्त्र, कार्ल पॉपर, कर्कगार्ड, टेक्नॉलॉजी अँड एनव्हायर्न्मेंट, प्राचीन ग्रीस आणि भारत, जैनिज्ञाम, फिलॉसॉफी अँड पब्लिक लाइफ, फिलॉसॉफी ऑफ फिजिक्स, फिलॉसॉफी ऑफ सायन्स, असे सत्तर विषय परिषदेत चर्चिले गेले. एकापेक्षा एक सखोल तत्त्वचिंतनाने वैचारिक भूक तृप्त झाली. अनेक नवे परिचय झाले. परिषद भरलेली ही इमारत नऊ मजल्यांची होती. अनेक मजल्यांवर पुस्तक प्रदानं, रेस्टॉरंट, बैठकीसाठी हवेशीर जागा, पेंटिंग गॅलरीज होत्या. अनेक चर्चासत्रांत भाग घेता येत असे. एखाद्या विषयावर तार जुळली की, मग तासन्तास गप्पा रंगत. मध्येच लंचब्रेक किंवा कॉफी ब्रेक घ्यायचा. दोनशे रुपयांना एक काळी कॉफी घ्यायची नि सायंकाळी कोणत्या ठिकाणी स्पेशल फिलॉसॉफी सेशन आहे याचा शोध घ्यावा लागे. परिषदेत अथेन्समध्ये त्या ठिकाणी कोणत्या बसने, मेट्रोने जायचं याचं मार्गदर्शन केलं जाई. त्या खास सेशनचं बुकिंग अगोदरच झालेलं होतं, पण आम्ही त्या त्या वेळी तिथे पोहोचत असू. काही वेळा पाच-सहा किलोमीटर चालत जात होतो. आम्हाला खुर्चीवर बसायला मिळेल, याची आशा नसे, पण प्रत्यक्षात आमच्यासारखे शेकडे तत्त्वज्ञप्रेमी चक्क जमिनीवर, मातीत मांडी घालून तासन्तास बसत.

हजारो वर्षांपूर्वी उंच डोंगरावर राजधानी आणि खाली आजूबाजूला वाहणाऱ्या नद्या, नाले, फळबागा, फुलबागा, शेती, गुंफा होत्या. या वातावरणात सॉक्रेटिस, प्लेटो फिरत फिरत चर्चा करीत. पुढे प्लेटो, ऑरिस्टॉटलच्या अँकडमी स्थापन झाल्या. रोमन आणि तुर्की परकीय आक्रमकांनी त्या उद्धवस्त केल्या. त्यांच्या मूळ जागा शोधण्यात आल्या. या वर्षी परिषदेने ६ ऑगस्टला सायंकाळी प्लेटो अकादमीच्या २०६ | आत्मदर्शन

जागेवर ग्रीक तत्त्वज्ञ आणि आधुनिक काळ'यावर चर्चासत्र घेतलं. ख्रिस्तपूर्व ३८७ मध्ये प्लेटो, सिसोलो, त्यांचे मित्र या ठिकाणी जीवन तत्त्वज्ञानाची चर्चा करीत. जगभरचे तत्त्वज्ञ या ठिकाणी जमले, ही ऐतिहासिक आनंदाची घटना होती. प्लेटोची अकादमी राजकीय कुटुंबांना जशी ज्ञानदान करे, तशी शेतकन्यांच्या मुलांनाही मोफत शिकवत असे. ज्ञानाला फी नव्हती. दुसऱ्या दिवशी सायंकाळचं स्पेशल सेशन सेंट फोटोनिसच्या चर्चजवळच्या गुफेजवळ होतं. सॉक्रेटिस आॅलंपियानाजवळ नेहमीप्रमाणे अनवाणी चालत असे. फायेझसही तसाच चालत होता. दोघं बोलत बोलत शहराबाहेर येतात. आणि तेथे सॉक्रेटीस प्रार्थना करतो

God of this place, grant to me that, I be made beautiful in my soul within, and all external possession be in harmony with my inner man. May I consider the wise man rich, may I have such wealth as only the self restrained man can bear or endure. For me that prayer is enough.

प्लेटोबोबर वीस वर्ष घालवल्यावर अॅरिस्टॉटलने ख्रिस्तपूर्व ३३५ मध्ये लिसियन स्थापन केलं. अलेकझांडर दी ग्रेट त्याचाच शिष्य. या ठिकाणी ग्रंथालय, प्रयोगशाळा होत्या. पुढे हे संशोधन जतन केलं गेलं. या मूळ ठिकाणी १० आॅगस्टचं विशेष चर्चासत्र पार पडलं. त्याच रात्री परिषदेचा सांगता समारंभ अथेन्स विद्यापीठात पार पडला. रात्री सर्व प्रतिनिधींना पार्टी देण्यात आली. या परिषदेत ७ आॅगस्टला विज्ञानाचं तत्त्वज्ञान या सेशनमध्ये मी 'विज्ञान व तत्त्वज्ञानाचा काल या संकल्पनेआधारे समन्वय' या विषयावर पेपर सादर केला. पॉवर पॉइंटेशनही श्रोत्यांना आकर्षक वाटलं. त्यावर प्रश्नोत्तरांही रंगली. विषय नावीन्यपूर्ण आणि उद्बोधक, विचारप्रवृत्त करणारा वाटल्याची प्रतिक्रिया जगातल्या विविध विचारवंतांनी व्यक्त केली. अनेकांनी माझं अभिनंदन केलं. माझ्या चाळीसेक ग्रंथांचं छायाचित्र स्क्रीनवर पाहून रशियन प्राध्यापकाने कौतुक केलं, तर एक ग्रीक प्राध्यापक म्हणाला, तुमच्या भारतीय भाषेत एवढी पुस्तकं लिहायला मला चार जन्म घ्यावे लागतील.

ग्रीसची आर्थिक उलाढाल पर्यटनावर अवलंबून आहे. या देशाच्या ताब्यात एक-दोन नाही तर तब्बल तीन हजार बेटे आहेत, म्हणजेच तितका मोठा समुद्रकिनारा, निळ्याभोर, स्फटिकवत समुद्र आणि पर्यटकांना उपलब्ध असणारी आरामदायी हॉटेल्स, समुद्रक्रिडेच्या आधुनिक नौका, स्कूटर्स उपलब्ध असल्यामुळे विशेषत: युरोप आणि तुर्कस्तान व आफ्रिकेतले श्रीमंत लोक ग्रीसकडे आकर्षित होतात, पण भारतातले फार कमी पर्यटक इकडे वळतात. मी चार दिवसांची क्लासिकल टूर निवडली. अथेन्स विद्यापीठाजवळचे गोल्डन

एज हॉटेल सोडून आम्ही दूसऱ्या हॉटेलमध्ये गेलो. परंतु अथेन्समध्ये आधीच आम्ही नॅशनल म्युझियम, सॉक्रेटिस प्रिशन, प्राचीन बाजारपेठ आणि पार्लमंट, अँक्रोपोलिसला पूर्ण प्रदक्षिणा घातली होती. सिटी ट्रूमध्ये अँक्रोपोलिस म्युझियम होते. ग्रीसमधली असंख्य म्युझियम म्हणजे या देशाचा चालता बोलता इतिहास. या म्युझियमची फी साधारण पाच-सहाशे रुपये असते.

ख्रिस्तपूर्व ७५० साली टेकडीवरचे शहर अपटाऊन आणि खाली पसरलेले डाऊन टाऊन म्हणून ओळखले जाते. संरक्षणाची भिंतही होती. रोमन साम्राज्याने हा देश जिंकला त्यावेळी तिथल्या मौल्यवान वस्तूंची लूट झाली व त्या रोमला नेण्यात आल्या. त्याचप्रमाणे रोमन शिल्पकलेचा, वास्तुशास्त्राचा प्रभावही ग्रीसवर पडला. प्राचीन काळी देवदेवता, मंदिर, अंतिंद्रिय शक्ती, बळी प्रथा, कुस्ती बॉक्सिंग, सर्पविषाचा आजार बरे करण्यासाठीचा प्रयोग या सान्याचे पुरावे शिल्पाद्वारे संग्रहालयात पाहायला मिळतात.

पूर्वीपासून ही शिल्पं मोकळ्या सूर्यप्रकाशात असल्याने अँक्रोपोलिस हे जगातलं एकमेव असं संग्रहालय आहे की, जिथे सर्व बाजूंनी सूर्यप्रकाश शिल्पांवर पडतो. काचेच्या फ्लोअरिंगमुळे मूळ प्राचीन अथेन्सचे आजही जतन केलेले अवशेष पाहता येतात. शिवाय अॅनिमेशन तंत्राचा वापर करून तयार केलेल्या फिल्म्सही तिथे सतत प्रदर्शित केल्या जातात.

अथेन्स हे नाव अथिना या देवतेमुळे पडले. तिच्या पूजेमुळे येथे मोठ्या प्रमाणात स्नियांचे पुतळे उभारले गेले. या पुतळ्यांसाठी वापरलेल्या संगमरवरामध्ये लोहकण आहेत. त्यावर हवेचा परिणाम झाल्याने ते मळकट दिसतात. त्यावर लेसर किरणांचा मारा करून ते स्वच्छ करण्याचे काम २०१० पासून चालू आहे. ग्रीक अक्षरं ही ख्रिस्तपूर्व ९०० पासून बदललेली नाहीत. त्यामुळे तीन हजार वर्षांपूर्वीचे शिलालेख आजही वाचता येतात. नॅशनल म्युझियम हे अथेन्समधलं महत्वाचं संग्रहालय आहे. त्यात पहिल्या दालनात ख्रिस्तपूर्व ५१० मध्यलं कुस्ती या क्रीडाप्रकारातलं शिल्प आहे. केप आर्टिमिसनच्या समुद्रात सापडलेल्या झेनू किंवा पोसायडांचा भव्य ब्रांऱ धातूचा पुतळा आहे. हा ख्रिस्तपूर्व ४६० मध्ये बनवलेला आहे. इटलीच्या दक्षिण भागात सापडलेला अँक्रोडाईटचा पुतळा, पीठ दळायचं जातं या संग्रहालयात आहे. त्याकाळी दफनभूमीत थडग्यावर मृत व्यक्तीचे पुतळे लावायची पद्धत होती. ते विविध पुतळे या संग्रहालयात मांडलेले आहेत. अँक्रोडाईट या देवतेचा सुंदर नग्न पुतळा एक कथाच सांगतो. मेंद्राच्या शरीरातला एक राक्षस तिची छेड काढतो तेव्हा ती देवता एका पायातील सँडल हातात घेऊन त्याला धमकावते. त्याचवेळी पंखधारी देव

आकाशातून तिच्या मदतीला येतो. ग्रीक इतिहासावर आधारित कथांवरचे चित्रपट आणण पाहतो. तो या संग्रहालयातून डोळ्यासमोर उभा राहतो. डेल्फी या ठिकाणीही असंच संग्रहालय आहे. पारनेयोस डोंगराच्या टेकड्यांमध्ये हे शहर वसलेले आहे. परंपरेनुसार डेल्फी हे जगाचे नाभिकेंद्र आहे. पृथ्वी या देवतेची पूजा याठिकाणी होत असे. इथे देवतेने साप मारला. त्यामुळे त्याची मंदिरं व शिल्पं इथल्या संग्रहालयात आहेत. अपोलो व देवतेला इथे सर्वोच्च स्थान होतं. रोमन साम्राज्याच्या ताब्यात असतानाचे अनेक पुतळे इथे पाहायला मिळतात. रथ हाकणाऱ्या सारथ्याचा सुंदर पूर्णाकृती पुतळा, सोन्याने मढविलेले पुतळे उत्खननात सापडले आहेत. त्यानंतर खिस्तपूर्व १६ ते १२ या काळात मायसिनेने या संस्कृतीचा प्रभाव सान्या ग्रीकवर पसरला होता. १८७४ साली या ठिकाणी उत्खलन झाले. तेव्हा खिस्तपूर्व १९००-१५८० काळातील पुराण अवशेष इथे सापडले. ग्रीक आणि ट्रॅय यातील संघर्षाचा तो काळ होता. फ्रेंच ऑर्किलॉजिकल स्कूलने १८९२ ते १९०२ पर्यंत इथे महत्त्वाचं उत्खनन केलं. त्यामुळे ग्रीक लोकांना इतिहासाचा मोठा खजिनाच सापडला. आजही फ्रेंच व जर्मन लोकांना याठिकाणी संशोधनासाठी खास परवाना आहे. १९५२ साली जगापुढे हे संशोधन आलं.

ग्रीसच्या अनेक शहरांत अशी संग्रहालये आहेत. काचेच्या विविध वस्तू, सोन्या-चांदीचे दागिने, पुतळे या बाबतीत ग्रीस संस्कृती हजारो वर्षांपासून आघाडीवर आहे. यात शंका नाही. मात्र ऑस्ट्रियापासून रोमपर्यंत युरोप फिरताना मला आढळलं कि उत्तर युरोप हा चित्रकला आणि शिल्पकला यात ग्रीसपेक्षा फारच प्रगत होता. आणि भारत त्यात कुठेही कमी नाही.

ग्रीस देशाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृतीने कला रसिकांना साहित्यिकांना कर्वींना भुरळ घातली आहे. फोमर, बायरन, ह्युगो व्हान, होपमनस्थल, डायनिसिओस सोलोमन, नोबेल पारितोषिक विजेता जॉर्जियास सेफरीज आणि ओडिसेस एलिटिस या थोर कर्वींनी आपल्या काब्यातून ग्रीसचं सुंदर वर्णन केलेलं आहे. हेची मिलर म्हणतो,

Here the light penetrated directly to the soul, opens the doors and windows of the heart, makes one naked, exposed isolated in metaphysical bliss, which makes everything clear without being known. हा प्रकाश ग्रीक लोकांच्या सृजनशीलतेचा असतो.

प्रथम मला वाटत होते की, ऑलिम्पिक क्रीडाज्योत अथेन्समध्ये प्रज्वलित होते पण प्रत्यक्षात आम्ही ऑलिम्पिया गावी गेलो. अथेन्सपासून चार-पाच तासांच्या प्रवासाच्या अंतरावर ते ठिकाण आहे. गर्द झाडी, आजूबाजूला डोंगर नि

वाहत्या पाण्याच्या नद्या अशा रम्य ठिकाणी या स्पर्धा भरत असत. आजही या ठिकाणी सूर्योक्तिं आण बहिर्गोल भिंग यांच्या सहाय्याने ज्योत पेटविली जाते व समारंभपूर्वक ती ज्या देशात ऑलिम्पिक स्पर्धा आहेत तिकडे नेली जाते. पूर्वी ज्या ठिकाणी जिम्मेशियम व मोकळं मैदान, पाण्याचे कारंजे होते, त्या जागाही पाहिल्या. आर्कियालॉजी विषयात पदव्युत्तर पदवी घेतलेली आमची गाईड इव्हा अस्खलित इंग्रजी व रशियन भाषेत बोलत होती. ग्रीक पर्शियन लढाया, शेतकरी, ग्रीसच्या आर्थिक स्थितीपासून ग्रीकच्या भूतकाळाचा सारा इतिहास तिला तोंडपाठ होता. ती सांगत होती की, पूर्वी स्नियांना ऑलिंपिकमध्ये येण्यास बंदी होती. एका स्त्रीचा नवरा ऑलिंपिकविजेता होता आणि मुलानेही भाग घेतला होता. तो विजयी झालेला तिला पाहायचा होता. त्यासाठी ती पुरुष वेशात स्पर्धेच्या ठिकाणी गेली. तो विजयी झालेला पाहून ती हर्षभराने धावत सुटली नि बुरखा गळून पडला. अशा कृत्याला तेव्हा मृत्युदंडाची शिक्षा होती. पण न्यायाधीशांनी तिला माफ केलं. तेव्हापासून स्नियांना ऑलिंपिकमध्ये प्रवेश मिळाला आणि पुढे त्याही स्पर्धेत सामील झाल्या.

रोमचा बादशाहा निरो येथे आला होता. तो हरला तर जिंकल्याचं घोषित केलं. ऑलिम्पियातील त्याचं निवासस्थान मूर्खांचं घर म्हणून दाखवतात. इपिडोरेस या प्राचीन थिएटरला आम्ही भेट दिली. व्यासपीठावरच्या गोल दगडावर उभं राहून तुम्ही कुजबुजलात तरी हजारो श्रोत्यातल्या प्रत्येकाला तो आवाज ऐकू जातो.

दुसऱ्या दिवशी पेट्रॉसपासून पुढे निघालो. कोरिन्थिअन समुद्रकिनारा ओलांडून डेल्फीच्या दिशेने निघालो. पर्वतरांगातील उर्गाकोळा या शहराला भेट देऊन डेल्फी पॅलेस यौ हेरिटेज हॉटेलवर मुक्कामाला आलो. मला कॉफी व टोस्ट हवा होता. दुपारी न जेवल्याने भूक लागली होती. खोलीत फोन वाजला. एक मुलगी हिंदीत बोलत होती. मी भारतीय आहे, माझं नाव मोनिका. मीच कॉफी-टोस्ट घेऊन येते. थोड्या वेळात अतिशय आनंदी, हसरी मोनिका आली. खूप दिवसांनी कोणी भारतीय भेटल्याचा तिच्या चेहऱ्यावरील आनंद लपत नव्हता. ती आणि दोन मुली व बलविंदर हा पंजाबचा मुलगा हॉटेल मॅनेजमेंट शिकण्यासाठी तेथे आले होते.

रात्री हॉटेलच्या मालकीणीही जेवताना भेटल्या. त्यांनी सांगितले, भारतीय मुलं खूप चांगली. अमेरिकन मुलं खूप त्रास देतात. दुसऱ्या दिवशी सकाळी ब्रेकफास्टला आम्ही मराठीत बोलत होतो. ते ऐकून आनंदाने नाचतच मुंबईची सना बेनूरवार आली. ती दादरची राहणारी. नंतर भेटला तो बलविंदर. तिथूनच मी बिहारचे राज्यपाल डॉ. डी. वाय. पाटील यांच्याशी बोललो. त्यांनी परिषदेच्या व्याख्यानाबद्दल अभिनंदन केलं.

Bio-Data

डेल्फीहून कलंबकला जायला निघालो. सायंकाळी शहरात फेरफटका मारला. बाजारपेठ सुंदर होती. सुशोभित बागा, कारंजे, फुलांचे ताटवे, मुक्तपणे चौकात, फुटपाथवर मांडलेली टेबल खुर्च्या, निवांत पीत बसलेले लोक. दुसऱ्या दिवशी सकाळी मेटिओराच्या काळ्या पहाडाच्या सुळक्यावर बांधलेल्या प्राचीन खिंशचन मठांना भेट दिली. हजारो वर्षांपूर्वी ते शत्रूपासून अत्यंत सुरक्षित ठिकाण होते. पाळणा आणि शिंडीचा वापर करून आत प्रवेश व्हायचा. पुन्हा रात्री अथेन्सला परतलो.

सकाळी मायकॉन्स या बेटावर जाण्यासाठी बंदरावर गेलो. मोठ्या बोटीत प्रवेश केला. सात तासांच्या बोटीच्या प्रवासात अनेक बेटांवर बोट थांबत होती. शेवटी मायकॉलनला दुपारी पोहोचलो. सान्या बेटावर दगडच दगड. सारी घरं, हॉटेल्स पांढऱ्या रंगाने व दारे खिंडक्या निळ्या रंगाने रंगवलेली. दुसऱ्या दिवशी सकाळी बसने चौकात गेलो. तेथून सिटी टूर सुरु होते. मायकॉनच्या अडीच-तीन फुटी स्वच्छ बोळातून फिरताना मजा आली. अलिबाबाच्या गुहेसारखी अवस्था. अनेक प्रवासी रस्ता चुकत होते. त्या बेटावर एक भाग इटलीच्या व्हेनिस शहरासारखा पाण्यात होता. प्राचीन पवनचक्क्या आणि बहुसंख्य समुद्रकिनाऱ्यावर पहुडलले परदेशी पाहुणे.

पुन्हा तिसऱ्या दिवशी बोटीने आम्ही सॅटोनेरी बेटाकडे निघालो. सायंकाळी सूर्योस्ताच्या वेळी एका हॉटेलवर पोहोचलो. त्याठिकाणचा सूर्योस्त जगप्रसिद्ध आहे. दुसऱ्या दिवशी सायंकाळपर्यंत वेळ होता. पायी चालत गेलो नि सौंदर्याचा खजिनाच उलगडला. अतिशय सुंदर निर्सर्ग होता. पुन्हा तिथून बसने गावात आलो. बाजारपेठेत फिरलो. वस्तू चांगल्या होत्या, पण युरो चलनाच्या किमती भारतीयांना महागच. पुन्हा हॉटेलवर आलो नि बंदरावर आलो. बोट दोन तास उशिरा आली. त्यामुळे अथेन्सला पोहोचलो पहाटे चारला. दुसऱ्या दिवशी व्हाया इस्तंबूल मुंबईला परतलो. त्यावेळी मनात विचार आला. आमचे कोकणचे किनारे, ग्रीसपेक्षा कितीतरी चांगले नि निर्सर्गसुंदर, पण ते पर्यटनाच्या दृष्टीने सुसज्ज व्हायला हवेत.

- **Name - DR. SUBHASH KESHAVARAO DESAI**
- **Education -** B.A. (Hons.) Psychology.
M.A. – Philosophy
Bachelor of Journalism & Communication (B.J.C.)
Ph.D. Shivaji University (Science and Religion)
- **Birth Date -** 10th March, 1949
- **Occupation -** Author, Writer,
Senior Journalist
Accredited Govt. of Maharashtra since 1976
- **Editor, Printer, Publisher of**
 - a) Editor Pranav Magazine 1965 to 1974
 - b) Weekly Shinhavani 1974 - 1984
 - c) Daily Sinhvani 1984 to 1990
 - d) Editor, Udyam Varta. 1998
 - e) Editor Dyndoot Magazine 2001
 - f) Editor, Gayatri Bulletin, Bangalore 1982
 - g) District Correspondent - Indian Express And Daily Loksatta- 1982- 1984- 1988
 - h) Correspondent, Daily Samna - 1994
 - i) Correspondent, The Press Trust of India 1999- 2009
 - j) Columnist The Times of India Since 2008
- **Founder President –** Kolhapur Press Club
Kolhapur Zilla Saptahik Sampadak Sangh
- **Chairman, Board of Study (Journalism)**
Shivaji University, Kolhapur.
- **Weekly Columns -**
 - A) **Daily Pudhari - 1997- 2002**
 - 1. Jagtik Ghadamodi (International happenings)
 - 2. Health Special supplement
 - 3. Global Media watch
 - 4. Kalanagri
 - B) **Daily Sakal, Kolhapur**
 - 1. Consumer Forum, weekly column for Ten years
 - 2. Europe visit
 - 3. Keniya world Conference
 - 4. International events
 - 5. Kolhapurchi chitra- Shilpa Parampara

C) Daily Tarun Bharat, Kolhapur

1. Grahak Nyalyalaya
2. Videsh Vruta Vedh
3. Scholars of Kolhapur

D) Daily Navshakti, Mumbai

Sunday column on Parapsychology, 1991

E) Daily Lokmat, Kolhapur - Sangli

Weekly column on -
 Avkash Gatha
 Interviews of Army officer
 Western Philosophers

F) Daily Akya - Satara

Swami Vivekanand

More than seven Thousand Articles on different subjects published in Marathi Print Media and for Akashvani, kolhapur.

Participation in seminar on "Sahyadri" Doordarshan chanel, mumbai.

Author of Following Books -

1. Shri Dattabal - 1968
2. Prem Prakshepan - 1983
3. Lama Milarepa - 1987
4. Grahak Nyaylay - 1998
5. International events - 1998
6. The relevance of scientific conclusions to Religion - 1994
7. Kusti Pandhari - 2006
8. Arogya - 2006
9. Sakshi - 2005
10. Gaytri - 2005
11. Kalachi Janmakatha - 2005
 (Translation of Best seller book of Cambridge Scientist Dr. Stephan Hawking 'A Brief History of Time' in Marathi)
12. Mahayogi Gautam Buddha (Marathi) - 2008
13. Kolhapur 150 years history of painting and Sculptural - 2008
14. Mahayogi Gautam Buddha (English) - 2009
15. Story writing (English) - 2010
16. Santanchi Mandiyali - 2010
17. Grahak Prabadian - 2010
18. Maratha Samarth Chatrapati Shivaji Maharaj 2011
19. Nidharmi Naiteekata 2011
20. Vivekanand in America and Europe 2011
21. Socrates

22. Samarthanche Naitik manasshastra.

23. Buddha Chariya
24. Feature writing.

BOOKS EDITED -

- 1) Kailash sparsh
- 2) Messenger of Divine Love
- 3) Dattabal Samagra Vangmaya
- 4) Love and Life
- 5) Anubhuti
- 6) Adhunik Manvasathi Navsadhna
- 7) Gayatri Yadny
- 8) The lectures of Dattabal
- 9) My young friends
- 10) Sainik Senadhi and seva sandhi
- 11) Vidyan katha
- 12) Life of Saikaka
- 13) Stories of mystic world
- 14) A peg of poetry
- 15) You and the difficulties
- 16) Narmada Parikrama
- 17) Two Souveniours of Dattabal mission divine in 1972 and 1978
- 19) Souvenir of shahu co. op. bank ltd 2006 (golden jubilee)

Translation in Marathi :

- A Brief History of Time – Stephan Hawking
- A Seat of Soul – Garry Zukove
- The Sleeping Prophet – Edgar Kessy
- Articles and Photos published in 8 to 10 language on the popular yearly calendar – Kalnirnaya, Mumbai and Mahalaxmi, Kolhapur
- Director of Gulmohar Art Gallery-
- One hundred painting exhibitions, Demonstrations, Seminars at Kolhapur, Delhi, Goa, had been held.
- More than one hundred articles on Artists and their paintings have been published.
- Many interviews of Artists on Akashvani Kolhapur.
- Book on Abalal Reheman published.
- Paintings Competitions held.
- Gulmohar Kala Puraskar given to noted Painters.
- Paintings in Oil and Watercolors

Social activities-

- Managing Trustee and PRO of Dattabai Mission Divine public Charitable Trust 1968 to 1982.
- Managing Committee Member. Shri Mouni Vidyapeeth: 1982.
- Director, Mahalaxmi Free Diagnostic Centre, Kolhapur: 1992- 1994.
- Medical Camps held at Gargoti.
- Secretary Dr. J. P. Naik Foundation Charitable Trust.
- Secretary, Maharashtra Philosophical Conference: 1999- 2001.
- Local Secretary of 14th Session of Philosophical Conference held at Shivaji

University.

- Founder- Paramarsh Vichar Kendra: 1998-2000.
- Member – SPSSI - The society for the Psychological Study of Social Issues, Washington, DC. 2002 - 2004

Visiting Lecturer - (1998-2009)

- Dalvi's Art Institute- Kolhapur Art Master (Psychology)
- Journalism- Mahaveer College (History of Marathi Journalism)
- M.A. Mass Communication Shivaji University, Kolhapur 2002-2008
- B.J.C. Course, M.J.C. Course. Shivaji University, Kolhapur
- Gandhi Study Centre, Shivaji University, Kolhapur
- (Philosophy of Mahatma Gandhi) (2008-2009)

Research Papers-

- Research Papers were presented and published in National and International Conferences in India & Abroad
- World conference on Religion and Peace Nairobi (Kenya) 1984
- Indian Science Congress Bangalore 1984
- World conference on Religions MIT Pune, 2007
- International conference by Vivekanand Centre Kanyakumari at Kochin
- Indian Philosophical congress New Delhi at Jamiya Islamia University 2003
- Indo- French Cultural Conference Paris 2001
- Indian Philosophical Congress at Rambhau Malagi Prabodhini Mumbai 2009

Visits -

- Expedition of Mount Kailas and Mansarovar in 1986 and 2001
- Europe, Tibet, Nepal, and All India many times. From Kanyakumari to J&K and from Dwarka to Tawang, Arunachala.

Interviewed and discussions with renowned people in India & Abroad from different fields e.g.

- Bishop Dismund Tutu (Nobel Prize Winner)
- Sir Andrew Haxle (Nobel Prize Winner)
- Dr. Homer A. Jack (Nobel Prize Winner)
- Capt. Edger Michel (Sixth man who walked on the Moon)
- Senapati Bapat
- Achutrao Patvardhan
- The Mother of Pondichery
- M.P. Pandit
- Khushwant Singh
- Acharya Atre
- Probodhankar Thakre
- Dr. E. K. Chitnis (PTI Former Chairman & Scientist)
- Dr. R.V. Bhosale, Space Scientist
- Dr. Vasant Govarikar, Scientist

- Dr. Jayant Narlikar, Scientist
- Dr. Shivram Bhoje, Nuclear Scientist
- Dr. D.Y Patil, Governor of Tripura

Lectures delivered at -

- In India-- Delhi, Bangalore, Kolkatta, Mumbai, Pune, Gawlier, Devas, Kolhapur, Nagapur, Belgaum, Goa, Paris (France), Nairobi (Kenya)
- Subject : 'Nature of Science and Religion in 21st Century'
- Endowment lecture on Dr. Ambedkar and Chatrapati Shivaji in DRDO, R&D Dighi, Pune.
- Endowment lecture – Science – Technology and Religion at Kolhapur Technological Institute, Kolhapur.

Proposed work -

- Reconstruction of Buddha Stupa at the historic site discovered in my book at Kolhapur.
- Already we have demanded the land (by public charitable trust under my guidance). We received great support from public and the district administration.

Recent Book published -

Swami Vivekanand in Western World with special reference to news papers in USA and UK during 1893 to 1900.

Awards and felicitation received -

- 1. Maharashtra Journalist Association award for excellence in journalism
- 2 . On the eve of 50th anniversary of Maharashtra state (1st May 2010) public felicitation by the guardian minister of state. For special contribution in field journalism and literature .
- 3. Public felicitation by Governor of Tripura Padmashri Dr. D. Y. Patil at Kolhapur on 20th Oct. 2010 for research books on Gautam Budha and Chatrapati Shivaji Maharaj.
- Book Scorates - Dr. Nalge Granthalaya Purskar.
- Book Scorates - Dakshin Maharashtra Sahitya Parishad
- Sand Gadge Maharaj Foundation, for outstanding contribution in Literature.
- Sahitya Ratna award by garud bharari foundation.